ОВОМ СВЕСКОМ НАУЧНОГ ЧАСОПИСА „БАШТИНА“
ИНСТИТУТ ОБЕЛЕЖАВА 30 ГОДИНА ПОСТОЈАЊА

Припрему ове свеске суфинансирало је Министарство просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије

Главни и одговорни уредник
Проф. др Драган Танчић, научни сарадник

Уређивачки и редакцијски одбор
Проф. др Wolfgang Rohrbach,
академик, Беч
Проф. др Татъяна Сенъюшкина, Симферополъ
Др Андрей Мохов, Севастополъ
Др Наталия Николаевна Муравъева,
Ростов-на-Дону
Др Екатерина Ентина, Москва
Др Шак Б. Ханиш, Сан Дијего
Доц. др Стефан Анчев, Велико Трново
Др Тодор Галунов, Велико Трново
Проф. др Недељко Станковић, Тузла
Др Мирко Томасовић, Фоча
Проф. др Марко Атлагић
Др Александар Мартиновић
Доц. др Далибор Елезовић
Проф. емеритус др Живота Радосављевић
Проф. др Драган Танчић
Проф. др Миодраг Гордић
Проф. др Урош Шуваковић
Проф. др Тиодор Росић
Проф. др Јасмина Новокмет
Проф. др Весна Минић
Проф. др Голуб Јашовић
Проф. др Здравко Делетић
Др Јасмина Ахметагић
Др Велибор Лазаревић
Др Драгана Јањић
Др Срђан Словић
Др Иван Бецић
Др Весна Зарковић
Др Ивана Женарју Рајовић
Др Далибор Велојић
Др Марија Јефтимијевић Михајловић
Др Мирјана Бечејски
Др Гордан Бојковић
Др Александар Павловић

Резимеи на енглеском језику
Ана Микша

Лектор
Сена Михаиловић Милошевић

Издавач
Институт за српску културу
Приштина – Лепосавић
e-mail institut.skp@gmail.com

УДК 008

Компјутерска обрада и штампа
Graficolor Краљево

Тираж 120

Виньета на корицама
Призренско четворојеванђеље,
јеванђелист Марко

Дизајн насловне стране Петар Ђуза

Editor-in-chief
Professor Dragan Tančić, PhD, Research Associate

Editorial Board
Proffesor Wolfgang Rohrbach, PhD,
academician, Wienna
Proffesor Tatyana Senyoshkina, PhD, Simferopol
Andrey Mokhov, PhD, Sevastopol
Nataliya Nikolaevna Muravyeva, PhD,
Rostov-on-Don
Ekaterina Entina, PhD, Moscow
Shak B. Hanish, PhD, San Diego
Assistant Professor Stefan Ančev PhD, Veliko Trnovo
Todor Galunov, PhD, Veliko Trnovo
Professor Nedeljko Stanković, PhD, Tuzla
Mirko Tomasović, PhD, Foča
Professor Marko Atlagić, PhD
Aleksandar Martinović, PhD
Assistant Professor Dalibor Elezović, PhD
Professor Emeritus Života Radosavljević, PhD
Professor Dragan Tančić, PhD
Professor Miodrag Gordić, PhD
Professor Uroš Šuvaković, PhD
Professor Tiodor Rosić, PhD
Professor Jasmina Novokmet, PhD
Professor Vesna Minić, PhD
Professor Golub Jašović, PhD
Professor Zdravko Deletić, PhD
Jasmina Ahmetagić, PhD
Velibor Lazarević, PhD
Dragana Janjić, PhD
Srđan Slović, PhD
Ivan Becić, PhD
Vesna Zarković, PhD
Ivana Ženarju Rajović, PhD
Dalibor Velojić, PhD
Marija Jeftimijević Mihajlović, PhD
Mirjana Bečejski, PhD
Gordan Bojković, PhD
Aleksandar Pavlović, PhD

Summaries in the English language
Ana Mikša

Lector
Sena Mihailović Milošević

Publisher
Institute for Serbian Culture
Priština – Leposavić
e-mail institut.skp@gmail.com

UDK 008

Computer Text Processing and Print
Graficolor Kraljevo

Circulation 120

Vignette on the Covers
The Prizren's Four Gospels
Evangelist Marko

Cover page design by Petar Đuza

YU ISSN 0353-9008

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

ГЛАСНИК

БАШТИНА

СВЕСКА 44

ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ
2018

САДРЖАЈ

КЊИЖЕВНОСТ

Јасмина М. Ахметагић, *Teorijsko-metodološke pretpostavke imagologije i njeno preoblikovanje* 13

Јасмина П. Кнежевић, *Корифеј онириз̄ма срп̄ске романт̄ичарске књижевност̄и, Лаза Кост̄ић* 25

Ана М. Зечевић, *Драмско у делу Лазе Кост̄ића* 55

Сена М. Михаиловић Милошевић, *Текст̄олошка ист̄орија Кошт̄ане Борисава Ст̄анковића* 67

АРХЕОЛОГИЈА

Марија М Савић, *Прилог̄ о п̄роучавању конзуларних бенефицијара на дарданском п̄одручју* 85

ИСТОРИЈА

Живојин Р. Андрејић, *Нат̄п̄иси еп̄ископ̄алне цркве Бог̄ородице Хвост̄анске као извори за ист̄орију Жуп̄е и Земље хвосно* 99

Немања П. Цвитковац, *Архиеп̄иског̄ Данило II, „Хрип̄ћанска вера“ и Фрањевци* 121

Марко П. Атлагић, Филип М. Обрадовић, *Вишеслав је срп̄ски а не хрват̄ски кнез, а Вишеславова крст̄ионица ранохрип̄ћански срп̄ски а не хрват̄ски култ̄урни сп̄оменик* 139

Драгана С. Новаков, Реџеп Ш. Шкријељ, *Писма старих нишана неких села на Пештеру* 149

Весна С. Зарковић, *Стара Србија и Македонија у извештају Љубомира Стојановића из 1890. године* 167

Милош М. Марсенић, *Црквене матичне књиге као извори демографских података локалне заједнице* 181

Иван М. Бецић, *Скопљанска извозна банка А. Д.* 197

Далибор З. Велојић, *Ратни планови војске Краљевине Југославије према Албанији 1938–1941* 215

Милутин Д. Живковић, *Раздор у Јаворском корпусу Југословенске војске у отаџбини током 1942. године* 229

Јован Д. Симијановић, *Неке карактеристике демографског развоја Краљева после Другог светског рата* 247

ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

Весна Г. Ђукић, *Мане наших врлина: Српска трилогија и демократска консолидација* 265

Весна Љ. Минић, *Значај и примена дидактичких игара у предшколском и основношколском узрасту* 279

Љиљана Д. Тешмановић, Синиша Р. Достић, *Улога и значај образовања на простору Косова и Метохије некад и сад* 295

Петар Ђ. Рајчевић, *Основна школа „Бановић Страхиња“ Бањска* 315

Бранислава Р. Коњевић, *Значај Кежмарског Лицеја за историју српског школства* 331

Славиша И. Бишевац, Душан М. Манојловић, *Основна школа „Зупчанска“* 343

ПОЛИТИКОЛОГИЈА

Александар Л. Мартиновић, *Државно-правни развој Републике Српске Крајине* 369

Dragan J. Tančić, Miodrag L. Gordić, Petar D. Tančić,
Determining the Effect of the Refugee Crisis on the Security Levels of Small States Using the Dematel Method 403

Бранко И. Надовеза, *Конкордат 1935–1937 (За и против)* 417

Срђан Ж. Словић, *Рат за шпанско наслеђе и Утрехтски мир* 435

Емина М. Лазовић Јовић, *Специфичности методолошких истраживања у политикологији* 449

ЕТНОЛОГИЈА

Александар С. Павловић, *„Женидба Краљевића Марка“ на дан Белих поклада у Штрпцу* 469

Упутство сарадницима 499

Списак рецензената 507

CONTENT

LITERATURE

Jasmina M. Ahmetagić, *Theoretical and Methodological Postulates of Imagology and its Transformation* 11

Jasmina P. Knežević, *Laza Kostić – Corypheus of Onirism of Serbian Romanticism Literature* 25

Ana M. Zečević, *Dramatic in the Work of Laza Kostić* 55

Sena M. Mihailović Milošević, *The Textological History of Borisav Stanković's Koštana* 67

ARCHAEOLOGY

Marija M. Savić, *An appendix on studying beneficiarii consularis in the territory of Dardania* 85

HISTORY

Živojin R. Andrejić, *Inscriptions on the Hvosno's Episcopal Church of the Virgin Mother as Sources for the History of the Parish and the Land of Hvosno* 99

Nemanja P. Cvitkovac, *Archbishop Danilo II, "Christian Faith" and the Franciscans* 121

Marko P. Atlagić, Filip M. Obradović, *Višeslav is a Serbian and not a Croatian Prince, and Višeslav's Baptismal Font is an Early Christian Serbian and not a croatian Monument* 139

Dragana S. Novakov, Redžep Š. Škrijelj
Scripts on Old Tombstones (Nišans) in Some Villages in Pešter 149

Vesna S. Zarković, *Old Serbia and Macedonia in the Reports of Ljubomir Stojanović from 1890* 167

Miloš M. Marsenić, *Parish Records as Demographic Data Sources of a Local Community* 181

Ivan M. Becić, *Export Bank A.D. Skoplje* 197

Dalibor Z. Velojić, *War Plans of the army of the Kingdom of Yugoslavia Against Albania 1938–1941* 215

Milutin D. Živković, *The Conflict in "Javorski" Corps of the Yugoslav Army in the Homeland During 1942* 229

Jovan D. Simijanović, *Some Characteristics of the Demographic Development of the City of Kraljevo After the Second World War* 247

HISTORY OF CULTURE

Vesna G. Đukić, *The Faults of Our Virtues: Serbian Trilogy and Democratic Consolidation* 265

Vesna Lj. Minić, Marija M. Jovanović, *Significance and Use of Didactic Games for Pre-School and Elementary School Children* 279

Ljiljana D. Tešmanović, Siniša R. Dostić,
The Role and Significance of Education in the Territory of Kosovo and Metohia in the Past and Today 295

Petar Đ. Rajčević, *Primary School "Banović Strahinja" in Banjska* 315

Branislava R. Konjević, *The Significance of the Kežmarok lyceum for the History of Serbian education* 331

Slaviša I. Biševac, Dušan M. Manojlović, *Primary School in Zupče* 343

POLITICAL SCIENCES

Aleksandar L. Martinović, *The Legal Development of the Republic of Srpska Krajina as a State* 369

Dragan J. Tančić, Miodrag L. Gordić, Petar D. Tančić,
Determining the Effect of the Refugee Crisis on the Security Levels of Small States Using the Dematel Method 403

Branko I. Nadoveza, *Concordat 1935–1937 (For and Against)* 417

Srđan Ž. Slović, *The War for Spanish Succession and the Utrecht Peace* 435

Emina M. Lazović Jović, *Specificities of Methodological Research in Politicology* 449

ETHNOLOGY

Aleksandar S. Pavlović, *"The Wedding of Kraljević Marko" on the Day of White Shrove in Štrpce* 469

Instructions for Authors 499

List of Reviewers 507

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

КЊИЖЕВНОСТ

УДК 82.0
82.09:316.7

Оригинални научни рад

*Jasmina M. AHMETAGIĆ**
Institut za srpsku kulturu – Priština / Leposavić

TEORIJSKO-METODOLOŠKE PRETPOSTAVKE IMAGOLOGIJE I NJENO PREOBLIKOVANJE**

Apstrakt: Predmet ovog teksta su postulati, ciljevi i dometi komparatističke imagologije, kao i teorijski oslonci koje ova disciplina nalazi u idejama engleskog pragmatizma, Barta i Fukoa. Nastojaćemo da objasnimo uzroke zbog kojih postkolonijalna tumačenja dobijaju magistralan a imagologija periferan položaj u nauci o književnosti, mada je srodan predmet njihovog istraživanja, a javljaju se i terminološka i problemska preklapanja. Budući da se vitalnost jedne teorije, kao i discipline, a to znači njihova bazična utemeljenost, proverava i kapacitetom za modifikacije, pokazaćemo transformacije imagologije od šezdesetih godina prošlog veka pa do danas i ukazati na njene vrhunce u srpskoj nauci o književnosti.

Ključne reči: imagologija, stereotipi, heteroslike, Ahenska škola imagologa, reprezentacija, postkolonijalizam.

Imagologija ima pomalo neobičan status u nauci o književnosti: proučavaoci je nazivaju posebnom naučnom disciplinom (Sekeruš 2011: 51), poddisciplinom komparatistike (Konstantinović 1986; Dyserinck 2003), i to „suženom varijatnom tematologije" (Dukić 2003: 17), novom paradigmom komparativnih studija (Ivon 2008: 39), ali i značajnim metodološkim usmerenjem (Gvozden 2001: 211), tj. „interdisciplinarnom metodologijom" (Милановић 2012а: 35). Nastajući u okviru komparatistike, imagologija je – usmerena na proučavanje slike jedne nacije u književnosti druge i predstave o stranim zemljama u književnosti – posejala seme sumnje prema nacionalnim filologijama. Tako je osnaživala kritičko mišljenje i dezideologizacijske tendencije u nauci o književnosti i predstavljala je značajnu opoziciju etnocentrizmu. Sa svog prosvetiteljsko-racionalističkog pogleda na svet, izraženog zahtevom za nadnacionalnim istraživačkim stanovištem, ona je bila kritična prema tradicionalnom proučavanju generičkih i tipoloških srodnosti i veza dvaju ili više literatura, prema

* Viši naučni saradnik, jaca.a@eunet.rs

** Rad je napisan u okviru projekta *Materijalna i duhovna kultura Kosova i Metohije* (ev. br. 178028), koji je odobrilo i finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

„komparatističkim aspiracijama nacionalne filologije" (Dukić 2003: 5), a kasnije i prema interkulturalnim istraživanjima recepcije, smatrajući da su u službi „nacionalne kulturne propagande" (Dukić 2003: 5).

Iako se od svojih početaka koji sežu do Žan-Mari Karea u tridesete godine prošlog veka (v. Gvozden 2001), preko M. Fransoa Gijara i Danijela Arnija Pažoa, u Francuskoj, pedesetih godina, do ahenske škole sa Hugom Dizerinkom na čelu, šezdesetih godina, značajno transformisala, ona i danas, uprkos značajnom proširenju svog istraživačkog polja, ima marginalan status u nauci o književnosti. Imagologija „nikad nije dosegla status opšteuvažene i pomodne paradigme, poput rodnih, kolonijalnih i kulturalnih studija" (Dukić 2009: 21). Pokušaćemo da odgovorimo i zašto je tako u uslovima u kojima su imagološka istraživanja sve prisutnija, „bez obzira da li su tako nazvana ili ne" (Milanović 2012: 89).

Činjenica da je na nastanak prvih imagoloških radova reagovao Rene Velek oštrom kritikom snažno je uticala na profilisanje ove istraživačke oblasti. Velek je imagologiji dao status „spoljašnih pristupa delu":

> „Nisu nimalo ubedljivi ni oni nedavni pokušaji Karea i Gijara da oblast uporedne književnosti toliko prošire da ona obuhvati i proučavanje nacionalnih obmana, utvrđenih ideja koje jedna nacija ima o drugoj. Može da bude vrlo korisno znati kako Francuzi shvataju Nemačku ili šta misle o Engleskoj – no da li takvo proučavanje ide u oblast književnog znalstva? Nije li to pre neko proučavanje javnog mnjenja [...] Takvo proširivanje uporedne književnosti podrazumeva razabiranje jalovosti njenog uobičajenog predmeta – po cenu, međutim, iščezavanja književnog znalstva u društvenoj psihologiji i kulturnoj istoriji" (Velek 1966: 182–183).

Međutim, mada se često ukazuje na destruktivne posledice Velekove kritike po razvoj komparatistike, imagologija je, po našem mišljenju, možda baš zahvaljući toj kritici bolje pozicionirala vlastitu tačku gledišta, iako je usporila svoj razvoj. U nastojanju da potkrepe tvrdnju da je njihov predmet istraživanja književnonaučni, konstantno odgovarajući na Velekove prigovore, ahenski imagolozi su produbljivali svoje teorijsko-metodološke pretpostavke i posvetili su veliku pažnju objašnjenju svoje metodologije, ciljeva, teorijskih polazišta.

Predstava o jednoj naciji u književnosti druge ne može, po njihovom mišljenju, biti nevažna, jer ona uslovljava širenje date književnosti. Iako se u svojim istraživanjima oslanjaju na saznanja širokog spektra društvenih i humanističkih nauka, oni tvrde da je analiza vanknjiževnog uticaja slike sekundarni, dodatni cilj njihovog proučavanja i da se obavlja nakon književne analize slika. Ako je neka književna slika imala „konkretan utjecaj na javno mnijenje, onda to, naravno, može biti legitiman premet književnoznanstvenog istraživanja jer ono uključuje i djelovanje i genezu književnog djela" (Dyserinck 2009: 30). Cilj je tada, kako teoretičari imagologije pišu i time kritikuju brojne radove nastale u okviru vlastite oblasti, dokazati način delovanja, a ne iscrpno navoditi slike i dovoditi ih u uzajamnu vezu.

Sindram, uz Dizerinka, Lersena i Fišera, najvažniji teoretičar ahenske imagološke škole, podseća na to da je sam poetički jezik „društveni medij koji nije imun na društvenu promjenu" (Syndram 2009: 74) i stoga je istraživanje slika o drugom (a uvek uključuje i leksičku analizu) „dio istraživanja formalnih obilježja teksta" (Syndram 2009: 77). Promene književnih paradigmi ne nastaju, uostalom, kako on ispravno primećuje, samo usled „sukobljenih poetika ili umjetničkih uvjerenja nego i moralnih i političkih ideja" (Syndram 2009: 182). Osim toga, kako tvrdi Dizerink, pozivajući se na germanistu Hermana Majera, postoje slike koje pripadaju autonomnoj stvarnosti, samom delu, te stoga proučavanje slike druge nacije i strane zemlje ne može biti apriorno odbačeno kao izvanknjiževno.

Velekova kritika, međutim, ne bi bila ni toliko oštra, ni toliko sama po sebi razumljiva, da imagologija u tom trenutku nije bila inicijator kulturne kontekstualizacije književnosti, koja će narastati u drugoj polovini dvadesetog veka u različitim poststrukturalističkim teorijama. Oblikujući zahtev za proučavanjem slike drugih nacija u jednoj književnosti, imagologija predstavlja povratak značenju književnog dela, prezrenom nakon poleta tzv. unutrašnjih pristupa književnosti, koji su započeli sa ruskim formalizmom i, samim tim, pozitivističku pretnju. Fokus na slike drugih nacija u jednoj književnosti (heteroslike), ali i na recipročno viđenje dvaju nacija u njihovim knjževnostima (metaslike), podrazumeva istraživanje nastanka, razvoja i delovanja slika o drugoj zemlji u književnosti, nastanka i strukture imagotopskih iskaza, analizu iskustva stranog, pseudogeografskog imaginarija, „diskurzivne i književne artikulacije kulturne razlike i nacionalnog identiteta" (Leerssen 2009: 101). Prirodno je stoga što se imagologija pre svega orijentiše na proučavanje nacionalnih stereotipa; u imagološkim analizama, književnost nije puka građa kojom se ilustruju vanknjiževne teze, već se posmatra kao područje nastajanja i širenja tih slika.

Iste godine kada izlazi programski tekst Huga Dizerinka, 1966, (a koji je predstavljao „srednji put između Guyarda, Carrea i Weleka" – Dukić 2009: 12) izlazi i Bartov tekst „Kritika i istina" i Ženetov „Strukturalizam i književna kritika", a paralelno čitanje ovih tekstova pokazuje koliko se izmenila sama imagologija u odnosu na početke sa Kareom i Gijarom na koje je reagovao Velek. Od Dizerinkove tvrdnje da su „u osnovi potpuno ispravni Wellekovi argumenti" (Dyserinck 2009: 25) i nastojanja gotovo svih imagologa da opravdaju vlastito proučavanje do tvrdnje da je nerazumljivo kako je takav jedan „posve promašen prigovor" mogao biti „glavnom kočnicom razvoja tematoloških istraživanja u drugoj polovici prošlog stoljeća" (Dukić 2003: 17), proteklo je pola veka. U tom se periodu književne terorije sve više okreću ka kulturnom kontekstu i prepoznavanju ideoloških matrica koje njime upravljaju, kao što sve češće odbacuju podelu književnosti na visoku i trivijalnu, kada je reč o raspodeli književnonaučne pažnje. Sama imagologija se transformiše, napuštajući u prvom redu psihološka i sociološka istraživanja i orijentišući se u svojim najboljim ostvarenjima, prema tekstu.

Dizerink kao glavnu *differentiu specificu* imagologije u odnosu na tradicionalnu komparatistiku navodi promenu „težišta od istraživanja utjecaja prema istraživanje recepcije“ (Dyserinck 2009: 58), ali tome svakako treba prirodati i prelaz sa esencijalističkog na konstruktivističko shvatanje identiteta, sa mimetičke funkcije književnosti na reprezentacijsku, sa shvatanja književnosti kao autonomne oblasti ljudskog duha na uočavanje da je ona jedan od kulturnih fenomena, zbog čega je važan postupak u analizi svakog teksta njegova istorijska kontekstualizacija. Ako je Dizerink eksplicirao da su Velekovi prigovori imagologiji, dati iz perspektive zahteva za autonomijom književnosti, ispravni, Lersen tvrdi da razumevanje književnosti kao autonomne oblasti nezavisne od svih drugih kulturnih tvorevina „mami kritičare u neplodno samopromatranje i klaustofilično (samodovoljno) teoretiziranje“ (Leerssen 2009: 92).

*

Fokus imagologije na nacionalne stereotipe i način njihove interpretacije utemeljen je na uverenju u diskurzivni karakter kulture. Osporavanje mogućnosti čovekovog neposrednog uvida u stvarnost, koje je započeto sa engleskim pragmatizmom (Vilijemom Džejmsom, Čarlsom Sandersom Pirsom, Džonom Djuiem, Ričardom Rortijem i Stenlijem Fišom) izvršilo je ogroman uticaj na imagologe. Pragmatisti su ukazivali na brojnost filtera (psiholoških, kulturnih, ideoloških) koji postoje između stvarnosti i čovekove slike o njoj, kao i na snažnu čovekovu uronjenost u kulturu, te kulturnu determinisanost njegovog iskustva, što svoj izraz nalazi u imagološkom fokusu na istraživanje uslova u kojima nastaju određeni stereotipi. Imagologija u analizi književnog teksta ne zaboravlja, međutim, da i umetničke pravce, poetike i književne konvencije posmatra kao filtere kroz koje se čoveku predstavlja stvarnost. Tako je mimezu smenila reprezentacija, jedna od ključnih reči u teorijskom promišljanju književnosti u drugoj polovini dvadesetog veka. Jup Lersen eksplicira da su imagološke „istorijske analize nacionalnih karaktera u književnom diskursu adresirale politiku reprezentacije mnogo pre no što je taj pojam postao moderan“ (1991: 175). Na sličan način i Danijel Arni Pažo, najznačajniji predstavnik francuske imagologije, ukazuje na to da je imagologija „bila interdisciplinarna prije nego što je taj pojam uopće postojao“ (Pageaux 2009: 126).

U središtu imagološke pažnje jeste naracija o Drugom, usvojena u određenom vremenu i na određenom prostoru. Priče koje sebi pričamo o drugima promenljive su, uslovljene empirijskom realnošću, kulturnim prilikama, ideologijom, pa je centralni zadatak imagologije istraživanje tih slika, uslova njihovog nastanka, prilika u kojima one postaju moguće, njihove recepcije i uticaja. U osnovi takvog proučavanja stoji usvojen bartovski uvid da književnost zavisi od kulture, ali da je sobom i stvara. Ako je predmet imagologije sužen na sliku druge nacije, građa na kojoj počivaju imagološka istraživanja to nikada nije: polazeći od konkretnog, u svoju

analizu uključuju korpus tekstova određenog autora, ali na podlozi onih koji, u vremenu njegovog stvaranja, figuriraju u kulturnom životu, kako bi utvrdili razlog postojanja stereotipnih slika o drugoj naciji, proučili retoričko-pragmatički potencijal stereotipa, odnosno njihovu recepciju. Sami teoretičari imagologije su kritični prema monotonim deskripcijama, koje su ishod prikupljanja građe i njenog povezivanja, a nastajale su (i nastaju i danas) pod imenom imagoloških istraživanja.

Neesencijalističko razumevanje identiteta i tumačenje autoslika/heteroslika kao proizvoda diskursa, na čemu se temelji imagološki pristup tekstu, danas nam se čini kao samo po sebi razumljivo, budući da je od druge polovine 20. veka sa više različitih strana ugrađivano u našu književnoteorijsku svest. Činjenica da se teoretičari i istraživači različitih teorijskih opredeljenja u jednom vremenu fokusiraju na probleme identieta, alterireta, stranosti, objašnjava se uticajem semiotike, Rolana Barta i Mišela Fukoa, ali i reakcijom na formalistička proučavanja. Bartova semiologija je u prvi plan istakla da je književni tekst galaksija označitelja a ne označenog, i njen demitologizujući i dezideologizujući karakter usmeren na razumevanje procesa proizvođenja kulture uticao je na sve teorije od druge polovine 20. veka i učinio ih je međusobno srodnim, ponekad nerazlučivim. Tako ključna reč studija kulture – reprezentacija – stoji i u osnovi imagološkog odnosa prema stvarnosti teksta. S druge strane, Fukoovo ukazivanje na postupke kontrolisanja i ograničavanja diskursa, koji postoje u svakom društvu (*Poredak diskursa*, 1971), kao i teorija intertekstualnosti J. Kristeve, predstavljaju teorijska polazišta niza modernih teorija (postkolonijalizma, novog istorizma, studija kulture), pa je prirodno što imagologija, mada poddisciplina komparatistike, ostvaruje sa njima snažnu vezu.

Na uticaju pragmatizma počiva i veza imagologije sa psihologijom ličnih konstrukata, koju je u isto vreme kada je Kare postavljao studije drugosti utemeljio Džordž Keli. Imagologija identitet vidi kao konstruisan, a Lersenov pojam *imagem* analogan je po svom sadržaju Kelijevom pojmu konstrukta. Sistem konstruisanja svake osobe, prema Dž. Keliju, sastoji se od ograničenog broja dihotomnih konstrukata (Kelly 1955: 103), čije se značenje uvek definiše u odnosu između dva pola. Imagem je „'otisak' koji leži u temelju raznolikih konkretnih, pojedinih aktualizacija koje se mogu susresti u tekstu", po sebi je bipolaran, obeležen „janusovskom podvojenošću i proturječnom prirodom"; „kolanje nekog nacionalnog atributa znači da ga u diskurzivnoj tradiciji latentno prati njegova moguća suprotnost" (Leerssen 2009: 110). Kao što se u ličnoj istoriji aktualizuju konstrukti u zavisnosti od konteksta, a svaki je konstrukt bipolaran, tako se kroz istoriju aktualizuju slike sa oba pola takvog imagema, pa se svaka nacija „pokazuje kao nacija kontrasta" (Dukić 2009: 17). Imagološki fokus na nacionalne stereotipe u saglasju je sa duhom epohe u kojoj dominira postmoderna misao o stvaranju a ne o otkrivanju značenja – ona je otkrila „stereotipe kao kulturni kapital, te ih izložila dekonstrukciji u antropologiji i kulturologiji" (Oraić Tolić 2006: 8).

Čitav niz poststrukturalističkih teorija (postkolonijalna istraživanja, studije kulture, novi istorizam, rodne studije, teorije nacionalizma), koje nastaju šezdesetih godina prošlog veka i u prvi plan stavljaju istraživanje diskurzivnih kulturnih praksi, uticao je na osnaživanje imagoloških postulata ahenskih teoretičara. Konstruišući stvarnost prema određenoj ideologiji, diskurs upravlja reprezentacijom, pa tako i stereotipizacijom drugog.

*

Upozoravajući na književne konvencije koje su značajan, ako ne i presudan izvor stereotipa i klišea u književnom delu, imagologija održava kontinuitet imanentnog književnog proučavanja. Upravo postojanje aistorijskih veza među tekstovima navodi Sindrama da govori o pojmu književnog referencijalnog sistema (Syndram 1991: 180, 182). Oslanjanje teksta na stereotipe nije incidentalno već strukturalno, tvrdi Jup Lersen (Leerssen 1991: 175). Imagolozi polaze od racionalnog stava o nužnosti stereotipa u društvu i u književnosti, čime svoj istraživački zadatak čine složenijim od onog koji u prvi plan ističu postkolonijalna istraživanja, uprkos njihovoj međusobnoj sličnosti. Proučavajući stereotipe, uslove njihovog oblikovanja, njihovu promenljivost, okolnosti koje su sliku određene nacije u književnosti druge načinile baš takvom kakva jeste, imagologija se bavi nacionalnim stereotipima koji su u vezi sa ideološkim matricama u jednom društvu, kao što se postkolonijalna kritika bavi stereotipima uzrokovanim ideologijom dominantnih društvenih grupa. Upravo je teorijski oslonac na kulturološka istraživanja ono što čini da se književna imagologija prepliće sa postkolonijalnim istraživanjima, čiji se uspon zbiva od pedesetih do osamdesetih godina dvadesetog veka, paralelno sa razvojem imagologije, mada je ova svoj predmet ranije ocrtala.

I imagologijom i postkolonijalnim istraživanjima vladaju ideje o diskurzivnoj dominaciji i zavisnosti percepcije od diskursa. Postkolonijalna kritika, od E. Saida, Spivak i Ačebea, fokusirana je na reprezentacije Istoka na Zapadu (dakle, Istoka kao Drugog), kulturne stereotipe i kritičko promišljanje simboličkog nasilja nad kolonizovanima – imagologija koristi istu terminologiju kako bi objasnila slike nacionalno drugog koje se stvaraju u književnosti. Imagologija tvrdi da književno delo ne govori ništa o stvarnosti drugih nacija, pre svega zato što je ta stvarnost neuhvatljiva, čime se nalazi na istom epistemološkom talasu kao i postkolonijalizam, kada tvrdi da diskurs o Orijentu „ne govori […] skoro ništa o samoj stvarnosti, već ustanovljava vrednosni okvir u kojem činjenice koje se pojavljuju odmah bivaju zasićene predrasudama i fantazijama“ (Bužinjska–Markovski 2009: 607).

No, tesna veza između predstave o Drugom u jednom književnom delu i samog vrednovanja dela, ono je što je postkolonijalnu kritiku učinilo prevratničkom, eksplicitnom, ideološki aktivističkom, a imagologiju – uzdržanu od vrednovanja

– ostavilo u marginalnom položaju. Ačebeovo vrednovanje Konradovog *Srca tame,* u sada već čuvenom eseju iz 1975. *An Image of Africa: Racism in Konrad's Heart of Darkness*, pokazalo je sa koliko su isključivosti postkolonijalni kritičari pristupali svojoj temi, zaboravljajući da je i njihova percepcija direktno zavisna od diskursa. Ako kulturni stereotip organizuje percepciju belog čoveka, onda – ne sme se zaboraviti – stereotip organizuje i percepciju percepcije belog čoveka, što osvešćuju Spivak i Homi Baba. Uzdržana od procenjivanja odnosa nacionalnog stereotipa i stvarnosti, teorijski postulirajući da je slika sekundarna u odnosu na ideologiju, a ne na društveno-istorijsku stvarnost (Pageaux 2009: 18), komparatistička imagologija se lišila onog polja moći koji pritiče od radikalnog prevrednovanja. Njihovo insistiranje na tome da autoslike i heteroslike treba istraživati samo sa neutralne tačke gledišta, nadnacionalne, za šta se eksplitno zalagao Dizerink (2003: 10), podrazumevalo je neutralniji pristup dubokim protivrečjima društva o čijim se stereotipima govori. I Sindram tvrdi da je nadnacionalna tačka gledišta „heuristički preduslov za analizu nacionalnih stereotipa (1991: 183).

Imagološki stavovi su drugačiji od često afektivno obojenih stavova postkolonijalnih proučavaoca. Tragom logike imagoloških proučavanja, u *Srcu tame* Džozefa Konrada fokus ne bi bio na piščevom ličnom imperijalnom stavu – u centru je, kako eksplicira Pažo, problem logike slike, njene istine, a ne njene lažnosti (Pageaux 2009: 128) – već na uočavanju klišea, na prirodi književne referencijalnosti. Da bi ispričao jednu egzistencijalnu priču, Dž. Konrad se poslužio konvencionalnim, čitaocu shvatljivim slikama, na način na koji se u tekstualnom oblikovanju značenja uvek čini (v. Leerssen 2009: 180) – kroz koje se probija drugi i dublji smisao. Uostalom, pitanje koje u vezi sa *Srcem tame* postavljaju imagolozi glasi: da li činjenica da glavni junak ima nemačko ime (Kurc) ima semantičih implikacija (Syndram 1991: 187).

Suzdržavajući se od vrednovanja teksta na osnovu prisustva stereotipizacije drugog, imagološka čitanja diskretno otvaraju pitanje u kojoj je funkciji stereotip prisutan u tekstu: služi li umetnička tvorevina stereotipu, ili se njime koristi. Razlikujući svojevrsne estetičke stereoptipe (klišee književnih konvencija) od ideoloških stereotipa, Jup Lersen, pozivajući se na Doležala, razlikuje stereotipe narativa i vantekstualne stereotipe. Dok stereotipi narativa podrazumevaju da se manje važni karakteri oblikuju prema stereotipu, klišeu, intertekstualnom kanonu (Leerssen 1991: 170), da se koriste konvencije zapleta, postoje i one „konvencije koje konstatno invociraju opšta mesta van teksta, verovanja auditorijuma koja postoje pre teksta", kakvi su npr. slabost i ranjivost žene, moral i rafinman više klase, nacionalni ili rasni temperament (Leerssen 1991: 173). Kakav god da je odnos teksta prema nacionalnim stereotipima (ironičan, ksenofobičan), piše Lersen, on se uvek oslanja na prethodno znanje publike i njene vrednosti (1991: 173) i taj intertekstualni kod nacionalnih stereotipa treba posmatrati kao

set prepoznatljivih književnih opštih mesta. Stoga Lersen i tvrdi da je imagološko čitanje „strogo *tekstno* utoliko što ostaje unutar (inter)tekstualnih granica percepcije" (Leerssen 2009: 89).

Dok se Kare bavio procenjivanjem slika u odnosu na vantekstualnu stvarnost, fokusirajući se na sliku Nemaca i Nemačke u knjizi Gospođe de Stal (*Germaine de Staël)*, imagologija ahenske škole se odriče upoređivanja književnih slika sa empirijskom stvarnošću. To je ono što izmenjena imagološka istraživanja kakva će se pojaviti sedamdesetih godina bitno razlikuje od postkolonijalnih studija, koje od teksta očekuju da govori o svim aspektima piščeve društvene realnosti. Na takvom stavu počiva Saidova kritika Kamijevog *Stranca*, na čije je slabosti, uostalom, ukazano mnogo puta i nećemo ih ovde ponavljati. No za razliku od postkolonijalnih istraživanja, koja ukazuju na odsustvo slike kolonizovanih u proznim tekstovima ili na njihovo u odnosu na stvarnost iskrivljeno predstavljanje, imagolozi se ograđuju od istorijske verodostojnosti književne slike i fokusiraju na njeno tekstualno značenje i proizvođenje, na čemu i počiva imanentni karakter njihovog proučavanja književnosti.

No, problem sa imagologijom je što je nagomilala golemu građu, što je mnogo puta ponovila isto (gotovo da je teško naći tekst koji ne pominje sliku Nemaca i Nemačke kakvu je dala Gospođa de Stal), a da ništa nije tvrdila niti osporavala, osim svojih bazičnih postulata (koje je moguće pročitati i u drugim teorijama iz druge polovine dvadesetog veka): ona sliku prepoznaje, izoluje, proučava njen nastanak, delovanje, promene, i zapravo ima mnogo više književnoistorijsko nego književnokritičko usmerenje. Iako tvrdi drugačije, imagologija ne ostavlja utisak da je interdisciplinarnost nužan odgovor na bogatstvo književnosti. Naprotiv, opšti je utisak da imagolozima književnost nije dovoljna kao takva: zato nije čudo da sam Dizerink tvrdi da opšta svrha imagologije nadilazi književne i istražuje interkulturalne probleme (v. Dyserinck 2009: 67).

*

Sredinom osamdesetih godina kod nas je o imagologiji pisao Zoran Konstantinović, a imagološki zasnovani radovi javljaju se na prelazu vekova i u prvoj deceniji 21. veka (Pavle Sekeruš, Željko Milanović, Vladimir Gvozden, Tihomir Brajović). Sve veća pažnja koja se poklanja slici Balkana, kao proizvodu Zapadnog diskursa o Jugoistočnoj Evropi, donosi studije koje se nalaze po sredini između imagoloških i postkolonijalnih istraživanja (Sanja Lazarević Radak, Ivana Živančević Sekeruš).

Ovde, međutim, želimo da skrenemo pažnju na knjigu *Identično različito* Tihomira Brajovića, u kojoj se Njegošev *Gorski vijenac*, Mažuranićev ep *Smrt Smailage Čengića* i Prešernovo *Krštenje na Savici* posmatraju s obzirom na odnos prema drugoj etničkoj zajednici tematizovan u svakom od tih dela, a što je pobuđeno njihovim statusom u okvirima vlastite etničke zajednice i odnosom

aktuelnog čitaoca prema njima. Nije slučajno, pokazuje Brajović strogo se držeći književne analize, da se ovi romantičarski epovi bave koncipiranjem kolektivnog nacionalnog identiteta i da su aktualizovani u vremenu ratnih devedesetih. Izabrane autore Brajović posmatra u okvirima poetičke paradigme romantizma, postavljajući pitanje reprezentacije kulturnih i političkih identiteta.

Važnu dopunu mnogo puta ponovljenoj tvrdnji imagologa da se slike (nacionalno) drugog u jednom književnom delu ne preispituju s obzirom na empirijsku realnost, jer su oblikovane kulturom i same oblikuju kulturu, Brajović daje podsećanjem na gnoseološku prirodu fikcionalnog teksta: svaki fikcionalni tekst utiče na naše saznanje, samo što domen „nije činjenično-evidentan, nego modelativno-transparentan" (2007: 33). Brajović posebnu pažnju posvećuje prepoznavanju i imenovanju nekoliko važnih identitetskih figura među junacima ovih dela, koje obelodanjuju paradokse identiteta i sistem vrednosti zajednice u kojima su formirani: *figuru našeg tuđinca*, figuru prikrivenog konvertitstva (ženski rodni identitet), *figure sinkretičnosti i oportunosti*, figuru *kulturnog heroizma* (tj. čoveka knjige) i dokazuje povezanost fikcionalizacije istorije i svesti o kolektivnim identitetima, odnosno ideju o stvaranju „samokonsolidujućih drugih", potvrđujući nužnost pojma razlike za konstruisanje identiteta. Odnos prema identitetu i alteritetu, iako najpre postavljen u imagologiji, u Brajovićevoj je studiji oslonjen pre svega na Pola Rikera, čime je i načinjen primerenijim i daleko pouzdanijim osloncem za iznijansirano književno proučavanje.

Ovaj proučavalac pristupa dijalektici identiteta i alteriteta sa stanovišta Rikerove fenomenološko-hermeneutičke metode, a imagološke postulate utkane u svoju studiju ne tumači čitaocu ispočetka, čega su prepuni imagološki tekstovi. *Nadnacionalno stanovište* on ostvaruje superiornom teorijskom pozicijom. Ukazujući na identitetska značenja u tri važna južnoslovenska epa, Brajović odnos etničkih zajednica prema sebi i prema drugom sagledava u Rikerovom duhu, prepoznajući neminovnost narativa u stvaranju sopstvenog identiteta. Time obrće odnos uzroka i posledice: nacionalni stereotipi su posledica naracije o vlastitom identitetu.

Studija *Identično različito* počiva na saznanjima koja je imagologija istakla u prvi plan: slika tuđeg i stranog, tj. slika strane zemlje, počiva na slici o vlastitoj zemlji, čak i kada ova nije eksplicitno prisutna u tekstu, a autoslike i heteroslike su u uzajamnoj zavisnosti jedne od drugih. Interesantno je da sličan pristup ostvaruje i poljska imagološkinja Malgorzata Sviderska, koja eksplicira da je terminologija tradicionalne imagologije neadekvatna, često suviše nejasna i teško primenljiva u praktičnom radu (Świderska 2013: 3). Svom precizno opisanom pristupu – osim na fenomenološku hermeneutiku Pola Rikera, oslanja se na Huga Dizernika, osnivača imagološke škole u Ahenu, i ideje Žan-Marka Mure – autorka pripisuje prevratnički karakter u imagologiji. Naš autor, oslanjajući se na ista teorijska polazišta, ne preduzima samodefinisanje u obilju imagoloških studija, mada je sasvim očigledno da je za svoj predmet proučavanja našao najadekvatniji metodološki okvir.

Ako bismo procenjivali jednu disciplinu samo na osnovu njenih vrhunaca, onda bismo i imagologiji na osnovu Brajovićeve studije dali mnogo važnije mesto od tradicionalno perifernog koje joj čak i prećutno pripada (imagologija nije odrednica u *Rečniku književnih termina* Tanje Popović, niti se pominje u odrednici posvećenoj komparatistici, a prenebregnuta je i u reprezentativnoj studiji Ane Bužinjski i Mihaela Pavela Markovskog, istina sa mnogo više opravdanja s obzirom na njen naslov (*Književne teorije XX veka*), ali ne i na njen sadržaj.

S obzirom na dominantan teorijski položaj ideja identiteta i alteriteta, koje stoje i u osnovi imagološkog pitanja *kako vidimo strane zemlje*, ali i kulturalnih i postkolonijalnih teorija, otvara se prostor imagološkog iskoraka ka preispitivanju paranoidne prirode imagotopskog diskursa. Da li će taj iskorak imagologija i napraviti, ostaje da se vidi, ali je sigurno da je svojim proučavanjima dala snažan podsticaj za takav razvoj i gomilu građe za budućeg proučavaoca takve orijentacije.

LITERATURA

Brajović 2007: Tihomir Brajović. *Identično različito*. Beograd: Geopoetika.

Bužinjska–Markovski 2009: Ana Bužinjska, Mihal Pavel Markovski. *Književne teorije XX veka.* Prev. Ivana Đokić Saunderson. Beograd: Službeni glasnik.

Dukić 2003: „Nacionalna vs. Komparativna povijest književnosti. Pretpostavke za kritičko propitivanje komparativne kroatistike i hrvatske komparatističke". *Umjetnost riječi*, XLVII, 1–2, str. 3–26.

Dukić 2009: „Predgovor: o imagologiji". *Kako vidimo strane zemlje: uvod u imagologiju*. Ur. D. Dukić, Z. Bležević, L. Plejić Ploje. Zagreb: Srednja Evropa, 5–22.

Dyserinck 2003: Hugo Dyserinck, "Imagology and the Problem of Ethnic Identity". *Intercultural Studies*, no. 1. <http://www.interculturalstudies.org/ICS/Dyserinck.shtml> (11 september 2007). [17. januar 2018].

Dyserinck 2009: Hugo Dyserinck. „O problemu 'images' i 'mirages' i njihovu istraživanju u okviru komparativne književnosti", „Komparatistička imagologija onkraj 'imanencije' i 'transcendencije' djela". *Kako vidimo strane zemlje: uvod u imagologiju*, Ur. D. Dukić, Z. Bležević, L. Plejić Ploje. Zagreb: Srednja Evropa, 23–35, 53–69.

Гвозден 2001: Владимир Гвозден. „Полазишта и циљеви имаголошког проучавања књижевности". Зборник Матице српске за књижевност и језик, књ. 49, св. 1–2, стр. 211–224.

Ivon 2008: Katarina Ivon. „Suvremena strujanja u komparatistici". *Magistra Iadertina*, 3 (3), 39–56. <https://hrcak.srce.hr/35619>. [17. januar 2018].

Kelly 1955: George A. Kelly. *The Psychology of Personal Constructs. Vol I: A Theory of Personality*. New York: W. W. Norton & Company. Inc.

Konstantinović 1986: Zoran Konstantinović. „Od imagologije do istraživanja mentaliteta: o jednom značajnom kretanju u savremenoj metodološkoj misli". *Umjetnost riječi*, XXX, 2, 137–142.

Leerssen 1991: Joep Leerssen. "Mimesis and stereotype". *National Identity: Symbol and Representation, Yearbook of European Studies 4*. Eds. J. Leerssen, and M. Spiering. Amsterdam-Atlant: Rodopi, 166–176.

Leerssen 2009: Joep Leerssen, „Odjeci i slike: refleksije o stranom prostoru", „Retorika nacionalnog karaktera: programatski pregled". *Kako vidimo strane zemlje: uvod u imagologiju*. Ur. D. Dukić, Z. Bležević, L. Plejić Ploje. Zagreb: Srednja Evropa, 82–97, 98–124.

Milanović 2012: Željko Milanović. „Granice imagologije". *Pravo i društvo: časopis za pravnu i političku kulturu*, god. 3, 3–4, 89–98.

Милановић 2012a: Жељко Милановић. *Два ūисца и Друīи*. Београд: Службени гласник

Oraić Tolić 2006: Dubravka Oraić Tolić. Predgovor. *Kulturni stereotipi : koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima*. Ur. Dubravka Oraić Tolić, Ernő Kulcsár Szabó. Zagreb : FF press [i. e.] Filozofski fakultet, Zavod za znanost o književnosti.

Pageaux 2009: Daniel-Henri Pageaux. „Od kulturnog imaginarija do imaginarnog". *Kako vidimo strane zemlje: uvod u imagologiju*. Ur. D. Dukić, Z. Bležević, L. Plejić Ploje. Zagreb: Srednja Evropa, 125–150.

Sekeruš, P. 2011: Pavle Sekeruš. „Govor o drugom u francuskoj kulturi prve polovine 19. veka". *Polja*, br. 418, 51–64.

Syndram 2009: Karl Ulrich Syndram. „Estetika alteriteta: književnost i imagološki pristup". *Kako vidimo strane zemlje: uvod u imagologiju*, Ur. D. Dukić, Z. Bležević, L. Plejić Ploje. Zagreb: Srednja Evropa, 70–81.

Świderska 2013: Malgorzata Świderska. "Comparativist Imagology and the Phenomenon of Strangeness". *Special Issue New Work in Comparative Literature in Europe*. Eds. M. Grishakova, L. Boldrini, and M. Reynolds <http://docs.lib.purdue.edu/clcweb/vol15/iss7/10>. [4. januar 2018].

Velek 1966: Rene Velek. „Kriza uporedne književnosti". *Kritički pojmovi*. Prev. Aleksandar I. Spasić, Slobodan Đorđević. Beograd: „Vuk Karadžić", 181–188.

Jasmina M. AHMETAGIĆ

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL POSTULATES OF IMAGOLOGY AND ITS TRANSFORMATION

Summary

With its attention focused on studying the image of one nation in the literature of another and the perception of foreign countries in literature, imagology has prefered the research of reception to (as is characteristic of traditional comparative studies) the research of influence, and it has sown a seed of doubt concerning national philologies. Although its origins are located in the third decade of the previous century and tied to Jean-Marie Carré, imagology as a discipline underwent an important transformation in the 1950s, owing to Marius-François Guyard and Daniel-Henri Pageaux in France, and once again in the 1960s, through the Aachen imagological school with Hugo Dyserinck at its forefront. In continual response to the objections put in front of the early imagologists by René Wellek, the Aachen imagologists gradually deepened their theoretical-methodological presuppositions and dedicated a great amount of attention to the clarification of their methodology, their objectives and theoretical starting points. What the appearance of a positivistic threat in the thirties had can be understood from a contemporary perspective as the beginning of cultural contextualisation of literature, characteristic of theoretical reflections that mark the second half of the 20th century. Despite the fact that its research area has been broadened significantly, even today, imagology holds a marginal status in literary sciences, although it rests upon postulates that place it close to a number of the 20th century literary theories, primarily to postcolonial studies, but also culturology and New Historicism: the shift from an essentialist to a constructivist understanding of identity, from literature's mimetic to its representative function, from understanding literature as an autonomous area of human endeavour to the realization that it is only one of its cultural phenomena. We called attention to imagology's transformation from its beginnings up to this day, and reflected on the reasons behind its marginal status, especially in comparison to postcolonial studies. The fact that imagology has never established an equality sign between an aesthetic cliché and an ideological stereotype was given a prominent role in judging the importance of that scientific discipline.

Key words: imagology, stereotypes, heteroimages,"Aachen school", representation, postcolonialism.

Rad je predat 26. marta 2018. godine, a nakon mišljenja recenzenata, odlukom odgovornog urednika „Baštine" odobren za štampu.

УДК 821.163.41.09 Костић Л.

Оригинални научни рад

*Јасмина П. КНЕЖЕВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

КОРИФЕЈ ОНИРИЗМА СРПСКЕ РОМАНТИЧАРСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ, ЛАЗА КОСТИЋ**

Апстракт: Трагајући за мотивом сна у Костићевој литерарној заоставштини, аутор овога рада онирички материјал ексцерпиран из литерарног корпуса одабраног аутора разврстава по тематским целинама у чијој су основи: а. национално-романтична идеја Српства; б. митолошко-религиозна тематика; в. емотивни, осећајни живот. Пратећи песникове литерарне, а потом и личне снове, видећемо како он ни у идеји о националном препороду и обнови некадашњег Српског царства, ни у митологији и религији није нашао утехе, нити засићења. Тек ће сусретом са Ленком Дунђерски, која је, како се сматра, оличење Аниме из његовог сна, песник кренути путем од индивидуално несвесне Аниме ка колективно несвесном архетипу Велике Мајке, путем индивидуације, ка првобитном јединству, трајном измирењу и засићењу, што ће резултирати његовом лабудовом песмом „Santa Maria della Salute".

Кључне речи: Лаза Костић, снови, српски романтизам, *Дневник снова*, Анима.

DUBITO, ERGO SUM

За мене је најсигурније од свега
да постојим. Чак и ако тврдиш да не постојим
и кажеш да се варам, управо тиме признајеш
да постојим, јер не могу се варати ако ме нема.

Свети Августин Хипонски

Покретачка сила сумње (и то нарочито сумње у онтолошку веродостојност) верни је пратилац мислећег човека који је, у настојању да своје постојање утемељи у нечем опипљивом и стварном, (макар то била и сама сумња!),

---

* Истраживач-сарадник, jasmina_vucetic@yahoo.com

** Оглед представља део обухватнијег истраживања и одломак из магистарског рада *Снови у књижевности српског романтизма*, реализованог под менторством проф. др Саве Дамјанова и одбрањеног у септембру 2014. године на Одсеку за српску књижевност Филозофског факултета у Новоме Саду, пред комисијом у саставу: академик Радомир В. Ивановић (председник испитне комсије), проф. др Сава Дамјанов (ментор), проф. др Радослав Ераковић (члан).

завапио: *Dubito, ergo cogito, ergo sum!* („Сумњам, дакле мислим, дакле постојим!“)[1]. У случају Лазе Костића, сумња у оделитост и јасно разграничење јаве и сна представља само један израз песниковог у основи располућеног бића. Ова Костићева несигурност у аутентичност егзистенције добила је и уметнички израз, оличен у песми „Међу јавом и мед' сном“, која, у контексту проучавања снова у стваралачком опусу Лазе Костића, представља својеврсни песников кредо. Самсоновски силовит, и бујне и бурне ћуди у исти мах, он је жудео да оде с ону страну живота и с ону страну сна. Романтичарски занет, напојен идејама *Sturma und Dranga*, вечно у раскораку између аргумента и противаргумента, јаве и сна, *јаде* и *слаге*, посезао је за дијалошком формом, која је, како то виспрено запажа Миодраг Радовић у надахнутој књизи о овом ковиљском генију:

> „ [...] израз песниковог темељног дуализма, подељеног бића, које је „судариште начела страшна два“ и узаврело поприште сталних интелектуалних укрштаја мисли и противмисли, доказа и противдоказа. Зато, кад истражујемо Костићев дијалог, ваља истаћи да он није само у форми него још више у самој сржи мишљења, које је у бити дискурзивне природе “. (Радовић, 1983: 12–13).

Поменути дуализам могуће је пратити и на онеристичком плану: опште је познато да је Лаза Костић, осим што је сан као литерарни мотив врло често инкорпорирао у своја поетска и прозна дела, водио и *Дневник снова*, у коме је, у периоду након смрти Ленке Дунђерске (1895)[2], све до момента

---

1 „*Cogito, ergo sum* („мислим, дакле јесам“, или „мислим, дакле постојим“) филозофски је исказ Рене Декарта, који је постао фундаментални елемент западне филозофије. Декарт је овај основни став своје метафизике најпре формулисао у делу „Расправа о методи“ (фр. *Discours de la méthode*) 1637. године. Његово стајалиште претпоставља сумњу у све (*de omnibus dubitandum*) осим у субјект који мисли, односно сумња. Тако у мишљењу свест спознаје саму себе као свест и једина извесност бића потиче из свесног мишљења“. Управо због поменуте сумње, овај Декартов исказ често сретамо у проширеном облику *Dubito, ergo cogito, ergo sum* („Сумњам, дакле мислим, дакле јесам / постојим“).
Извор: http://sr.wikipedia.org/sr/Cogito_ergo_sum

2 Не зна се тачна година почетка писања *Дневника снова*, будући да није у целини очуван, али је извесно да је Костић почео да бележи своје снове након Ленкине смрти. Да рукописи, ипак, понекад горе, постарао се, не из зле намере, др Радивој Симоновић, породични лекар и пријатељ Костићевих. Он је један део *Дневника* уништио, слутећи да би могао бити предмет расправа о „ма'нитом Лази“, о чијим је несвакидашњим дневним ритуалима чаршија већ брујала. О томе је и сâм оставио сведочанство, као да се правда, у раду *Усйомена на др Лазу Косйића*: „Пошто ситнице тих привиђења не спадају у књижевност, ја сам све те снохватице уништио, да не би когод још и о томе расправу написао!“ Све у свему, у аманет нам је, након интервенције др Симоновића, остало 32 сна, од којих су неки пропраћени коментарима Лазе Костића. Настајали су у интервалу од шест година; први сачуван је датиран 11. новембра 1903. године и уз њега стоји римско II (што би требало да буде индикатор постојања првог дела!), а последњи запис настао је 25. октобра 1909. године, на дан упокојења песникове супруге.

када се упокојила његова супруга, Јулијана Костић, рођ. Паланачка (25. октобра 1909), бележио сопствене снове.

Снови које сањају Костићеви литерарни јунаци представљају плод песникове стваралачке имагинације, док су дневнички снови транскрипт онирист̄ичких садржаја који су испуњавали Костићеве ноћи, а понекад и дане, читавих шест година, а можда и дуже. Првима је песник наменио јавни живот, док је друге, пишући их на француском језику, љубоморно скривао од очију јавности. То би, чини се, требало да буде довољан разлог да се ишчитавају и тумаче одвојено. Ипак, досадашња проучавања песниковог живота и дела указују на то да је кључ за генезу настанка и разумевање лабудове Костићеве песме управо *Дневник снова*[3], у коме се доследно и континуирано јављају мотиви и концепти који ће на зениту његове стваралачке развојне линије кулминирати у „најсилнију љубавну песму српске књижевности“[4].

На потешкоћу организације унутрашње микровасељене и поетске транспозиције заумних слика, песник је експлицитно указивао у својим двема песмама, већ поменутој „Међу јавом и мед сном“ и „Снове снивам“. У њима је садржано *вјерују* Костићево, његов *raisond'être*, извориште и исходиште његових стваралачких стремљења. Јер, у раскораку између настојања да се ухвате и прибележе *санци полет̄анци* и немогућности да им се доскочи и стихом обасја лице бога сна, одвијао се песников живот. Тачније, његов литерарни живот, јер, као и у случају Костићеве перцепције јаве и сна, где није било јасне границе, није могуће размеђити живот Костића човека и Костића песника. Из тог осећаја осујећености настајале су песме, све до оне последње, оне велике, вероватно највеће у нас написане, „страшне и величанствене“ (Лесковац, 1971: 103), којом ће се Костић уписати у листу демијурга и *испун̄ит̄и сопст̄вену судбину.*

Сан је у Костићевој визији многозначан, било да је израз заноса и пркоса песникових, тајних жеља његових, што је Фројд сматрао основном функцијом сна, или је метафора за један од два члана антонимијског пара супротности који чине живот и смрт.

Но, пођимо редом. У наредном одељку расправљаћемо о метафоричном значењу Костићеве употребе мотива сна.

Тридесет снохватица сачувао је и превео са француског на српски Милан Кашанин, у чијем су преводу и објављене 1955. Преостала два дневничка записа, од 24. и 26. јануара 1906. године, Младен Лесковац је у оригиналу, дакле на француском језику, објавио 1960. године у *Лет̄опису Мат̄ице срп̄ске*, књига 385 (ова два записа накнадно ће превести са француског на српски језик Миодраг Радовић). Касније ће Радивоје Стоканов доћи до још једног Костићевог записа, датираног 04. 08. 1905, који „органски припада *Дневнику*“, те ће га објавити у преводу Милорада Арсенијевића у *Зборник̄у Мат̄ице срп̄ске за књижевност̄ и језик,* 1982, књига 30, свеска 3.

3 Веза између Костићевог *Дневника снова* и песме „Santa Maria della Salute“ уочена је и истицана као битна од стране већине проучавалаца Костићевог дела (Владете Јеротића, Ивана Настовића, да поменемо само неке).

4 Исидора Секулић.

САН, МЕТАФОРА ЖИВОТА И МЕТАФОРА СМРТИ

Не само да је Лаза Костић кроз живот ходио по танкој граничној линији која дели јаву од сна, некада се јављајући са ове, а некада с оне стране, већ су и његови јунаци делили судбину свога творца и неретко западали у међупростор *јаве и сна.* Ова идеја није Костићева, и није новијег датума. Мотив живота као сна води порекло још из античког доба, а његову „хришћанску подлогу не треба посебно доказивати" (Суботички, 2000: 126)[5]. Позната је анегдота из Лао Цеовог живота, који се запитао, пробудивши се са сећањем на сан у коме је егзистирао у обличју лептира, шта ако је реалност потпуно обрнута, па је он, у ствари, лептир који сања да је човек? Живот, који по обиљу могућности и непредвидљивости далеко надилази људску машту, често је у уметности поређен са сном: било да су догађаји толико лепи, да својом лепотом плаше (сетимо се кобљивости свега лепога!), па човек *мисли* да сања, или је стварност толико тешка, да се човек *нада и жели* да сања, тек, сан је једини сигуран и легитиман заклон за људску слабост и страх. Древна хиндуистичка предања сматрају овај свет илузијом, *mayom*[6], равном сну, јер су чула варљива, а неретко и *дремљу*, како би рекао Владан Десница. У зони релативног очарани смо илузијом; тек када се приближимо апсолутном, велови падају и открива нам се права природа стварности. У неком другом времену, на другим меридијанима, Калдерон ће такође тврдити да *Живо̄т је сан*.

У Костићевом уметничком изразу поистовећивање живота са сном може имати позитивни (а) или негативни предзнак (б): у зависности од садржаја и прихватљивости животних дешавања, јава се у Костићевом опусу поистовећује са блаженим, празним сном (а), или са црним сном (б). Као илустрацију

5 Аутор у студији о сновима и култури ренесансе наводи низ значењских праваца у које се развија и грана мотив живота као сна: „1. краткотрајност, пролазност индивидуалног живота; 2. испразност живота; 3. нестварност живота (без вредносних конотација); 4. варљивост и лаж живота; 5. тескоба живљења, итд.".

6 „*Maja* (илузија, привид). У веданти, моћ нераздвојна од брахмана (врхунска реалност), кроз коју је могућа појава многоструког универзума. *Maja* представља космичку илузију по којој се брахман појављује као стваралац универзума. *Maja* је и затамњујућа моћ, вео који прикрива праву стварност. У *samkhji* се често поистовећује са *prakrtijem*, основом појавног света. На индивидуалној равни, *maja* се одражава као незнање (*avidja*), несхватање своје праве природе. Изрази *maja* и *avidja* често се користе као синоними". (Ребернишак, 1996: 84). „Маја или 'чудотворна моћ', појам је кориштен у хиндуизму за опис моћи ведских богова. Касније, maya је сматрана илузијом стварности коју ми доживљавамо, а која ће бити распршена у тренутку разумијевања козмичке стварности Брахмана или 'Апсолута'". (Сторм, 2002: 140). Упоредите и са *Новим завје̄том*: „Јер нешто знамо и нешто пророкујемо; / А кад дође савршено, онда ће престати што је нешто. / Кад ја бијах мало дијете као дијете говорах, као дијете мишљах, као дијете размишљавах; а кад постадох човјек, одбацих дјетињство. / Тако сад видимо као кроз стакло у загонетки, а онда ћемо лицем к лицу; сад познајем нешто, а онда ћу познати као што сам познат" (*Нови завје̄т;* Коринћанима посланица прва, гл. 13).

за први пример навешћемо одломак из Костићеве *Окупације*, у којем Велде након многобројних недаћа добија руку вољене жене, што у њему изазива подозрење да добро перципира стварност:

> Велде: *(Полуīласно себи).* О, боже мој! Ако је све то само као из пене рођено, ако је то само празан, блажен сан?! Ако је она можда само због јада што је била у заблуди, из срџбе...[7] (Костић 1989б: 79)

Живот виђен као црни сан нашао је уметничког израза у Костићевој трагедији *Максим Црнојевић*:

> Анђелија: *(Оīрīне се од браīа)[...]* / Хајдемо, Ђорђе, да их не гледам, / не могу већ подносити тај свет: / мртваца мрзим, живе презирем, / шат још и мени лепши сване дан, / да с ума снесе црни овај сан; (Костић 1989в: 150)
>
> Иво: *[...]* / Не жести се, не тужи, Максиме, / не очајничи, очин јединче, / очајном сузом очи не кваси / шат и ми лепши угледамо дан, / ти љубу српску, снајку српску ја, / разгониће нам Српкињица снâ, / разгонит јаде црног овог сна! (Исто: 151)

Изједначавање живота са црним сном налазимо и у Костићевој *Гордани*, када Вукосав на путу цару у Стамбол у дару царевог делије, који га тамо води, препознаје свога коња, па страхује да су му двори похарани, а љуба отета. Ево шта он каже:

> Вукосав *(себи):* Може ли бити? Не, не, ја сним још, ја снијевам, ово је сан, црни, страшни сан! Како је онај био лијеп, а како је овај страховит! Мој дорат, моје седло, моји ремени, моја подседлица, а њезин, ох њезин вез! – Но ипак, ја сам будан, при себи, при свијести. Ево, ово ми је рука, ово десна, ово лијева. Ово ми је нога, ово глава. *(Бије се).* Гдје се ударим, ту боли. Не... не! То није сан, то је јава, црна јава. (Костић 1989б: 181)

Поистовећивање смрти са сном, у књижевности не мање заступљено од стављања знака једнакости између живота и сна, и у Костићевом стваралаштву налази одјека (на пример, у песми „Над Костом Руварцем“. Аналогија између ова два феномена чини се да упориште има у непознаници коју представљају за нас. На крају дневног циклуса предстоји нам сан, као што на концу живота све нас очекује смрт. И у једном, и у другом случају, ми не знамо куда идемо, а одлазак је неумитан. Управо те одлике, заједничке обема поменутим појавама, начиниле су мотив смрти као сна, можемо рећи, општим местом како наше, тако и светске књижевности. Корене своје овај мотив има у античком, грчком миту о Ендимиону[8].

---

7 Сви изводи из Костићевих дела дати су према Изворима, наведеним на концу рада.

8 „Најпознатији је мит о Ендимиону, лепом ловцу или пастиру коме је Зевс подарио моћ да сам одреди дан своје смрти, да је по сопственој вољи може призвати или заувек одложити. Како се плашио да ће старењем изгубити лепоту, Ендимион је измолио

Осим свега до сада наведеног, огроман је потенцијал сна да сублимира све оно за чим чезнемо, а за шта смо у стварности ускраћени. У том смислу, поетски уобличен сан, било да је у питању дневни сан, визија, сновиђење, или ноћни сан, покрива широка тематска поља љубави и жудње за драгом/драгим, израз је најдубљих националних, родољубивих тежњи или потраге за Апсолутом, односно, религиозно је или митолошки утемељен. Фројдовским, психоаналитичким језиком говорено, сан је израз потиснуте жеље оног који га сања. У случају Лазе Костића, три су тематска стожера око којих се сабирају песме у којима је централни мотив сан: а. национално-романтична идеја српства; б. митолошко-религиозна тематика; в. емотивни, осећајни живот. О томе ће бити речи у наредном одељку:

КО ЋЕ ВЈЕТАР ЛУДИ ЗАУЗДАТИ,
КО Л' ПУЧИНИ ЗАБРАНИТ' КИПЈЕТИ,
КО Л' ГРАНИЦУ ЖЕЉИ НАЗНАЧИТИ?[9]

Национално-романтична идеја обнове старе српске славе и националног препорода, као водећа идеја српских романтичара, присутна је и у Костићевој писаној оставштини[10]. Мотив сна се, као што је већ речено, кроз њу доследно провлачи, а када је однос према Српству у питању, погодан је

од Зевса вечити сан. Уснулог младића спазила је на брду Латму, у Карији, богиња Месеца Селена и одмах га страсно заволела. Она је сваке ноћи силазила из својих кочија, одлазила је до пећине у којој је Ендимион спавао и ту је лепог младића нежно миловала и љубила. Богиња је родила Ендимиону педесет кћери. Неки кажу да је сама Селена успавала свог љубимца јер је желела да њена љубав остане непримећена и вечита. [...] У античкој ликовној уметности Ендимион је схваћен као персонификација смртног сна; стога је у хеленистичко-римско доба често приказиван на надгробним споменицима и саркофазима". (Срејовић-Цермановић 1992: 132–133).

9 Петар II Петровић Његош, *Луча микрокозма*, стих 108–110, Просвета – Београд, Обод – Цетиње, Београд 1974.

10 Са друге стране, опште славјанофилске тенденције епохе заобишле су Костића. Кашанин тврди да Костић није славјанофил и да у њега нема идеја као у осталих романтичара, о уједињењу Словена и Јужних Словена (Кашанин 1968: 77). Дејан Микавица, аутор студије о политичкој биографији Лазе Костића (Микавица 2011), насупрот Кашанину, налази да је Костићева филозофска и идејно-политичка концепција „изграђена на кључним принципима панкализма, либерализма, романтизма, национализма и словенофилства" (Микавица 2011: 11). Специфичан карактер Костићевог славенофилства темељи се на идеји о неговању властите индивидуалности и сарадње словенских племена, пре него на обезличавању и утапању у јединствену свесловенску заједницу: „Ко није кадар вршити дужности породичне, још мање ће бити кадар одговорити дужности према већој породици, према своме народу. Исто тако ко није прво добар Србин, ако је Србин, ил добар Рус, ако је Рус, па после тек Славен, већ наопако, о томе ће се заиста сваки поштен човек посумњати да је заиста и добар Славен, као што ће сумњати и о ономе да је добар патриота који није пре свега добар члан породице" (Костић 1990: 390).

да се путем њега евоцирају успомене на некадашњи углед, достојанство и независност српске државе, што представља контраст према туробној јави Костићевог доба и повод да се ламентира над њом. Идеализам Костићев и овде је дошао до изражаја. Интересантно је запажање Милана Кашанина, који тврди да:

> „Залажући свој живот за све што је радио и говорио, Лаза Костић није волео српски народ, већ идеју српског народа, и није се дивио свом народу у садашњости, већ у прошлости, није га волео онаквог какав јесте, већ какав би он желео да буде његов народ." (Кашанин, 1968: 103–104)

Како ћемо касније видети, чини се да је то био општи однос Костића према свему што га је окруживало и о чему је певао – он је волео идеју више него оваплоћење те идеје, управо стога што је тежио ка идеалном, а оно што је идеално, тешко да може бити стварно. Та, рана фаза његовог стваралаштва[11], била је време када је Костић жудео за тим „да се од националне епске традиције начини, као у Грка и Римљана, национална митологија" (Исто: 76). Стога није ни чудно што је тада Костић Мајку Јевросиму претпостављао Мајци Девици (Исто). У то време, његови омиљени поетоними јесу гусле и виле, али су честе и реминисценције на јунаке некадашње поносне Србије: цара Душана, Косовку девојку, као и остале учеснике Косовског боја. Из Костићевог опуса издвојили смо следеће песме у којима наш песник сања о слободи свога национа и ламентира над старом његовом славом: „Иза сна", „Стогодишњица Саве Текелије", „Међу звездама", „Прељубница", „Разговор с увученом српском заставом у мађистрату новосадском". Неке од наведених песама испеване су у облику литерарног, поетског сна, као што је то случај са првом наведеном, „Иза сна", док се у другима лексема *сан* употребљава у колоквијалном значењу и односи се на неиспуњену, недостижну жељу, на оно за чим се жуди. Композиционо гледано, поменуте Костићеве песме организоване су по следећој схеми: 1) сећање на славну прошлост, 2) суочавање са понижавајућим положајем сужња, за којим следи 3) сан о слободи,

11 Када говоримо о фазама у Костићевом животу и стваралаштву, мислимо на поделу коју је начинио Војин Матић. Он каже: „Песников живот могли бисмо поделити у три епохе. Прва се завршава негде око 1875, и она је најплоднија, најбујнија, најстрасније, са жарком љубављу према српству. У њој, и језички и по фигурама, пише најнеобузданије песме и драме, које, у плами национализма, наилазе на опште допадање. У исто време троши немилице своје не тако мало наследство и, на крају, остаје без пребијене паре.
Друга епоха отприлике обухвата време до 1891, и у њој Костић хаотично лута по свету – Беч, Париз, Берлин, Петроград, Србија, Црна Гора – и себи. Најнесрећенији и готово јалов период.
Најзад, при повратку из Црне Горе, пада његова љубав са Ленком Дунђерски, женидба са Јулијаном Паланачки, извесно Костићево смирење или резигнација и, данас, најцењенија дела. У овом периоду он је у сукобу са готово свом околином. Преостало му је мало пријатеља, и наилази на затворена врата издавача и часописа" (Матић 1971: 120).

односно позив на освету. Тако је, на пример, у првој поменутој песми, „Иза сна“, написаној 1859. године, сучељен сан о слободи, симболично приказан вилинским колом које се вије у гори, са туробном јавом у којој се сневач, „гуслар-момче“, суочава са поломљеним гуслама и актуелним робовањем. Ипак, прометејски пркос, карактеристичан за читаво Костићево певање, а нарочито за прву фазу, када говоримо о патриотским песмама његовим, на концу песме тријумфује у позиву на освету и кроз веру у ослобођење. У „Стогодишњици Саве Текелије“ значајан јубилеј представља погодну прилику да се савремени систем вредности супротстави некадашњем и у правом светлу сагледа тадашње незавидно стање национа: на њега недвосмислено указује слика бродолома, у уметности често кориштена. Једина стена спаса, у коју су уперени погледи оних који се даве, јесте стена са ликом Саве Текелије, чувеног добротвора српског и истакнуте јавне личности међу угарским Србима на преласку из 18. у 19. век. Духовни опстанак нације, битан једнако као и физички, угрожен је заборавом усменог наслеђа, дисконтинуитетом његовог трајања. Њега репрезентују гусле, већ поменути омиљени поетоним Костићев, које симболизују отпор, живот, трајање, народно памћење, свест о пореклу и етничкој одрживости. Гусле које ћуте, знак су народног замирања, на шта упозорава гудало које „дуг је санак боравило / поред своје верне моме, / давно није песме вило / у пољупцу жичаноме“. Њих и њихово наслеђе Костић по значају за опстанак нације претпоставља писаном стваралаштву, капиталним делима похрањеним у легату Саве Текелије.

Песма се завршава сном о новој слави:

> „[...] / у одаји међ књигама / засела је тешка тама, / продире је звоно само: / чини ти се кô да слушаш / како, после славе веље, / помрчином робовања / тужна једна песма брује, / како белу зору буди, / па уздишућ сетно гуди / нову славу сањајући“ (Костић 1989а: 102)

Као што гусле на којима нико не свира алудирају на заборав и замирање нације, тако и свијена застава асоцира на тескобу робовања, на шта алудира рефрен у песми „Разговор с увученом српском заставом у мађистрату новосадском“:

> „Заставо моја, заставо тројна, / свијено срце народа бојна,/ о чему сниваш?“ (Костић 1989а: 284–286)

И овде је сан једини вид бекства од суморне реалности. Но, као што значење свакога сна извире из споја латентног са манифестним садржајем, тако и порука којом нас песма дарује израња из преласка алегоријске у раван тумачења. Својство сна да искривљује слике и у први, манифестни садржај сна похрани латентни легитимисало је метафору и алегорију за најподеснија

стилска средства путем којих ће поетски сан испољити своје значење. Посредством алегоријске слике шареног лептира који је почивао „на цветној ружи душанске силе“ и чија је крила срезала „источница була“ песник нас води до његовог времена, у коме је лептир запао у другу невољу: у паукову мрежу, односно, у мрежу аустроугарске владавине. Костић застави нуди две солуције: или да сања о слободи са југа, или о снегу и вихоровима са севера, који ће можда и њој доћи главе, али ће је барем спасити понижења. Рефрен представља кратку станку на крају описа све три фазе у историји српског народа: Душановог царства (и дотадашње, немањићке владавине), турске владавине, и времена након Велике сеобе и аустроугарске владавине. Он је попут еха који заставу, тај персонификовани (она сања) симбол слободарског народа, опомиње њене основне функције: да се вијори, и тиме као да сећа српски род основног људског права – права на слободу.

Једно од могућих читања песме „Међу звездама“ је у родољубивом кључу. Чињеница да је Костић пише 1872. године, током издржавања затворске казне у пештанској тамници, даје песми контекстуални оквир и додатно појашњава следеће стихове, из трећег и завршног дела песме:

> „Иза сна се тешког прену’. / Мрак је. Где сам? – Ал’ на трему / муклим тутњом одговара / шеталица глухог доба, / навила је кивна злоба, / те се никад не одмара: / – корачање мог стражара. / Ал’ ме љуто боли глава. _ / После оних светлих снова, / оних дивних витезова, / оних слика, оних слава _ / ова јава!“ (Костић 1989а: 12)

Сан из којег се Костић пренуо представља алегоријску слику препуну архетипских симбола, што нам омогућава да са сваким новим читањем у песми откријемо нови слој и нову могућност интерпретације[12]. Поетоним виле, који се доследно провлачи кроз Костићева дела, и овде је од виталног значаја: вила је та која га води кроз непознат и замаман свет препун искушења, а самим тим и опасности. Начин на који је вила у овој песми представљена отвара могућност да се у њој препознају рани наговештаји потоњег Костићевог трагања за Анимом, и даље, за Великом Мајком, односно Богомајком, чиме ће кулминирати његов стваралачки процес (о овоме ћемо

12 Зоја Карановић поменуту песму тумачи у индивидуацијском кључу. Могућност оваквог разумевања Костићеве „Вилованке“ „поткрепљују симболи који искрсавају у Песниковим фантазијама, који су повезани са сликама које се јављају у прастарим религијским обредима, а сходно томе и симболима културе којој припада, потиснутим у несвесно, који би, следствено томе, могли бити кључ за њено разумевање. У кризном тренутку, дакле, Песник бира ослонац у духовности свога народа, без обзира на све остале замамне понуде. Како је ослањање на традицију за њега и начин да се издржи ужас тамнице, ово је као и отварање кључа на њеним вратима. Зато је то искуство увођење у нови живот, којим Песник, као и сваки други иницирани, постаје онај који је поново рођен. То је порука ове песме“ (Карановић 2011: 149).

у наставку текста подробније говорити). Све су ово, дакле, начини на које се може читати ова Костићева песма-сан: као сан о слободи, сан о Аними, и чак, што да не, као митски сан. У њој немамо заступљене хришћанске мотиве; као и у другим својим раним делима, и ту је Костић пре паганин него хришћанин.

И ова песма има већ поменуту трочлану композицију, коју чине реминисценције на блиставу прошлост, ламентирање над туробном садашњошћу и сан о освети. Пошавши од устаљених поетонима јавора, бора, Косовке девојке и гусала, Костић нас води ка финалу песме у којем је експлициран позив на освету. Гуслар својом песмом

> „из јавора јаде буди, / из тамнице јади лете / да се браћа јада сете, / да се сете, да их свете!“ (Костић 1989а: 13)

Још једна поема Костићева одзвања у једнаким акордима као и претходне наведене: у питању је поема „Прељубница“, у којој се само у једној краткој слици јавља мотив сновиђења, сна на јави, гласовног привиђења „у шушњави лишћа сува“ који се причуо хајдуку у гори, попу Милу. Овде Костић иде још даље, инсистирајући на бескомпромисној преданости идеалу, односно идеји. У питању је идеја обнове старе српске славе и слободе:

> „Камо тако, камо, друже, / камо ти се мисли пруже? / Зар ти мислиш, поред мене, / да још можеш имат жене? / Само мене смеш да љубиш / све док врхом ђорде плаве / свом народу зипку славе, / себи раку не издубиш! / Ја вас љубим све једнако, / сваког жарко, сваког јако, / ко се годе венчô са мном / крвљу врелом, смрћу тамном, / бојним кликом и опелом, / ко је са мном душом, телом, / ја се дајем само целом; / али друге ја не трпим – / ил’ ме није међу Србим’!/ Тако шапће, тако збори / сухи листак на врх гори: / са јавора ил’ са дуба / њим хајдуку збори љуба, / верна љуба свег му рода, / тако збори с њим слобода.“ (Костић 1989а: 304–305)

Оно што је јунак чуо у шапату лишћа, на крају песме се и обистинило: да ли поводљивошћу или слабошћу женске природе („Слабости, име ти је жена!“ певао је Шекспир, што је Костићу било добро познато, будући да је поменуте стихове у једном свом писму преиначио у „Слабости, име ти је песник“[13]), или игром случаја комедијанта, тек, хајдук Миле је услед прељубе своје, до тада верне љубе, направио заокрет ка оној другој, шумовитој, горској љуби. Очито, у том периоду, у жижи Костићевог интересовања била је борба за слободу и сећање на светлу прошлост српскога рода. Тек касније, обремењен „горким талогом искуства“ („Да Ви знате што ја знам, да Ви знате што ја памтим, Ви никада не бисте желели да постанете српски песник“,

13 „Frailty, the name is poet“, речи су које упућује своме учитељу, Ј. Ђорђевићу, у писму из 1864. (Радовић 1983: 27).

наводи у писму Светиславу Стефановићу), он ће направити заокрет ка, у неким раним песмама наговештеном, архетипу жене, архетипу мајке, и Велике Мајке, који је универзалан, ничим условљен, свима једнако доступан, исходишни архетип спокоја и смирења. У исто време, он прави и заокрет по питању свога србовања. Оштрица његовог пера, којом је немилосрдно шибао окупаторе српских земаља и све који су на било који начин могли да угрозе српски национални интерес, несмањеном оштрином се дотакла и српског народа. На истој критички настројеној линији према сународницима наћи ће се и аутор бриљантне студије о Костићу, Станислав Винавер, који реминисценцијом на историографа Јована Рајића почиње своје *Заносе и п̄ркосе Лазе Кост̄ића*, и кратким разматрањем о историји као учитељици живота, и о Србима, који из своје историје ништа не уче. Нажалост, ова његова алузија, било да се односила на песника и његов положај, или пак на модел понашања Срба и њихових представника кроз историју, даје певању Костићевом и Винаверовој књизи једнаку актуелност данас, као и у време када су настајали. Болно отрежњење песниково и горчину назиремо у његовим поетским дијалозима са почившим песницима, Његошем и Бранком. Обе песме настале су у трећој животној и стваралачкој фази Костићевој, када је уместо да се обраћа живима, међу којима је све мање имао саговорника и истомишљеника, несхваћен и оспораван, почео да се окреће царству мртвих. И њега су, као и Диса, који ће касније певати о томе, „походили мртви". Њима је могао без зазора да повери запажања до којих је дошао, али и да им постави питања на која није имао одговора. Пред њима је, без устручавања, могао да излије жуч потеклу из разлога што његова земља није доживела судбину коју јој је наменио у своме сну, оправдавајући тиме тезу Милана Кашанина да нико од Лазе Костића „мање не ласка свом народу, нико тај народ тако не шиба" (Кашанин, 1968: 79). Леп пример за потврду ових Кашанинових речи налазимо у песми „Пролог за *Горски вијенац*", у којој Костић у сну, са Цетиња, гледа пут Ловћена. Ламентирајући над судбином племена које *сп̄ава мрт̄вим сном*, немоћно да се из њега тргне и оживи стару славу, Костић, упозоравајући на поунутрашњење зла, које је раније вребало само споља, а сада је добило присталице и међу самим представницима народа („Ал' многи други створио се враг, / час ту, час тамо, свуд му видиш траг. / Има их грдних, има виђених, / има их голих, / има кићених, / час мислиш није никакав им број, / час навале кâ љутих зоља рој"), пита почившег Његоша: „Ал' који је, у врашком сјемену, / најжешћи крвник твоме племену? Песник објављује: Док на ту земљу ови стоји кам, / највећи враг је Србин себи сам!" (Костић 1989а: 403–404), ту, могли бисмо рећи, *свакидашњу јадиковку* српског рода.

У истом расположењу резигнације додатно појачане иронијом писана је и песма „Бранко и вила му", „привиђеница" Костићева, коју је написао „по нарочитој жељи и молби Одбора за прославу педесетогодишњице свештенства

његове светости, српског патријарха Георгија“ (Костић 1989а: 423), године 1905. У њој Бранка, са повезом преко очију, вила доводи у Карловце, тадашње духовно средиште Срба. Након Бранкове опаске да је мислио да ће се обрети у „Призрену стару, ил’ у Скопљу, или на Вардару“ следи иронично интонирано чуђење:

> „То? Карловци? Не шали се, вило. / Знам какво је још отоич било, – / па сад ’вако? То не бива лако, / том се мора зачудити свако. / Та промена, толика дивота, / то је много за једног живота: / [...]“ (Костић 1989а: 422)

Након што га вила информише о стању у држави и о новом патријарху, Георгију Бранковићу, Бранко је радознао да сазна *има л’ с киме? Има ли за коīа?* Да ли је уз њега пристао народ, црквени кор, интелектуална елита? Из вилиног одговора се види да је некадашњи младалачки идеализам Костићев спласнуо и уступио место резигнираном тону:

> „Много питаш и премного, сине, / час је да се вратиш на висине, / да ти тамо луч истине сине. / А што да ти казујем и слутим? / Боље, синко, боље да ућутим.“ (Исто: 423)

Овај део је, као што то бива, у последњем часу измењен, уз пристанак песника[14], и тако се још једном, овај пут у Костићевом случају, потврдила она стара пословица да „нико није пророк у своме крају“.

И, да закључимо: прометејска, пркосна визија отпора завојевачу временом се мењала, што се нарочито лепо види праћењем садржаја Костићевих литерарних снова: у првој фази његовог стваралаштва његова вера у Српство била је непоколебљива, да би временом јењавала, попримала ноту резигнације и преобратила се у своју супротност: критицизам, јед и скепсу:

> „Пред крај живота, након повратка из Црне Горе, или коју годину пре, Костић из корена мења свој доживљај Српства: уместо заноса у његовим родољубивим песмама налазимо дубоку резигнацију, уместо слављења српског титанства – ламент над онемоћалим и изгубљеним народом. [...] У тим песмама Костић око себе види само поразе, клонуће, обесвећене идеале – општу низбрдицу Српства“ (Бабић, 2004: 259).

Не без жала у души Костић се присећа властитих заноса, на шта ћемо указати одломком из песме „Омладини на збору“ (1881):

---

14 Изменио га је Одбор, и он, у новој верзији, звучи овако: Вила: *Пођи, Бранко, већ се звезде īасе!* (Чује се иза позорнице песма). / Бранко: *Као да чујем будућностīи īласе.* / Хор: *„Само слоīа Србина сīасава“, / Бранковићу Георīију слава!* (За време песме нестане Бранка и виле). (Костић: 423)

„Чудне ми мисли надимљу груди / гледајућ умом скупљене вас; / иза сна тешка кô да се буди / обамро неки прежаљен глас." (Костић 1989а: 372)

Дела са митолошко-религиозним садржајем који се елаборира посредством мотива сна, такође су заступљена у Костићевом опусу. Као пример навешћемо песму *Сан* и приповетку *Чедо вилино*. Као што је напред поменуто, Костић је ако не у већој, а оно у једнакој мери био паганин, као и хришћанин, особито у раној фази свога стваралаштва. Било је то већ поменуто доба његове глорификације Мајке Јевросиме наштрб Мајке Девице. Ипак, као и његово србовање, у коме није нашао уточишта, нити задовољења, и његово религиозно одређење доживело је познату метаморфозу. Ево шта Драгиша Живковић каже о томе:

„Од егзалтираног омладинца и романтичарски усковитланог песника из шездесетих и седамдесетих година он се мењао у скептика који је романтичарску иронију заменио циничким очајањем, да би завршио живот као хришћански мистичар" (Живковић : 251).

Нешто потпуно супротно тврди Владета Јеротић, закључком да Лаза Костић није „довољно тип религиозног мистичара" (Јеротић, 1971: 202). Не одричући Костићу интересовање за религију и религиозна доживљавања који нису били условљени искључиво Ленкином смрћу, већ их је неговао током живота, Јеротић каже:

„И када се понекад приближи неком дубљем медитативном закључку, он је ипак пре склон да на субјективан начин преради овакав закључак у интровертовано „чувствовање", при чему несвесно тежи да оствари слике које му леже у основи, а за које спољашња стварност, а не напорна унутрашња контемплација служи као подстицај" (Исто, 202–203).

Јеротић, даље, види Костића као човека који „није ни ходао путевима мистичне контемплације, па није могао ни доћи до доживљаја мистичне екстазе" (Исто, 203), јер је био „увек заинтересован у првом реду за себе, своје стварање и његов одјек, па тек онда за могућност личног преображаја независног од било каквог стварања" (Исто), што поменути аутор сматра битном разликовном особином у односу на правог мистичара. Из прве стваралачке фазе Костићеве потиче песма „Сан", која на духовит начин представља изневерена веровања старог калуђера, који је, живећи у страху од судњег дана и овоземаљских грехова, лишавао себе земних радости друговања, бербе грожђа, ића и пића. Да патња и самопокора није нужни пут до раја схвата на концу пута, када га на уласку у рај (све се ово дешава у сну) дочека анђео са путиром. На његову молбу упућену анђелу, да га причести вином:

„Та смилуј се у милости / на јаднога твога сина! / Опрости му – ох! Опрости, / причести га од тог вина! –“ (Костић 1989а: 97)

овај одговара:

„Море, нема, црни душе, / анђелом се каце суше!“ (Исто)

Ова песма је у пуној мери израз Костићевог хедонизма и љубави према овоземаљским задовољствима. Познате су вечеринке које је приправљао скупа са својом супругом, Јулијаном Костић, рођ. Паланачки. Др Радивој Симоновић забележио је следеће:

„Но касније у Војводини, онај који је хтео Лазу да угости и почасти, знао је да Лаза воли пикантна господска јела, па се према томе и приправио. Но и Лаза, кад је на св. Јована давао вечеру, морало је бити ајвара из Кладова и морске рибе више врсти, и најфинијег француског шампањца. Под старост Лаза није ручавао јер је касно устајао, после 11 ч. попио каву, читао новине, гимнастиковао и купао се. Но зато је обилато вечеравао. Бадава сам ја Лази често говорио да то не ваља, да тако живе лавови да само увече једу кад улове што; али лавови живе само 20 година! Од пребогате вечере добио је пре времена оток јетре и дегенерацију срца“ (Симоновић, 1986: 40–41).

Како је живео, тако је и певао! Врцав тон и исходишни хумор ове песме проистиче из дуалистички схваћене природе вина: у исто време и пиће бога Диониса, одн. Бахуса, које се точило немилице за време дионизијских свечаности, што му даје обележје разблудног, овоземаљског, чулног, порочног, оно је са друге стране крв Христова, чиме је обележено сакралним печатом. Њиме се причешћује, али се од њега може и опити. Дакле, не почива обећано царство Божије на радикализму, већ у мери! Својим животом Костић је сведочио о томе: ево још једног цитата из књиге др Радивоја Симоновића:

„У омладинско доба било је у моди да се у веселом друштву много пије па се и опијало, но Лаза је увек умео одржати меру, он никада није био трештен пијан; кад се од вина загрејао, пио је каву. Ја га никад пијаног нисам видио!“ (Исто, 40).

У приповеци *Чедо вилино* имамо у Костића редак пример пророчког сна[15]. Навешћемо га у целини:

15 Пророчки, односно пророчки сан је онај у којем сневач сања догађаје који ће се обистинити. О пророчком сну као облику оничке фантастике у књижевности српског предромантизма исцрпно пише Сава Дамјанов у студији *Корени модерне српске фантастике* (Дамјанов 1988: 148–156). Истичући вишеструко интересовање за сан као карактеристику романтичарског сензибилитета и поетике, аутор наводи основне подстицаје за то интересовање: Библију (пре свега старозаветни корпус текстова)

„Пред иконостасом цркве грачаничке, под образом распетија Спаситељевог, клечао је Милан Топлица. Тешке су га мисли занеле, опиле, успавале. У сну му се привиђало канда се силази син божији с крста мученичког, крвавом руком скида венац од трња с обасјане главе, па га притиште њему око усијанога чела. Осећао је како му крв провираше из слепи очију, како му прели врело лице, осећао је како му се отвориште невидљиве ране на прсима, како му одлану срцу, осећао је све милине пожртвовања, милине умирања мученичког“ (Костић 1989г: 70–71).

Оно што је изузетно занимљиво у овој приповеци је то што се у њој огледа утицај религиозног наслеђа Костићевог, презентованог посредством сна Милана Топлице о Христовом распећу, у једнакој мери као и утицај образовања базираног на античкој традицији. То видимо по односу који влада између богова и људи, аналоган оном који је постојао у древно, митско доба, описано у *Илијади* и *Одисеји*. И у Костића је, као у старогрчком епу, танка линија између земаљског и небеског света, а њихови становници живе у симбиози и дубоком, исконском преплету. Једнако као и људи, Костићеви богови су, баш као у античко доба, жртве властитих страсти. Људска страдања последица су њихове ћудљивости. У повређеној мушкој сујети Месеца, заштитника муслимана, а самим тим и Турака, чију љубав је одбила вила, заштитница Србадије, Костић поетски „види“ узрок Косовског боја. Исход је такође мотивисан њиховом хировитошћу. Са друге стране, како је приказано на примеру сна, Милан Топлица у сну који је уснио пред иконостасом цркве грачаничке, пред образом распетија Спаситељевог, прима од Христа, који са распећа силази, трнов венац, и ставља га на главу. Као што је Христос, својевремено, по предању, својом жртвом искупио људски род, и по речима Костићевим, научио људски род умећу љубави, зарад чега је страдао („– То је онај што нас је научио како треба да се волемо, а свет га је зато убио“ (Костић 1989г: 41)), тако ће и Милан Топлица поднети жртву зарад свога, српског рода, и скупа са осталим косовским јунацима постати симбол мученишта и пожртвоване љубави према свом народу. У Костићевим раним радовима сретамо нефилтрирану мешавину свега што је рођењем добио и образовањем стекао; непостојање система и чврстог религијског упоришта, што је и природно за то животно доба, извире из њих. У исто време, очито је његово интересовање за далеке, егзотичне културе, попут индијске и индијанске, за шта потврду налазимо у приповеткама *Минехаха* и *Махараца*.

и српску средњовековну (пре свега житијну књижевност), те новију грчку и руску популарну религиозну литературу, а, с друге стране, усмено стваралаштво. Осим тога, Дамјанов уочава две групе пофетских снова: оне за које није везано експлицитно тумачење, за разлику од оних снова које прати експлицитно тумачење – „толкованије“ – његовог садржаја (то тумачење понекад се даје одмах, непосредно после сна, а понекад се одлаже и износи током самог процеса његовог по-стварења)“ (Исто, 151).

Љубав је незаобилазна тема уметника, па је тако и код Костића заступљена у свим фазама стваралаштва. Кроз мотив сна, који је често присутан у љубавним песмама његовим, као израз жеље или чежње драге за драгим и обрнуто, можемо да пратимо еволуцију песниковог односа према овој теми. У раним песмама Костићевим, изразите су артифицијелност и сладуњавост, и чини се да су настајале пре као израз диктата времена него песникове дубоке унутрашње потребе. Рекло би се да нису *писане крвљу*, и представљају врло бледа и слаба Костићева поетска остварења. Ево тих песама: „Сан Хафисов", „Снио сам те...", „После погреба", „У ноћи", „Лице твоје...", „Видим ли те...". У њима је дошла до изражаја „она болешљива, неприродна реакција што се зове у песништву романтика", како ће је једном сâм негативно окарактеристи, али на коју, упркос одбојности према истој, барем у овим својим песмама неће остати имун.

Током живота, међутим, не могавши нити у идеји Српства, нити у религији (што још једном потврђује тврдњу Јеротићеву да он није тип истинског мистичара) да пронађе засићења, он, искушан животним недаћама и тиме припремљен за захтевни пут индивидуације, сусретом са Ленком Дунђерски, која је била отелотворење Аниме из његовог сна, креће на дуг и бескомпромисан пут хода за Анимом, ка архетипу жене и Велике Мајке, која је у корену женског принципа. Очито је да патријархални модел који заговарају канонизоване хришћанске књиге и хришћанска вера није био модел који је Костић прихватао. Њега је од вајкада више од Вечно мушког интригирало Вечно женско, било да је у питању Мајка Јевросима, или, под старе његове дане, Мајка Девица. У „Спомену на Руварца", Костић, као биће сумње, поставља питање о природи Христа: „Има ли Ренан право или не?" У исто време, у еманацију женског принципа неће сумњати, за њом ће само тежити, мада ће то, Вечно женско, односно Вечно девојачко у Костићевом случају, узимати различите облике током његовог животног и стваралачког похода.

Наговештаји потоњег трагања за Анимом назиру се и у неким раним Костићевим делима. Навешћемо као пример песме „Међу звездама" и „Самсон и Делила".

За поетски симбол вила – који евоцира женски принцип, а самим тим и мајчински принцип, и провлачи се кроз читаво Костићево стваралаштво, у „Вилованци" његовој (која се, сетимо се, дешава у сну), Костић употребљава и један много ближи, много одређенији назив: мајка. И једна и друга (и вила и мајка) овде представљају симбол за архетипску мајку[16]. Према њој песник

16 „Представе о вилама најсложеније су какве се могу замислити, јер су виле примиле на себе функције многих различитих женских демона, шумских и пољских, „водних" и „метеорних", манистичких и „природних", најмоћнијих и најнезнатнијих, локалних и општих", наводи Веселин Чајкановић, и додаје: „У скопској котлини виле се називају „мајкама" (СЕЗ, 54, 516), па би и то говорило за њихову манистичку природу

има амбивалентан однос: као што је за мушко дете мајка модел по коме ће у будућности саобразити слику жене за којом ће трагати, тако и песник најпре чулно реагује на лик оне која му је у вишем смислу мајка:

> „Дотакнух се, загрлих је, / махнито ми срце бије, / у жестини и заносу / већ осећам бујну косу / што се по мом лицу просу, / мириси ми обасуше / свак' задисак жељне душе. / Загрли ме, дах ми стесни; / ал' очију поглед њез'ни' / нагон узда, занос трезни; / из њега ми мисо сине: / „Мајко!" – „Сине!" / одзову се уста њена, / а из белих из рамена / поникоше бела крила: / то је била – моја вила. – " (Костић 1989а: 8)

Да је у питању песма у чијем се подтексту налазе архетипски мотиви, указује и сплет синестезијских ефеката, који буди скривено, интуитивно знање у песнику, које засићује, умирује и храни:

> „Васиона пукла пуста. / Већ у мени душа суста, / а срце ми силно бије, / у главу ми крвца лије, / ал' ми вила лице мије / хладом свога крила мека, / и још нека блага река, / нека струја из далека: / свети мирис памтивека." (Исто: 8)

Песниково зазивање Аниме у „Самсону и Делили" налазимо у стиховима који дочаравају први утисак који на аскалонског кнеза оставља Делилина лепота.

> „Ал' одонуд де света беше клет / зашушта канда свилен онај вез, / испода њ образ указа се блед: / аскалонски се млади чини кнез; / и један глед и један живи гред / на Делилу је пошô у полет: / „Девојко, жено, друже, Делило! / објављен личе светога ми сна, / међ женама ти једна делијо, / из ових руку не пуштам те ја!" (Исто: 244)

Аскалонски кнез, који се непосредно пре ових својих речи погрдно изразио о Делили:

> „Делила зар? Зар жена, блудница, / постељичарка кмета робовског, / јуначком роду да нам буде спас?" (Исто: 242)

...након што ју је угледао и чуо њене речи (а она се својом храброшћу и неподмитљивошћу уистину показала *међ женама делија*), он не само што пристаје да њиховом јуначком роду она буде спас, већ је жели и за жену. Није ни чудо, јер је Делилин лик био окидач за слику унутрашње Аниме која је живела у кнезу, односно у његовом творцу, Лази Костићу: јер, неће ли и он, три деценије од настанка ове песме, певати:

(овде је дошло, евентуално, до конфузије са Суђајама, које су Matreskat' éξοχήν<= Мајке превасходно>" (Чајкановић 1994: 230).

„Тад моја вила преда ме грану, / лепше је овај не виде вид; / из црног мрака дивна ми свану, /кô песма славља у зорин свит, [...]“ (Исто: 426)

Ето како ће се оно што је прижељкивано, или чак и слућено, тек узгред поменуто у једној слици, обистинити у песниковом животу и бити окидач за настанак исходишних и крунских дела, по којима га памтимо: „Santa Maria della Salute“ и са њом уско повезаног *Дневника снова*[17], који ћемо у наредном поглављу настојати да сагледамо *изнутра.*

PER ASPERA AD ANIMA

Иза 1896. године је то било, када је Лаза Костић у соби у партеру, у којој се после настанио његов берберин, био сведок „шкрипања пода од Њених корака“ (Ленкиних), којим му је „навестила своје постојање на оном свету“. И не само то: допустила је Ленка Дунђерска да то и Јулча чује. Тај догађај Лаза Костић назива својом „апокалипсом“, и „великим откровењем“. Након те, пређе поменуте „апокалипсе“, ноћни живот Костићев протицао је у ишчекивању Ленкиних објава, њеног астралног појављивања. О чврстом убеђењу Костићевом да се Ленка уистину њему ноћу јавља сведочи и лице у којем је *Дневник* вођен: на неким местима Песник са трећег лица једнине прелази на друго, и почиње непосредно вербално да општи са Ленком

17 Иако знатно мање него о осталим Костићевим делима, о *Дневнику снова* писано је у више наврата. Својом недореченошћу, интимним садржајем, шкакљивим подацима о заумном животу аутора привлачио је он пажњу не само књижевних историчара, већ и психијатара. Показало се, нажалост, да страховања Радивоја Симоновића нису била неоправдана: свега тридесет и две снохватице, колико их је остало иза песника, биле су довољне да поједини аутори изнесу врло слободне закључке, и тиме на научној сцени заподену расправу о стању духа Лазе Костића. Песник је тако, у раду Војина Матића *Две Марије* (Матић, 1971) окарактерисан као особа са латентно хомосексуалним либидом и инцестуозним тежњама према Ленки Дунђерској, док је у огледу Владете Јеротића (*О преображајима женског у души Лазе Костића и његовој песми* Santa Maria della Salute; Јеротић, 1971), изнета тврдња да је Лаза Костић био потенцијално психотична особа, која се бележењем властитих снова бранила од психотичних напада. Лишен права на утук, песник ипак није остао „оцрњена образа“: у његову „одбрану“ устао је Иван Настовић у књизи *Анима Лазе Костића или Ленка Дунђерска.* Непоколебљив у одлуци да Костића „обели“ и тиме услиши завет Радивоја Симоновића, Настовић није штедео своје „противнике“. Напротив. У појединим моментима, чини се да професионална неслагања прелазе у лични антагонизам и међусобни обрачун. Осим што оповргава тезе претходника, Настовић поставља и нове, врло слободне, дискутабилне и, рекли бисмо, непотребне тезе које се тичу Костићеве потенције, Ленкиног односа према њему, начина на који су њени родитељи, а особито њена мајка, видели ову „везу“... На концу свега, треба рећи да се, иако сучељених ставова, сви наведени аутори слажу у једном: Ленка Дунђерски јесте била персонификована Анима Костићева. Сви изводи из *Дневника* наведени су под редним бројем и датумом бележења сна, а према издању Костић 2000.

(јануар, 20–21. 1904, све четири сцене). Понекад Костић бележење сна започиње другим лицем множине, као да га препричава неком имагинарном, поштовања достојном сабеседнику, или невидљивим будућим читаоцима... (писмо од уторка, 31. маја 1904). Да ли је, дакле, Лаза Костић уистину желео да затаји постојање *Дневника снова*, или је такав начин обраћања био условљен већ поменутом, дијалошком поетиком његовом?

Но, вратимо се Ленки Дунђерски. Иако њен одзив није био условљен годишњим добима и временским приликама, песник је закључио да њена душа радије бира кишно време за свој долазак. („Констатовао сам, уистину, да је кишно време погодније да ми се појави Она, али ми се јављала и у лепо време", (Прекид. Духови /понедељак 20. и уторак 31. маја/). Његово запажање подударало се са тврдњом старог А. Бојића, „који је скоро педесет година водио дневник – боље рећи ноћник – својих снова, да је свагда кад је сањао покојника падала киша" (Исто). Једнако се дешавало и када би, током зиме, снежило. Сведочанство о Ленкиној објави за снежних јутара, за коју је Костић веровао да је подстакнута поменутом метеоролошком појавом, налазимо у забелешци од 02. фебруара 1908. године. Ево шта Костић вели: „Изјутра, угледах кровове покривене снегом, кога није било скоро целе зиме и који је продужио да пада целог дана. Слично време је увек најпогодније да наше драге душе уђу у наше снове". Насупрот томе, песник сушу у пољима пореди са постом своје душе. („Благодатна киша, у недељу, спасла је околину од последице двомесечне суше, па сам легао са две наде да ћу видети Њу. Ништа, баш ништа. Та суша у пољима поклапа се с постом моје душе". (Прекид. Духови /понедељак 20. и уторак 31. мај/).

У питању је, дакле, не *homo duplex*, већ *homo multiplex*: онај који је величао Српство и Мајку Јевросиму сматрао оличењем Мајчинства, надређеним Мајци Девици, а потом скрушено тражио опроштај од ове последње, није био имун на древна паганска, пантеистичка и анимистичка веровања. У исто време Костић се открива и као *homo symbolicus*: познато је да се киша сматра симболом плодности, и то не само плодности која се са неба спушта на земљу, већ и на бића која је настањују. „У хијерогамији небо – земља, киша је оплођујућа сперма" (*Рјечник књижевних т̄ермина* 1983: 257–258). И не само то: „Оно што се спушта с неба на земљу јест и плодност духа, духовни утјецај" (Исто). О киши као симболу плодности сведочи и старогрчки мит о Данаји, коју је, скривену у подземним одајама, походио Зевс у облику златне кише, продро кроз пукотину на крову, пошкропио је и – оплодио:

> „Ту су уско повезани сполни симболизам кише, која се сматра спермом, и ратарски симболизам вегетације, којој је потребна киша да би бујала. Тај мит исто тако подсјећа на склопове свјетло – тмина, небо – пакао, злато – бронца који говоре о јединству опречности, што је извориште очитовања и плодности" (Исто).

Управо то је Ленка Дунђерски била за Лазу Костића: оплођујућа душевна храна, источник стваралачке плодности. Била је инспирација, семе духовне и менталне плодности. Потврду ове тезе налазим у сну од 11. јуна, у којем се Ленка објављује као оличење женског хранитељског принципа. Она се у Костићевом сну забавља са човеком који јој никако у стварности не би доликовао, много старијим од Костића, неинтересантним, и, како песник каже: „једним од најружијих људи које сам познавао". На то Костић у сну реагује на следећи начин:

> „Љубоморан, дограбим јој руку и узмем сисати Њен прст који ми је препустила – чини ми се да је то био домали на Њеној левој руци – док је Она наставила да ћаска с Мушом. Кад сам пустио прст, био сам задовољнији од сисанчета кога је подојила мајка."

Ако прихватимо податак да је киша лунарног порекла, а Луна, Месец, манифестује женски принцип, видећемо колико је веровање у објаву Ленке Дунђерски као једног облика испољавања Костићеве Аниме у кишовите дане архетипски мотивисано.

Ленка Дунђерски се у снохватицама Костићевим јављала у загонетним, неочекиваним, искушаственим обличјима: умела је она да узме лик своје сестре („Била је то као Њена сестра О., али сасвим Њеног лика, сјајна од лепоте и младости, [...]", 22. јула 1904). Песник је иза тог донекле метаморфозираног, укрштеног обличја назирао Њену душу, што га је чинило још већма тужним и опхрваним чежњом. Било је то дражење лишено засићења... Каткада се Ленка јављала у својем некадашњем, земном облику („Сјајна од младости и лепоте, више плава но што си била, златастоплава, готово прозрачна, гледала си ме [...]" (јануар 20–21. 1904, друга сцена, као и трећа и четврта сцена). У тим тренуцима блискости и услишења молитви песников говор је постајао непосреднији, и са трећег лица једнине који иште посредника, прелазио је, како је већ поменуто, на друго лице. У неким снохватицама Ленка је одлучила да учини оно што за живота није успела – да остари: („Почела си да се показујеш остарела, збрчкана, много више изборана него што би била данас. Твоје боре, нарочито око очију, увећане осмехом" (јануар, 20–21. 1904, прва сцена)); („После толико чекања, најзад Она. Врло остарела, много старија него што би сада била – као да јој је близу 50 – сасвим збрчканог, набораног лица" (09. септембар 1904)). „Али то је само удвојило моју нежност", каже Костић у наставку записа и тиме наглашава дубљу, архетипску димензију овог односа. Једном ју је Костић уснио болесну (03. август 1908), а каткада је умела да се преруши и узме себи несвојствен лик (19. јун 1909; 1. мај 1908). За разлику од ситуације када се Ленка скривала иза лика који нимало није био налик њеном земаљском постојању („Лежала је у постељи, али није била болесна. Само боја лица је била Њена: нимало није личила

на себе. Али је то Она била“ /19. јун 1909/), умела је она да дражи и искушава песника тако што ће се јавити у лику своје сестре, дакле, у обличју врло налик њеном некадашњем, али лишеним њене душе. То, међутим, није у њему изазивало недоумицу у погледу њеног духовног присуства: Костић је уистину био убеђен да га то она ноћу посећује и одређује садржаје његових снова (видети снове датиране са: пон. 20. мај 1904; уторак 31. мај 1904; Ђурђевдан 1905; 24. јануар 1906; 25. новембар 1907; 20. август 1908; 22. октобар 1909). Илустрације ради, наводим Костићев запис од 25. новембра 1907, за који није сасвим јасно да ли је у питању снохватица, или исповест његова:

> „У разговору с Њеним двема сестрама – и још с једним пријатељем, свеједно с којим – намислих да им поверим суштину моје тајне. 'Знате, за мене Л... није сасвим мртва'. Гледали су ме као да ништа не разумеју. Ја наставих: 'Јест, Она долази да ме види, у сну. Али кад ми се јави Она, то није сан као други. То баш Она буде ту. Она удеси сан, Она уђе у моју памет, моју душу, за минут један, и изиђе из ње са сном'. Видевши равнодушна лица мојих слушалаца, ућутим.“

Готово идентичну исповест преточену у стихове налазимо у песми „Santa Maria della Salute“:

> „Дође ми у сну. Не кад је зове / силних ми жеља наврели рој, / она ми дође кад њојзи гове, / тајне су силе слушкиње њој. / Навек су са њом појаве нове, / земних милина небески крој. / Тако ми до ње простире путе, / Santa Maria della Salute.“ (Костић 1989а: 427)

Реакција Костићева на Ленкине посете у сну кретала се у широком спектру раскорачних душевних стања, од разнежености, задовољства и егзалтације, до љубоморе, туге и потиштености.

Ипак, упркос наглашено духовном аспекту ове хермафродитске, алтереговске, близаначке симбиозе, онај ко је у телу, тешко да може да избегне да плати данак пути. Било је и еротских снова (20. август 1908; уторак, 31. мај 1904...). Духовни еквиваленти таквом телесном одзиву били су гнушање, туга и потиштеност, осећај кривице и стида, а реакцију коју је током тих снова имао (у два наврата, Лаза Костић каже: „Мој петлић се добро дигао“ и „Мој петлић се дигао као да ми је 20 година“), сматрао је за „најстрашнију астралну трагедију спола“. Како сам каже, Она никада на њега, док је била жива, није оставила такав утисак, тек једном, у сну. Разлог за то је било поштовање, које није гајио према Ленки у мањој мери од љубави: „Сигурно зато што сам је исто толико поштовао колико сам је волео“, потврђује Костић (уторак, 31. мај 1904).

Разапет између љубави и поштовања, Костић није за живота успео нити да у потпуности приграби једно, нити да поништи друго. Располућен, ишао

је по танкој линији којом иде сваки истински стваралац након сусрета са оличењем своје Аниме. Ево како такав сусрет дефинише Владета Јеротић:

> „Када неки надахнути песник и писац, а то је несумњиво био и Лаза Костић, једном само наиђе на траг своје Аниме, он више овај траг не може да напусти све док, идући њиме, не стигне до последње могуће међе, на којој се више не разликује најбоље сан од јаве, лудило од здравља, смрт од живота" (Јеротић, 1971: 200).

Кривица коју Костић осећа због телесног одзива на душевни надражај потврђује Ленку као идеал женскости, као узвишени аспект женског принципа који се крије у сваком мушкарцу:

> „Анима је дефинисана, дакле, као персонификација свих женских психолошких тежњи у психи мушкарца, као што су осећања и нејасна расположења, интуитивне склоности, осетљивост и склоност према ирационалном и мистичном, однос према природи" (Исто, 200–201).

Анима у души мушкарца, једнако као Анимус у души жене, представља „филогенетски талог наслеђеног енграма на дну колективно несвесног сваког од нас" (Исто). То, дакле, није била љубав, био је то идеал љубави. У случају Лазе Костића и Ленке Дунђерски ова симбиоза је била оличење архетипског модела мушко-женског односа представљеног кроз везу Мерлина и Вивијен, пара из средњовековне легенде о краљу Артуру, у којем Мерлин симолизује старог и мудрог мушкарца, док је Вивијен млада и лепа девојка[18]. Овакав партнерски модел никада није био ретка појава, јер се у њему укрштају младост, гладна амброзије мудрости, и старост, која иште окрепљујући нектар младости. Тешко је, стога, закључити како су друштвени морални оквири и узуси били искључив и једини Костићев „камен спотицања". Пре би се рекло да је Костић знао да би га свако прелажење имагинарне линије прескупо стајало: идеално суочено са свакодневицом изгубило би потенцијал да кулминира у Дело. Идеално би нарушило свакодневицу, и само би се разбило о њу. Остало је, дакле, достојанствено, до краја прихватити и на леђима сносити усуд саучесника у страдању: оног, Борхесовог *саучесника*, из истоимене песме његове, којег разапињу, али се он не буни

18 Иван Настовић у књизи *Анима Лазе Костића или Ленка Дунђерска*, у одељку у коме се бави дубинском психологијом односа Лазе Костића према Ленки Дунђерски, наводи модел Мерлина и Вивијен као аналоган Костићевом и Ленкином. Он тврди да „као архетипска фигура 'мудрог старца' Мерлин живи и у савременом човеку [...]" Овај модел поменути аутор налази у књизи *Парови* Верене Каст, јунговског психотерапеута и доцента на Јунговском институту у Цириху, аутора бројних књига из области дубинске психологије. У наведеној књизи ауторка је „посветила једно поглавље дубинској психологији односа старог мушкарца и младе девојке, демонстрирајући га на примеру љубавног односа између Мерлина и Вивијен, пара из средњовековне легенде о краљу Артуру [...]". (Настовић, 2004: 186).

– напротив, он зна да мора бити крст и чавли, јер су његови срећа и несрећа небитни. Јер, он је Песник. Костић је, међутим, отишао корак даље: сам је себе разапео, утекавши „мудро, од среће, луд", у сусрет Делу, за које ниједна жртва није мала, макар то била и жртвована Анима. На концу свега, у замену за проливену крв остало је Дело. А, ко ће измерити тежину проливене крви, из које се пише?

О расколу који је морио Костића и потајном страховању од губитка животног нектара своје старости сведочи мотив њене удаје[19], који се врло често јавља у његовим снохватицама, а у њему изазива неописиву жалост и осећај немоћи да у раскораку између срца и ума донесе одлуку која би умирила његову савест (и свест!), и заситила његово срце (видети снове од: 20–21. јан. 1904, четврта сцена; Ђурђевдан 1905; 10. јул 1909). У сну који је песник уснио на Трећи дан Духова, 16/VI 1908, пред зору, са покојним пријатељем, писцем Симом Матавуљем, управо о томе расправља: о ономе што представља стуб живота, стожер његов. Искуснији за чин преласка *йреко* и самим тим јасновид, изнад земних илузија, Симо Матавуљ наглашава значај савести, „како је све највише савест", и подвлачи важност вере (у његовом случају хришћанства): „Крст је највиши симбол, њега су признавали и поштовали и мухамедовци". Костић, пак, земно колебљив, посечен оштрицом властите савести, предност даје љубави: „И милост, рекох ја, и милост (љубав)", одвраћа он. „Но да, ал' савест, савест", на то ће Матавуљ, као да га теши. Имамо овде, дакле, тројство вера – савест (које заговара Матавуљ) и – љубав (за коју се опредељује Костић), насупрот библијском тројству, у коме наместо савести стоји нада. Поетски обликовано сведочанство о агонији која је морила песника налазимо и у стиховима СМДС:

> „Две се у мени побише силе,/ мозак и срце, памет и сласт./ Дуго су бојак страховит биле,/ кô бесни олуј и стари храст./ Напокон силе сусташе миле,/ вијугав мозак одржа власт,/ разлог и запон памети худе,/ Santa Maria della Salute." (Костић 1989а: 426)

То што је свесно одабрало (савест наместо љубави и наде), несвесно тешко може да прихвати: у снохватицама датираним са Ђурђевдан 1905, 24. јануар 1906; 2. фебруар 1908; 3. август 1908; 10. јул 1909; 20. август 1909, Костић покушава да нађе оправдања за своју женидбу:

> „У исто време хтео сам да јој кажем колико је волим, што сам јасно доказао тиме што сам се оженио ради тога да је ослободим, да јој дам прилику да нађе младог човека који би је могао учинити срећном за целог Њеног живота, да јој покажем целу лиру моје трагедије, сву моју нечувену жртву" /Ђурђевдан 1905/,

19 Занимљив је податак да је у стварности Лаза Костић покушао да проводацише Ленки, и то код једног од најбриљантнијих умова на прелазу два века, Николе Тесле.

што је на концу резултирало одлуком (у сну) да оконча свој брак (у сну) и одважи се на „космичко венчање“ са Ленком, да се послужимо изразом Ивана Настовића. Још једном се Матавуљ јавља у Костићевим снохватицама: у запису од 18/5. септембра 1908. спречава га да падне са брега по којем су скупа шетали, ухвативши га оберучке и повукавши горе, будући да је Костић почео већ да клизи низа стрмен. Не само чињеница да га покојни Сима спашава од пада у понор, већ и обличје његово, податак да у сну расте и постаје старији „а доле по равници, људи долазе тако мали као неке бубе“, даје нам за право да у њему сагледавамо Сопство Костићево, које му се објављује кроз сан. Томе у прилог иде и улога мудрог старца из претходно поменутог сна.

Утисак који остаје након читања Костићевог *Дневника снова* је да је он у основи сав посвећен Ленки и њиховом земнонебесном односу, те да је подстакнут и мотивисан њеним објавама. Он је потрага за женским принципом, за повратком у мир и сигурност материце. Ода је женском хранитељском, женском мајчинском и женском креативном, рађајућем, стварајућем, ка чему, експлицитно или имплицитно, свесно или несвесно, теже сви уметници, ако је веровати Јунгу када каже даје психологија стваралаца примарно женска психологија, „јер стваралачко дело израста из несвесних архетипских дубина, управо из царства мајке“ (Настовић 2004: 209.). И, још више: ка томе теже не само уметници, већ и сви припадници људског рода, а песници су, како је речено: „пробуђени делови човечанства“, и говоре у име свих нас. Иако је Ленка Дунђерски оличење Аниме музе[20], која је само један облик испољавања Вечно женског (Гете), односно женског принципа, ни њој није ускраћена привилегија да храни. Њена је храна, међутим, друге природе: инспирација, надахнуће, која храни и испуњава дух. Сви остали ликови који се јављају у Костићевим сновима, служе као посредници у реализацији „небеског венчања“, или као препрека за његову реализацију. Интересантно је да се Јулијана Костић, рођ. Паланачки, која је у песниковом животу играла значајну улогу и коју је пре брака познавао читавих 25 година, а која је у време писања *Дневника* тешко боловала и на концу преминула, у снохватицама Костићевим јавља свега два пута, као споредни лик, бледа сенка која се

20 Иван Настовић се приликом скицирања дубинско-психолошких портрета Ленке Дунђерске и Јулијане Паланачке ослања, са једне стране, на четири структурална облика женског које је скицирала Тони Вулф: мајка, хетера, амазонка и посредница. Са друге стране, користи се поделом коју је начинила Џин Шинода Болен у књизи *Богиње у свакој жени*. По њој, архетипови који се налазе у психи сваке жене могу се персонификовати кроз седам грчких богиња: Артемиду, Атену, Хистију, Херу, Деметру, Персефону, Афродиту. По Ивану Настовићу, Ленка Дунђерски би одговарала типу хетере, а када је друга типологија у питању, код ње се у првом плану налази Атена, а у другом или трећем Афродита. Што се тиче Јулијане Паланачки, према типологији Тони Вулф њу Настовић сврстава у тип мајке (у чијој је основи архетип Велике Мајке), а према типологији Џин Шинода Боленове она одговара типу Деметре. (Настовић, 2004: 139–180).

не оглашава, нити је актер у било каквим дешавањима. Ово је зачудно, будући да Иван Настовић тврди (у шта не сумњамо), да и она, уз Ленку Дунђерску, представља један аспект Аниме Лазе Костића, и да је оличење архетипа Велике Мајке у његовом несвесном животу. Ова теза је више него очигледна и прихватљива, ако узмемо у обзир податке које је историја забележила о Јулијани: да је била добротворка мека срца, осетљива на туђе патње и милосрдна. Противно белешкама у *Дневнику*, запис који је Костић оставио о њој (читуља), као и његов тестамент, те чињеница да је она финансирала штампање *Књиīе о Змају* када то нико није хтео, несебично га материјално помагала, те да је увек стајала уза песника и стрпљиво га чекала четврт века, потврђују Настовићеву тезу.

СМДС представља поетску транспозицију Костићевих дневничких записа[21], стилски дотераних, метрички избрушених, емотивно кулминативних. У њој је сабрано целокупно песниково животно искуство с ову и с ону страну стварности и казано језиком архетипа. Стога није чудно што у дане када је настала СМДС није привукла много пажње[22]. Од стране водећих критичара свога доба била је оспоравана. Требало је да прође доста времена да архетипски слојеви њени буду најпре уочени, а потом откривани, слој по слој. У њој се, за разлику од дневничких записа, где Ленка Дунђерски представља отеловљење врховног женског принципа, уводи један симбол надређен смртном људском: црква, и она која у њој симболички обитава, свима једнако припадајућа, Света Мајка свих нас. Међу проучаваоцима књижевности заподенула се полемика о пореклу и природи „Мајке Свете“ коју помиње Костић. Једни су тврдили да је у питању Богородица, док су други били склони да у њој сагледају Велику, паганску Мајку[23]. У једном Костићевом сну, ипак, имамо наговештаје мајке која недостаје, у то време, његовом концепту

21 Интересантно је, ипак, да у једном дневничком запису (од уторка, 31. маја) налазимо мотив Костићеве небеске љубави („љубави, којој нема равне“) коју ће покушати да обесмрти, додуше у трагедији *Максим Црнојевић*, што, упркос замени теза (у питању је, уместо песме, трагедија, а уместо Ленке јавља се друга особа), недвојбено сведочи о идеји која је у песнику зрила годинама уназад, пре настанка СМДС. У прилог томе говори и писмо упућено Сими Матавуљу, у коме га Костић моли да му преведе и пошаље најлепше странице Дантеове о Беатричи, Петраркине епитете упућене Лаури и најлепше стихове најбољих италијанских песника о уздисају. Ово, управо наведено, још једном утврђује Лазу Костића као *саучесника* и главног актера у сопственом усуду, који је вољом својом одабрао свој пут (у мери у којој су наш пут и наше одлуке уопште последица наше воље: „Памет ме стегну, / ја срце стисну‘, / утекох мудро од среће, луд, /“), и тиме уместо смртне (пролазне) љубави исту жртвовао и обесмртио је Делом.

22 Надахнуто сведочанство о првом сусрету са овом „окасницом“ Костићевом (А. Јерков) оставља Младен Лесковац у чланку „Први сусрет са песмом *Santa Maria della Salute*“ (Лесковац, 1971: 101–103).

23 Костићева „мајка света“ из првог стиха „Santa Maria della Salute“ у тумачењима М. Павловића схваћена је као „mater Sancta“, док је М. Лесковац и П. Милосављевић доживљавају као „Mater mundi“. (Радовић, 1983: 163–168).

света, и спасења. У овом сну он је први пут у *Дневнику снова* направио корак даље од властите, унутрашње Аниме, ка архетипу који стоји иза ње: архетипу Велике Мајке (Владета Јеротић овакав преображај женског у Костићевој души види као пут од индивидуално несвесне Аниме до колективно несвесног архетипа). Због значаја и симболике сна, наводимо га у целини:

> „7. септембра (Митровдан). – Прва слава мога покојнога пријатеља, патријарха Георгија Бранковића, после Његове смрти.
>
> Седим као у некој католичкој цркви, у првој клупи, потпуно сам, према великој олтарској слици, са огромним фигурама, међу којима једна недостаје, као истргнута из целине. Одједном, видим како прође поред мене *једна жена, одевена као еванђеоске жене и велика као планина*. Полако се приближавала к слици и заузела празно место. *Била је то Магдалена, по моме уписку*. Кад је слика, на тај начин, била попуњена, зачух људски глас, који ме је, из дубине слике, питао шта знам о постанку и значењу те слике. *Како нисам знао ништа*, славна испитна комисија је изгледала врло незадовољна. На то осетим да ме обузима и прожима неко више биће, груди ми се раширише да пукну, и осетим сасвим јасно да је Она сишла да ми узме душу. Био сам на врхунцу небеске среће и већ угледах рај – са Њом – када се пробудих.
>
> Надам се да је то била генерална проба моје агоније.
>
> П. С. За живота патријарха Георгија имао сам обичај да сваку његову славу проведем код њега, у његовом дворцу у Карловцима. Ако су његове молитве можда допринеле силаску моје миле Душе, да будем награђен за моју оданост, то је више но да ме се сетио у свом тестаменту, и ја му захваљујем од свег срца.“

Уистину, у Костићевом тадашњем микроуниверзуму постојао је празан простор, недостајао је принцип надређен пролазном људском, који људско само репрезентује. Не чуди чињеница да је у питању еманација женског принципа, ако се присетимо свеколике Костићеве опсесије Вечно женским, али зашто Магдалена, а не Мајка Божја? Зашто блудница, а не девица? Сви знамо ко је, следећи канонске изворе, Магдалена била. Ипак, овде се крећемо *с ону страну*, и критички проматрамо *apriori* прихваћене чињенице. Магдалена је, према гностичким записима[24] она на којој се испољила милост Христова и једна од његових апостола, директна наследница лозе и његовог семена. Била је, кажу, једнака Христу. („Нису добро забележили моје речи“, као да чујемо Булгакова док ово пишемо, како вришти кроз време). Касније су, тако неки тврде, неке ствари скривене и измењене. Но, не доводи ли је то у раван са Великом Мајком, не враћа ли нас то на почетак, не затвара ли круг? Не ставља ли то знак једнакости између ове две Мајке, које су, на концу, такође само манифестација женског принципа? У Костићево време *Да Винчијев код* још није био написан, али, је ли могуће да је он слутио

24 Видети *Гностичка јеванђеља* Елејн Пејгелс (Pagels, 2002) и *Да Винчијев код* Дена Брауна, роман заснован на гностичким текстовима.

„ново читање традиције“[25]? Или је пак Магдалена налик њему, грешном, који није схватао важност вере? Како сâм наводи, Костић у сну још увек није знао ништа о постанку те слике. У тренутку објаве те истине биће спреман за Велико дело и чин небеског венчања са Ленком, и женским принципом у себи. Тада ће престати да бележи своје снове и забележиће једну песму, ону, по којој ћемо га највећма памтити.

ИЗВОРИ

Костић 1972: Лаза Костић. *Одабрана дела I*. У оквиру едиције *Српска књижевност у сто књига,* књига 26. Избор и редакција: Младен Лесковац. Предговор: Исидора Секулић. Нови Сад – Београд: Матица српска – Српска књижевна задруга.

Костић 1972: Лаза Костић. *Одабрана дела II*. У оквиру едиције *Српска књижевност у сто књига,* књига 27. Избор и редакција: Младен Лесковац. Нови Сад – Београд: Матица српска – Српска књижевна задруга.

Костић 1984: Лаза Костић. *Књига о Змају*. Београд: Просвета.

Костић 1989а: Лаза Костић. *Песме.* У оквиру едиције *Сабраних дела* Лазе Костића. Приредио Владимир Отовић. Нови Сад: Матица српска.

Костић 1989б: Лаза Костић. *Комедије*. У оквиру едиције *Сабраних дела* Лазе Костића. Приредио др Живомир Младеновић. Редакција: Младен Лесковац. Нови Сад: Матица српска.

Костић 1989в: Лаза Костић. *Трагедије.* У оквиру едиције *Сабраних дела* Лазе Костића. Приредио др Живомир Младеновић. Редакција: Младен Лесковац. Нови Сад: Матица српска.

Костић 1989г: Лаза Костић. *Прибовешке – О позоришшу и умешносши.* Приредио Младен Лесковац. У оквиру едиције *Сабраних дела* Лазе Костића. Нови Сад: Матица српска.

Костић 1990: Лаза Костић, *О йолишици, о умешносши. Новински чланци I (1863–1878).* Приредио Младен Лесковац. У оквиру едиције *Сабраних дела* Лазе Костића. Нови Сад: Матица српска.

Костић 2000: Лаза Костић, *Дневник. Ишчекивано и дочекано (лисшови усйомена)*. Приређивач, превод и поговор Милан Кашанин. Београд: Народна књига: Алфа.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Бабић 2004: Душко Бабић. *Мисшика срйскоī романшизма (С. Милушиновић, П. П. Њеīош, Ђ. М. Кодер, Ђ. Јакшић, Ј. Ј. Змај, Л. Косшић)*. Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.

Винавер 1963: Станислав Винавер. *Заноси и йркоси Лазе Косшића*. Нови Сад: Форум.

Дамјанов 1988: Сава Дамјанов. *Корени модерне срйске фанйасшике*. Нови Сад: Матица српска.

Дамјанов 2011: Сава Дамјанов. „Лаза Костић – модерна – постмодерна“. У: *Лаза Косшић 1841–1910–2010*. Зборник радова. Уредник: академик Љубомир Симовић. Научни скупови, књига 133. Одељење језика и књижевности, књига 23. Београд: САНУ, 373–380.

25 Алузија на истоимени наслов књиге Саве Дамјанова.

Делић 2011: Лидија Делић. „Песма старца Милије и драма Лазе Костића о женидби Максима Црнојевића: две концепције трагичног". У: *Лаза Костић 1841–1910–2010*. Зборник радова. Уредник: академик Љубомир Симовић. Научни скупови, књига 133. Одељење језика и књижевности, књига 23. Београд: САНУ, 191–208.

Јеротић 1971: Владета Јеротић. „О преображајима женског у души Лазе Костића и његовој песми *Santa Maria della Salute*". У часопису *Књижевност*, књига LII, година XXVI, свеска 3, март 1971, 200–206.

Карановић 2011: Зоја Карановић. „Митско поимање света и вечно женско на духовној вертикали Лазе Костића (на примеру анализе песме *Вилованка*)". У: *Лаза Костић 1841–1910–2010*. Зборник радова. Уредник: академик Љубомир Симовић. Научни скупови, књига 133. Одељење језика и књижевности, књига 23, Београд: САНУ, 149–161.

Кашанин 1968: Милан Кашанин. *Судбине и људи: огледи о српским писцима*. Београд: Просвета.

Костић 1980: *Лаза Костић у Сомбору*. Предговор написао и текстове одабрао Миро Вуксановић. Сомбор: Народна библиотека „Карло Бијелицки".

Лесковац 1971: Младен Лесковац. „Први сусрет са песмом *Santa Maria della Salute*", у часопису *Књижевност*, књига LII, година XXVI, свеска 2, фебруар 1971, 101–103.

Матић 1971: Војин Матић. „Две Марије". У часопису *Књижевност*, књига LII, година XXVI, свеска 2, фебруар 1971, 120–127.

Настовић 2004: Иван Настовић. *Анима Лазе Костића или Ленка Дунђерска*. Предговор Никола Милошевић. Нови Сад: Прометеј.

Настовић 2011: Иван Настовић. „Снови Лазе Костића и њихов значај". У: *Лаза Костић 1841–1910–2010*. Зборник радова. Уредник: академик Љубомир Симовић. Научни скупови, књига 133. Одељење језика и књижевности, књига 23. Београд: САНУ, 163–176.

Несторовић 2011: Зорица Несторовић. „Феномен мушке лепоте у песништву Лазе Костића". У: *Лаза Костић 1841–1910–2010*. Зборник радова. Уредник: академик Љубомир Симовић. Научни скупови, књига 133. Одељење језика и књижевности, књига 23. Београд: САНУ, 135–147.

Радовић 1983: Миодраг Радовић. *Лаза Костић и светска књижевност*, Београд: Deltapress.

Ребернишак 1996: Хелена Ребернишак. *Јога. Лексикографски приручник*. Београд: Просвета.

Симоновић 1986: Радивој Симоновић. *Усмена на др Лазу Костића*. Нови Сад – Сомбор: Књижевна заједница Новог Сада – Народна библиотека „Карло Бијелицки".

Сторм 2002: Рахел Сторм. *Енциклопедија митологија Истока*. Ријека: Leo commerce.

Суботички 2000: Зоран Суботички. *Снови и култура ренесансе*. Нови Сад: Светови.

Jasmina P. KNEŽEVIĆ

LAZA KOSTIĆ – CORYPHEUS OF ONIRISM OF SERBIAN ROMANTICISM LITERATURE

Summary

While searching for the oniric layer in the literary opus of this romanticism poet, the author of this research will be convinced that Laza Kostić is a being of doubt who spent his whole life, both personal and professional, oscillating between dreams and reality. The origin of dreams in Kostić's work is of a two-fold nature: some are the fruit of the poet's creative intention, whereas the others, the ones left, the ones making intriguing and mysterious *The Diary of Dreams*, are his "alive" dreams which fulfilled his nights, sometimes even days, for the entire six years, maybe even longer. Kostić intended those first dreams, created out of necessity, to lead a public life, while the others, being written in French, were meant to stay away from prying eyes. That can, it seems, be a valid reason for them to be read and interpreted separately. End yet, our research, as well as the others up to now, related to Kostić's life and work, indicate that the key of the genesis and understanding of his swan song is what *The Diary of Dreams* exactly is. In it the motives and the concepts are consistently and constantly showing up, and later, at the peak of his career culminated into "the most powerful love song of Serbian literature", *Santa Maria della Salute*. In the corpus of his written legacy, the motive of dream is often recognised as a metaphor for life and/or death, but also as an expression of poetically transposed desires of a poet. That would also correspond to the Freud's theory that dreams are a mere expression of repressed desire of the one dreaming. In his work, the motive of dream is appearing within the thematic units in whose basis are: a) national-romantic idea of Serbian identity b) mythological religious theme c) emotional sensitive life. Studying poet's literary dreams, as well as personal ones, we will realise that neither in the idea of national awakening and restoration of the former Serbian empire, nor in mythology and religion, did he find consolation and satiation. Only when he encountered Lenka Dunđerski, who is said to have been the embodiment of Anima from his dreams, did he start his way from individually unaware Anima to collectively unaware archetype of the Great Mother, through the means of individuation, towards original oneness, permanent conciliation and satiation, which will result in his swan song, *Santa Maria della Salute*.

Key words: Laza Kostić, dreams, Serbian romanticism, *The Diary of Dreams*, Anima.

Рад је предат 9. априла 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09 Костић Л.

Оригинални научни рад

*Ана М. ЗЕЧЕВИЋ**
Музичка школа „Јосип Славенски“ Београд

ДРАМСКО У ДЕЛУ ЛАЗЕ КОСТИЋА**

Апстракт: У раду ће бити приказани Костићеви књижевни узори, почев од оних у античком позоришту, преко Шекспирове књижевности, до уметности двадесетог века. Указаће се на то да је Лаза Костић живео и стварао у периоду романтизма и касније, што је утицало на то да његов књижевни опус изађе из оквира романтичарских тема и стила писања, и да дотакне модерније токове у писању. Анализираће се идеје и теме које су инспирисале и окупирале Костића. Основни циљ овог текста биће да се терминолошки класификују драмски елементи у Костићевом књижевном ткиву, односно начини на које је драматизовао поезију или драмске комаде.

Кључне речи: Костић, драма, драмско, драматично, комедија, поезија, музичко, песма, лирско, епско.

УВОД

Стваралачким опредељењима и укупним уметничким, научним и културним деловањем, опус Лазе Костића (1841–1910) указује на битне карактеристике 19. века, у ширем духовном контексту, као и на спој традиције и модернистичког на прелазу двају векова (19. и 20), у ужем контексту посматрано. С једне стране, Костић је црпео идеје из свакодневних збивања, користећи актуелне теме о борби за слободу, о правди, потом о љубави, појавама у природи. С друге стране посматрано, Костићеву књижевност, пре свега поезију, карактеришу евидентне језичке иновације – неологизми, разноликост ритмичких стопа, јамбски третман поетског текста, различите комбинације стилских фигура и многих других новина због којих се Костићева поезија сматрала у његово време иновативном, али је из истих разлога често и оспоравана.

Нема сумње да је Костићев стваралачки опус у извесној мери резултат тадашњег књижевног стила, да је својим књижевним и филозофским делом

* anazecevic@gmail.com

** Овај рад део је докторске дисертације под називом *Драмско и музичко у делу Лазе Костића*. Приложен је одломак из Првог дела дисертације – *Драмско у делу Лазе Костића*, а то су: уводно поглавље, као и одељак 2 и део одељка 3.

прешао оквире романтизма и позног романтизма, о чему исцрпно говоре књижевни историчари и теоретичари. Костић (1880, 1884) је у својим филозофским и естетичким делима – *Основа лепоте у свету са особитим освртом на српске народне песме* и *Основно начело. Критички увод у општу философију*, прокламовао враћање хеленској култури и традицији, разматрао Дарвинове теорије о постанку човека и света, те се окренуо немачким филозофским величинама Канту и Хегелу, а у књижевном опусу се угледао на Шекспирово дело – приликом обликовања драме, драматуршке разраде и у поетском третману текста.

Раздобље у којем је живео и стварао Костић обухвата у већој мери књижевни правац романтизма у српској књижевности, али залази и у поље српског реализма и модернизма. До сада су теоретичари књижевности нудили различите ставове о периодизацији стилских формација у српској књижевности.[1] Ни један од њих нема у свему прихватљиву периодизацију поменутих формација.[2] Међутим, заједничко мишљење већине књижевних теоретичара и историчара је то да српски романтизам у књижевности има две фазе: фазу неразвијеног романтизма – предромантизам, и фазу развијеног романтизма, чији је припадник био и Лаза Костић, и чије поетско дело дело чини најважнију карику репрезентативних токова српске књижевности друге половине 19. и прве деценије 20. века.[3]

Лаза Костић је својим филозофско-естетичким ставовима све појаве у васиони сврстао у тзв. процесе укрштаја, полазећи од Хераклитове мисли да је „противно корисно, и да из разноликог најлепши склад постаје и да све произилази из борбе“ (Костић 1880: 8). Поводом тога, књижевни теоретичар Драгиша Живковић пише да је Костић, попут свих великих романтичара, био „и песник и теоретичар песништва, који је упоредо изграђивао и своју поетику и своју поезију и који је, једини међу српским песницима свога доба, стварао поезију филозофског смера и ерудитске фактуре“ (Живковић 2006: 238). Практично, Костић је своју поезију градио на елементима

1 Веома прецизну поделу жанрова у српској књижевности 18. и 19. века дао је Милорад Павић, у књизи *Рађање нове српске књижевности. Историја српске књижевности барока, класицизма и предромантизма*. Такође су о истој теми исцрпно писали и Јован Деретић у књизи *Историја српске књижевности*, и Миодраг Поповић, у три књиге *Историја српске књижевности* – посебно у делу *Романтизам*.

2 Српска књижевност 19. века одвија се тзв. скоковитим развојем, јер ни једна стилска формација није развијена до краја, него долази до прожимања стилских формација, као што су, по реду: класицизам, предромантизам, романтизам, реализам, и на крају модернизам. Књижевни теоретичари нису на исти начин сврставали српске писце према поменутим стилским формацијама. Поједини писци, по својим делима, припадали су бар двама правцима – предромантизму и романтизму, а неки, као Костић, отишли су и даље.

3 Велики број корисних података пронашли смо у *Сабраним делима* Лазе Костића, Матица српска, Нови Сад, 1989–1991.

народне песме, али ју је унапредио сазнањима која је потражио у делима класичне грчке и римске књижевности, потом у делима великих европских стваралаца – Петрарке, Дантеа, Шекспира, Гетеа, Шилера, Пушкина, Бајрона, Љермонтова, Хајнеа и Игоа.

У своју поезију Костић уводи нове изразе, неологизме (нпр. „вилованка", „плетисанка") и упечатљиво користи метафору. Један од његових најпознатијих следбеника у развоју српске поезије, Бранко Миљковић, у есеју посвећеном Жилу Сипервјелу, записао је следећу констатацију, ослањајући се на Костићево стваралачко искуство: „Метафора је као раскршће. Она води на све стране" (Миљковић 1972: 169). Костић метафорама упливава у свет симбола, ствара ирационалну слику жељене представе, дотиче читаочеву имагинацију и интуицију. Метафорама, комбинацијама стилских фигура, као и неологизмима, он с једне стране креира оригиналан поетски језик који чини песму звучно занимљивом, а с друге стране, подтекстом који се изражава кроз мисаоно слојевите поетске слике, драматизује садржај песме.

Књижевни историчар и теоретичар Душан Иванић каже да се Костић, оригиналном применом метафоре у свом опусу, одвојио од романтичарских тековина његовог времена, да је тиме желео да текст приближи „умножавању смисла, почев од игре речима", и да је из такве песничке праксе произашла и „Костићева теорија заноса – трећег стања: то је у основи теорија метафоричког говора, јер је поменуто стање душевно (имагинативно), а јава и сан су *живчана, мождана* стања". Иванић додаје да чак и „када песник тврди да пјесма настаје из срца, Костић тај процес предочава у дискурзивним и метафоричким сликама (*Постанак пјесме*), као што га у свом *Основном начелу* преноси на аксиолошки ниво умјетничких творевина, на васељенско начело укрштаја или на симетрију романске и словенске културе, лијевог и десног крила европске просвјете" (Иванић 2011: 18–19), и додаје Костићеве речи да се песма преноси „у отворено небо савршенства, у висине плодно тло укрштене заједнице, тек ће узлетјети кад се оба крила [...] изравнају развитком" (према Костић 1880: 34).

ОДНОС ЛАЗЕ КОСТИЋА ПРЕМА ДРАМИ КАО КЊИЖЕВНОЈ И ПОЗОРИШНОЈ ФОРМИ

Позоришна уметност привукла је пажњу младог Костића још у студентским данима. Пре него што је почео да пише драме, као двадесетогодишњак, студент, активно је глумио у Будиму. Играо је чак четири улоге: доктора Станислава у комаду *Пријатељи* Лазара Лазаревића, потом улогу Мишића у комаду *Тврдица* – у Будиму и на гостовању у Новом Саду 1861. године, и ролу Василија у *Покондиреној тикви* Јована Стерије Поповића, као и малу

улогу Званичника у Палариковом комаду *Инкогнито*. Две деценије касније, 1884. године, Костић је заиграо и на сцени Цетиња, где је играо Војводу Лала у драми *Балканска царица* Николе Првог Петровића Његоша. О овоме пуно детаља и интересантних података износи Зоран Максимовић у прилогу *Поетика позорја Лазе Костића* (Максимовић 2011: 11–13). Постојале су две позоришне трупе – Ђорђа К. Протића и Ђуре С. Протића. У књизи *Петар Кочић на сцени Народног позоришта Републике Српске Позориште код Срба* (Кецман 2009: 48), нашли смо податак да је дружина Ђорђа К. Протића прва приказала драму *Балканска царица* на Цетињу 1884. године.

С друге стране, управник Српског народног позоришта у Новом Саду, Јован Ђорђевић, упутио је позив српским интелектуалцима да преводе иностране драмска дела и тиме обезбеде репертоар за тек настало позориште. Како је био полиглота, те читао драме у оригиналу на више различитих језика (то су: српски, грчки, латински, немачки, мађарски, енглески, француски, италијански, руски), Костић се латио превођења једног дела Молијерове драме *Тартиф* (што није изведено), а потом је превео са француског језика комад Скриба и Лемоана *Жена што кроз прозор скаче* (1862), који је Српско народно позориште често са успехом изводило. На овом месту требало би истаћи да су Шекспирове драме *Краљ Лир* и *Ромео и Јулија* у Србији први пут поменуте 1825. године у *Српском летопису*. О Шекспировом утицају на српско позориште теоретичар Зоран Пауновић пише да је „приметно његово посредно присуство, на нашој позорници у Стеријиној драми *Милош Обилић*, у којој неколики призори уочљиво подсећају на оне из Макбета“ (Пауновић 2017: 137). Он такође подвлачи чињеницу да су у то време „увођење Шекспира у српску књижевност доживљавали као својеврстан чин родољубља, као важан корак у дугом низу корака којима је недавно ослобођена нација настојала да пронађе себи место у контексту европске културе“ (2017: 136).

Стога није чудо што су поводом тристагодишњице Шекспировог рођења др Јован Андрејевић и Лаза Костић превели са енглеског језика прве две сцене првог чина Шекспирове драме *Ричард Трећи*. На дан прославе Шекспировог јубилеја публика је имала прилике да види и чује Бенедиксову једночинку *Пркос* у преводу Ј. Андрејевића, увертиру из оперете *Љубавни напитак* Жака Офенбаха, као и увертиру из Росинијеве опере *Виљем Тел*. Изведене су композиције Гаетана Доницетија и Адолфа Лифкеа. Представљен је и припремљен одломак из драме *Ричард Трећи*, а Лаза Костић је рецитовао своју песму *Епилог*, посвећену Шекспиру. Манифестација поводом Шекспировог јубилеја имала је великог успеха, о чему постоје и нотни написи. О томе сведочи текст Владете Поповића: „Шекспир у Србији“ (Поповић 1926: 440). Касније, 1865. године, Костић је са енглеског језика превео трагедију *Ромео и Јулија* у целини, те је она изведена у априлу месецу.

Ово је прво дело које је преведено са оригинала и штампано на српском језику, и то у часопису *Позориште* 1876. године (Антоније Хаџић је местимично интервенисао у преводу). Осим овога, одломак из драме *Краљ Лир*, који је Костић такође превео, представљен је у СНП-у 1873. године, а драма *Хамлет* је у целини одиграна тек 1896. године. Поводом тристагодишњице Шекспировог рођења, др Јован Андрејевић и Лаза Костић латили су се превођења са енглеског језика – прве две сцене првог чина Шекспирове драме *Ричард Трећи* (до тада је у целини било преведено само дело *Млетачки трговац*, и то са немачког језика – превод Јована Петровића, 1863).

Костић је желео да учествује у националном, културном препороду свог народа, преводећи позната страна дела, али је желео и да покаже да је надарен писац националне драме, и то ће учинити 1866. године, када објављује своју прву драму *Максим Црнојевић*. Године 1882. Костић објављује још једну трагедију – *Пера Сегединац* и њоме доказује да је врстан драмски писац.

На основу реченог може се закључити да је европска књижевна баштина представљала узор младом Костићу. Но, трагајући за сопственим стваралачким језиком, оним који би био примерен у борби за његове политичке и уметничке идеале, Костић се окреће ранијем искуству – античкој драми и шекспировској традицији и то прожима фолклором са српског тла, из српске народне књижевности.

Почетну инспирацију у стварању сопствених позоришних дела Костић је пронашао у епским творевинама, пре свега у епским песама. Пишући драму *Максим Црнојевић*, он је посегао за песмом старца Милије, за његовом исконском песмом о „људској коби, прекорачењу древне норме, губитку мере и нарушавању обредно-ритуалне матрице, па тиме и везе са светим“ (Поповић В. 1926: 7), а што „постаје драма емотивних конфликата, трагичног и баладичног, мимоилажења ликова, и, пре свега, сложено, провокативно дело о коби маске. Ту образину, личину, чувиду Костићеви јунаци не могу скинути“ (1926: 7). Представа *Максим Црнојевић* је у СНП–у доживела велики успех, а Костића су прозвали, „наш Шекспир“ (Младеновић 1963: 38–41).

У години оснивања Српског народног позоришта у Новом Саду (1861), Лаза Костић певао је револуционарне песме. Млади двадесетогодишњак тражио је свој пут да се бори против ропства српског народа. Нашао га је у драмама и песмама. Написао је две трагедије: *Максим Црнојевић* и *Пера Сегединац*, као и две комедије: *Окупација* и *Гордана*. Трагедијама је писац оживљавао српску историју и традицију, док је комедијама желео да створи и утврди сопствени језик у овоме жанру и да се наметне и у другим земљама, као што су Француска и Немачка, о чему занимљиво пише Љиљана Пешикан Љуштановић (2011: 5–9).

ДРАМАТИЧНО У ДРАМАМА ЛАЗЕ КОСТИЋА

Руководећи се античким коренима уметности, као и делима Шекспира, Шилера и других светских књижевних узора, а трагајући за сопственим уметничким језиком, Лаза Костић се бавио драмом као формом прикладном за испољавање суштина, било на нивоу националног књижевног стваралаштва, било на нивоу интернационалног књижевног стваралаштва. Писац полази од драме из времена грчке трагедије, имајући у виду Аристотелову концепцију драме. У то време она је представљала збирни назив за трагедију и комедију, као литерарне комаде чије су форме биле веома практичне, једноставне, прилагођене брзој реализацији, без већих припрема.[4] У савременом тумачењу, драма је врста књижевног рода, форма писања чији садржај може, а и не мора, да се постави на позорницу.[5] А Лаза Костић је тежио томе да његове драме садрже све драмске елементе који су неопходни да дело буде драматично, односно интересантно и довољно пријемчиво да се изведе сценски (баш као што је и Костић често рецитовао своје стихове јавно).

Драма у себи садржи сопствену енергију, унутрашњи набој, који делује на појединца већ као читани текст. Суштинску одредницу драме из времена грчке трагедије најбоље је изразио Хегел (према Мисаиловић 2000) дефиницијом да *стара драма*[6] „представља оно што је унутарње и његово реализовање у спољње". Под „унутарњим" се мисли на латентни набој драмске радње, док се под „спољним" подразумева како латентни набој тако и начин на који је он пласиран у самом тексту драме, а потом и сцена, тј. визуелни опис драме. Ову мисао прецизира драматург Миленко Мисаиловић, додајући да „драма садржи двојство *драмскоī*: невидљиви набој или притајено јединство супротности (као суштину) и пражњење суштине посредством супротности сукобљавања" (2000: 261–282), чиме истиче да се оно „унутарње" у драми реализује кроз „спољну" драму, односно драмски текст са одређеним, конкретним темама и кроз одређену литерарну форму. Тиме је потврђено да драма може да делује на појединца који је чита – *драма за читање* (*Lesegrama*). Стога драматург и редитељ Јосип Кулунџић сажето каже да је „драма – мисао изражена у акцији" (1996: 134).

Драматично у драми, према разматрањима теоретичара драме, везује се пре свега за психолошки профил драмских ликова и њихово креирање драмског тока, с једне стране, као и за начин усвајања тј. доживљавања тог драмског тока од стране реципијента, с друге стране.

---

4 Чини се да је овде ипак потребно претпоставити да је постојала нека врста сценарија.

5 У књижевној генологији постоје књижевни родови и књижевне врсте. Три су књижевна рода: епика, лирика и драма.

6 Ова синтагма подразумева првенствено старогрчку драму, мада се не мора нужно на њу и ограничити – она се може применити и на све касније драме које не одступају управо од дефиниције која је дата у наведеном Хегеловом цитату.

„*Драматично* је начин испољавања неког збивања или појаве, природно својство неког процеса, а *драмско* је у вези са драмом као литерарном врстом." У вези са појмом *драматично* још се наводи да је „недефинисани стил драматике онај који се јавља и постоји, али се не може јасно одредити или дефинисати због својих унутарњих противречности; због њих је и несводљив на једно обележје, тенденцију или правац" (Мисаиловић 2000: 263).

Пратећи светске трендове у позоришној уметности, Костић је желео да напише драму која ће бити по свом садржају актуелна, и која ће га приказати и као умешног позоришног писца и драматурга, оног који уме да изврши „*литерарну драматизацију* на позоришну праксу [...]" (Кулунџић 1996: 5). Он се трудио да нађе занимљиву идеју и постави тему драме, разради драмске карактере, осмисли ток драмске радње и све то разради различитим драматуршким средствима, пре свега дијалогом, монологом и драмским мотивима.

Иако у класичном позоришту ипак постоји разлика у тумачењу и поставци идеје и теме дела, заједнички став свих позоришних теоретичара класичне позоришне уметности гласи – идеја је почетна мисао која заокупља писца, односно либретисту, и инспирише га да од ње касније створи неку конкретну причу. Идеја је апстрактан квалитет који води аутора у стварању његовог дела. Идеја је и почетна инспирација писца, и разлог појединих догађаја, и њихов резултат. Као и тема, тако и идеја може бити комплексна, слојевита. Идеја је став аутора о нечему што треба да буде јединствено за цео драмски комад.[7] Међутим, аналитичко читање дела не подразумева одмах и усвајање пишчеве идеје. Кроз то читање могу се видети различити углови посматрања ствари. За разлику од апстрактности идеје драме, тема поседује квалитет конкретног, јер ту постоје протагонисти идеје. Тема је оно „о чему је реч" – како то обично људи кажу када желе да сазнају конкретан *садржај* драмске радње, односно његов заплет (Зечевић 2009: 10–12).

Лаза Костић је сматрао да драму не чини дијалог, него уметничка обрада која се темељи на следећим елементима:

– да драма има веома истакнуту, узвишену основну идеју,

– да је драмски ток трагичног склопа,

– да су главни драмски карактери психолошки истинито – уверљиво приказани,

– да се борба у сукобима моралних супротности попела до кулминације драмског сукоба (Радовић 1983: 211), односно,

– да постоји у драмском току сцена препуна драматичног набоја, који лако може да ескалира и у сукоб и да се претвори у драмско збивање врхунског интезитета.

7 Драмска идеја дела не мора увек бити у складу са животном стварношћу.

Компаратиста Миодраг Радовић у својој обимној монографији *Лаза Костић и светска књижевност* даје пуно података о Костићевом ставу према креирању драме, и истиче да у самој обради драмског сижеа Костић разликује уметничку и занатску страну (1983: 211). Како Радовић наводи, недостаци у том обликовању могу бити:

– недовољно надахнуће (кад песник пева сам),

– недовољно осмишљен план драмске радње,

– крња мотивација (кад драмска радња и драмски карактери немају логично изведен развој),

– погрешни психолошки изводи (психологија ликова ваља да проистиче природно и уверљиво из сплета мотивација, склопа догађаја и карактера).

Осим тога, драмски писац мора познавати врсте и начине функционисања сценографије, осветљења, сценске ефекте и друге техничке могућности у раду позоришне сцене. Тако је Костић прогласио за недрамско дело и Гетеовог *Фауста* и *Балканску царицу* Николе Првог, па и Његошев *Горски вијенац*. Сам Костић се, пишући своју прву трагедију, *Максим Црнојевић*, трудио да различитим драмским средствима створи идеалан позоришни комад – занимљиву причу историјског садржаја, коју је употпунио песмом, игром и мелодијом језика која је у рангу Шекспирових сонета. Супротстављајући две културе – црногорску и млетачку, Костић је тежио да кроз јамбски стих, описе околине (сцену) и обичаје (песму и коло) створи драмски контраст. Он је дијалозима вешто заплео драмску радњу, створио је више вербалних сукоба – драмских конфликата, од којих су неки прерасли у оружани сукоб и ескалирали у смртни исход.

ЗАКЉУЧАК

Имајући у виду Костићево добро познавање европске књижевне баштине, античког позоришта, Шексипове драме, као и српског народног стваралаштва, може се закључити да је он имао довољно снажна теоријска упоришта приликом стварања свог опуса. Његова поезија је у великој мери заснована на драмском – на драмским елементима које писац уводи кроз песничке и поетске слике да би описао жељену атмосферу. Он развија одабране драмске теме и мотиве, било преко конкретне, спољашње радње, било преко унутрашње радње, што доводи до драматичности која се огледа у коначном односу догађајних и асоцијативних низова. Може се закључити да је Костићева поезија, у мањој или већој мери, посебно метрички организована и римована прича, а да су неки од наведених примера песама и поема препуни драмског набоја и прави су представници драмског у његовом поетском опусу (нпр. *Дужде се жени*, *Пролог за 'Горски вијенац'*, *Santa Maria*

gella Salute). Стога се елементи *драмског* и *драматичног* могу сагледати кроз тематско-мотивски, језички и стилски ниво изградње дела, а техничке доминанте видне су у бројним остварeним паралелизмима књижевних родова, врста и жанрова.

Лаза Костић је у драмама такође веома умешно владао драмским елементима. Јасно је поставио мизансцен, пантомимско деловање и монолог, дијалоге и ситуације, уз коментаре у дидаскалијама. Драмску радњу тумаче појединачни ликови, понекад и колективни. О карактеру главног лика драме углавном у потпуности сазнајемо из његових поступака, док о неким другим ликовима највише сазнајемо из приче о њима. Костић развија дијалоге из којих следе разне драматичне ситуације, а све то поткрепљује дидаскалијама у оквирима писане драме. Од почетка уводи драмске ликове поступно, додељујући сваком лику посебан мотив који га покреће на одређени поступак и тиме одређује његову судбину.

ИЗВОРИ

Костић 1880: Лаза Костић. *Основа лепоте у свету са особитим освртом на српске народне песме*. Књига 121. Нови Сад: Летопис Матице српске, 8.

Костић 1989–1991: Лаза Костић. *Сабрана дела Лазе Костића*. Младен Лесковац (ур.). Нови Сад: Матица српска.

ЛИТЕРАТУРА

Деретић 2002: Јован Деретић. *Историја српске књижевности*. Треће проширено издање. Београд: Просвета.

Живковић 2006. Драгиша Живковић (ур.). „Општи поглед на поезију Лазе Костића". *Лаза Костић, Изабрана дела* (*Песме, драме, есеји*). Београд: Драганић, 238.

Зечевић 2009: Ана М. Зечевић. *Веза драматуршке улоге и музичког облика хорова у операма Петра Коњовића* (магистарски рад). Београд: Факултет музичких уметности (рад је написан и укоричен 2008, а одбрањен 2009. године).

Иванић 2011: Душан Иванић. „Рани Лаза Костић – свемоћ метафоре". *Лаза Костић 1841–1910–2010.* Српска академија наука и уметности. Научни скупови – књига CXXXIII, Одељење језика и књижевности – књига 23. Београд: Српска академија наука и уметности, 18–19.

Ивановић 1962: Радомир В. Ивановић. „Лаза Телечки – скица за студију". *Зборник Музеја за позоришну уметност СР Србије*. Св. I. Београд: Музеј за позоришну уметност СР Србије, 255–259.

Кецман 2009: Лука Кецман. *Петар Кочић на сцени Народног позоришта Републике Српске*. Бања Лука: Арт принт, 48.

Кулунџић 1996: Јосип Кулунџић. *Примери из технике драме (предавања Јосипа Кулунџића)*. Београд: Скрипта интернационал и Академија уметности, 5, 134.

Максимовић 2011: Зоран Максимовић. „Поетика позорја Лазе Костића". *Свеске Матице српске*. Бр. 52, Серија уметности, св. 13. Нови Сад: Матица српска, 11–13.

Миленковић 1972: Димитрије Миленковић и Вице Петровић (ур.). *Сабрана дела Бранка Миљковића*, у четири књиге, књига 4. Ниш: Градина, 169.

Мисаиловић 2000: Миленко Мисаиловић. *Креативна драматургија (Увод у филозофију позоришне уметности)*. Том II. Нови Сад: Прометеј, 261–282.

Мицковић 1986: Слободан Мицковић. *Поетске идеје у поезији Блажа Конеског*. Скопље: Наша књига.

Младеновић 1963: Живомир Младеновић. „Трагедија *Максим Црнојевић* и њен рукопис". *Зборник историје књижевности*. Књ. 4. Београд: Одељење литературе и језика Српске академије наука и уметности, 38–41.

Павић 1983: Милорад Павић. *Рађање нове српске књижевности. Историја српске књижевности барока, класицизма и предромантизма*. Београд: Српска књижевна задруга.

Пауновић 2017: Зоран Пауновић. „Шекспир и Лаза Костић". *Глас*. Српска академија наука и уметности, CDXXVII, Одељење језика и књижевности, књига 30. Београд: Српска академија наука и уметности, 136–137.

Пешикан Љуштановић 2011: Љиљана Пешикан Љуштановић. „Театар Лазе Костића међу јавом и мед сном". *Свеске Матице српске*. Бр. 52, Серија уметности, св. 13. Нови Сад: Матица српска, 5–9.

Поповић 1968–1972: Миодраг Поповић. Три књиге *Историја српске* књижевности. Београд: Нолит.

Поповић 1926: Владета Поповић. „Шекспир у Србији". *Српски књижевни гласник*. Нова серија, књ. XVIII, бр. 6. Нови Сад: Српски књижевни гласник, 440.

Радовић 1983: Миодраг Радовић. *Лаза Костић и светска књижевност*. Београд: Delta Press, 211.

Шуваковић 2002: Мишко Шуваковић. *ТКХ – Часопис за теорију извођачких* уметности, број 3 – април, Београд: ТКХ, 6, 413, 414, 420.

Ana M. ZEČEVIĆ

DRAMATIC IN THE WORK OF LAZA KOSTIĆ

Summary

With the essay *Dramatic in the Work of Laza Kostić*, the author is presenting and, at the same time explaining, the occurrence of drama and dramatic in the literary works of Laza Kostić (both poetry and prose), as well as his personal understanding of art in general. Laza Kostić wrote about all these in his work about philosophy and aesthetics. The objective of this essay is to highlight, for the first time, that Laza Kostić was an original innovator in arts, aesthetics, politics, as well as being a prominent critic and translator. The author is also presenting to her readers the highest level of Kostić's knowledge of drama theory and history, as well as popularity of his writing for theatre, his literature, music and art in general from the time when he was alive until today.

Key words: Kostić, drama, dramatic, dramatical, comedy, poetry, music, poem, lyric, epic.

Рад је предат 18. априла 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-2 Станковић Б.
792.2.091

Оригинални научни рад

*Сена М. МИХАИЛОВИЋ МИЛОШЕВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

ТЕКСТОЛОШКА ИСТОРИЈА *КОШТАНЕ* БОРИСАВА СТАНКОВИЋА**

„Признајем да много мењам и верујем, кунем ти се,
да не чиним то из неке пасије, већ просто никад ми није
онако како хоћу. Све ми је да га поправим, дотерам, и
да не испадне што не би требало."

Б. Станковић (писмо П. Марковићу – Адамову)

Апстракт: Од свог првог извођења, 22. јуна 1900. године на сцени Народног позоришта у Београду, драма *Коштана* Борисава Станковића перманентно је хваљена и оспоравана, али бројне произвољности при њеном оцењивању нису утицале на њен дуг позоришни (а и књижевни) живот. Више од једног века, она је актуелна и упућује на сталну запитаност шта је то што је чини „истинским уметничким делом", како ју је још Скерлић афирмисао. Отуда ће текстолошка анализа издања објављених за ауторова живота и упоређивање са приређеним текстом у Сабраним делима бити још једна допуна у утврђивању естетских критеријума, као што ће на ширем плану сагледати поетику и интенције аутора.

Кључне речи: Борисав Станковић, драма, *Коштана*, текстолошка анализа, варијанте.

Текстолошка анализа *Коштане* Борисава Станковића почеће утврђивањем извора – предрадњи, библиографским прецизним пописом и хронологијом издања, јер првобитни рукопис драме није сачуван (парадокс је да је она прво изведена у Народном позоришту у Београду 22. јуна 1900. године, а тек две године касније појавила се у штампаном издању).

Прототип своје јунакиње, као и мотив целог дела, Станковић је имао у реалном животу. У Врању, тј. у Врањској Бањи, крајем XIX и почетком XX века,

* Истраживач сарадник, sena.mihailovic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (број 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

живела је Малика Еминовић, позната по свом гласу и игри, због које су Врањанци просипали новац и такмичили се ко ће пре освојити њене симпатије (Vlatković 1975: 5). Готово на граници са легендом стоји и податак да су се младе запостављене жене организовале и у срезу тражиле њено протеривање или удају. Управо је ово послужило као окосница заплета у комаду, док се Коштанино име, заједно са именом Стојана Доњоврањчета, први пут помиње у приповеци „Наш Божић", у првој верзији, објављеној у часопису *Звезда* Јанка Веселиновића из 1900. године, књ. IV, бр. 10.[1]

Могући прототипови главних јунака драме такође се назиру и у приповеци *Стари дани* (снашка Паса и несрећни Томча донекле су својим карактерима слични Коштани и Митку), као и у недовршеном роману *Певци*. У њему је појаву Коштане везао за свог оца Стојана и његово „кардаш друштво", а Стојан Чукља и Циганка Риза чине све оно што ће касније у драми бити развијено у посебну епизоду (Чукља вади пиштоље, са Циганима се љуби и братими, док Риза клечи поред њега и пева) (Vlatković 1975: 7).

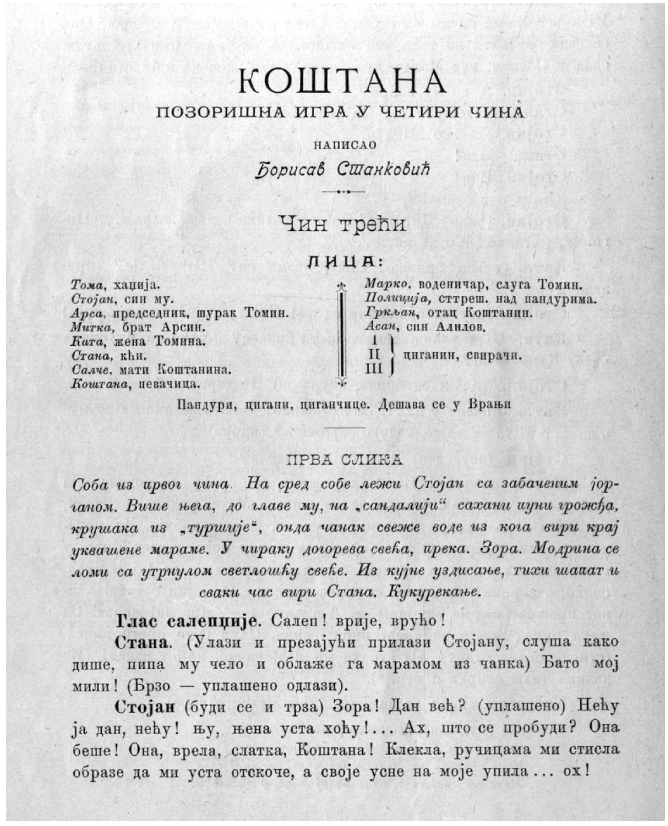
По сведочењу Михаила Светковског, Драгомир М. Јанковић, драматург Народног позоришта у то време, у Коштани из приповетке „Наш Божић" препознао је српску Кармен, те је од Боре Станковића „наручио" једну драму (Vlatković 1975: 8). Ово потврђује и Милан Грол, тадашњи помоћник драматурга, у тексту „Јубилеј Борисава Станковића", објављеног у *Српском књижевном гласнику* 1924. године. По његовим речима, скица *Коштане* почела је са двадесет страна плаве „коцепт" хартије. Комад је имао три или четири сцене, у наивном дијалогу, без значајне органске повезаности. Аутор је свакако био свестан да не зна „ни како ни где треба удесити за позориште", те је, наводно, од свих Гролових сугестија о Меримеовој Кармен, прихватио само савете о техници (Грол 1924: 36). Док није дефинитивно сврстана у репертоар, драма је имала неколико верзија. Нажалост, готово сва пишчева заоставштина пропала је за време Првог и Другог светског рата, те су тако заувек нестали првобитни рукописи *Коштане* и њене касније варијанте.

Не зна се колико је дуго Станковић радио на том првобитном тексту. Вероватно је драму написао крајем 1899. или почетком 1900. године и она

1 „А од Стојана Доњоврањчета допире писак деце, плач жене и његова вика. Тражи коња, револвер, јатаган и сабљу неку стару, велику, коју је за време ослобођења добавио од некуда. Затим, ето ти њега на дорату, витком и бесном, иде обучен у војничким, црвеним панталонама, са шајкачом на глави, празним рединком и исуканом сабљом. Улази на капије, ускаче с коњем у собе гонећи испред себе свираче и Коштану која у белим свиленим јелецима и шалварама, вије се око њега, игра му чочек, запара палцем дахире, гледа га мазно, певајући бесно, из свег гласа [...]" Влатковић у својој студији *Коштана на сцени 1900–1975* даје податак да је Станковић касније преправио овај пасус и додао: „Фатиму, чувену прсату Циганку с белим лицем, црним округлим очима [...] коју је општина морала силом да уда, јер кад се с њом нађу, онда забораве и ручак и вечеру и ноћ. До зоре пију ракију, киту је и облажу новцем, своје жене бију и терају из куће ради ње." (1975: 6)

је предата позоришту на пролеће исте године (мостарска *Зора* 1. маја објављује да је „познати млади и даровити приповедач Борисав Станковић написао комад за Српско краљевско позориште у Београду из врањског живота под називом *Коштана*“) (према Vlatković 1975: 8).

Премијера је прошла неславно, и она је до краја сезоне одиграна само два пута. Разлози су били вишеструки, како због слабости самог драмског текста, који је уз то и режијски погрешно протумачен, тако и због глумаца и њиховог претеривања у интерпретацијама. Вероватно руковођен овим искуством, и сâм незадовољан приказаним, аутор је другу верзију написао већ у септембру 1900. године (судећи према његовом писму Јовану Протићу од 1. септембра 1900. године). Но, *Коштана* није приказана у сезони 1900/1901, него тек у наредној 1901/1902. и наишла је на далеко бољи пријем и код публике и код критике. Објављена је у *Српском књижевном гласнику* (Станковић 1902а: 81–94; 1902б: 161–175; 1902в: 241–257; 1902г: 321–330), а потом је прештампана као самостално издање у Новој електричној штампарији Петра Јоцковића у Београду.

КОШТАНА

ПОЗОРИШНА ИГРА У ЧЕТИРИ ЧИНА

НАПИСАО

Борисав Станковић

Чин трећи

ЛИЦА:

Тома, хаџија.
Стојан, син му.
Арса, председник, шурак Томин.
Митка, брат Арсин.
Ката, жена Томина.
Стана, кћи.
Салче, мати Коштанина.
Коштана, невачица.

Марко, воденичар, слуга Томин.
Полиција, стреш. над пандурима.
Гркљан, отац Коштанин.
Асан, син Алидов.
I, II, III циганин, свирачи.

Пандури, цигани, циганчице. Дешава се у Врањи

ПРВА СЛИКА

Соба из првог чина. На сред собе лежи Стојан са забаченим јорганом. Више њега, до главе му, на „сандалији“ сахани пуни грожђа, крушака из „туршије“, онда чанак свеже воде из кога вири крај укашене мараме. У чираку догорева свећа, прека. Зора. Модрина се ломи са утрнулом светлошћу свеће. Из кујне уздисање, тихи шапат и сваки час вири Стана. Кукурекање.

Глас салепџије. Салеп! врије, врућо!

Стана. (Улази и презајући прилази Стојану, слуша како дише, пипа му чело и облаже га марамом из чанка) Бато мој мили! (Брзо — уплашено одлази).

Стојан (буди се и трза) Зора! Дан већ? (уплашено) Нећу ја дан, нећу! ћу, њена уста хоћу!... Ах, што се пробуди? Она беше! Она, врела, слатка, Коштана! Клекла, ручицама ми стисла образе да ми уста отскоче, а своје усне на моје упила ... ох!

Прва страна трећег чина „Коштане“ из 1900. године, објављеног у часопису *Звезда*

Од варијанте која је приказана за прво извођење сачуван је само први одломак трећег чина, објављен у октобру у часопису *Звезда* (Станковић 1900: 425–434), на основу којег можемо наслутити интенције аутора и пратити промене у осталим верзијама. То се, дакле, узима за прву варијанту *Коштане*. Друга варијанта је поменута прештампана верзија из СКГ, док је трећа, прештампана 1905. године из *Бранковоī кола*, објављена у Српској манастирској штампарији у Сремским Карловцима. Четврта је играна крајем 1910. и почетком 1911. године, али није штампана, па ће се она узети у обзир само преко посредних извора, приказа и написа у тадашњим новинама.

Иако у тешкој материјалној ситуацији и незавидном положају након оптуживања због колаборационизма, негиран и одбачен, Бора Станковић на наговор пријатеља обележава тридесетогодишњицу књижевног рада и двадесетпет година *Коштане* новом обрадом ове драме, штампаном 1924. године у Просвети.[2] Ова пета верзија је у основи она *Коштана* која позната и данас, и коју је сам писац одредио као „последње, прерађено издање" (у огласу намењеном листу *Политика*, чији се оригинал чува у Народној библиотеци Србије). Она је послужила као основ за објављивање *Коштане* у *Делима* Борисава Станковића (1928–1930).

За шесту верзију Станковићевог комада (уједно шесто посебно објављивање) узима се управо ова, постхумно објављена 1928. године у *Делима*, заједно са *Ташаном*, драматизацијом *Јовче* и покушајем драматизације *Нечисте крви*. То је *Коштана* која се прештампава и коју гледамо на сцени (Vlatković 1975: 53). Веома мало се разликује од претходне верзије. Редактор Станковићевих *Дела* Драгутин Костић унео је само на странама 26 и 27 један део из рукописа према коме се ова драма приказивала у београдском Народном позоришту после 1924. године. Тако је *Коштана* добила свој дефинитивни облик.[3]

---

2 У раду ће се наводити према фототипским издањима *Коштане* из 1902. и 1924. која је 2012. г. објавио Учитељски факултет из Врања.

3 У Музеју позоришне уметности Србије, осим плаката са позоришних извођења и једног новинског чланка, нема сачуваних извора о евентуалним упутствима редитељу од стране аутора. Сачувани су плакати са следећих извођења: 21. октобар 1901. Фотографија плаката из *Позоришноī листа* 1901. (нема инв. број); 24. април 1904. (На рестаурацији); 19. април 1908. (На рестаурацији); 21. новембар 1908. (инв. бр. 3038); 31. јануар 1910. (инв. бр. 11673); 6. јануар 1911. (инв. бр. 11674); 1. новембар 1919. / ; 10. новембар 1920. (инв. бр. 20758); 12. децембар 1920 (инв. бр. 20773); 23. децембар 1920. (инв. бр. 20784); 18. октобар 1921.(инв. бр. 822); 10. септембар 1922. (инв. бр. 11614/5); 14. мај 1923. (инв. бр. 13799). Чланак „Поправљена Коштана" налази се фонду Хемеротеке МПУС до 1918. год, у фасцикли „Ново време" (*Ново време*, бр. 2, 2.1.1911, 3; без инв. броја). У библиотеци Српске академије наука и уметности налазе се верзије из 1905. (бр. сиг. 8606), и 1924. године (бр. сиг. 19191), док Народна библиотека Србије поседује издања из 1902 (бр. сиг. II 117525), 1905. (бр. сиг. II 44538) и 1924. године (II 5065). За ово истраживање коришћени су сви расположиви фондови, а подаци су добијени непосредно, преиспитујући претходну текстолошку праксу када је о *Коштани* реч. Аутор чланка посебну захвалност на уступљеном материјалу изражава мр Александри Милошевић, вишем кустосу и руководиоцу збирке Програми и плакати у Музеју позоришне уметности Србије.

Текстолошка анализа поменутих издања почеће њиховом жанровском класификацијом. Прва *Коштана* (1900) била је „позоришна игра у четири чина“, друга из 1902. г. „комад из врањског живота, с певањем“; 1905. године писац ју је одредио као „драмску причу“ (узевши у обзир да нема више поделе на призоре, о чему ће касније бити речи), а последње издање (1924) означено је као „комад из врањског живота с песмама“.

Поднаслов у првом штампаном одломку *Коштане – позоришна игра* (1900), неодређен је и двосмислен. Он подразумева било какав *комад*, па се самим тим може појавити у непомирљивом односу и у различитим контекстима може се разумевати као *драмат*, али и као *комедија*. Можда се на то аутор определио да не би навео на погрешан пут или да би привукао публику (како због традиције играња сличних „комада из народног живота“ с једне стране, тако због озбиљности на коју би обавезивала једна *драма*, са друге стране).

> „Станковић се није усудио да одреди врсту, као озбиљну *драму*, а глумци су играли *Коштану*, по своме, као *лакрдију*. Мало им је припомогло и мутно одређење, *позоришна игра*, тек *комад*, по смислу, и оно друго значење, раздвајање речи, у духу језика, буквално превођење: *позоришна игра* као сама вештина, било каква игра [...]“ (Бајчетић 1987: 8).

Друга и пета верзија *Коштане* комади су са певањем (1902), односно с песмама (1924). Прихватање оваквог означавања најпре подразумева прилагођавање захтевима публике, за разлику од задовољавања „виших захтева уметности“ *драмском причом* из 1905. Ова верзија припремана је само за поновно штампање, ван позоришта, те се у критици посматра као сценски материјал или грађа за једну представу (Бајчетић 1987: 19). *Драмска прича* је „пресудно откриће пишчево“. Станковићева препознатљива лиричност прозног текста, као и сцена у роману која има потенцијал драмске радње, довела је до тога да у драмама носилац драмске структуре буде ситуација, а не јунак. Иако примарно приповедач, он је у драмском тексту пре бирао описивање збивања, него његово одигравање. Напетост која се открива у колебању између два понуђена модела, једног *народног комада*, заправо *лакрдије*, и једне *трагедије*, то јест *поетске драме*, изнедрила је облике (верзије) који су се ослободили постојећих канона и предрасуда, а не морају се посматрати само у контексту невештине ствараоца. Све ове верзије и труд уложен у њих током двадесетпет година промишљања, мењања и прилагођавања дело су писца који „зна шта је ‘драмско у причи’“ и шта је потребно да та прича остане *драмска* и на сцени. Због тога је бележење промена и фаза кроз које је један текст прошао за четврт века одличан показатељ стваралачког поступка и могућност промишљања о поетици аутора.

Како би се ближе одредио Станковићев „развојни пут“ (уколико он већ са првим приповеткама није показао сву снагу свог приповедачког дара), анализирање варијаната *Коштане* ће се одвијати на неколико нивоа:

разматраће се промене у организацији (поделе на појаве, сцене), лексици, стилу, дидаскалијама, ликовима и песмама.

У науци је забележено да је након првог издања, можда је боље рећи након првог позоришног извођења и неуспеха које га је пратило, Станковић извршио осамдесетак промена у тексту и четрдесетак у дидаскалијама.[4] На основу одломка из часописа *Звезда* може се претпоставити да су остала три чина у основи развијала исту причу, у истим просторима (локализација „Соба из првог чина"), кроз исте догађаје (Стана: „сада, у Собини, код Магде, чуда чини"), са истим личностима (Асан је дат као посебна личност, док су Цигани – Курта, Ахмет у првој верзији неименовани (I, II и III Циганин), а изостављена су само она лица која се у трећем чину не појављују). Кључне промене односиле су се на места која су при извођењу остављала простор за *лакрдијско*, нарочито у оним деловима који приказују Митку као „фриволног пијанца".[5] Писац је, схвативши да ни глумци ни публика нису разумели категорију „жал за младост" као својеврсни поглед на свет, покушао да променама које се изведу на тако малом простору који оставља драма, упути у право значење и смисао речи и слика. Тако је у првој слици, када Митка разговара са Коштаном, из дидаскалије избрисано слободно заваљивање и набијање феса на главу, затим напомена у другој дидаскалији да вуче Коштану („још више се изваљује, вуче Коштану и лупа руком о земљу испред себе"), и реч пијана из Арсиног обраћања брату: „[...] ни више пијана у механу видех" – „нити видох у механу" . У другој слици трећег чина Митка се сећа како су га свирачи с песмом пратили о томе „како је Асан-паша из Ратаје искаруван... Турци од јад не мож да слушав, а на мене да ударив, несмејев. Само, по неки, из серај, исврљи пушку на мене и викне: „Митке, ацамијо бре, немој лудо да погинеш!" А несмеје на белег да ми искочи, у серај се сакрије." (1900) У верзији из 1902. проналазимо краћи исказ: „Турци од јад не мож да слушав, а на мене да ударив, не смејев. Тики, у серај се сакријев." У каснијим издањима нема ни његовог исказа: „Мајке, зашто ме роди мајке? Зар само за жал мајке?" Митка у највећем дерту баца чашу кроз прозор (што је остављено и у верзији из 1902, али је касније избачено из дидаскалије), а Катина кукњава због поломљеног прозора повод је да хаџи-Тома (1900), пошто доведе Коштану са Циганима у кућу, тражи пушку да је убије. У измењеној верзији (1902) због Стојанове реплике: „Циганка! Ко дâ више.", он најпре насрће на сина, па тек потом на Кату: „Она! Њу да нанижем! Њу, ту стару вештицу, њу да убијем..." Тома пуца и у верзијама из 1902. и 1905, а у дидаскалији из 1924.

4 Поређења о којима је реч вршиће се према сачуваној верзији трећег чина из часописа *Звезда* Јанка Веселиновића, која је преузета у дигиталном облику са сајта Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић". http://ubsm.bg.ac.rs/cirilica/dokument/2011/zvezda-list-za-zabavu-1900 [18.9.2013].

5 О томе пише Весна О. Марковић у тексту „Неколико допуна о *Коштани* и њеним интерпретацијама", наводећи истраживања Предрага Бајчетића, као и студију Драгољуба Влатковића (Марковић 2005: 57–70).

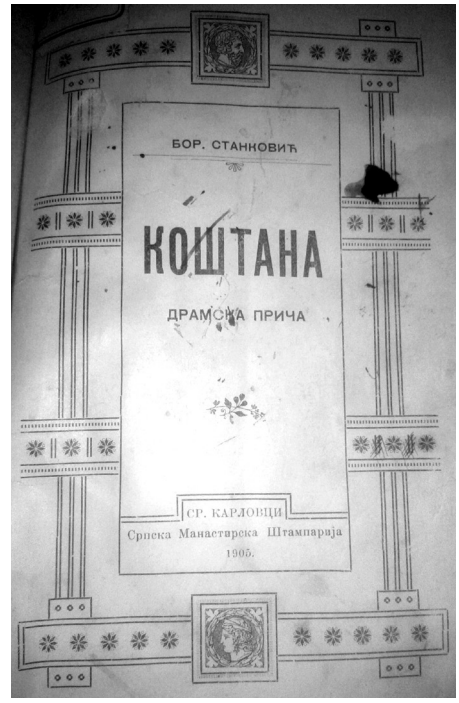
изостављено је пуцање, већ је само уочљива намера „код прозора, нишанећи", са истим речима упућеним Стојану као и у претходним издањима. Једна реплика (1900): „Митка. *(ћипи, прилази циганину)* Брате слатак" *(пољуби се с њим, враћа се)* Још... *(сада, извађује се, раскопчава и раздрљује груди)* Аха!", незнатно се мења (1902): „Митка, ћипи, прилази Циганину, љуби га. Брате слатак! *(Бесно, раздрљава се.)* Још, још... да умрем, да умрем!... " Та незнатна промена означава разлику: једно може да буде лакрдија, а друго настоји да постане драма. Станину реплику с почетка трећег чина „Отац као да није отац" 1902. ублажава додајући реч *стари* (као да није стари отац). Неки локализми замењени су адекватним терминима, како би се разумели и ван контекста. Тако, на пример, Ката, жалећи се пред сином на мужа, каже: „Од њега никад божја реч, већ *ицос*, вика." – „ицос" је замењен речју „псовка". Такође, Гркљан, оптужујући Салче да је једини кривац за оно што је Коштана сада, каже: „Вештер, газдо!" Овај је израз после 1902. заменио изразом „вештица". У том издању Станковић употребљава реч „чепјење", а прави дијалекатски облик је онај у коме се јавља најпре 1900, потом и касније – „чепрње", да означи земљани суд за вино од две литре. (Златановић 1998: 454) Реч „убивено" (1900) прелази у „убијено", израз „забатргава се" промењен је у „заборавља се" (1902), да би га 1905. писац опет употребио. Митка се жали како му се снага „раскомпитала" (1900, 1905. и 1924 – у овом издању је Митке), 1902. године се због штампарске грешке „раскомитала", чак је у постхумно објављеном издању (1928) прешла у облик „раскоматала".

Најочигледније су промене у песмама. Прва песма у објављеном одломку из 1900. године јавља се потом само 1905. („Ако те је, пиле малај моме, жал за мене"), а песма „Море врћај коња Абдул Ђерим-аго" (1900) различита је у свим издањима. Име Абдул-аге Станковић исписује на више начина: Абдул ћерим аго (1902), Абдул Керим-аго (1905), Абдул-Ћерим аго (1924). У истој песми стајало је „млад Стамено", једино се 1902. јавља „млад Стаменко". Највероватније је реч о штампарској грешци, пошто је у питању специфичност јужног дијалекта. У Врању тога доба често се чуло „млад-девојка" или „млад-невеста". Песма „Море, на сред села шарена чешма" у рефрену (1900) има „аман течеше", а у рефрену из 1902. „аго течеше". У другој верзији се јавља песма „Отвори ми, бело Ленче", која ће се поновити и 1924. Када је о граматици реч, приметно је одступање од норми: негација се пише спојено, не поштује се писање великог слова код именице Цигани, док се интерпункција не примењује доследно. Ни у каснијим издањима ово питање није до краја решено и стиче се утисак да је то остало у другом плану.

Овакво синхроно посматрање само трећег чина првих верзија *Коштане* и пописивање разлика између њих „предложак" је за утврђивање најчешћих видова промена у тексту, ауторових тенденција и ефекта који је променама постигнут. Са формалне стране, *Коштана* из 1902. подељена је доста строго: 1. чин – 7 призора; 2. чин – 5 призора; 3. чин, 1. слика – 7 призора, 2. слика – 3 призора; 4. чин – 6 призора. Дидаскалије, уз имена, нису у заградама и текст је сложен

прегледно, као „прича". У представљеним варијантама промењена су само два драмска збивања: поменуто разбијање прозора чашом (Митка) и кукање због изломљеног прозора (Ката), два пута пуцање кроз прозор (Хаџија); појављивање сина, супарника (Стојан), вређање (Коштане), пуцање насумице (Хаџија). Друго збивање односи се на промену коју уместо Миткове реплике: „Мајке, зашто ме роди мајке? Зашто мајке? Зар само за жал мајке?" доноси увођење претње и покушај самоубиства.[6] По Бајчетићу, реч је о два *драмска момента*: шенлучење постаје освета, а мераклијско уживање доводи до патње (Бајчетић 1983: 55). У свом настојању да реплике ликова у драми прилагоди „умеренијем" приказивању на сцени, Бора Станковић је и прво самостално штампано издање из 1902. године мењао касније на оним местима која су се односила на осећања јунака, односно појачан интензитет тих осећања. Тако се само 1902. налази Арсин резигниран став о немогућности да спречи ту занесеност Коштаном међу Врањанцима: „Ако њих осрамотим, срамотим себе и цео наш род." Такође, биће избачене клетве и увредљиве речи („бестраг"); клетве се у овом издању јављају на два места: најпре је то Катина клетва: „Мајку остављаш а њу гледаш, њу, Коштану – кости од ње отпадале!", а потом Томина упућена жени: „Ах, моме оцу земља кости да избаци што ме с тобом зароби." У контексту уклањања свих претеривања, Миткине увредљиве и сурове изјаве неће се наћи у осталим издањима: „Није то отац. Крвник је то!", и претња Циганима да доведу Коштану: „Џигер ће ви локнем, ако гу не нађете." У његовој реплици: „Још ми за женско, за лепотињу и убавињу срце гине и вене", у осталим издањима неће се наћи реч „женско", врло промишљено, „јер је у свести публике Митка пијанац и еротоман, а не онакав каквим га је Борисав Станковић замислио и описао: самртно жељан узвишене лепоте какву на земљи упознао није" (Марковић 2005: 63). Са друге стране, избачена је реченица која назначава Хаџи-Томину промену расположења од љутње до дубоког дерта, реченица која Хаџију ставља у ред људи којима је „жал за младост" поглед на свет, у сцени када се у Собини први пут сусреће са Циганима („На моју судбину имам да се љутим.") Ово је учињено јер је преурањена, недовољно мотивисана претходним дешавањима, поступцима и речима. Касније издања кориговала су и, колико-толико, бројна понављања, површне реченице („Ех, немој тако, хаџи!" (Арса), мало распричане (Бајчетић 1983: 56). Један од примера који је избрисан налази се међу последњим репликама у комаду, на крају четвртог чина, када се Митке опрашта с Коштаном, преносећи јој наслеђену *слику света* којој и она мора да се повинује: „Тврда је земља. Земља није мајка да сажали. Земља је земља."

6 У трећем чину (1902) дописан је текст о Миткином покушају самоубиства, који се јавља и 1905, али је у издању из 1924. године промењен, о чему ће се касније расправљати. Првобитни текст гласи: „Шта да не? Како да не? Зашто да не? Зар ја не знам што ме чека, што ми је писано? Да умрем! Тој! Земља, црви да ме једев! Тој!... Што да се не убијем? Зашто да се не убијем? Ће се убијем!"

Насловна страна *Коштане* из 1905. године

Лексички ниво бележи промене када је реч о локализмима и архаизмима. У критици се наводи да је након 1902. године одступљено од аутентичног дијалекатског примера аналитичке компарације (Марковић 2005: 63), па се у реченици коју Митка казује брату Арси: „Она једно погреши, што прво тебе па после мене роди, те с'г морам да ћутим, да те слушам, зато што си *пошшар* од мене.", реч „постар" замењује књижевним компаративом „старији" (подвукла С.М.М.). Глагол у шестом призору другог чина, када Митка пита Арсу: „Што, бре, ти на мене само *ржиш*?" замењен је граматичким обликом „вичеш"; именица „кумита" преправљена у „комита", а именица „аир" свуда је промењена у „срећа"; дијалекатски облик властите именице Скопје 1905. и 1924. замењен је књижевним Скопље, „кара-севда'" – „карасевдах"; „изпозамене" – „иза мене"; „дајре" – „дахире". Неретки су примери колебања између дијалекта и књижевног облика, у којима је Бора Станковић у последњем издању (1924) прихватио неко средње, помирљиво решење, мада је на појединим местима био доследан у чувању аутентичности врањског говора. Ради илустрације, навешћемо неке од њих: „ће сам; врљили" (1902) – „бићу; бацили" (1905) – „ће биднем; фрљили" (1924); „саг ће; тики; неће још̀те" (1902) – „сад ће; тек; нећу још" (1905) – „с'г ће; тики; нећем још̀те" (1924).

Дидаскалије су у свим издањима задржале основни облик, а њихова приметна дорада, проширивање и стилизација јавља се тек у издању из 1924. године. На основу сведочења из тог периода, може се закључити да је потреба за њиховим „дотеривањем" израз пишчеве намере да се драма – сходно јубилеју који је Станковић обележавао –појави као самостално уметничко дело, независно од његове намене (сценског извођења).

У претходном делу рада објашњени су разлози и последице промена жанровског одређења *Коштане* за објављивање 1905. године. Писац покушава да отклони недостатке, „немање композиције" и „немогућност представљања" променом редоследа песама и увођењем нових личности, врачаре Заде, у две кратке сцене, на крају првог и на почетку

трећег чина.[7] Оно што је особеност ове „драмске приче", поред промене врсте (укинута је подела на чинове и појаве), јесте коренита промена језика. Избачен је дијалекат, али је и поред тога језик остао „замрљан", морале су да остану неке врањске речи, а реченица је скраћена. Локализми су објашњени у фуснотама. Као могући разлог промене врсте навели смо прилагођавање захтевима публике, што би, уједно, могао бити узрок и промене језика, како ситуације због дијалекта не би деловале смешно. Наведени „захвати" међусобно су, дакле, условљени: врста се мења због промене говора (намера да се *ӣрича* одвоји од *народноӣ живоӣа* и да се бави општим), а говор се мења да би дело личило на *драму*. Оваква синтеза, нажалост, није довела до жељеног циља, напротив. Говор престаје да буде убедљив, ликови губе своју драж, тако да књижевни говор дат у оријенталном амбијенту поништава могућност конструисања целовитог локалног идентитета.

Бора Станковић објашњењем у првој фусноти покушава да оправда ове поступке, наводећи следеће: *„Коштана* која је штампана у 'Срп Књ. Гласнику' она и поред доста осетних штампарских погрешака још и са многим скраћивањима која су се морала да чине приликом представе било због немања композиције, било због немогућности представљања. И зато, захваљујући предусретљивости 'Бр. Кола', понова је штампам онакву каква је у ствари и какву желим да је имам." Објашњење је противречно и непотпуно: мање има допуњавања, а више нових скраћивања. Брисана је понека дидаскалија, на пример, Коштанино припремање за бекство, хаотично спремање ствари када угледа Митка, а неке дидаскалије су измењене, па уместо: (Васке) *„враћа се унаӣрашке"* (1902), стоји: *„враћа се уређујући око враӣа изувене Томине и оца јоӣ циӣеле"*, док је 1924. скраћено у *„Одлази"*. У претходном пасусу наведена је већина (од десетак) реченица и реплика које се бришу из издања 1905. Лик Асана губи се брисањем две реплике: „(Арса) ...Сваки би њу хтео, али она...? Чак и бањски је Цигани траже"; (Арса) „А он, син му, све то оставио, научио у грнету да свира, и ено га где иде с њом заједно свира. А она? Ни да га погледа." Сцена у којој Митка љуби Циганина који му свира (1902) сада је модификована: „(Митка) Још, Алиле! Певај, бре! Истина, лице ти је циганско, али очи болне имаш. Певај. И то: као себи да певаш, као себе да жалиш. Певај, душо... " У издању из 1924. нема ове реплике, али ће се једна реченица наћи у постхумном издању из 1928. године, што ће касније бити наведено. И поред најаве, приметан је велики број штампарских грешака: „од мрву мУвку", уместо „од мрву мРвку"; уместо „Ни Бога не припознава и не слуша" – „Ни Бора не припознава и не слуша". Што се песама тиче, прва песма је иста, али су две верзије текста: „Вело" – „Катинка"; „Стојанке" – „Бело Ленче";

7 Писцу се замерало (Данило Живаљевић, 1901) „што није уплео никакве узгредне епизоде", – „зар Стојан није могао имати заручницу коју занемарује и напушта због Коштане?", – „зар монотонији радње не би добродошла једна сцена између Асана и Коштане?".

„Шано“ – „Ej, ако те је, пиле“; „Бело Ленче“ – „У башти ми зумбул цвета“. Изостало је понављање песме „Шано“, а уведене су нове: „Хаџи Гајка“, „Стојане“, „Пошла Ванка“. Шест песама никада није променило своје место: „Ја не жалим снагата“, „Јоване сине“, „Мирјано“, „Шарена чешма“, „Жал за младост“ и „Механџи море“.

Лик Заде веза је између Хаџи-Томине породице и Коштане и она обавља поверљиве задатке у љубавним односима Стојана и Коштане (Vlatković 1975: 27). У првом чину јавља се када Кати доноси Коштанину кошуљу ради бацања чини, а у трећем када Стојану кришом доставља увенуо лист везан свиленим концем, перо од голубице, клонуо цвет, са специфичном симболиком. Њен лик не доноси никакве промене у драмској радњи, па је из осталих издања избачен.

Модификовано је и неколико битних ситуација, попут оне у којој Стојан вређа Коштану. Не враћа се у кујну, већ одлази, а Хаџија говори само о сину, не о жени: „(пуцајући): Њега, да... Њега да убијем.“ И Миткино „самоубиство“ је мењано: он „просто мераклијски“ *вади јатаган, окреће га к себи*: „Хоћу да се убијем“, као да је реч о игри, а убио би се, уз једну песму („Јер ако још и ту, ја онда, више, жив нисам... Не...“). Промењен је сâм крај комада. Коштану су одводили, а Митка је остајао сâм (1902). Последња његова реч била је: „Иди!“ – Митка одлази, а Коштану одводе. (1905) Последња реч Коштане је: „Ћути, стара.“

Четврта варијанта *Коштане* играна је на самом крају 1910. и почетком 1911. године, али није штампана. По доступним критикама и чланцима из тог периода закључује се да је измењена основна концепција дела, са великим променама у детаљима и у појединим сценама. Први чин је мало скраћен; део другог чина (Миткетово причање) пребачен је у четврти, а у други чин ушле су песме како промена расположења код Хаџи-Томе (од љутње до севдаха) не би дошла пребрзо. У трећи чин су унета два-три бинска ефекта да би се истакли Стојан и Хаџи-Тома. Четврти чин је добрим делом био нов, односно комбинован са другим. Комад је добио и пети чин у коме је било неколико нових епизода. Нарочито је Коштанина свадба постала спектакуларна и са више учесника. У овом чину се поново јавља Арса, да сâм изврши своју заповест. У комад је унето више нових песама, све из врањског краја. Личност Асана је потенцирана, он бесплатно свира, само да је ту, поред своје љубави, иако га она не примећује. Понекад се од туге и бола заплаче, да се и његов ривал Стојан сажали над њим. Асанова претерана љубав, чак и љубомора, требало је да „ојачају сижејни заплет и оживе драмску радњу“ (Vlatković 1979: 32). Коренште промене писац ипак није извршио. Улога Асана завршавала се тиме што га Коштана, на Миткетов захтев, љуби и удаје се за њега. Једини траг изгубљеног писаног текста можда је реплика, убачена 1928, кад се Мита обраћа Асану: [(Асану): Асане бре, уз њума ли

си једно? И оца, мајку, и кудељке и све газдинство остави, сал за њума да си! Ако, ако, бре Асане, вени, тугуј за њума, јер од карасевдах поголем болест нема. Истина, лице ти је циганско, ама очи болне имаш.]

Последње самостално издање објављено за пишчева живота штампано је у „Просвети" 1924. године. Жанр је промењен у „комад из врањског живота, с песмама", а језик је враћен на дијалекат. Бора Станковић био је свестан да се брисањем дијалекта губи аутентичност и, не марећи ни за какве спољашње факторе (позорница, публика), мења текст по својој мери. Избацио је лик Заре, а уместо Коце (1905), девојке која на почетку игра с Васком назива Софком (1924); један од главних јунака мења своје име – Митка (1902, 1905) – Митке (1924), и тако остаје упамћен међу читаоцима. Дидаскалије, како је речено, прави су израз његове, спутане формом, лиричности, приближавајући се, индиректно, Брехтовом епском позоришту. Песме су сређене, има их више него у осталим верзијама (19), више је сажимања и прецизних покрета (Митке, на пример, *води* коња, за разлику од издања 1902 и 1905. када *вуче* узду). Ситне промене налажу друге поступке. Највећи број измена извршен је око Хаџи-Томе и његовог падања у дерт, односно мењања расположења од љутитости до разнежености и транса. Дијалог с Магдом у другом чину постепено га одобровољава, толико да на крају даје Циганима да једу и пију. Коштанину песму „Три пут ти чукна на пенџер" Тома прекида речима: „Није то био Стојан, већ сам ја то био. Ја, Хаџи-Тома! За мене је она певана." Међу осталим модификацијама наводимо и покушај Миткиног самоубиства: не могавши себи да опрости, самог себе кажњава: „А јест, истина је... Истина је Мито, црни Митке да си бекрија. И тој асли, дибидуз-бекрија. Само се по мејане луњаш, само пушке, сабље, жене. И докле ћеш? Липчи и цркни, бре, једанпут. Море, што да се па ја не убијем?" На ово указују и Станковићеве дидаскалије: *мрачно, горко, ситећи се сам себи.* Замењена је песма која буди успомене („У башти ми зумбул цвета"), поновно призивање прошлости. Нова песма („Девет година минаше") готово да је изругивање, она призива садашњост и изазива поману. Избрисано је Хаџијино казивање о старој песми („Ојансана") на крају другог чина, али је сцена допуњена Хаџијиним прекидањем певања и разговором с Магдом.

Песме које су додате биле су: „Славуј-пиле", „Дуде", „Даскалице", „Девет година минаше". Измењене: „Соко ми лети-Шано"; „Лено-Бог убио, Васке"; „Шарена чешма" (први пут) – „Мори, Ђурђо", „Пошла Ванка – Керемејле", „У башти ми зумбул цвета – Бело Ленче".

Упоређујући све верзије *Коштане* постављајући их напоредо, добијен је одговор на питање о стваралачком поступку уопште. Да ли се, и колико сигурно, за књижевно дело може рећи да је завршено онда када се оно објави? Да ли је промишљање о детаљу, као и својеврсно антиципирање

потенцијалних места „саплитања“, показатељ још већег дара аутора? Сматрамо да јесте. Текстолошка анализа таквих издања незаобилазна су допуна књижевно-критичком апарату и упућују на она места која се најчешће превиде у тумачењу дела. *Коштана* је у свом обликовању прошла кроз све фазе: од мотива, сцене у приповеци (готово скице), преко прве верзије за коју сâм писац каже да није знао „како ни где уредити“, до једне од најизвођенијих представа. Борисав Станковић је изузетно посвећеним радом на тексту током двадесетпет година изнео на сцену и пред читаоце упечатљиве ликове и јединствену тему жала за младошћу, особену у српској књижевности, а разарањем једне врсте књижевног канона (позоришне игре, комада с певањем) ослободио израз ка новој форми.

> „Да дело добије драмски облик, писцу су предлагане неколике комбинације. За ширу разраду типа јунакиње, ја сам Станковићу препричао и аналисао причу и оперу о Меримеовој *Кармен*. Срећом, Станковић, који ни после тога није подлегао никојем угледу, из тих сугестија није примио ништа осим савета о техници. Тако је *Коштана* ширена у сценама и дијалогу, али је очувана у својој једноставности до самог последњег чина, који је остао типичан пример његовог реализма и поезије, спојених простотом и непосредношћу израза“ (Грол 1924: 36).

„Очуваност у једноставности“ показатељ је епске технике Станковићеве драматургије. Са друге стране, још једно обележје његовог стваралачког поступка јесте и лиричност, „која је основни пратилац теме“ (Несторовић 2014: 18). Лиричност се не односи само на присуство лирских народних песама у тексту драме, већ на семантичну синонимичност појмова *живота* и *љубави* (нагласила С.М.М), а то недвосмислено потврђују сви јунаци Станковићеве прозе. Живот и љубав као дијалектичко начело слободе и нужности, како примећује Зорица Несторовић, кључни су у разликовању Станковићевих јунака од јунака античких трагедија. Ови (потоњи) до краја драме сматрају да делују исправно, изван поља нужности, за разлику од јунака Боре Станковића, код којих је питање нужности, пре свега питање самоспознаје. До самоспознаје, односно слободе мора доћи огрешењем о нужност (поредак, обичаје, устаљене обрасце) и такво понашање увек бива кажњено. „Станковић је демаскирао механизме патијархалне средине показујући како слобода појединца мора бити сломљена и то још у његовој младости“ (Несторовић 2014: 18–19), са потпуном свешћу тог појединца о прихватању неслободе. Због доминантног мотива жала за младошћу, *Коштана* се може посматрати и као лирска драма која наговештава епско позориште (давање предности ситуацији над јунаком, описивању над одигравањем итд). Отуда је разумљиво Станковићево немирење са добијеним „резултатом“, његова упорност у тражењу што савршенијег облика и израза, што потврђују анализиране варијанте *Коштане* у овом раду.

Број 32 Позоришни Лист Страна 211

Краљевско Српско Народно Позориште

ПРЕДСТАВА 104 У ПРЕПЛАТИ 113

У БЕОГРАДУ, У СУБОТУ 20 и НЕДЕЉУ 21. ОКТОБРА 1901.

Коштана

Комад из врањског живота у четири чина, с певањем, написао Борисав Ст… вић. (**Прерађ**). Музика Фрање Покорног. — Редитељ г. **Дивљовић**.

ЛИЦА:

Хаџи-Тома	г. Тодоровић	Курта	г. Спировски
Стојан, син му	г. М. Петровић	Џигаџије	г. Јовановић
Арса, председник	г. Живојевић	Хаџи, жена Томина	г-ђа Другушер
Митко, брат Арсин	г. Н. Станојевић	Стана, кћи јој	г-ђа Мишкови
Марко, војеводар То…		Васка, кћи Арсина	г-ђа Петкови
дин	г. Д. Петровић	Маша, жена Маркова	г-ђа Јованови
Полицајац, старешина		Софка	г-ђа Д. Попов
над пандурима	г. Станковић	Кола	г-ђа Тодоров
Пандур	г. Богдановић	Коштана, циганка пе…	
Кмет цигански	г. Поповић	ваница	г-ђа Тодосић
Гркљан, циганин свир…		Сватче, мати јој	г-ђа Ружовић
рач	г. Стојчевић		

Врањанци, Цигани, Циганке, Пан…

Време, садашњост. — Први чин: у Врању, у Хаџи-Томиној кући. — Други … Собини (код Врања) у Хаџи-Томиној подвори… — Трећи чин: у Хаџи-То… кући, и Митковој. — Четврти чин: у циганској мали.

ОРКЕСТАР

Капелник г. Покорни

1. **Косово**, увертира од Јенка. 2. **Краљица Драга**, мазур од К… ита. 3. **Народни листови**, Српски потпури од Чајкса. 4. **Ле… зора**, песма од Јенка.

Каса је отворена од 9 до 11 пре подне, и у вече у 6½ …

ЦЕНА МЕСТА:

Ложа у партеру и првој галерији **12** динара; ложа у другој галер… динара. — **У партеру**: фотеља **3** динара, парсет **2** динара, партер **1.50** ди… **У првој галерији** балкон **3** динара, седиште I реда **2.50** динара, седиште II **1·20** динара. — **У другој галерији**: балкон **1.50** динара, сва остала места … динар. — **У трећој галерији** сва места по **0.50** динара.

Почетак у 8 сахата, свршетак у 11.

СРПСКО КРАЉЕВСКО НАРОДНО ПОЗОРИШТЕ

ПРЕДСТАВА 27 ДНЕВНА 9

У БЕОГРАДУ

— У НЕДЕЉУ, 31. ЈАНУАРА 1910. —

(24-ТИ ПУТ)

КОШТАНА

Комад из врањског живота, у четири чина, с певањем, написао Борисав Станковић. Музика од Драгутина Пожорног. — Редитељ г. Н. Станојевић.

Лица:

Коштана, циганска појачица	г-ђа Спасићева	Гркљан, Циганин, свирач	г. Стојчевић
Хаџи-Тома	г. Тодоровић	Курта, Циганин	г. Весић
Стојан, син му	г. М. Петровић	Хаџи, жена Томина	г-ђа Живојевића
Арса, председник	г. Живојевић	Стана, кћи јој	г-ђа Харитоновића
Митко, брат Арсин	г. Н. Станојевић	Васка, кћи Арсина	г-ђа Стојановића
Марко, војеводар Томин	г. Р. Петровић	Маша, жена Арсина	г-ђа Тодоровића
Полицајац, старешина над пан…		Софка	г-ђа Арсеновића
дурима	г. Тасић	Кола	г-ђа Алексићева
Пандур	г. Туцаковић	Сватче, мати Коштанина	г-ђа Пиљковићева
Кмет цигански	г. Шиљковић		

Врањанци, Цигани, Циганке, Пандури. — Време садашње. — Први чин: у Врању, у Хаџи-Томиној кући. — Други чин: у Собини (код Врања) у Хаџи-Томиној подвори. — Трећи чин: у Хаџи-Томиној кући. — Четврти чин: у циганској мали.

Оркестар — Капелник г. Крстић

1. **Српкиња**, увертира од Јенка. — 2. **Србадинка**, фантазија од Свибоје. — 3. **Лепа је зора дико**, дует од Јенка. — 4. **Сан**, парафраза од Брошика.

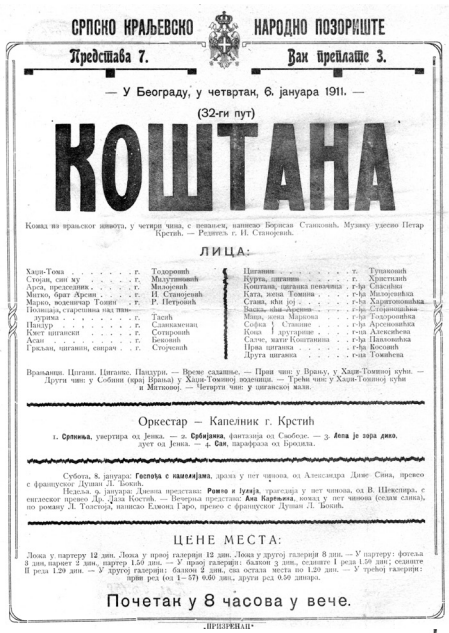
Каса је отворена од 9—11 пре подне, и у ½ час. по подне.

ЦЕНЕ МЕСТА:

Ложа у партеру и у првој галерији 8 дин. — Ложа у другој галерији 6 дин. — У партеру: фотеља 2 дин., парсет 1.50 дин.; партер 1 дин. — У првој галерији: балкон 2 дин; сва остала места по 1 дин. — У другој галерији: балкон 1.50 динара сва остала места по 0.80 динара — У трећој галерији: први ред (од 1—57) 0.40 динара, други ред 0.30 динара.

ПОЧЕТАК У 2½ ЧАСА ПО ПОДНЕ

Штампарија „Штампа“ Сп. М. Павловића и Комп. Београд, преко пута Нар. Позоришта

СРПСКО КРАЉЕВСКО НАРОДНО ПОЗОРИШТЕ

Представа 7. **Вам преплаће 3.**

— У Београду, у четвртак, 6. јануара 1911. —

(32-ги пут)

КОШТАНА

Комад из врањског живота, у четири чина, с певањем, написао Борисав Станковић. Музику удесио Петар Крстић. — Редитељ г. Н. Станојевић.

ЛИЦА:

Хаџи-Тома	г. Тодоровић	Џигаџије	г. Туцаковић
Стојан, син му	г. Мидурашевић	Курта, џигаџија	г. Христић
Арса, председник	г. Живојевић	Коштана, џигаџија певачица	г-ђа Спасићева
Митко, брат Арсин	г. Н. Станојевић	Хаџи, жена Томина	г-ђа Живојевића
Марко, војеводар Томи	г. Р. Петровић	Стана, кћи јој	г-ђа Харитоновића
Полицајац, старешина над пан…		Васка, кћи Арсина	г-ђа Стојановића
дурима	г. Тасић	Маша, жена Маркова	г-ђа Тодоровића
Пандур	г. Славковић	Софка	г-ђа Арсеновића
Кмет цигански	г. Стојчевић	Кола	г-ђа Алексићева
Асан	г. Бекић	Сватче, мати Коштанина	г-ђа Пиљковића
Гркљан, џигаџија, свирач	г. Стојчевић	Прва џигаџија	г-ђа Косовић
		Друга џигаџија	г-ђа Томићева

Врањанци. Џигани. Џигаџике. Пандури. — Време садашње. — Први чин: у Врању, у Хаџи-Томиној кући. — Други чин: у Собини (код Врања) у Хаџи-Томиној подвици. — Трећи чин: у Хаџи-Томиној кући и Митковој. — Четврти чин: у џигаџиској мали.

Оркестар — Капелник г. Крстић

1. **Српкиња**, увертира од Јенка. — 2. **Србадинка**, фантазија од Свибоје. — 3. **Лепа је зора дико**, дует од Јенка. — 4. **Сан**, парафраза од Брошика.

Субота, 8. јануара: **Госпођа с камелијама**, драма у пет чинова од Александра Диме Сина, превео с француског Душан Л. Бокић.

Недеља, 9. јануара: Дневна представа: **Ромео и Јулија**, трагедија у пет чинова, од В. Шекспира, с енглеског превео Др. Јаша Костић. — Вечерња представа: **Ана Карењина**, драма у пет чинова (седам слика), по роману Л. Толстоја, написао Емиле Гаро, превео с француског Душан Л. Бокић.

ЦЕНЕ МЕСТА:

Ложа у партеру 12 дин. Ложа у првој галерији 12 дин. Ложа у другој галерији 8 дин. — У партеру: фотеља 3 дин, парсет 2 дин., партер 1.50 дин. — У првој галерији: балкон 3 дин., седиште I реда 1.50 дин; седиште II реда 1.20 дин. — У другој галерији: балкон 2 дин, сва остала места по 1.20 дин. — У трећој галерији: први ред (од 1–57) 0.60 дин., други ред 0.50 динара.

Почетак у 8 часова у вече.

„ПРЕЗРЕНАЛ“

НАРОДНО ПОЗОРИШТЕ

У БЕОГРАДУ

1923

Вечерња представа **У Новој Згради**

У понедељак, 14 маја

ПРОСЛАВА ДВАДЕСЕТПЕТО-ГОДИШЊИЦЕ ДРАГЕ СПАСИЋ

I ДЕО

1. Свечано честитање Слављенику.
2. Конференција г. Петра Крстића, композитора.

— ПАУЗА —

II ДЕО

КАВАЛЕРИЈА РУСТИКАНА

Мелодрама у једном чину. По Верги написали г. Тарфони-Тоџети и г. Менаси. Превео М. Дивковић. Музика од П. Масканјија.

Диригент г. *Христић*. Редитељ г. *Турински*.

ЛИЦА:

Сантуца, млада сеоланка	г-ђа *Драга Спасић*
Туриду, сељак	г. Рајацић
Лучија, његова мајка	г-ђа Арсеновић
Алфио, кириџија	г. Урошев
Весна, његова жена	г-ђа Пантеровић

„ХОР У ЦРКВИ“ певају на почасти сомисти опере: Г-ђе Роговска, Поповић, Пошкинеја, Вовевић, Арсеновић, Драусал, Пинтеровић, Гордан, Грађ, г. г. Зиновјев, Ертл, Маријашец, Туцаковић, Милутиновић, Б. Стефановић, Трифуновић.

КОШТАНА

Комад из Врањског живота. Написао Борисав Станковић.

Редитељ г. Тодоровић.

ЛИЦА:

Хаџи Тома	г. Тодоровић
Стојан, син му	г. Мидурашевић
Митко, брат му	г. Н. Станојевић
Марко, војеводар Томин	г. Антонијевић
Пандур, старешина над пандурима	г. Тасић
Пандур	г. Марковић
Гркљан, свир. Коштанин	г. Гинић
Сватче, мати Коштанина	г-ђа Цвијовић
Коштана, певачица	г-ђа *Драга Спасић*
Асанчета	г. Рајацић
Асанчета	г. Живојевић
Асанчета	г. Антонијевић
Асанчета	г. Стојчевић
Војеводар	г. Ергл
I	г-ђа Божићевић
II	г-ђа Ђорђевић
III	г-ђа Арсеновић
IV	г-ђа Илинчевић
V	г-ђа Стојић
VI	г-ђа Зечевић
VII	г-ђа Живојевић
I	г-ђа Живојевић
II	г-ђа Поповић
III	г-ђа Д. Дугошев
IV	г-ђа Д. Дугошев

Хорци, сватови, чешљи.

Догађа се у Врању. — Време садашње.

Почетак у 8 часова у вече

Штампарија „Грујић“ М. Пешића и М. Малбашића, Достојевског 3. — Београд

Плакати са извођења *Коштане* 21. октобра 1901, 31. јануара 1910, 6. јануара 1911. и 14. маја 1923. године.

ИЗВОРИ

Станковић 1900: Борисав Станковић. „Коштана“. *Звезда*. Београд, књ. 2. <http://ubsm.bg.ac.rs/cirilica/dokument/2011/zvezda-list-za-zabavu-1900>. [18. 9. 2013].

Станковић 1902а: Борисав Станковић. „Коштана“. *Српски књижевни гласник*, књ. V, бр. 2, 81–94.

Станковић 1902б: Борисав Станковић. „Коштана“. *Српски књижевни гласник*, бр. 3, 161–175.

Станковић 1902в: Борисав Станковић. „Коштана“. *Српски књижевни гласник*, бр. 4, 241–257.

Станковић 1902г: Борисав Станковић. „Коштана“. *Српски књижевни гласник*, бр. 5, 321–330.

Станковић 1905: Борисав Станковић. *Коштана*. *Драмска прича*. Сремски Карловци: Српска Манастирска Штампарија.

Станковић 1928: Борисав Станковић. *Коштана. Ташана. Јовча*. Београд: Одбор за издавање дела Борисава Станковића.

Станковић 2012: Борисав Станковић. *Коштана*. Фототипска издања из 1902. и 1924. Врање: Учитељски факултет.

ЛИТЕРАТУРА

Vlatković 1979: Dragoljub Vlatković. *Koštana na sceni 1900–1975*. Beograd: Teatron.

Бајчетић 1987: Предраг Бајчетић. „Драмска прича“. Предговор у: Борисав Станковић. *Драме*. прир. Предраг Бајчетић, едиција драма. књ. 14. Београд: Нолит, 5–68.

Грол 1924: Милан Грол. „Јубилеј Борисава Станковића“. *Српски књижевни гласник*, књ. XII, 36.

Златановић. 1998: Момчило Златановић. *Речник говора јужне Србије*. Врање: Учитељски факултет.

Лазаревић 2006–2007: Предраг Лазаревић. „Где је истина о *Коштани*“. *Зборник Матице српске за сценске уметности и музику*, бр. 34–35, 19–35.

Марковић 2005: Весна О. Марковић. „Неколико допуна о *Коштани* и њеним интерпретацијама“. *Зборник Матице српске за сценске уметности и музику*, бр. 32–33, 57–70.

Несторовић 2014: Зорица Несторовић. „Зашто је Бора Станковић писао драме? “. Предговор у: Борисав Станковић. *Драме. Коштана. Ташана*. Врање: Плутос, 18.

ПРИЛОЗИ

Прва страна трећег чина „Коштане“ из 1900. године, објављеног у часопису *Звезда*

Насловна страна *Коштане* из 1905. године

Плакати са извођења *Коштане* 21. октобра 1901, 31. јануара 1910, 6. јануара 1911. и 14. маја 1923. године

Sena M. MIHAILOVIĆ MILOŠEVIĆ

THE TEXTOLOGICAL HISTORY OF BORISAV STANKOVIĆ'S *KOŠTANA*

Summary

By a parallel comparison of all versions of *Koštana*, we are given the answer to the question regarding the creative process in general. Can it be said, and with what certainty, that a literary work is finished when it is published? Is careful consideration of details, as a way of anticipating potential "tripping" spots, an indicator of an even greater gift of an author? We think it is. The textological analysis of such editions is a necessary addition to the literary-critical apparatus and indicates those spots which are most commonly overlooked when interpreting a literary work. In its shaping, *Koštana* passed through all the phases: from motive, scene in a story (almost a sketch), the first version for which the author himself states that he "did not know how or where to organise" to the one of the most performed plays. Through exceptionally dedicated 25–year long work, Borisav Stanković managed to put on stage and before the readers distinct characters and a unique theme of sadness for youth, distinctive in the Serbian literature, and by destroying one type of literary canon (theatre play, performance with singing) set free the expression towards the adjustment to the new form.

Key words: Borisav Stanković, drama, Koštana, textological analysis, variants.

Рад је предат 9. априла 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

АРХЕОЛОГИЈА

УДК 904:35(398)
94(398)
904:625.7"652"(398)

Прегледни научни рад

*Марија М. САВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

ПРИЛОГ О ПРОУЧАВАЊУ КОНЗУЛАРНИХ БЕНЕФИЦИЈАРА НА ДАРДАНСКОМ ПОДРУЧЈУ**

Апстракт: У раду се говори о конзуларним бенефицијарима на дарданском делу горњомезијске провинције. Питање улоге римских бенефицијарних конзулара, о којима се и дан-данас воде научне дискусије, наметнуло је потребу за свеобухватним прегледом свих до сада археолошки потврђених налаза конзуларних бенефицијара на дарданском подручју које углавном чине случајни налази завет-них жртвеника. Анализирањем распореда и места налаза жртвеника може бити од користи како би се јасније сагледала улога и питање конзуларних бенефицијара у овом јужном делу горњомезијске провинције.

Кључне речи: Дарданија, војска, конзуларни бенефицијари, вотивни спомени-ци, путеви, станице.

Дарданско подручје обухватало је јужне делове римске провинције Горње Мезије, провинције у чији је састав улазио највећи део територије данашње Србије. Дарданска област на западу оивичена је данашњом ли-нијом Ђаковица-Пећ-Нови Пазар-Ивањица-Чачак, која је вероватно била и западна граница провинције. На југозападу се простирала до тромеђе римских провинција Горње Мезије, Далмације и Македоније. По Птоло-меју, тромеђу је чинила планина Скард, односно данашњи масив Шаре, са Корабом и другим висовима у правцу Дебра и Кичева. Јужна граница дарданске области пратила је границу провинција Горње Мезије и Маке-доније, области северно од данашег Велеса. Источна граница дарданске области треба пратити источно од потеза Куманово-Врање – до околине античке Ремесијане на Нишави. Северну границу Дарданије је тешко ус-тановити, али се вероватно налазила код Западне Мораве и границе тери-торије античког Наисуса источно од Велике Мораве (Петровић 2007: 19).

* истраживач-сарадник, marijasavic84@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и тех-нолошког развоја Републике Србије.

Природне погодности овог дела провинције су и један од главних разлога за рано насељавање и укључивање ове територије у економски интерес римске државе. Сва главна историјска и културна кретања на овој територији одвијала су се из два главна путна правца, помоћу многобројних других мањих, локалног карактера. Путна мрежа развијала се упоредо са римским освајањем ових простора, при чему су главни разлози настанка путева били освајачке и економске природе. Повезивање са другим провинцијама и трговачки промет допринели су брзом развоју градова и других насеља (Мирковић 1994: 77–81).

С обзиром да се дарданско подручје налази у средишњем делу Балканског полуострва, ова територија представљала је важну раскрницу односно место кроз које су пролазиле важне саобраћајнице које су повезивале унутрашњост полуострва са суседним и удаљеним крајевима Царства. Два главна пута и неколико мањих пролазили су кроз средишњи део дарднаске територије. Једна уздужна комуникација ишла је из долине Вардара преко Косова према северозападу и централној Босни, а посредно и у басен Мораве. Друга комуникација била је трансверзала која је спајала унутрашњост Балканског полуострва са јадранском обалом. Од албанског дела Јадранског мора водила је долином Дрима преко Метохије, Косова и преко долине Топлице доспела до Ниша (Čerškov 1969: 43). Овим путем била је могућа веза Подунавља са горњомезијском Дарданијом и Македонијом, Егејским морем и Тесалоником. Овај пут настао је рано, можда још у првим деценијама I века нове ере, и њиме су пролазиле бројне римске легије приликом учвршћивања римске власти у централнобалканским областима и на лимесу. Убрзо је дошло и до изградње читаве мреже локалних путева према регионима богатим природним ресурсима који су били удаљени од главне трасе (Петровић 2006: 17–37). Поред ове две главне комуникације постојале су многе друге секундарног карактера, чији остаци нису очувани, али се о њиховом постојању може претпоставити на основу садашњих путева који су изграђни на остацима старијих (Čerškov 1969: 47–48). На наведеним главним путним правцима регистроване су станице конзуларних бенефицијара чије се постојање указује на основу налаза вотивних споменика.

Конзуларни бенефицијари припадали су посебној војној категорији. Нису улазили у састав редовних борбених војника нити у састав војне команде. Они су били вешти у областима администрације, контроле, координације и комуникације између гувернера провинције и команданата различитих војних трупа као и гувернера и локалног становништва. Официр у бенефицијарним станицама био је директно одговоран гувернеру за рад других службеника у станици. Иако им је улогу тешко прецизирати, епиграфски докази указују да конзуларни бенефицијари су као војници

коришћени за читав низ послова за намесника провинције (Glavaš 2013: 65). Били су строго подређени намеснику провинције, уживали су његово поверење и обављали су најразноврсније задатке, а у местима службовања често су били једини видљиви представници власти. Сматрани су као незаменљив фактор сигурности, нарочито када је било потребе да се дође до битних информација које су биле важне за новопостављене намеснике провинција. Деловали су као посредници између домаћег становништва и намесника провинције у погледу финансијских, законских и осталих питања (Matijević 2012: 69). На основу места налаза заветних жртвеника може се навести неколико послова за које се претпоставља да су могли обављали у име намесника провинције. Често су, као представници власти, примали захтеве и молбе од локалног становништва, прикупљали различите врсте пореза или у натури или у готовини за снабдевање војске у областима у којима су стационирани. Били су задужени за надгледање транспорта робе и путника, односно за безбедност саобраћаја. Могли су имати и полицијско-жандармеријске дужности, као чувари царинских станица, а у рудничким областима бринули су се за безбедан транспорт руде. Међутим, њихов сигурносни аспект је могао бити значајнији, имајући у виду да су конзуларни бенефицијари били у ствари легионари, а самим тим познато је да након маркоманских ратова око 170–180 године нове ере, а нарочито за време економске кризе која је средином III века задесила Царство, расте број бенефицијарних станица као неки вид гаранта заштите и безбедности одређених подручја.[1]

На везу бенефицијарних станица и римских путева први указао је Домажевски (1902: 158–211), разматрајући вотивне споменике бенефицијара и правце римских путева у западним провинцијама и провинцијама Балканског полуострва, што се потоњим истраживањима показала тачност његовог закључка (Мирковић 1971: 265; Rankov 1987: 1–33). У пограничним провинцијама Царства, још од времена Трајана, започиње организација бенефицијарних станица и њихов развој, да би се развиле у време Антонија Пија, а нарочито за време Марка Аурелија (Matijević 2012: 70). О дужини боравка конзуларних бенефицијара у станицама постоји неколико мишљења, у зависности од провинције до провинције, чији корен варијације лежи у намеснику и његовом унутрашњем управљању провинцијом која му је поверена. Ипак, служба конзулара није била дужа од две године, а најприхватљивије мишљење је да трајала углавном око шест месеци. Пракса да се станице мењају од стране истих конзуларних бенефицијара била је посебна карактеристика за рајнске и подунавске провинције Царства (Dise 1997: 284–299). Доказано је да су у истим станицама Горње Германије

1 О функцији бенефицијара: Mirković 1989; Ott 1995; Schallmayr 1989; Dise 1995; Rankov 1999; Clement 2000.

истовремено служила највише два бенефицијара и да им је служба трајала највише шест месеци (Matijević 2012: 70). Преко службе бенефицијара, односно напредовањем у тој служби, бенефицијари су достизали до ранга speculatores-a, и на тај начин су били principales у штабу провинцијског управника (Мирковић 1971: 268). Principales су били имућнији од обичних војника, јер су примали једну и по или дупло већу плату. Исто тако, припадници штабова провинцијског управника, односно виших официра као што су: cornicularii, speculators, beneficiarii consularis, frumentarii, stratores consularis, примали су двоструко већу плату од обичних војника (Ferjančić 2010: 135).

Конзуларни бенефицијари су често остављали спомен-обележја односно заветне жртвенике у станицама где су службовали, захваљујући на тај начин боговима за добијене задатке. У великом броју случајева они су углавном уписивали датуме свог конзулства (Dise 1997: 285). Већина бенефицијарних станица забележена је у пограничним деловима провинција, поред утврђења помоћних јединица и на важним прометним раскрсницама, док су у Далмацији, Норику, Горњој и Доњој Мезији биле смештене поред рудника (Matijević 2012: 70).

Када је реч о конзуларним бенефицијарима у другим римским провинцијама римског царства, њихово изучавање је у знатном успону, почев од класичних радова Хирчфелда и Домажевског (Hirschfeld 1891: 844–877; Domaszewski 1902: 158–211), а нарочито је повећан интерес за изучавање конзуларних бенефицијара после открића *in situ* великог броја споменика конзуларних бенефицијара током 80-их година XX века у Сирмијуму и на германксом лимесу близу каштела у Остербуркену, након чега је проистекао низ радова што монографија што студијских чланака (Rankov 1987: 1–337; Schallmayer 1990; Schallmayer 1991, 400–406; Mirković 1991: 252–256; Ott 1995; Dise 1995: 72–85; Dise 1996: 182–292; Dise 1997: 284–299; Rankov 1999: 15–35; Nelis-Clement 2000; Ardevan 1994: 199–204; Glavaš 2016: 1–48 итд). За разлику од иностране литературе, код нас још увек постоји скроман интерес за њихово проучавање, нарочито када је дарданско подручје у питању. На дарданском тлу није још увек откривена in situ ниједна станица конзуларних бенефицијара, тако да се питање њиховог постојања и функције конзулара може сагледати на основу распореда и положаја постојећих археолошких налаза заветних жртвеника подигнутих од стране бенефицијарних конзулара приликом доласка или напуштања станице на крају службе.

Прва бенефицијарска станица на комуникацији Naissus (Ниш) – Lissus (Љеш) позната је из Ниша. Откривен вотивни жртвеник подигнут је од бенефицијара који је припадао легији VII Claudiae, чији се војни логор налазио у Виминацијуму. Ара је посвећена Јупитеру и Јунони чији натпис

гласи: *[I(ovi)] O(ptimo) M(aximo) / Iun(oni) Reg(inae) / C(aius) Iul(ius) Victo/rinus mil(es) / leg(ionis) VII Cl(audiae) / b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) v(otum) s(olvit)* (Petrović 1968: 227–229; IMS IV, 024). Дедикант са истим именом забележен је и на жртвенику из Бурнума (Glavaš 2016: 19). Још један жртвеник конзуларних бенефицијара регистрован је на територији Ниша: *I(ovi) O(ptimo) [M(aximo)] / P(ublius) li[I(ius) Herc]u/lan[us b(ene) f(iciarius)?] / co(n)s(ularis) [v(otum) I(ibens)] m(erito) / p(osuit) pro [se e]t / suis Imp(eratore) d(omino) / n(ostro) et Titi/ano co(n)s(ulibus)* (IMS 4,013; Вулић 1934: 37).

Следећа констатована бенефицијарна станица потврђена је у античком насељу Hammeum код данашњег Прокупља, где је откривен вотивни жртвеник подигнут Јупитеру од стране дедиканта Марка Аурелија Марцијана: *I(ovi) O(ptimo) M)aximo) / ceterisque / diis deabus/que omnibus / M(arcus) Aur(elius) Marcian(us) / [b(ene)]f(iciarus) co(n)s(ularis) leg(ionis) I Se/[[[verianae Ale]]]/[[[xandrianae]]] p(iae) v(indicis) / Maximo et / Urbano c[o(n)s(ulibus)]* (CIL III 14564, Petrović 1979b: 117, no 101). Марцијан је био конзуларев бенефицијар или стратор легије I Italica, војне јединице која је имала стални војни логор у Доњој Мезији (Петровић 2007: 90).

Пронађена је, затим, у античком насељу Vendenis код села Главник у општини Подујево вотивна ара посвећена дарданској богињи Dea Dardanica. Њен дедикант је конзуларни бенефицијар из редова легије IV Flaviae *M. Aur(elius) Vale/rianus,* чији натпис гласи: *Deae Dard(anicae) / M. Aur(elius) Vale/rianus /b(ene)f(iciarius) c(on)s(ularis) / leg(ionis) IIII Fl[aviae] / [V(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)]*. Ара представља случајни налаз који говори о поштовању овог локалног божанства из редова војних припадника флавијевске легије (Dobruna-Salihu 2012: 217–225).

Speculators-и легије IV Flaviae посведочени су на натписима из околине Приштине и села Батусе, јужно од Вучитрна. Оба споменика је Валеријан, speculatores легије IV Flaviae, док је боравио у царинској или бенефицијарној станици у Улпијани, посветио Јупитеру, боговима, богињама и Генију станице (Ferjančić 2010: 135). *I(ovi) O(ptimo) M(axiom) [-]VPP / d(is) d(eabusque) et Gen[io] / stations / pro s(alute) d(omini) n(ostri) Imp(eratoris) / [[Severi Ale]]/[[xandria]] Aug(usti) / Valerianus / specul(ator) leg(ionis) IIII / [F](aviae) S(everianae) A(lexandrianae) v(otum) S(olvit) l(ibenis) m(erito) Aug(usto) / Severo Alexand(ro) Aug(usto) / [II} et Aufid(io) Marcello / [II co(n) s(ulibus)]* (CIL III 8173). Speculatores исте легије дедикант је вотивног жртвеника и у Улпијани, *------] / [---]anu[s] / [sp]ecul(ator) leg(ionis) / [II] II Fl(aviae) S[ever(ianae)?] / v(otum) [s(olvit) l(ibens) m(erito)]* (Vulić 1931: 513). Име дедиканта није сачувано, па се можда везује за већ поменутог Валеријана (Ferjančić 2010: 136). Speculators-и су били део гувернеровог

особља изузети од провинцијских легија. Њихов главни задатак је био да помажу гувернеру у спровођењу правде у одређеној провинцији и покрајини (Nelis-Clement 2000: 117). Поред ове функције, често су имали и улогу обавештајаца односно преноса информација, како унутар тако и ван провинције, који су заједно са фрументаријима слати у Рим ради преношења важних порука цару. За време проведено у Риму они су били део гарнизона заједно са другим изасланицима у castra peregrina. Срећу се и у служби локалне милиције. У сваком случају, то су официри који су имали веома важну улогу у провинцијској администрацији, и који су били саставни део officium consularis (Cupcea 2008: 263–279).

Бенефицијарна станица потврђена је и налазом жртвеника у Призрену, подигнутој од припадника легије IV Flaviae, са натписом: *I(ovi) o(ptimo) m(axiom) M|iner|vae Hercu|li Ne|ptuno I|u(lius) Fi|rmus ? b(ene)f(iciarius) (?) leg(ionis) IIII Fl(aviae) f(elicis) pos(uit)* (Вулић 1971:325).

Последња потврђена бенефицијарна станица на комуникацији Naissus–Lissus је село Шкоза код Призрена, где је пронађен вотивни жртвеник посвећен Јупитеру од стране припадника легије VII Claudiae (Вулић 1931: 321).

Друга важна саобраћајница, која је водила из Далмације долином Неретве до Македоније, пролазила је кроз јужни део горњомезијске провинције, на чијем делу пута су такође регистроване бенефицијарне станице. На основу досадашњих налаза вотивних споменика, станице су потврђене у једном низу и на прилично малом растојању. Почев од Новог Пазара, где су откривена два вотивна жртвеника посвећена Јупитеру од стране припадника легије VII Claudiae (Марић 1954/56: 357–358, сл.3; Мирковић 1971: 264–271; AE 1972: 0514, 0515), преко Сочанице где је регистрована бенефицијарна станица у Слатини, налазом вотивног жртвеника подигнутог такође од припадника легије VII Claudiae: *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) et Nemesi reg(inae) genio stat(ionis) M. Dard. Sept(imius) Vitalis b(ene)f(iciarius) ce(n)s(ularis) leg(ionis) VII Cl(audiae) v(otum) l(ibens) s(oluit)* (Вулић 1941/1948: 223). У продужетку овог пута, следећа станица потврђена је код Косовске Митровице налазима четири вотивна жртвеника. Два жртвеника посвећена су богињи Немези од стране дедиканата из легије IV Flaviae*: Nemesi reg(inae) sac(rum) pro salute (sic) dominor(um duorum) n(ostrorum) Aug(ustorum) C. Va(erius) Valens b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) leg(ionis) IIII Fl(aviae) v(otum) l(ibens) l(aetus) me[rito| po|s(uit)* (Вулић 1941.48:210), *Nemesi reg(inae) sac(rum) Ulp(ius) Martialis b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) lig(ionis) IIII Fl(aviae) v(otum) s(olvit) I(ibens) m(erito)* (Вулић 1941/48: 211), док су друга два подигли бенефицијари који нису оставили назив легије од које потичу: *I(ovi) O(ptimo) m(aximo) Iun(oni) Reg(inae) Miner(vae) s(acrum), Au[r(elius) Sa[e[]vin(us) Proculi(us) b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) v(otum) I(ibens) p(osuit)*: (Вулић 1941/48: 208). Марко Улпије

Вијатор, конзуларни бенефицијар, подигао је вотивни споменик Јупитеру у знак унапређења, чији је дедикант конзуларни бенефицијар фрументариус *Iovi optimo (sic) sacr(um) Ex viso M. Upl(ius) Viator b(ene)f(iciarius) co(n) s(ularis) ex fru(mentario)* (Вулић 1941/48: 209). Frumentarii су прво имали функцију снабдевања војске житарицама у оквиру провинције, да би потом имали улогу у обавештајној служби Рима, за коју су прикупљали информације у одређеној покрајини и провинцији. У *Historia Augusta* често се појављују као шпијуни или атентатори. Њихова репутација временом је постала лоша, па ће назив frumentarii, од локалне заједнице називани pestilens frumentariorum genus – односно погани трговачки сој, у IV веку бити замењен називом agentes in rebus или тајна обавештајна служба. Били су такође из редова официра који су се у хијерархијском смислу налазили испод speculatores и beneficiarii. Фрументариуси показују посебну организацију међу службеницима, који су у облику нумеруса регртуовани у легије и промовисани као frumentarii расути у разним римским провинцијама и покрајинама. Организовани у нумери ишли су и ван граница Царства у областима које су окупиране варварским племенима и на тај начин имали информације о дешавањима у областима које су ван контоле римских закона (Nelis-Clement 2000: 118, 217). Према новијим истраживањима, бенефицијари су могли бити регрутовани међу онима који су претходно били фрументарији (Mirković 2006: 58, 118–119).

Недалеко од Косовске Митровице регистрована је конзуларна станица код Вучитрна налазом вотивног споменика: *D(is) d(eabusque) M. Aurelius Marcianus b(ene)f(iciarius) c(on)s(ularis) leg(ionis) VII Cl(audiae) v(otum) l(ibens) p(osuit) Agricola et Clement|e co(n)s(ulibus) (r 230)* (Вулић 1931: 96).

Следећа регистрована бенефицијарна станица била је код Качаника, што се потврђује налазом жртвеника који је Тиберије Клаудије Церто, војник легије VII Claudiae, посветио 195.године посветио локалном дарданском божанству Андину. *Deo / Andino / cas(rum) Tib(erius) / Cl(audius) Certus / b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) leg(ionis) VII / Cl(audiae) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) / Clem(ente) et prisc(o) co(n)s(ulibus)* (CIL III 8184).

На територији Скупа откривена су два вотивна жртвеника посвећена Јупитеру, чији је један од дедиканата из редова легија VII Claudiae: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Iunoni Reg(inae) Min(ervae) / sanc(tissimae) ceterisqu[e] / diis deabusqu{a}e / omnibus sacr(um) M(arcus) / Aur(elius) Titianus b(ene) f(iciarius(/ co(n)s(ularis) leg(ionis) VII Cl(audiae) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) / C(aio) Aufid(io) Victorino / Tib(erio) Cl(audio) Proculo co(n) s(ulibus)* (CIL III 8237). Дедикант другог жртвеника је из редова флавијевске легије: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) T. FLAVI VS FELIX B(ene)F(iciarius)*

CO(n)S(ularis) LEG(io) IIII F[l](aviae) V(otum) S(olvit) L(ibens) [M(erito)] AR(am) P(osuit) (Jovanova 2006: 313–324). Бенефицијарне станице код Скопља могу се односити на контролу пута који је водио левом обалом Вардара, односно главним правцем који је водио према истоку. Постављене су на осетљивим тачкама пута, где је главни путни правац који је водио према истоку секао многе мање путеве локалног карактера који су водили на север према Скопској Црној Гори, где су се и налазила многа насеља и приватни поседи (Jovanova 2006: 324).

Наведене бенефицијарне станице потврђене су на важним путним комуникацијама које су повезивале дарданско подручје са осталим деловима горњомезијске провинције и са околним провинцијама. Већина их је регистрована на важним путним правцима, од којих је један ишао у правцу север-југ, повезујући провинцију Далмацију са Македонијом, и други путни правац Ниш-Љеш, који је секао дарданско подручје у правцу исток-запад, повезујући централнобалканске области са приморјем. Подизање бенефицијарних станица забележено је на месту укрштања ових путних праваца, поред великих градских насеља и рудничких центара, код царинских пунктова, и у близини граничних прелаза између провинција, што је случај подизања бенефицијарне станице код Новог Пазара, која је истовремено контролисала и деоницу пута према рудничкој области Рогозне и Сочанице. Станица у Слатини код Сочанице вероватно је била у вези са надзором локалног путног правца којим се транспортовала руда до главне магистрале. Највећи број бенефицијарних станица регистрован је у близини важних путних праваца, чији разлог подизања вероватно лежи у контроли пута и надзору транспорта руде и друге робе, као што су станице код Косовске Митровице, Вучитрна, Главника, Ниша, Прокупља, Улпијане, Призрена, Скопља, Качаника. Бенефицијарне станице које су вероватно у вези за надзором царинских пунктова можда се могу односити на станицу код Улпијане (Dobruna-Salihu 2012: 271) и станицу код Качаника која је штитила улаз у Качаничку клисуру и покривала царинску станицу код данашњег Руњева (Мирковић 1971: 263–271). Највећи број заветних жртвеника хронолошки припада периоду од краја II века па до средине III, од времена владе Септимија Севера и његових наследника, у време велике економске кризе у коју је Царство запало када му је претила велика опасност од пљачкашких похода организованих од стране разбојничких банди. Конзуларни бенефицијари, као и војска, били су заступљени у различитим областима пословања. Као представници намесника били су првенствено одговорни за одржавање реда, као нека врста полиције са дужношћу управљања ресурсима и финансијске контроле. У богатим рудоносним областима конзуларни бенефицијари морали су рачунати и на помоћ војних одреда за одражавање безбедности ових области, у којима је становништво било узнемирено деловањем разбојничких одреда,

што потврђује неколико налаза који говоре о нападима латрона на локално становништво око Призрена (Вулић 1931: 254), Пећи (Вулић 1941/1948: 47) и Равне (IMS III/2, 93).

Божанства којима подижу споменике често рефлектују њихову посвећеност званичној религији Рима, али без затворености према другим божанствима локалним или оријенталним. Углавном изражавају своју посвећеност традиционалним боговима државе, царева и војске, нарочито Јупитеру који често има епитете optimus и maximus. На наведеним вотивним жртвеницима Јупитер се среће у заједници са другим божанствима попут Јуноне и Минерве, као и са домаћим божанствима заштитиницима појединих места и насеља, регистровано на ари код Главника и Качаника. Божанствима одређених места припадају и Генији, који у натписима су сами или са другим божанствима, што је случај на жртвенику у Слатини код Сочанице. Жртвеници подигнути локалним божанствима одраз су природе задатка војника у станицама у којима су служили. Међу дедикантима вотивних жртвеника срећу се припадници легија IV Flaviae и VII Claudiae, чији су војни логори били у Сингидунуму и Виминацијуму на дунавском лимесу. Припадницима ових двеју легија била је поделjена команда над путевима и реонима у овом јужном делу горњомезијске провинције.

Специјализовани за административне и управљачке послове, бенефицијарни конзулари припадали су војним јединицама који су могле имати и жандармеријско-полицијске дужности. Након војних рефоми Диоклецијана и Константина, када долази до поделе између војне и цивилне власти, вероватно су припали цивилном становништву, међу којима су постали пуноправни државни службеници у IV веку. Када цивилна влада више није имала средстава за одржавање великог броја званичника градова и провинција, они су постепено изгубили полицијске дужности и утонули у масу званичника покрајинске управе. Након успостављања цивилне власти, појављују се нове структуре администрације, после чега конзуларни бенефицијари више нису имали разлога за постојање, што се одражава на њихов нестанак у историјским изворима и из јавног живота (Nelis-Clement 2000: 333–339).

ЛИТЕРАТУРА

CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin.

Cupcea 2008: George Cupcea. „*Speculatores* in Dacia. Missions and careers". *Acta Musei Napocensis*, 43–44/I, 263–279.

Черškov 1969: Emil Черškov. „Rimljani na Kosovu i Metohiji". *Savez arheološkog društva Jugoslavije*. Priština: Beograd.

Dise 1995: Robert Dise. „A Reassessment of the Function of Beneficiarii Consularis". *The Ancient History Bulletin*, 9/2, Bonn, 72–85.

Dise 1997. Robert Dise. „Variation in Roman Administrative Practice: the Assignments of *Beneficiarii Consularis*". *ZPE*, 116, Bonn, 284–299.

Dobruna-Salihu 2012: Exhlale Dobruna-Salihu. „Votivna ara Deae Dardanicae i beneficijarna postaja iz Vendenisa". *VAMZ 3*, sv. XLV, Prishtinë: Instituti Albanologjik.

Domaszewski 1902: Alfred Domaszewski. „Die Beneficiarierposten und die römischen Strassennetze". *Westdeutsche Zeitschrift für Geschihte und Kunst*, 21, 158–211.

Ferjančić 2010: Snežana Ferjančić. „Vota Solverunt Libentes Merito. Prilog izučavanju religije rimske vojske u Gornjoj Meziji". *Zbornik Matice srpske za klasične studije*. Novi Sad: Matica srpska, 133–147.

Glavaš 2012: Ivo Glavaš. „Zavetni žrtvenici iz stanice konzularnih beneficijara u Balinoj glavici". *Kultovi mitovi i vjerovanja u Zagori*. Zbornik radova sa znastvenog skupa u Unešiću, ur. Vicko Kapitanović. Split: Filozofski fakultet. 63–75.

Glavaš 2015: Ivo Glavaš. „Stanica beneficijarija u Novama". *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 29 (2015). 27–40.

Glavaš 2016: Ivo Glavaš. „Konzularni beneficijari u rimskoj provinciji Dalmaciji". *Mala biblioteka Godišnjaka zaštite spomenika kulture*. Zagreb, 1–46.

IMS – *Inscriptiones de la MÈsie SupÈrieure*, Beograd.

Jovanova 2006: Lenče Jovanova. „New data on the Citizens of Scupi and Their Beleifs". *Folia Archaeologica Balkanica,* I. *In Honorem Vera Bitrakova Grozdanova.* Skopje, 313–324.

Matijević 2012: Ivan Matijević. „O salonitanskim natpisima konzularnih beneficijarija iz legije Desete gemine (legio X Gemina)". *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 105, 67–82.

Mirković 1989: Miroslava Mirković. „Beneficiarii Consularis an the New Outpost at Sirmium". *Roman Frontier Studies*, XV, Exeter, 252–256.

Nelis-Clement 2000: Jocelyne Nelis-Clement. *Les Beneficiarii: militarises et administrateurs au services de l' Empire* (*Ire s.a. C. – VIe s.p. C*). Bordeaux.

Ott 1995: Joachim Ott. „Die Beneficiarer". *Untersuchungen zu ihrer Stellung innerhalb der Rangordnung des römischen Heeres und zu ihrer Funktion*. Stuttgart.

Rankov 1987: Boris Rankov. *The Beneficiarii Consularis in the Western Provinces of the Roman Empire*. Oxford.

Rankov 1999. Boris Rankov. „The governor's men: the officium consularis in provincial administration". *The Roman army as community (Including papers of a conference held at Birkbeck College, University of London on 11–12 January, 1997). Journal of Roman archaeology, Supplementary series number 34*, (ur.) Adrian Goldsworthy i Ian Haynes, London, 15–35.

Schallmayer 1991: Egon Schallmayer. „Zur Herkunft und Funktion der Beneficiarier". *Roman Frontier Studies,* XV, (ur.) Valerie Maxfied i Michael Dobson, Exeter, 400–406.

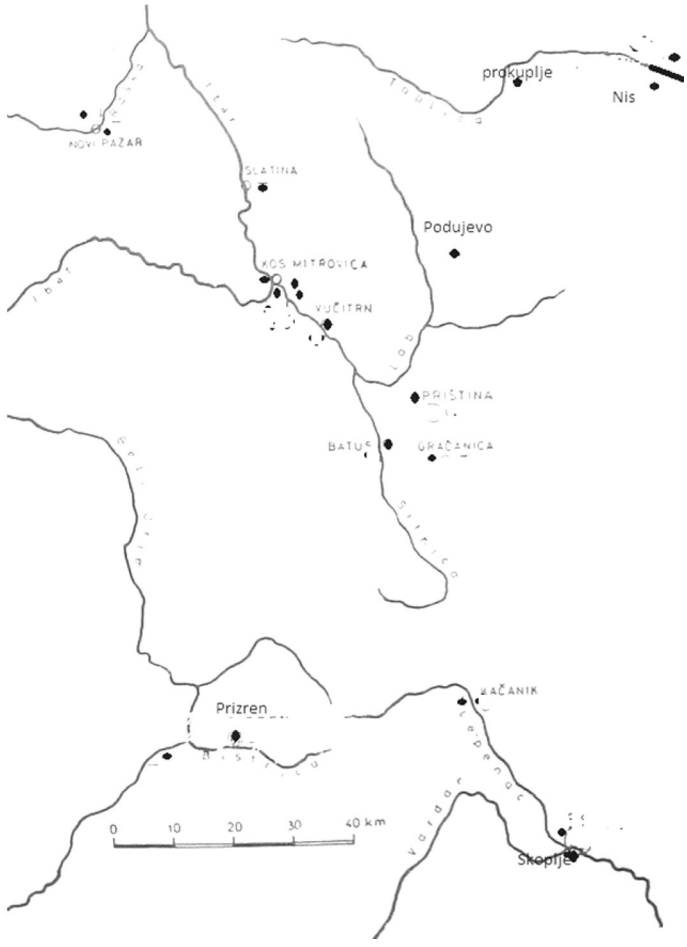
Вулић 1931: Никола Вулић. „Антички споменици наше земље". *Сйоменик LXXI*. Београд.

Вулић 1941/1948: Никола Вулић. „Антички споменици наше земље". *Сйоменик XCVIII*. Београд.

Мирковић 1971: Мирослава Мирковић. „Станица конзуларних бенифицијара код Новог Пазара". *Жива анйика,* Св. XXI, Том 1, Скопље, 263–271.

Мирковић 1994: Мирослава Мирковић. „Римско освајање и организација римске власти". У: *Исйорија срйскоī народа I* , Ћирковић, С. (ур.). Београд: Српска књижевна задруга, 66–76.

Петровић 2007: Владимир Петровић. *Дарданија у римсим ийинерарима*. Београд: Балканолошки институт.

Карта преузета од (Мирковић 1971), модификована

Marija M. SAVIĆ

AN APPENDIX ON STUDYING BENEFICIARII CONSULARIS IN THE TERRITORY OF DARDANIA

Summary

The beneficiarii consularis in the territory of Dardania were the members of the Danube legions who performed different tasks for the governor of the province. What their real function was is hard to say since they closed a number of deals with the representatives of the local government on behalf of the governor, but their safety aspect is the most significant since the monuments they erected appeared directly after the Marcomanni crisis prior to the great economic crisis in the period when big gangs of raiders and plunderers were active. The largest number of monuments was registered in the busiest roads, in the places where they intercept, in the mining areas near the mine centres and larger settlements, in the vicinity of customs office points as well as border crossings between the provinces. The beneficiarii put up votive altars upon the arrival at the stations or when leaving them, as a sign of gratitude to God for the given task. All the findings of the altars collected so far in the territory of Dardania which comprises the southern parts of the province of Upper Moesia are the incidental findings, therefore, the micro location of beneficiary stations by findings insitu has not been determined yet, but their existence is without doubt in the vicinity of evident findings of votive altars.

Key words: Dardania, military, beneficiarii consularis, votive monuments, roads, stations.

Рад је предат 3. априла 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА

УДК 94(497.11-89)"04/14"
911.3:94(497.11-89)"04/14"
930.2:003.071(497.11)"04/14"

Оригинални научни рад

*Живојин Р. АНДРЕЈИЋ**
Центар за митолошке студије Србије, Рача – Крагујевац

НАТПИСИ ЕПИСКОПАЛНЕ ЦРКВЕ БОГОРОДИЦЕ ХВОСТАНСКЕ КАО ИЗВОРИ ЗА ИСТОРИЈУ ЖУПЕ И ЗЕМЉЕ ХВОСНО

Апстракт: У раду су фундирана знања о српској средњовековној земљи Хвосно и њеној истоименој, матичној жупи. Потом су сакупљени на једном месту натписи са локалитета епископалне цркве Богородице Хвостанке. Презентирани су и тумачени садржаји свих познатих, релевантних и мање поузданих, шест изгубљених и четрнаест сачуваних натписа.

Кључне речи: Епископија Хвостанка, земља Хвосно, жупа Хвосно, Богородица Хвостанка, натписи.

ЗЕМЉА ХВОСНО

Постоји тврдња да је Хвосно било велико кнештво у IX веку а које ће касније бити познато само као жупа и као земља у оквиру истоимене епископије. Примећено је да у Студеници Хвостанској постоји велико црквено средиште и у IX-X веку (Новаковић Р. 1970: 230–231). Доиста, у Студеници су откривени остаци базилике из VI века, а у XI веку се поуздано помиње као епископско седиште (Кораћ 1976: 89, 138). Као црквено средиште, Богородица Хвостанска се налази на брегу изнад села Врела и Студенице код Пећке Бање, над долином где се појављује Бели Дрим.

Призренској епархији, 1020. године, припадају места Призрен, Хвосно, Лесковац и Врет (Новаковић С. 1908: 48). Ово је први помен Хвосна (Јањић 2009: 183). Епископија Хвосно је настала нешто касније, а тиме и њена земља. Када је устројена Српска аутокефална црква 1220. године у манастиру Богородичине цркве, Студеници Хвостанској је засигурно било епископско седиште „у Фосне, у Студенице Мале" (Чанак-Медић 1995: 173–185). Студеница у Хвосну је присутна у списку српских епископија у пљеваљском *Синодику православља* (Стојановић 1922: 25). Према Милојевићу,

* mitcentar@mts.rs

први хвостански епископ је Прохор (1221–1231). Затим се зна за, у изворима првог познатог, епископа Јована из времена краља Милутина, око 1317. године (Мошин, Ћирковић, Синдик 2011: 374, 474, 542). Следе: епископ Никола (1330–1331), Марко (1399–1411), митрополит Василије (1473), митрополит Теодосије (1520), митрополит Никон (1529), митрополит Мина (1532), Јосиф (1543), митрополит и архиепископ Теодосије (1552–1558), митрополит Пахомије (1566), митрополит Максим (1572), митрополит Нићифор (1572, 1597), Никон, Јосиф (1597) и Виктор (1635) (Smirnov, Bošković 1938: 67–68).

Св. Сава је на путу из Хиландара у Студеницу, са моштима Св. Симеона Немање дошао у Студеницу Хвостанску: „И дођох са часним моштима у Хвосно". У Хвосно су дошли велики жупан Стефан Немања Првовенчани и кнез Вукан: „Дошавши, са великом чашћу узеше мошти господина Симеона", а потом су их похранили у задужбинској цркви у Студеници (Свети Сава 1998: 187–189).

Богородица Хвостанска је изгледа подигнута на степен митрополије 1346, а најкасније у другој половини XIV века када се помиње у повељи кнеза Лазара, 1381 (Новаковић С. 1912: 515).

Према натпису на цркви Св. Луке у Котору из 1195. године, краљ Вукан, најстарији син великог жупана Немање, поред Дукље, Далмације и Травуније, влада и Топлицом и Косном. (Томовић 1997: 25–26) Област Косна се у овој форми појављује само у овом изворнику, а на основу Орбинијевог Scosna у коме су Дечани, тврди се да је у питању земља Хвосно (Исто: 28, 31).

Према *Хиландарској повељи* из 1198. године, велики жупан Стефан Немања је придобио, између осталих, области и жупе своје очевине и праве дедовине: Лаб и Липљан, (Првовенчани 1988: 55; Свети Сава 1998: 149) а према *Житију светог Симеона* и: Хвосно, Подримље, Патково, Кострц, Дршковину, Ситницу, Лаб и Липљан (Свети Сава 1998: 149). Анализом повеља и житија Симеона Немање, Реља Новаковић је дошао до тврдње да су ове жупе постале трајна тековина тек за време Стефана Првовенчаног, између 1204. и 1208. године, а Призрен и околина 1214–1216. године (Новаковић Р. 1966: 195–212). Земља Хвосно се помиње у хрисовуљи Хиландару краља Милутина, 1303–1304, односно после 1331. године (Новаковић С. 1912: 394; Мошин, Ћирковић, Синдик 2011: 376).

Земља Хвосно није предмет расправе ни Р. Новаковића који је доста тачно разграничио жупе у данашњој Метохији: Хвосно, Дршковина, Патково, Кострц, Подрима и Призрен (Новаковић 1966: 195–212). Шкриванић сматра да јужна граница земље Хвосно иде Дечанском Бистрицом, потом Белим Дримом и Клином на истоку и тврди да Дечани не улазе у „хвостанску земљу" (1970: 335). Заправо, Шкриванић је тачно описао жупу Хвосно, а не земљу Хвосно. Дечани нису у жупи Хвосно, али су у земљи Хвосно: „И нађе неко место у пределима хвостанским названо Дечане" (Данило 1935: 153).

Према хрисовуљи цркве Св. Стефана у Бањској, Рашка епископија има духовну власт и у Горњем Ибру, Јелшаници, Ситници, Горњем и Доњем Лабу и Дршковини, а Липљанска епископија над Липљаном, Грачаницом, Неродимљом, Сиринићем, Тополницом и Моравом /Бинч/, при чему се тврди да је тако било „од искона", односно од 1220. године (Јанковић 1979: 81–82). То би значило да су ранији делови Хвостанске и Липљанске епископије ушли у састав Рашке епископије.

Земљи Хвосно, заправо територији у надлежности епископији Хвосно, припадају жупе: Хвосно, Прекорупља – Книна, Дршковина, Кујавча, Затрнава и Љубижда–Кострц, укупно шест (Андрејић 2016: 205).

ЖУПА ХВОСНО

Жупа Хвосно налазила се око реке Бели Дрим и његових притока: Пећке и Дечанске Бистрице и Кујавче. У њој су, према Јиречеку, Пећ и Дечани (Јиречек 1978: 157). Седиште жупе Хвосно би могло бити место Хвосно које се једини пут помиње у повељи краља Милутина у вези селишта Уљаре: „дошав до места званог Хвостна" (Мошин, Ћирковић, Синдик 2011: 537). Име жупе и места иницира размишљање да се и река која протиче кроз ову област звала Хвосно.[1] То би могла бити данашња Пећка Бистрица крај које је било место Хвосно. Столица Српске архиепископије је из Жиче премештена у Пећ после бугаро-куманског продора 1253. године.

Жичи се прилажу села у Хвосну 1220. године: Пећ, Црни Врх, Стлпези, Требовитићи, Горажда Вас, Накли Вас, Челопек, Лабљани, Слано Поље и Љутоглава са градом (Новаковић С. 1912: 571). Краљ Урош I је, око 1253. године, приложио цркви Св. Богородице у Стону „У Хвосну село Ракош" (Исто: 601). Имајући у виду да се Ракош налази северно од Пећи, реч је о жупи Хвосно. Урош прилаже поседе цркви Св. Николе у жупи Хвосно код Пећи (Мошин, Ћирковић, Синдик 2011: 251). Краљ Милутин је 1315. године приложио село Гумниште, Кострец, Редобради и Бане свом манастиру Бањска (Шкриванић 1956: 195).

У селу Лизица код Пећке патријаршије, које је нестало, архиепископ Никодим (1317–1324) саградио је цркву Св. Саве (Ивановић 2013: 265). У Будисавцима је сачувана црква Преображења Господњег из XIV века, време краља Милутина (Исто: 168–169).

Краљ Стефан Дечански је метоху манастира Дечана у Хвосну 1330. године дао села: Стрјалц, Љуболики, Бохорики, Љубоуша, Истиники, Боволари, Прапрађани и катун Световрачане. При томе је Жичи дао село Јабланицу

1 Корен речи овог некадашњег хидронима и топонима је прасловенска реч „хвост" у значењу реп. (Riječnik JAZU, III, 1887–1891: 754)

у Хвосну у замену за Куманово у Ситници (Новаковић С. 1912: 646–665; Ивановић 1954: 184–186, 204). Село Стрјалц – Стреоце има три попа, село Љуболики – Љубенић има 7 попова а Прапрађани 3 попа. Ова села имају своје цркве а Љубенић има бар две цркве. У повељама манастира Дечана помињу се и села: Бролић, Укша – Вокша, Глођане, Лука, Ратиш, Црнобрег, Дубовик, Крушевац, Плеш – Љубенић и Раушић. Цар Душан Кареји на Св. Гори потврђује у Хвосну 1348. године село Косориће са засеоцима: Днепоље, Долјани, Чешково, Челопеци, које је његов отац дао 1327 (Новаковић С. 1912: 397, 421, 470–472, 490). У повељи се помињу и села Вериће и Захаћ.

Из жупе Хвосно су се издвојиле жупе Затрнава, са манастиром Дечани (Томовић 1998: 1–10), и Кујавча.

У селу Ђураковцу је црква Св. Николе са надгробником непознатог Данила, из 1365. године (Ивановић 2013: 226). Кнез Лазар је приложио манастиру Св. Пантелејмона на Атосу 1380–1381. године „цркву Спасову у Хвосну код митрополије хвостанске". Ово је потврдила књегиња Милица са синовима, 1395. године, али се тврди да је тако било и у време цара Стефана (Душана) (Новаковић С. 1912: 515, 519). У повељи кнеза Лазара помињу се и села Дубово и Брдурије (Радавац). Уз пећко утврђење Ждрело (Ждрелник) је епископ Марко Пећки саградио цркву Св. Ђорђа 1400. године. Кузмина пештера се помиње у завештању епископа Марка 1411. године (Ивановић 2013: 229).

У Хвосну је био град и трг Пећ који ће постати најзначајније средиште. Архиепископ Арсеније I је саградио цркву Св. Апостола и после 1253. године овде успоставио столицу архиепископа. Архиепископ Никодим је око 1320. године уз Св. Апостоле саградио цркву Св. Димитрија, а архиепископ Данило II Богорочину цркву и пирг. Град је био седиште патријаршије и архиепископије до 1455. године, када је пао под турску власт (Антоновић 2010: 211–212).

За Ћирковића је Пећ једна необична престоница која се развила од села са засељима, које је припадало метоху манастира Жиче. Седиште архиепископа је, сматра, остало у Жичи све до провале Татара 1292. године када је манастир страдао. Седиште архиепископа је тек тада премештено у цркву Св. Апостола код Пећи. Произилази да је архиепископија заснована у засељу код Пећи зато што је ту био њен метох. На основу извора из XIV века Ћирковић закључује да су српски патријарси резидирали у граду Пећ: „архиепископ Пећи и целе Србије", „архиепископ Пећи" и „патријарх Пећи" (2011: 135–141).

Међутим, занимљиво је питање зашто је Арсеније I засновао архиепископско средиште у безначајном засељу а не при утврђеној и врло значајној епископској столици у Богородици Хвостанској? Поготово ако се има у виду важна чињеница да су Пећ и његова засеља у земљи Хвосно која је

у надлежности њеног епископа. Разлоге свакако треба тражити у томе што је цркву Св. Апостола у Пећи градио архиепископ Сава после повратка са првог путовања у свету Земљу 1230. године. Према речима архиепископа Никодима из 1318–1319. године, архиепископ Сава је саградио Св. Апостоле по узору на лавру Св. Саве Јерусалимског (Живојиновић 1979: 22).

На основу поуздано читаних и датованих натписа надгробника са локалитета Богородице Хвостанске, дознајемо за низ властелина из Хвосна: Озрислава, судију Милоша, Радомира, севаста Трошана, господина Боју, Медула, Јездимира, протовистијара Родопа и Николу.

НЕДОВОЉНО ПОУЗДАНИ НАТПИСИ НЕСТАЛИХ НАДГРОБНИКА ИЗ ХВОСНА

Међу најстаријим ћириличним споменицима на простору данашње Србије могу се убројати и забележени а несачувани натписи на надгробницима са простора Метохије и Косова, из IX–XI века, које је сачинио Милош С. Милојевић. Овим натписима које је забележио Милојевић у историјској науци није дато поверење али их не треба ни по сваку цену одбацити.

> **† Сїи гробь Иваниша Голѣмивика Воукосалика онепсеа светорьждьнаго краліа вьсе срьпьскиѥ и поморьскиѥ земли Хвалимира жоупань града Дьсника при рекѣ Дьсници вь жоупѣ томориуьскиѥ сьде погибе ѿ вльижюцихь се за кралѥви свои сь дружини свиѥ ѿ краини томорьскиѥ вь лѣтѣ † ѕ. ѵ. п, ѳ. рьждьства Христа бога по пльти ѵ. о. ѳ. бѫди мѫ вечна памѣть вь цьрствїи божиѥмь писа кго дїак Оливѣрь Божинковикь ѿ града Правища дьнь к. ѳ. геноур** [...]
>
> = † /У име Оца и Сина и Светога Духа, Амин/ Ово је гроб Иваниша Големовића Вукосалића, рођака светорођеног краља све српске земље Хвалимира, жупана града Десника крај реке Деснице у жупи томоријској где погибе борећи се за краљеве своје са дружином својом од крајине томоријске године † /Господње/ 6489 /981/, рођења Христа Бога по плоти 979. Буди му вечна памет у Царству Божијем. Писа његов дијак Оливер Божиновић од града Правиша дана 29. јануара [...]

У селу Студеници код Пећи, крај рушевина епископске цркве Богородице Хвостанске, био је надгробник Иваниша Големов/ић/а Вукосал/ић/а, жупана града Десника, рођака (синовца) неког краља српске и поморске земље Хвалимира, који је погинуо и сахрањен 979–981. године (Милојевић II 1872: 166–167). Р. Новаковић је идентификацију српског „краља Хвалимира", далеког претка жупана Иваниша, усмерио на двојицу Хвалимира које помиње *Летопис попа Дукљанина* (Новаковић Р. 1979: 208–209): сина Предимировог (Хвалимира господара Зете, 980–998. године) и Предимировог чукунунука (тј. сина Предимировог праунука Тугемира, који је живео за време царовања Самуила, 991–1014) (Андрејић 2011: 49).

Крај рушевина Студенице Хвостанске[2] пронађен је и надгробник Маре зване Вишеславе (Милојевић II 1872: 166), кћери великог жупана Његослава:

> † вь лѣто † ѕ. т. п. є. ѿ рждства Хр(ист)а бога по пльти : ѡ. м. є. прѣстави се Мара рѣкома Вишеслава дьць великаго жоупана Нѣгослава Борнѣквого сына Станимировикьа светорьждьнаго краліа вьсєх Срьвєхь Пл/а/влоуша ѿ града Срьбица а сѫпѫжница великаго кнеза хвосьтьньскаго се ки гробь кто прочте рьци Богь да прости вь вѣки вѣковь аминь.
>
> = † /У име Оца и Сина и Светога духа, Амин/ године † /Господње/ од рођења Христа Бога по плоти : 845 представи се Мара звана Вишеслава, кћи великог жупана Његослава Борниевога сина Станимировића светорођеног краља свих Срба Плавлуша од града Србице, а супруга великога кнеза хвостанског, ово је његов гроб ко [...] раки Бог да /га/ прости у веке векова. Амин.

Сасвим је јасно да су датуми у натпису усаглашени (845 година од смрти Христоса а 878. од рођења), да је у питању двојно – православно (старозаветно) и католичко (новозаветно) – датирање од стварања Света (6385) и од рођења Христоса (5508). Новаковић је одмах приметио да је натпис из времена везаног за прве године ширења писмености на Балкану. Ова година упозорава на могућност да је ширење писмености код Срба почело пре одласка ученика Ћирила и Методија у Велику Моравску (Новаковић Р. 1970: 225).

За Новаковића је нејасан и податак о титули великог кнеза хвостанског и великог жупана, а поготово који је то Плавлуш владао „свим Србима" око половине IX века, када се има у виду Порфирогенитова хронологија владара Србије: Вишеслав, Радослав, Просигој, Властимир и његови наследници. Новаковић се окреће Дукљаниновом Павлимиру – Белимиру, сину краља Петрислава сматрајући, због сличности имена, да су у питању исте личности. При томе се питао: „Откуда то да један, како се сматра, савремени извор /DAI/ спомиње горња лица као архонте Србије, а не спомиње ни ниједно од оних које наводи Поп Дукљанин [...] за исто време, да Поп Дукљанин ређа низ владара, а не наводи готово ниједног од оних којих има DAI и које обично везујемо за IX и X век?". Новаковић скреће пажњу на

2 Да можемо пружити поверење Милојевићевим текстовима откривеним на његовим путовањима око 1870. године иду у прилог и тврдње Спиридона Гопчевића о остацима епископалне цркве у Студеници Хвостанској двадесет година касније: „[...] око манастира леже још многи гробни споменици са натписима на прастаром српском, али их се нађе и на латинском језику. Турци су одвукли много од развалина [...]" (Гопчевић 1890: 221). Разарања овог споменика су касније настављена од стране непријатељски настројеног албанског становништва. Археолошка истраживања су показала да је и поред свих уништавања откривен велики број надгробника на простору око и унутар свих делова цркве (Кораћ 1976: 45–46).

део Дуљаниновог текста о краљу Белу (Павлимиру): „почеше притицати к њему са свих страна, нарочито становници трибуњског окружја, који дођу и с великом почашћу одведу га у Трибуњу [...] Само Рашки жупан, који бијеше од Тихомилова рода, не хтједе да са својом облашћу дође краљу". Очигледно је да Новаковић све ове личности из натписа доводи у везу са Требињем, Дукљом и Рашком, односно, са јединим утемељеним изворима и због тога и нема резултата (Исто: 225–227).

Натпис би се могао тумачити и на следећи, сматрамо, исправнији начин: Мара Вишеслава је супруга неименованог великог кнеза Хвосна из Србице, а кћи великог жупана Његослава, сина Борнијевог а унука Станимира у време власти Плавлуша наводног краља, наводно, свих Срба. Значење имена Борние би било Ратник а Плавлуш у значењу Бео – Жути – Златасти (Златокоси) (Петковић 1935: 153), тако да се никако не може доводити у везу са Павлушом – Павлом. Овакав начин тумачења текста упућује на то да су Борније и „краљ" Плавлуш браћа. То би значило да су Плавлуш и Борније владали око 860. године. Једноставно, све ове личности су ван власти српских, дукљанских и рашких владара, ван њихових држава о којима говоре Порфирогенит и Дукљанин. Порфирогенит их не помиње јер су вазали Бугарске, а тако и Дукљанин зато што не спадају под Србију и Дукљу. Поменути неименовани хвостански велики кнез, велики жупан Његослав Станимировић, Борније и владар Плавлуш морају се повезати са Србима и њиховим кнежевинама источно и југоисточно од Рашке у IX веку, а то је кнежевина Морава (Андрејић 2016: 48–51).

М. С. Милојевић[3] је у опису цркве Св. Николе у селу Кијеву, такође у Хвосну, навео да су неки који су цркву раније посетили прочитали натпис који тврди да је њен оснивач „неки краљ Плавуш или Павлимир и да од њеног оснивања има преко 980 година" (Милојевић II 1872: 175). Тако се заснивање цркве у Кијеву смешта у 880–885. годину. Време смрти Маре Вишеславе и изградња цркве у Кијеву говоре о истом српском владару Плавлушу. Имајући у виду да се власт Дукље и Рашке у то време није простирала у поречју Белог Дрима и његових притока, Р. Новаковић и даље покушава да Плавлуша прогласи Дукљанским кнезом који влада Хвосном после завршетка владавине српског архонта Властимира (1970: 229–230).

Милојевић је у потпуности сачувао и натпис са часне трпезе и једног надгробника из „огромне развалине храма св. Димитрија" у селу Добродољу.

3 Према епским и лирским народним песмама и изворима које је прикупио М. С. Милојевић постоји велико подозрење. Шта више, створено је мишљење креирано од стране бугарских научника да их је кривотворио. Међу такве прикупљаче сврстани су Његош, Сима Милутиновић Сарајлија и низ других. Најновија проучавања песама и историјских записа добрим делом су променила ово схватање о Милојевићу (Бован 1997: 124, 131–132; Андрејић 2013: 416–429).

Реч је о селу Добри До код Ујмира. Каже да је црква изнутра осликана али да нигде није приметио српске свете из лозе Немањића (Милојевић II 1872: 184). На часној трпези је прочитао годину 6384, односно 876. Са једне надгробне плоче је преписао запис:

> **вь лѣто ѕ. т. п. ѵ. дьнь в. месеца Октомбрια прѣстави се великїи жоупань Богьдань Гоурьговь Драгоиловикь братъ велицеи кралицѣ Вишеслави рекомои Марѳи монахїи Срьбскик вечна моу паметь добрь господинь пекьви се за добр** [...]
>
> = Године 6384 /876/ дана 2 месеца октобра премину велики жупан Богдан Ђурађов Драгиловић, брат велике краљице Вишеславе, зване Марта монахиња Српска, вечна му памет. Добар господин [...] се за добро [...]

Новаковић је одмах повезао Марију Вишеслву из Студенице хвостанске и краљицу Вишеславу Марту из Доброг Дола, али и увиђа да међу њима постоје велике разлике да би могле бити у питању исте личности. Такође је упозорио и на српског кнеза Вишеслава (о. 776 – о. 790) и могућност да је Хвосно било велико кнештво у IX веку, а које ће касније бити познато само као жупа и као земља у оквиру истоимене епископије. Такође је приметио да је у Студеници Хвостанској било велико црквено средиште и у IX–X веку (Новаковић Р. 1970: 230–231). Доиста, у Студеници су откривени остаци базилике из VI века, а и у XI веку се помиње као епископско седиште (Кораћ 1976: 89, 138).

По свему судећи, у питању су две Вишеславе од којих би Вишеслава, замонашена Марта, била бивша „краљица“ у време смрти свога брата, великог жупана Богдана. Из неког разлога није поменуто име краља, мужа Вишеславиног, вероватно јер више није био владар, а вероватно није био ни међу живима. Вишеславин и Богданов отац је Ђурђе, а деда Драгило, који је рођен у другој половини VIII века. Заправо, „краљица“ Вишеслава би могла бити супруга „краља“ Плавлуша. Као и друге личности тако и жупана Богдана не познају извори IX-X века (Милојевић II 1872: 184).

Милош Милојевић је преписао у одломцима сачувану „хрисовуљу Св. Саве издате овом манастиру“ (Исто: 167). Он је, наводно, овај натпис видео и читао у зарушеној цркви Св. Богородице Хвостанске, „с десне стране [...] главног олтара, који је намењен Сашествију св. Духа или Тројицама“:

> [...] **поставихь и оутврьдих смѣреникъ наше по благодати дароу же и вльсти вьсесветагѡ и животворещагѡ доуха ѿ великахѡ архикреа и господа и бога и спаса нашего Исоуса Христа божьственымь и вьсесветымь егѡ оученикѡмь и апостол** [...] **данѣи ми** [...] **иже врьзати врьзно, иже разьрѣшати разрѣш** [...] **кѵрь прохора прьвагѡ** [...] **вь храмѣ Сьшьствиа св. доуха св. Богородици и св. Їѡна Крьстителиа** [...] **вь жоупѣ Хвостьньскиѣ Стоуденицѣ сьзданаги св. Давидомь солоунскимь вь царѣхь краликмь**

Боудимиромь срьпьскимь вь лѣт † д · ф · л · д [...] **и оукрасихь и написахь клико вьзмохь w богоданагw ми стежанига св. wца мокго Сумеwна во краихь Стефана вь павликьскиѥ невѣрь .. рекомагw Немања** [...] **и быти кмоу по апол** [...] **повелѣнию господ** [...] **иже врьжеть да ѥсть врьзано** [...] **вь жоупахь, хвостьньскои, гоусиньскиѥ, роуговьскиѥ, трьговишькиѥ боукомирьскиѥ, крьстьнскиѥ бьдиньскиѥ, лоугомирьскиѥ, лепеничькиѥ и матьскиѥ имѣти ѥдиномоу власти** [...] **смѣрениѥ Савва а · архиѥпископь вь сем срьбликмь, поморию и подоунавьскиѥ страни и цѣлога Илирика въ лѣть † ѕ · ѱ · к · ѳ · вь дьнь сьшьствиѥ св. доуха** [...]

=[...] поставих и утврдих намеру нашу по благодати даровати и власти свесветога и животворнога Духа од великих архијереја и Господа Бога и спаса нашега Исуса Христа божанским и свесветим његовим ученицима и апостолима [...] даде ми [...] узимати узето, разрешити разрешено [...] кир Прохора првог [...] у храму Силаска св. Духа, св. Богородици и св. Јовану Крститељу [...] у жупи Хвостанске Студенице саздане св. Давид[4] за време солунског цара од краља Будимира српског године 6534 /1026/[...] и живописах и писах колико могах од богомданог ми старања св. оца мога Симеона за краља Стефана у павликијанској невери[...] реченог Немање [...] и беше њему по апол(столу) поверио Господ да узме да јесто узето [...] у жупама хвостанској, гусињској, руговској, трговишко букумирској, крстјанско видинско, лугомирској, лепеничкој и матској имати једину власт[...] смерни Сава први архиепископ свему Србљем, Поморјем и Подунавским странама и целог Илирика, године † 6729 /1221/ на дан силаска св. Духа /Тројице, 30. мај/

Милојевић сматра да је краљ Будимир владао од 675. до 680. године. Такође је тврдио да је у неким црквама у Правој Старој Србији налазио натпис око главе Св. Давида Солунског: **свети Давидь солѫнскїи вь царѣхь Бѫдимир сьрбьски**. Чак сматра да је Будимир био посвећен као Св. Давид. Такође, Будимира је неоправдано једначио са Дукљаниновим краљом Светопелеком који је сазвао велики сабор на пољима Далме (Исто: 50).

Милош Милојевић је регистровао и пренео натпис надгробника епископа хвостанског Прохора из 1226. године (Исто: 167):

вь лѣтѣ † ѕ · ѱ · л · д · дьнь к · з · Сеиктебриа прѣстави се добри кпископь стоуденички и жоупи хвостьньскиѥ Прохорь пострижьникь сьшьствиа св: доуха стоуденичкаго прьви кпископь хвостьньскиѥ и матьскиѥ жоупи кго благослови св. доухомь прьви аехиѥпископь и патриархь срьпскїи св. Сава светорождьни сынь св. Сумеwна Немани добрїи кнрь Прохорь вечна мѫ память

= Године 6734 /1226/ дана 27 септембра представи се добри епископ студенички и жупе хвостанске Прохор пострижник сушаствија св. Духа студеничког први епископ хвостански и матске жупе њега благослови св. Духом први архиепископ и патријарх српски св. Сава светорођени син св. Симеона добри кир Прохор вечна му памет.

4 Св. Давид Солунски се подвизавао у близини Солуна а потом у Тесалији. Једном је окадио цара држећи жар и тамњан на руци и овај му се зато дубоко поклонио. Умро је мирно 540. године (Николај, 1991, стр. 485).

Милојевић је пронашао и један натпис из прве половине XI века код села Ресника (Исто: 184–185):

> [...] **сьзда сїи св..храмь и нохнь богоматерїи и пречистиѥ дѣви Марїи вь жоупиѥ хвосьтаньскиѥ грѣшна кралица Неда сь сином краликмь Михиломь вь лѣть Ѡ сьтвор** : [...] **св** [...] † **s. ф. н. s.**
>
> = [...] сагради овај св/ети/ храм и нохни Богоматери и пречистој Деви Марији у жупи хвостанској грешна краљица Неда са сином краљем Михајлом године од стварања [...] св/ета/ [...] † /Господње/ 6556 /1048/.

Ктитор ове цркве су, дакле, кнегиња Неда, супруга српско-дукљанског кнеза Стефана Војислава, и њен син Михајло. Црква је сграђена после другог Војислављевог устанка и обнове српске државе, а у време устанка Петра Одељана. Неда је била ћерка Радомира а унука цара Јована Владислава. Њихов други син Михајло је у то време био пунолетан и од 1030. до 1032. године у браку са н. н. ћерком зетског краља Јована Владимира и Косаре – Теодоре, ћерке цара Самуила (Андрејић 2011: 50, 91–92).

Постаје јасније зашто су се у Хвосну, односно у Призрену, нашли српски принц Бодин и побуњеници „Бугарске“ и Скопља, када је био проглашен за цара, и зашто је последња битка Бодинове војске била на косовскометохијском Паун пољу код језера Сврчина, 1072–1074. године.

ПОУЗДАНО НАУЧНО КОРИШЋЕНИ НАТПИСИ БОГОРОДИЦЕ ХВОСТАНСКЕ

Једноредни натпис на каменој греди у доњем делу зида Богородичине цркве, у коме се помиње њен први игуман Игњатије[5], приказан је само на фотографији (Кораћ 1976: фотографија 142), а његов садржај није тумачен. Његово читање је једноставно:

> **ИГНАТНЄ ПРЪВЬН ИГѮМЕНЬ ѯ С(ВѢ)ТЬН Б(ОГОРОДИ)Ц(Є) ПРѢСТАВЬН СЄ ДА ПОМЕНѢТЄ БРАТН(Є)**
>
> = ИГНАТИЈЕ ПРВИ ИГУМАН У СВЕТОЈ БОГОРОДИЦИ ПРЕМИНУ ПОМЕНИТЕ ГА БРАЋО

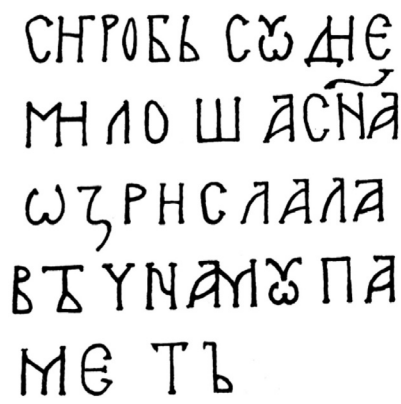
Калк натписа према Ж. Андрјићу

5 У изворима је познат само Игњатије, епископ Липљански, 1314–1316. године. Епископ Игњатије се помиње у повељама краља Милутина за Грачаницу и у потврди архиепископа Никодима за манастир Св. Стефана у Бањској. Пре избора зе епископа, Игњатије је био игуман манастира Свете Богородице код Тетова (Јанковић 1985: 147–148).

Надгробник судије Милоша је више пута објављиван (Smirnov, Bošković 1938: 51; Корać 1976: 56–59; Ивановић 1984: 27).

СИГРОБЬ СѪДИЄ
МИЛОШИ С(И)НИ
ѠЗРИСЛАЛИ
ВѢѴН(И) МѪ ПИ
МЄ ТЬ

= ОВО ЈЕ ГРОБ СУДИЈЕ
МИЛОША СИНА
ОЗРИСЛАЛА
ВЕЧНА МУ ПА-
МЕТ

Калк натписа према Ж. Андрјићу

Надгробник Радомира (Smirnov, Bošković 1938: 50; Корać 1976: 63–64; Ивановић 1984: 28), сина севаста Трошана, читан је на следећи начин:

СИ ГРОБЬ
РИ-ДОМИРИ
С(И)НИ СЄВИ
СТИ ТРОШАНИ

Међутим, сматрамо да је дошло до превида у читању дела натписа који се односи на име Радомир које је раздељено знаком који опомиње да се РА треба читати два пута. Зато предлажемо ново читање натписа:

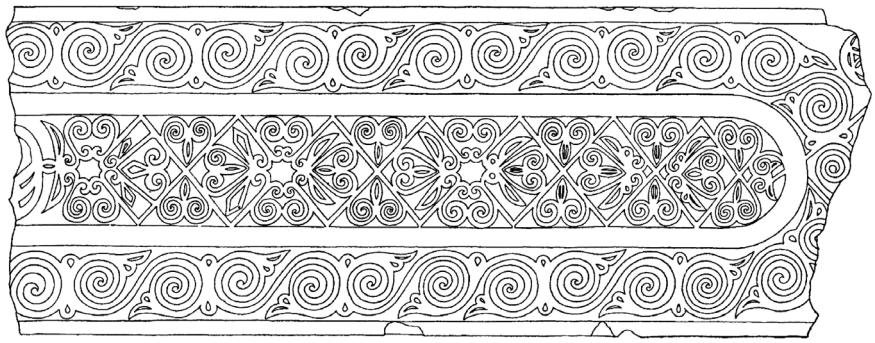
СИ ГРОБЬ
РИ(БИ) РАДОМИРИ
С(И)НИ СЄВИ
СТИ ТРОШАНИ

= ОВО ЈЕ ГРОБ
РАБА РАДОМИРА
СИНА СЕВА-
СТА ТРОШАНА

Калк натписа према Ж. Андрејићу

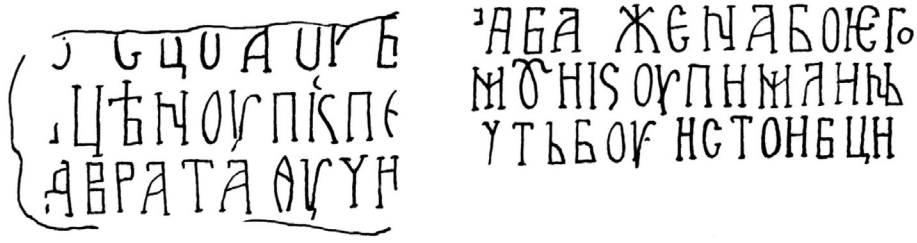
Пронађен је и потпуно очуван надгробник али без натписа (Кораћ 1976: 56). Надгробник је у целости украшен орнаментиком каква се налази и на Радомировом надгробнику. Може се претпоставити да је у питању надгробник Радомировог оца, севаста Трошана.

Надгробник севаста Трошана, Радомировог оца (?)

Једна врата манастира Богородице Хвостанске саградила је супруга господина Боје (Smirnov, Bošković 1938: 50; Кораћ 1976: 64–65). Предлажемо читање овог натписа на следећи начин:

[...] **СЦО А О...Б(ОЖИА)**	**РАБА ЖЄНА БОЈЄ ГО(СПОДИНА)**
[...] **ЦѢНОУ П(О)СК(ОУ)ПЄ** [...]	**МЪ И КОУПИ МЛИНЪ** [...]
[...] **И ВРАТА ОУЧИ(НИ)**	**(ОУ) У(ЄС)ТЬ БО(Г)У И С(ВЄ)ТОИ Б(ОГОРОДИ)ЦИ**
=[...]СЦО А О[...]Б(ОЖИЈА)	РАБА ЖЕНА БОЈЕ ГО(СПОДИНА)
[...] ЦЕНУ П(О)СКУПЕ [...]	МУ И КУПИ МЛИН [...]
[...] ИА ВРАТА УЧИНИ	У Ч(АС)Т БО(Г)У И СВЕТОЈ Б(ОГОРОДИ)ЦИ

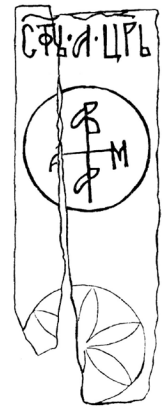
Калк натписа према Ж. Андрејићу

Посебно је занимљив надгробник извесног Аврама из времена цара Душана (Smirnov, Bošković 1938: 50; Кораћ 1976: 64; Томовић 1974: 65).

СТ(Є)Ф(А)NЬ · А · Ц(А)РЬ

(+) **АВРААМ**
= СТ(Е)Ф(А)Н ПРВИ ЦАР

+ (У ИМЕ ОЦА И СИНА И СВЕТОГА ДУХА, АМИН)
АВРАМ

Калк натписа према Г. Томовић

По открићу овог споменика претпостављено је да представља надгробник цара Стефана Душана, који је попут Стефана Немање назван „нови Аврам". Монограм Аврам овог натписа се не може повезати са Немањом, а одбачена је и претпоставка да се односи на цара Душана. Међутим, сматра се да је у питању лично име неког знатног монаха који је био врло поштован од стране цара Душана. У време патријарха Јоаникија и Душана је живео „крепки подвижник" „велики преподобни старац Аврам". Изнета је и тврдња да је због великог поштовања цар Душан саградио цркву за старца Аврама и „на њој узидао плочу са својим именом и с именом подвижника Аврама" (Радојичић 1939: 63–70).

Са друге стране гледано, име Аврам дато је кроз крстолики монограм што није карактеристично за свештенство а поготову за монаштво, како на православном истоку тако и на католичком западу.[6] Монограми се појављују само када су у питању српски владари или чланови владарске куће Немањина колена. У том правцу се за хвостански монограм једино и могу пронаћи аналогије.

У манастиру Морачи је ктитор кнез Стефан Вукановић заступљен са монограмом у два медаљона: „Кнез" „Стефанос" (Војводић 2006: 78, 80). Реч је о унуку великог жупана Стефана Немање, а сину великог кнеза Вукана (1252 године). Крстолики монограми краља Милутина су у његовој задужбини у Старом Нагоричану, 1316–1318. године (Тодић 1993: 28). И у цркви манастира Грачанице је монограм краља Стефана Милутина Немањића заступљен кроз три медаљона на капителу стуба бифоре: „Стефанос" – „Урош" – „Краљ" (1318–1321 године) (Живковић 1989: 28, 29). Хорос манастира Леснова је украшен са крстолико распоређеним медаљонима од туча у којима су,

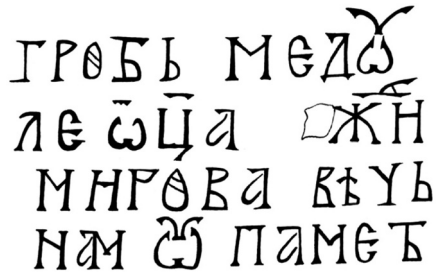
6 Познати су бројни крстолики монограми византијских царева, њихове породице и највише властеле на мозаик живопису (цар Александар у Св. Софији) и њиховом златном прстењу (Yerasimos 2007: 100; Spier 2013: 5, 6, 15, 24 /"Теодорос"/, 38, 48, таб. 16, сл. 4, 5, 13). Прстен са монограмом „Теодорос" се доводи у везу са Теодором, братом краљице Симониде, 1316. године (Милошевић 1990: 81).

такође, крстолики монограми царског севастократора и потоњег деспота Оливера: „Севастократор“ – „Оливер“ – „Ана“ – „Мара“, 1346–1347. године (Габелић 1998: 32).

Имајући у виду ове аналогије треба претпоставити да је и „велики преподобни старац Аврам“ био замонашени сродник цара Душана.

И надгробник Медуле објављен је више пута (Кораћ 1976: 59–69; Ивановић 1984: 14).

ГРОБЬ МЄДѠѴ
ЛЄ ѺЦА [ІЄ]ЖДИ
МИРОВА ВѢЧЬ
НА МѠѴ ПАМЄТЬ
= ГРОБ МЕДУ-
ЛЕ ОЦА ЈЕЗДИ
МИРОВА ВЕЧ-
НА МУ ПАМЕТ

Калк натписа према Ж. Андрејићу

У ексонартексу цркве Св. Богородице Хвостанске пронађен је фрагмент надгробне плоче од белог мермера (Кораћ 1976: 62–63), на коме је сачуван део натписа у три реда:

„[...] **БЬ БРА**
[...] **ВЬ СИНЬ**
[...] **САГО ЧЄ**
[...]“

„= ..... БРА-
[...] ВА СИН
[...] САГО ЧЕ-
[...]“

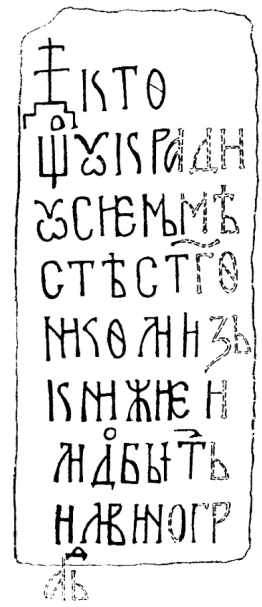
Натпис из цркве Св. Николе у Хвосну је више пута презентиран (Smirnov, Bošković 1938: 53; Кораћ 1976: 68–69; Ивановић 1984: 27–28) и читан на следећи начин:

† Кто
цо ѡѵкра[дє]
ѡѵ сиємь [мѣ]
стѣ с(вє)т[(а)го]
Николи или
книжиє [и]
ли добыть[кь]
или вино і г[ρ]
[оз]д[иє і вощ]
сви тє ихъ ѡѵби
Б(ог)ь и с(вє)та Б[(огороди)ца]
и с(вє)ты Ник[о]
ла на си[єм]
[м]ѣ[с]тѣ

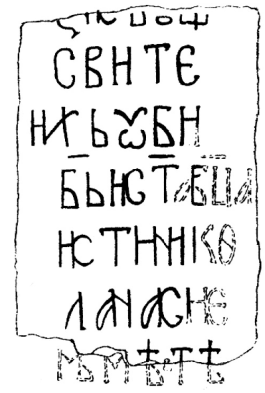
Сматрамо да натпис није довољно тачно приказан и читан и зато предлажемо нову презентацију и читање:

† КТО [...]
ЦЮ ѠУКРѦ[ДЄ]
ѠУ СИЄМЬ (МОНѦ)
СТ(ИР)Ѣ С(ВЄ)Т(Ѧ) [(ГО]
NИКОЛИ И(ЛИ)
КNИЖИЄ [И]
ЛИ ДОБЫТ[Ь]
ИЛИ ВИNО І Г[Р]
[ОЗ]Д[ИЄ І ВОЦЦ]

[...]ВОЦЦ
СВИ ТЄ
ИХЬ ѠУБИ
Б(ОГ)Ь И С(ВЄ)ТѦ Б[ОГОРОДИЦѦ]
И С(ВЄ)ТЬИ NИК[О]
ЛѦ NѦ СИ[ЄМ]
[М]Ѣ[С]ТѢ

= † (У име Оца и Сина и Светога Духа, Амин) Ко..
шта украде
у овом мана-
стиру с(ве)т[(о)га]
Николе или
књиге и-
ли приход
или вино и г[р]-
[ж]ђ[е и восак]
све да их убије
Б(ог) и с(ве)та Б[(огороди)ца]
И свети Нико
ла на сваком
месту

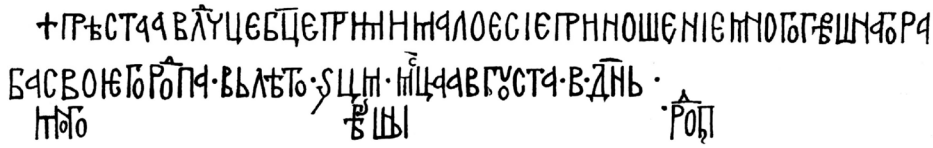

Калк натписа према С. Смирнов

У рушевинама манастира Студенице Хвостанске откопано је једно бронзано звоно, крајем XIX века. Звоно је откупио од Албанаца српски конзул у Приштини, 1892. године, и предао Народном музеју у Београду. Заједно са звоном од бронзе је 1432. године изливен натпис дародавца Николе Родопа, протовистијара деспота Ђурђа (Стојановић 1902/1892: 84). Монаси су у неком од тешких времена закопали звоно заједно са сликаним плаштаницама. Једна потиче с почетка XIV века, а другу је сликао пећки иконописац Лонгин, 1596–1597. године.

† ПРѢС(ВЄ)ТА Ѧ ВЛ(Ѧ)Д(И)Ч(И)ЦЄ Б(ОГОРОДИ)ЦЄ ПРИМИ МАЛОЄ СІЄ ПРИНОШЄНИІЄ МНОГОГРѢШНАГО РА · БА СВОЮЄГО РОД(О)ПА · ВЬ ЛѢТО · ЅЦМ · М(Є)С(Є)ЦА АВГѲСТА · В · Д(Ь)НЬ · МНОГО ГРѢШНЫ · РОД(О)П

= † (У ИМЕ ОЦА И СИНА И СВЕТОГА ДУХА, АМИН) ПРЕС(ВЕ)ТА (ЈЕДИНА) ВЛ(А)Д(И)ЧИЦЕ Б(ОГОРОДИ)ЦЕ, ПРИМИ МАЛО ОВО ДАРОВАЊЕ МНОГОГРЕШНА РАБА СВОИЕГА РОД(О)ПА. У ГОДИНИ 6940 /1432/, МЕСЕЦА АВГУСТА, 2 ДАН МНОГО ГРЕШНИ РОД(О)П.

Калк натписа на Родоповом звону према Ж. Андрејићу

Успон Родопа је почео када је један од њих успео да избави из цариградске тамнице Ђурђа Бранковића у коју га је после битке код Ангоре, 1402. године, сместио његов ујак, деспот Стефан. Протовистијар Никола Родоп је живео на двору у Смедереву и у току 1436. године је умро. Сахрањен је у својој цркви Св. Николе у Бањи у Косовској Дреници (Петковић 1927: 116–122).

И натпис са надгробника хвостанског митрополита Дамњана је више пута презентиран (Smirnov, Bošković 1938: 52; Кораћ 1976: 68–69):

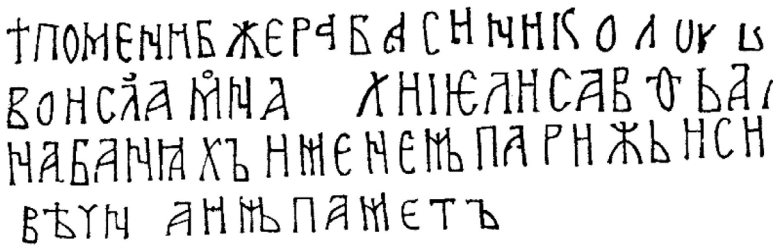
СНГРОБЬ МНТРОПОЛНТА ХВОСѢНСК(АГО) [...]
[...] [ДАМИАНА] [...]

= ОВО ЈЕ ГРОБ МИТРОПОЛИТА ХВОСТАНСКОГ [...]
[...] ДАМЊАНА [...]

Исти је случај и са натписом надгробника монаха Николе Воислава (Smirnov, Bošković 1938: 51):

† ПОМЄНН Б(О)ЖЄ РАБА СН ННКОЛОУ В[...]
ВОИСЛА(В)А МОНАХН ІЄЛНСАВЄ(Є)ѲЬ А Л[...]
НА БАНІАХЬ НМЄНЄМЬ ПАРИЖЬ Н СН[...]
ВѢУНА НМЬ ПАМЄТЪ

= † (У ИМЕ ОЦА И СИНА И СВЕТОГА ДУХА, АМИН)
ПОМЕНИ БОЖЕ РАБА ТВОГА НИКОЛУ В[...]
ВОИСЛАВА МОНАХИЊУ ЈЕЛИСАВЕТУ А Л[...]
НА БАЊАМА ИМЕНОМ ПАРИЖ И СИ[...]
ВЕЧНА ИМ ПАМЕТ

Калк натписа према Ж. Андрејићу

Натпис надгробника Киријака Десислава открива једног од јеромонаха неког од хвостанских манастира, ако не и саме Богородице Хвостанске (Smirnov, Bošković 1938: 51; Корać 1976: 66):

А СЄ ГРОБЬ ИЄР(О)
М О Н А [Х] А
КИРИЙКА
ДЄСИСЛАВА
ВѢЧНА МОУ ПАМЄ
ТЬ·

= ОВО ЈЕ ГРОБ ЈЕРО-
М О Н А Х А
КИРИЈАКА
ДЕСИСЛАВА
ВЕЧНА МУ ПАМЕ-
Т

Калк натписа према Ж. Андрејићу

Још један фрагментовани натпис није довољно читак и јасан на надгробнику непознате личности (Smirnov, Bošković 1938: 52; Бошковић 1976: 69):

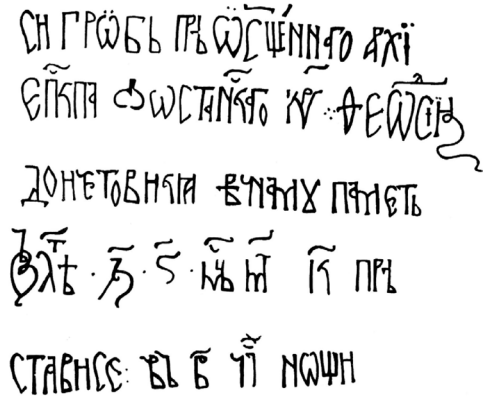
ЬЛЬ[...] [**МА**]**ТЄРЄ Б(О)ЖИЄ**
ИЄЛСЄ[...]**И НА ОНОМЬ**
ТГТѢ ЄГО

= АЛА[...]МАЈКЕ БОЖИЈЕ
ИЕЛ(ЕУ)СЕ[...] (НА ОВОМ СВЕТУ) И НА ОНОМ
ТГТЈА ЕГО

В. Петковић и Смирнов су први читали и тумачили текст надгробника хвостанског архиепископа Теодосија Дојчетовића, а потом и више других научника (Петковић 1925: 30; Smirnov, Bošković 1938: 52, 67; Корać 1976: 67; Ивановић 1984: 28; Томовић 1974: 121). И овај надгробник је био узидан у џамију села Врела. Петковић је сматрао да је у питању 1498. година, када је умро хвостански архиепископ Теодосије. Ово његово читање су без веће провере прихватили сви потоњи истраживачи:

СИ ГРѠБЬ ПРѢѠС(ВѤ)ЩЄННАГО АРХЇ
ЄП(И)СК(О)ПА ѠѠСТАНСКАГО КѸР(Ь) ѲЄѠД(Ѡ)СЇѪ
ДОИЧЄТОВИКИ ВѢЧНА МѪ ПАМЄТЬ
ВЪ ЛѢТ(О) · З · Ѕ · М(ѢСЄ)ЦЬ М(АРТЬ) К ПРѢ
СТАВИ СЄ ВЪ · В · ЧЪЦ(Ъ) П(О)ѮѠЩ(Н)И
= ОВО ЈЕ ГРОБ ПРЕОС(ВЕ)ШТЕНОГ АРХИ-
ЕП(И)СК(О)ПА ХВОСТАНСКОГ КИР ТЕОД(О)СИЈА
ДОЈЧЕТОВИЋА ВЕЧНА МУ ПАМЕТ
У ГОДИНИ 7006 (1498) М(ЕСЕ)ЦА М(АРТА) 20 ПРЕ-
ДСТАВИ СЕ У ДРУГИ ЧАС П(О)НОЋ(Н)И

Ми сматрамо да је дошло до нетачног читања године смрти архиепископа Теодосија Дојчетовића. Ову годину по старом рачунању треба читати, према прецизно израђеном калку натписа (Томовић 1974: 121), на следећи начин: · Ѕ̑ · Ѕ · а са лигатуром над Ѕ произилази да је у питању 7066. година, односно, по новом рачунању: 1558. Такође, није у питању никакав непознати хвостански архиепископ већ архиепископ пећки Теодосије који је, дакле, умро 1558. године и сахрањен у Студеници Хвостанској. На основу тога можемо тврдити да је био прво епископ хвостански а потом архиепископ Пећки. Доиста, пре обнове Пећке патријаршије од стране патријарха Макарија Соколовића у Пећи резидира епископ Теодосије за кога је, 20. септембра 1520. године, презвитер Костадин завршио преписивање осмогласника у месту Шинкари (Стојановић 1923–1986: 43). Хвостански митрополит Теодосије се помиње као наследник митрополита хвостанског Јосифа, 1552. године (Грујић 1993: 282). Претпоставља се да је Теодосије био последњи Србин на престолу ове епархије пре тзв. укидања Пећке патријаршије (Сава 1996: 487). Архиепископ хвостански је и Јосиф који је 1543. године „придржавао престо светог Саве у Пећи". Поменуте године су по његовом наређењу повезане неколике црквене књиге у манастиру Успења пресвете Богородице у Студеници (Хвостанској) (Стојановић 1923–1986: 49).

Калк натписа према Г. Томовић

Дакле, после одласка хвостанског епископа Јосифа у Пећку патријаршију, наследио га је Теодосије (Дојчетовић). После смрти архиепископа Јосифа, после 1543. године, на пећки трон је дошао епископ Теодосије, који је умро 1558. године, а не 1552. године, како тврди запис на рукопису из Националне библиотеке у Петрограду.

ЛИТЕРАТУРА

Riječnik 1887–1891: *Riječnik*, III, Zagreb: JAZU.

Андрејић 2011: Живојин Андрејић. *Света српска лоза*. Рача: Центар за митолошке студије Србије.

Андрејић 2013: Живојин Андрејић. „Адоптирана куманска традиција у српској уметности и усменој књижевности као извор 'научне' утопије о индијском пореклу Срба и Словена и мита 'Срби народ најстарији'". У: *Митолошки зборник*, 29, Рача: Центар за митолошке студије Србије.

Андрејић 2016: Живојин Андрејић. *Средњовековна кнежевина Морава – земље и жупе VIII–XII век*. Рача: Центар за митолошке студије Србије.

Антоновић 2010: Милош Антоновић. „Пећ". У: *Лексикон градова и тргова*. прир. С. Мишић, Београд: Завод за уџбенике.

Бован 1997: Владимир Бован. „Српске народне песме са Косова и Метохије у збирци М. С. Милојевића". У: *Право и лажно народно песништво*. Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа".

Војводић 2006: Драган Војводић. „Портрети Вукановића у манастиру Морачи". У: *Манастир Морача*. Београд: Балканолошки институт САНУ.

Габелић 1998: Смиљка Габелић. *Манастир Лесново*. Београд: Стубови културе.

Гопчевић 1890: Гопчевић Спиридон. *Стара Србија и Македонија*. Београд: Парна штампарија Димитрија Димитријевића.

Грујић 1993: Радослав Грујић. *Азбучник Српске православне цркве*. Београд: БИГЗ: Музеј Српске православне цркве.

Данило 1935: Данило. *Животи краљева и архиепископа српских*. прев. Л. Мирковић. Београд: Српска књижевна задруга.

Живковић 1989: Бранислав Живковић. *Грачаница – Цртежи фресака*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.

Живојиновић 1979: Мирјана Живојиновић. „Ктиторска делатност Светога Саве". У: *Сава Немањић – Свети Сава*. Београд: САНУ.

Ивановић 1954: Иван Ивановић. „Дечанско властелинство". У: *Историјски часопис* IV, Београд: Историјски институт.

Ивановић М. 1984: Милан Ивановић. *Ћирилски епиграфски споменици*. Београд: Народни музеј.

Ивановић М. 2013: Милан Ивановић. *Метохија*, Н. Сад: Прометеј; Београд: Службени гласник.

Јанковић 1979: Марија Јанковић. „Епископије Српске цркве 1220". У: *Сава Немањић – Свети Сава*. Београд: САНУ.

Јанковић 1985: Марија Јанковић. *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*. Београд: Историјски институт: Народна књига.

Јањић 2009: Драгана Јањић. „Подаци за историју Хвостанске епархије". У: *Баштина* 26, Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу.

Yerasimos 2007: Stephane Yerasimos. *Constantinople*. Richmond: H. F. Ulman.
Јиречек 1978: Константин Јиречек. *Историја Срба* I. Београд: Слово љубве.
Кораћ 1978: Војислав Кораћ. *Студеница Хвостанска*. Београд: Филозофски факултет.
Милојевић 1872б: Милош С. Милојевић. *Пуйойис дела йраве (сйаре) Србије*, II. Београд: Државна штампарија.
Милошевић 1990: Десанка Милошевић. *Накиш од XII до XV века из збирке Народної музеја*. Београд: Народни музеј.
Мошин-Ћирковић-Синдик 2011: Владимир Мошин, Сима Ћирковић, Душан Синдик. *Зборник средњовековних ћириличних йовеља и йисама Србије, Босне и Дубровника*, I, Београд: Историјски институт САНУ.
Николај 1991: Николај, епископ жички. *Охридски йролоі*. Ваљево: Српска патријаршија.
Новаковић Р. 1966: Рељa Новаковић. „О неким питањима подручја данашње Метохије крајем XII и почетком XIII века". У: *Зборник радова Византолошкоі инсйишуша* IX, Београд: Византолошки институт САНУ.
Новаковић Р. 1970: Рељa Новаковић. „Четири прилога историји и историјској географији Србије". У: *Зборник Филозофскоі факулйеша* X-1, Београд: Филозофски факултет.
Новаковић С. 1908: Стојан Новаковић. „Охридска архиепископија у почетку XI века". У: *Глас* 76, Београд: СКА.
Новаковић С. 1912: Стојан Новаковић. *Законски сйоменици*. Београд: СКА.
Петковић 1925: Влад. Р. Петковић. „Натписи и записи у старим српским црквама". У: *Сйаринар* II, Београд: Археолошки институт СКА.
Петковић В. 1927: Влад Петковић. „Родоп из Дренице". У: *Прилози* КЈИФ VII, Београд: Филолошки факултет.
Петковић С. 1935: Сава Петковић. *Речник црквенословенскоіа језика.* С. Карловци: Српска манастирска штампарија.
Првовенчани 1988: Стефан Првовенчани. *Сабрани сйиси*. Прир. Љ. Јухас-Георгијевска. Београд: Просвета: Српска књижевна задруга.
Радојичић 1939: Ђорђе Ср. Радојичић. „'Авраам' (О једном монограму из времена цара Стефана Душана)". У: *Сйаринар* XIV, Београд: Археолошки институт СКА.
Сава 1996: Сава, епископ шумадијски. *Српски јерарси од девешоі до двадесешоі века*, Београд: Евро; Подгорица: Унирекс; Крагујевац: Каленић.
Свети Сава 1998: Свети Сава. *Сабрана дела*. Прир. Т. Јовановић. Београд: Српска књижевна задруга.
Smirnov-Bošković 1938: S. Smirnov, Đurđe Bošković. „L'eglise de la Mere-de-Dieu de Hvosno". У: *Сйаринар* X-XI, Београд: Археолошки институт СКА.
Spier 2013: Spier Jeffrey. *Late Byzantine Rings 1204–1453*. Wiesbaden: Reichert verlag.
Стојановић 1902/1982: Љубомир Стојановић. *Сйари срйски зайиси и наййиси* I, Београд: СКА: САНУ: Народна библиотека Србије: Матица српска.
Стојановић 1922: Љубомир Стојановић. „'Требник' манастира св. Тројице код Пљеваља". У: *Сйоменик* 52, Београд: СКА.
Стојановић 1923–1986: Љубомир Стојановић. *Сйари срйски зайиси и наййиси*, IV, Београд: СКА: САНУ: Народна библиотека Србије: Матица српска.
Тодић 1993: Бранислав Тодић. *Сйаро Наїоричино*. Београд: Републички завод за заштиту споменика Србије: Просвета: САНУ.
Томовић 1974: Гордана Томовић. *Морфолоїија ћириличних шексйова на Балкану*. Београд: Историјски институт САНУ.
Томовић 1997: Гордана Томовић. „Натпис на цркви Светог Луке у Котору из 1195. године". У: *Црква Свешоі Луке кроз вјекове*. Котор: Српска православна црквена општина Котор.

Томовић 1998: Гордана Томовић. „Затрнавска жупа". У: *Косовско-метохијски зборник* 2, Београд: САНУ.

Шкриванић 1956: Гавро Шкриванић. „Властелинство Св. Стефана у Бањској". У: *Историјски часопис*, VI, Београд: Историјски институт САНУ.

Шкриванић 1970: Гавро Шкриванић. „Хвосно у средњем веку". У: *Зборник Филозофског факултета*, XI-1, Београд: Филозофски факултет.

Ћирковић 2011: Сима Ћирковић. „Једна необичма престоница: Пеħ". У: *На траговима Војислава Ј. Ђурића*. Београд: САНУ.

Чанак-Медић 1995: Милка Чанак-Медић. *Архитектура прве половине XIII века*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.

Živojin R. ANDREJIĆ

INSCRIPTIONS ON THE HVOSNO'S EPISCOPAL CHURCH OF THE VIRGIN MOTHER AS SOURCES FOR THE HISTORY OF THE PARISH AND THE LAND OF HVOSNO

Summary

The knowledge of the Serbian medieval country of Hvosno and its homonymous home parish is currently being gathered. The inscriptions from the site of the Episcopal Church of the Virgin of Hvosno were collected in one place, and the contents of all known, both relevant and less reliable, six lost and fourteen preserved inscriptions were presented and interpreted.

Key words: Episcopy of Hvosno, land of Hvosno, parish of Hvosno, Virgin of Hvosno, inscriptions.

Рад је предат 26. марта 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 322(497.11)"12/13"
322:272(497.11)"12/13"
821.163.1.09-94 Данило II, српски архиепископ

Прегледни рад

*Немања П. ЦВИТКОВАЦ**

АРХИЕПИСКОП ДАНИЛО II, „ХРИШЋАНСКА ВЕРА" И ФРАЊЕВЦИ

Апстракт: Пишући житије краља Драгутина, архиепископ Данило II на једном месту наводи заслуге тада већ бившег српског краља у покрштавању јеретика у североисточној Босни, додајући како су ти јеретици обраћени у „хришћанску веру". Ови наводи су, често, узимани као директна потврда вестима које доносе писма папе Николе IV и тези да су то исто покрштавање извели фрањевачки свештеници. Са друге стране, било је и оних који су сматрали да је покрштавање о којем Данило говори изведено од стране православног свештенства, уз Драгутиново знање и надзор. При томе се, углавном, нагађало у коју су веру ти јеретици били покрштени или је коментар тог детаља изостајао. Најзначајније питање при решавању ове дилеме јесте шта Данилу представља „хришћанска вера". Како бисмо успели ово да утврдимо, потребно је осврнути се на његов књижевни рад али и друге српске средњовековне изворе.

Кључне речи: архиепископ Данило II (1324–1337), краљ Драгутин (1276–1282), папа Никола IV (1288–1292), хришћанство, Православна црква, Римокатоличка црква, фрањевци, јерес.

Пишући житије српског краља Драгутина Немањића (1276–1282), архиепископ и писац, Данило II 1324–1337, наводи како Драгутин „предржа земљу отачаства свога, доби многе крајеве угарске земље, а такође и босанске земље", а затим додаје и да Драгутин „многе од јеретика босанске земље обрати у хришћанску веру и крсти их у име Оца и Сина и Св. Духа, и присаједини их светој саборној и апостолској цркви" (Даничић 1866: 41; Мирковић 1935: 34; Мак Данијел-Петровић 1988: 70). Добар део историчара који је писао о верским приликама у Усори и Соли у време када је њима владао краљ Драгутин ове речи види као директну потврду одигравања *наводне* анти-јеретичке акције коју су у овим областима, под врховним патронатом римске цркве, спровели фрањевци. Више детаља о овим догађајима сазнајемо из писама папе Николе IV (Theiner 1859: 377–379; Rački 1869: 168–170; Solovjev 1953: 79–80).[1]

* nemanja90cvitkovac@gmail.com

1 У познатој збирци папских писама коју је 1859. године објавио Августин Тајнер, под датумом 23. март 1291. године, наилазимо на два писма папе Николе IV (1288–1292) која су од велике важности за ово питање. У првом писму, послатом Драгутину,

Ово мишљење, први пут изнето још крајем 19. века, актуелно је и данас (Batinić 1881: 37–39; Пурковић 1938: 27; Ћоровић 1940: 211; Šidak 1937: 159–160; Šidak 1975: 62; Mandić 1979: 199; Birin 2005: 400; Коматина 2016: 385–386; Поповић 2016: 90). Коментаришући ове наводе, Александар Соловјев је олако констатовао да је Данилу свеједно да ли су ти јеретици покрштени у православну или католичку веру, већ да му је најбитније то што су они тим покрштавањем престали да буду „босански јеретици, триклети бабуни, проклети од сабора Српске цркве" (Solovjev 1953: 80, нар. 202). Поред Соловјева, а под његовим очигледним утицајем, исто су поновили Борис Нилевић и Елмедина Капиција (Нилевић 1990: 39; Kapidžija 2010: 194). Истина, речи „многе од јеретика обрати на веру хришћанску", на прво читање би могле да наведу, управо, на овакав закључак и тешко да би се другачије могле схватити. Међутим, да ли је могуће донети такав закључак? Читајући Данилов *Зборник*, увиђа се да је он настао под јаким утицајем „Христове вере", која је један од његових главних мотива, при чему се аутор трудио да истакне „христољубивост" личности чије је животописе представио. Према томе, ако бисмо прихватили мишљење које је изнео Солојев, то би значило да је Данилу свеједно, не само у поменутој реченици већ и на нивоу читавог *Зборника*. Зато морамо поставити питање: шта Данило подразумева под „хришћанима" и „хришћанском вером"? Потпун одговор ће пружити детаљнија анализа *Зборника* али и других средњовековних српских извора.

У тексту *Зборника* који следи Драгутиновом житију, синтагму „хришћанска вера" Данило први пут помиње у житију краљице Јелене, када наводи њене речи деци, краљевима Драгутину и Милутину: мајка их опомиње

папа Никола IV одговара на Драгутинов ранији захтев (како се сматра) који се тицао његове молбе папи да му обезбеди људе који би се позабавили јеретицима у Усори и Соли. Папа му потврдно одговара, обећава да ће они који „поседују вештину писања и познају језик тих регија" бити послати и тражи од Драгутина да им пружи помоћ и подржи у њиховој акцији. У другом писму, папа обавештава фрањевачког провинцијала о овој намери и наређује му да пошаље двојицу људи у ове пределе како би се бавили инквизиторским радом. Из писама се види да се ради о двојици Мале браће, именом Марин и Кипријан који би, у складу са папским наређењем, имали да врше инквизиторску службу „in principatu Bosnie, Carissimo in Christo filio nostro S. Regi Serviae Illustri subiecto". Са друге стране, веома битан детаљ у целој проблематици доласка фрањеваца је и тај што се он узима здраво за готово – *као свршен чин*. Међутим, писма Николе IV ничим не потврђују да је до њега дошло већ га само наговештавају. Такође, ово не потврђује ниједан други извор. Штавише, ако имамо на уму да седам година касније, 1298. године, нови папа Бонифације VIII (1294–1303), понавља наредбу Николе IV фрањевцима и проширује им подручје надлежности, онда је реално претпоставити да је акција 1291. године или била неуспешна или да фрањевци у Босну нису ни дошли (Rački 1869: 170; Fine 1975: 154; Драгојловић 1987: 71. Уп. Фајново мишљење из једног каснијег рада: Fine 1987: 220). За наредбу фрањевцима из 1298. године, видети: Theiner 1859: 381. Услед подробније анализе извора, у овом раду је напуштено мишљење у вези са доласком фрањеваца, изнето у: Цвитковац 2017: 103, нап. 2.

да су „пород и васпитање хришћанске вере“ (Даничић 1866: 71; Мирковић 1935: 55; Мак Данијел–Петровић 1988: 89).[2] Данило не прецизира Јеленине речи до краја али то није ни потребно, с обзиром да су Драгутин и Милутин, несумњиво, православне личности. Рекло би се да том „васпитању“ архиепископ посвећује посебну пажњу када говори о Драгутиновом даривању Јерусалима, Синаја и неких руских земаља или његовом монашењу; или када нашироко наводи Милутинове ктиторске заслуге. Већ овде почиње полако да се наслућује на шта тачно Данило мисли.

Други пут на „хришћанску веру“ наилазимо у житију краља Милутина где Данило, између осталог, каже: „Јер овај хулни цар, ђаволом наговорен, сличан је оном лукавом предатељу који одступи од светлости у таму, као што и овај Палеолог[3] одлучивши се од хришћанске вере, узе веру латинску.“ (Даничић 1866: 110; Мирковић, 1935, 83; Мак Данијел-Петровић 1988: 114). Ова реченица нам је вишеструко значајна:

1. На првом месту, она говори о отпадништву византијског цара, а мислећи на догађај из 1274. године, када је Михајло VIII Палеолог примио Лионску унију и признао примат римске цркве и римске догме (Острогорски 1998: 427, 430–434).

2. Затим, она јасно сведочи о присуству свести код Данила којом он јасно разликује источно од западног хришћанства јер, као што се може видети из других извора, српски писци термин „латински/а“ користе искључиво када говоре у контексту римокатолика и Римокатоличке цркве. Архиепископ Данило је само једна од карика у већ постојећем терминолошком континуитету. Стога, тај атрибут не представља само Данилов хир или његов уметнички израз већ општеприхваћени назив за римокатолике.[4]

---

2 У житију краља Уроша, Драгутин је „Богом даровани син, пород добре вере“ (Даничић 1866: 11–12; Мирковић 1935: 12; Мак Данијел-Петровић 1988: 51).

3 Мисли се на ромејског цара Михајла VIII Палеолога (1259–1282).

4 Зато и не чуди што га налазимо код свих најзначајнијих српских средњовековних писаца/биографа: Светог Саве, Стефана Првовенчаног, Доментијана и Теодосија Хиландарца. Свети Сава о томе сведочи када, у житију Стефана Немање, пише о свом боравку у Хиландару: „И кад проведох ту осам година, настадоше многи метежи на тој страни, јер дођоше Латини и заузеше Цариград, пређашњу Грчку земљу[...]“ (Башић 1980: 70). Сава, без сумње, зна ко су *Латини*. Стефан Првовенчани, исто у Немањином житију, приповедајући о очевом крштењу, каже: „А како су у земљи тој (Дукљи; прим. Н. Ц.) и латински јереји, то се по вољи божјој удостоји да у храму том прими и латинско крштење.“ (Јухас Георгиевска 1988: 64). Доментијан, животописац Стефана Немање и Светог Саве, Латине спомиње два пута. Први пут у Савином житију где каже: „А Свети, отишавши са својим ученицима ка светом Георгију, кога раније беше искупио порабаћена од Латина[...]“ (Даничић 1860: 185; Даничић 1865: 302; Маринковић 1988: 200). Доментијан овде мисли на манастир Св. Ђорђа који је Сава, приликом свог првог путовања у Свету земљу, откупио од Латина и даровао га као метох манастиру Светог Саве Освећеног (Маринковић 1988: 366, нап. 28). Други пут, у Симеоновом житију, Сава спомиње Латине када говори о повратку Цариграда у окриље Ромеја:

Најбољи доказ за ову тврдњу налазимо у *Законику* цара Стефана Уроша V Душана (1331–1355). Управо у Душановом *Законику* наилазимо на примере који на најочитији могући начин говоре о карактеру вере „латинске" и њеном односу са вером „хришћанском". На самом почетку *Законика*, у првом члану, пише: „Најпре за хришћанство. Овим начином да се очисти хришћанство." (Бубало 2010: 149). „Хришћанство", наравно, није ништа друго до православље.[5] Првих 38 чланова, а поготово чланови 5–9 и 21 *Законика*, у којима је извршена *апсолутна* дистинкција на православље и римокатолицизам, сведоче да је то тако. У њима су прописане тешке казне за дела која би могла да нашкоде првој, а на штету друге вере.[6] Треба напоменути и да је *Законик*, зарад очувања православља, подједнако ригорозан и према римокатолицизму и према јереси.

3. „Хришћанска вера" је синтагма коју Данило користи како би означио православље, јер један цариградски и византијски цар се, пре него промени

„Године 6772. у царство благовернога цара грчкога кир Михајла Палеолога у треће лето, када узе Цариград од Латина[...]" (Даничић 1865: 116; Маринковић 1988: 324). Млађи Савин животописац и савременик архиепископа Данила II, монах Теодосије, говорећи о Савиним делима у житију првог српског архиепископа, записао је и следеће: „[...] а онима који су били крштени у латинској јереси, пошто проклеше, такође, најпре своју злу јерес, и пошто изговорише символ вере и прочиташе молитву светоме миру, заповеди да се помажу тим светим миром по свим удовима и да тако буду с нама у вери." (Башић 1924: 199; Богдановић 1988: 212). У вези са Савиним откупом цркве Св. Ђорђа у Акри, Теодосије нам доноси исти податак као и Доментијан: „Свети се попе у град ка цркви Светога Георгија, у метохију Лавре Светога Саве, коју свети на првом путу, од Латина поробљену, беше искупио и Лаври повратио." (Богдановић 1988: 238; Башић 1924: 225).

5 Већ на самом почетку, у тексту увода *Законика*, имамо прилике да се упознамо са Душановим мотивима за доношење оваквог законика: „Стога ја, свеистински раб господара мојега Христа [...] пожелех неке врлине и законе најистинитије и православне вере поставити." (Бубало 2010: 148).

6 Чл. 5: „И архијереји да не проклињу хришћане за духовна сагрешења. Да пошаљу (духовника) двапут или трипут ка ономе (који је згрешио), да му предочи кривицу, и ако не послуша и не усхтедне да се исправи духовном заповешћу, тада да се одлучи од цркве"; Чл. 6: „И за јерес латинску: Хришћани који су се обратили у латински обред, да се врате опет у хришћанство. Ако ли се ко нађе да није послушао и није се вратио у хришћанство, да се казни како пише у Законику светих отаца"; Чл. 7: „И да постави Црква велика протопопе по свим трговима [и градовима] да поврате хришћане из јереси латинске, оне који су се обратили у веру латинску, и да им дају заповест духовну, те да се врати сваки у хришћанство"; Чл. 8: „И ако се нађе поп латински да је обратио хришћанина у веру латинску, да се казни по Закону светих отаца"; Чл. 9: „И ако се нађе полуверац* ожењен хришћанком, ако усхте нека се крсти у хришћанство. Ако ли се не крсти, да му се одузму жена и деца и да им (полуверац) да део од куће, а он да се изагна." Чл. 10: „И јеретик који се нађе живећи међу хришћанима да се жигоше по образу и да се прогна. Ко би га скривао и тај да се жигоше."
Чл. 21: „И ко прода хришћанина у иноверну веру, да му се рука одсече и језик одреже." (Бубало 2010: 149–152, 157). *Израз полуверац има више значења, али се у *Законику* користи како би се означили римокатолици.

веру, могао „одлучити“ само од православног хришћанства. Отуда нема сумње да Данило од „хришћанском вером“ подразумева, управо, православље што овај пример недвосмислено доказује.[7]

7 Овај тренд потврђују и познији извори, попут Даниловог ученика и млађег Григорија Цамблака. Ученик о овоме говори на почетку житија краља (цара) Душана, у делу који говори о Душановој одлуци да се крунише за краља: „Ево, достојно је да свршим по закону, као и сви цареви хришћанске вере, који су прво примили благослов из руке патријархове, и од њега по достојању венчавани, примају царски престо, па и ја треба такође да чиним, као што учинише и моји родитељи и прародитељи.“ (Даничић 1866: 218; Мирковић 1935: 164; Мак Данијел 1989: 69). Данило не мисли буквално да Душан прима „царски престо“, пошто се Душан за цара крунисао тек 16. априла 1346. године. Он то говори више у театралном смислу, с намером да нагласи Душаново владарско достојанство, као што се, уосталом, да видети из његовог даљег казивања: „[...] у његову царском двору Сврчину; [...] Данило учини молитву, и узевши царски венац у своје руке [...]; И узевши га на престо царски, прославише га велегласно.“ (Даничић 1866: 219; Мирковић 1935: 165; Мак Данијел 1989: 69). Уп. нпр. у Јоаникијевом житију, када Данило говори о краљу Урошу: „Јер овај благочастиви краљ Урош, видећи се лишен царскога престола [...]“ (Даничић 1866: 289; Мирковић 1935: 220; Мак Данијел-Петровић 1988: 190). Непотребно је објашњавати ко је „патријарх“, као што је непотребно објашњавати и да су Душанови „родитељи и прародитељи“ били православни. Ипак, требало би се још мало задржати на анализи даљег текста. Као што можемо да читамо, Душан пише лично Данилу, тада још увек архиепископу, тражећи од њега да лично руководи церемонијом крунисања и желећи да „благословом руке твоје примимо овај престо Богом даровани ми“ (Даничић 1866: 218; Мирковић 1935: 164; Мак Данијел 1989: 69). Церемонија крунисања, на начин на који је то Душан желео да уради (као и код „свих царева хришћанске вере“), обављена је на државном сабору, уз присуство православног свештенства, на празник Рождества: „И када је овај преосвећени дошао са Богом дарованом му паством, епископима и игуманима, и са целим клиром црквеним, и када је био сабран цео сабор српске земље [...]; и када је био славни празник Рођења пресвете Богородице [...]; изложи му господин мој, преосвећени кир Данило, божанствене и целомудрене речи са целим сабором епископа и игумана и часних црнаца [...]“ (Даничић 1866: 218; Мирковић 1935: 164–165; Мак Данијел-Петровић 1988: 69). Напослетку церемоније, Душан говори Данилу да се моли за њега и његову владавину али и за његову јачину у вери: „Но, моли Господа за мене, да ме утврди у вољи свога разума, да не преступим твојих божанствених заповести, нити да умалим тобом светоположене ми добре вере Христове [...]“ (Цитирано према Мирковићевом преводу: Мирковић 1935: 165. Уп.: Мак Данијел-Петровић 1988: 70. У Даничићевом издању (стр. 219), уместо „добре вере“, пише „благоверја“). Штавише, Душан жели да је ојача: „[...] но да још испуним и окончам већим законима и савршенијим уставима утврђења и записе родитеља мојих и прародитеља о светим и божанственим црквама.“ (Даничић 1866: 219; Мирковић 1935: 165; Мак Данијел-Петровић 1988: 70). Пишући житије Стефана Дечанског, Григорије Цамблак се осврће и велича Стефанов рад на корист вере па наводи: „Таква је била Стефанова ревност за побожност, таква је била мржња према јеретицима, таква вера ка Христу. И када је у туђој земљи и заточењу дисао таквом ревношћу према православљу да је и цара подигао на изгнање јеретика, и који је тако био снажан у Христу који га крепи, шта ли он неће учинити када буде имао државу у својој вољи.“ Мало касније, он описује преговоре непосредно пред битку на Велбужду између бугарског цара Михајла и „најхришћанскијег Стефана“ (Петровић 1989: 56, 67).

***

У тражењу одговора на питање на шта Данило тачно мисли када помиње „хришћанску веру", помоћи ће нам наставак његове реченице који гласи: „[...] и крсти их у име Оца и Сина и Св. Духа[8] и присаједини их светој саборној и апостолској цркви." Конкретно, акценат је на синтагми *света саборна и апостолска црква* којој би, у покушају објашњења одговора на питање шта она за српско свештенство тог времена представља, ваљало посветити додатну пажњу. Најбоље ћемо то видети код истог писца који овај израз понавља у житију краљице Јелене када говори о подизању православног манастира Градац: „А и Ти, Госпођо Богородице, заручнице мога живота, овај храм, посвећен Твоме светоме имену, сједини га ка светим саборним и апостолским црквама" (Даничић 1866: 77; Мирковић 1935: 60; Мак Данијел-Петровић 1988: 93). Сједињење које се помиње у ова два примера се може тумачити двојако: као привођење српској православној архиепископији[9] и као симболични приступ читавој православној екумени. Исти овај израз налазимо и Теодосијевом житију Св. Саве који говори о Савином мисионарском раду. Према Теодосију, света саборна апостолска црква је свакако православна: „Које од благородника налажаше у јересима мољаше их много и поучаваше да се придруже саборној апостолској цркви..." (Башић 1924: 196–200; Богдановић 1988: 209–213). То се најбоље види из контекста: под „блогородним" који су запали у „јерес", подразумевају се римокатолици и „некрштени", тако да је јасно да су они приведени (српској) православној цркви. О карактеру ове цркве више сазнајемо и из увода Душановог *Законика* у којем се каже: „Као што их приличи имати и подржати по светој и свесаборној и апостолској цркви Господа Бога и Спаса нашега Исуса Христа, по земљама и по градовима, да се не умножи у држави царства нашега нека злоба и зло стремљење и опака мржња, већ напротив да поживимо у свакој тихости и спокојном животу и православној вери, са свим људима царства нашега, малим и великим, и да стекнемо царство небеско у оном будућем веку, амин" (Бубало 2010: 148). Данилово помињање „свете, саборне и апостолске цркве" је у складу са Никејско-цариградским символом вере чији су облик исповедања православне цркве сачувале до данас.

8 Исту формулацију којом изражава крштење јеретика, Данило користи и раније, када у житију краља Уроша говори о крштењу његовог сина и будућег краља Драгутина: „Узевши Богом дарованога им сина, пород добре вере, донесоше га у цркву Господњу, и учинише све добро о детету по божанственоме закону, даровавши му бању крштења, и крстивши га у име Оца и Сина и светога Духа [...]" (Даничић 1866: 12; Мирковић 1935: 12–13; Мак Данијел-Петровић 1988: 51).

9 Јер су, као што се види из житија архиепископа Арсенија, „многе свете цркве, које су под њеном облашћу" (Даничић 1866: 312; Мирковић 1935: 238; Мак Данијел-Петровић 1988: 207).

Дало би се, логично, претпоставити да су „хришћани“ онда они који упражњавају „хришћанску“ веру и да су, с тога, православни. Међутим, да не бисмо нагађали, требало би поставити питање ко су, у ствари, „хришћани“ из Даниловог *Зборника*. Најбољи и најјаснији одговор на ово питање ћемо добити ако се осврнемо на вести које нам архиепископ доноси у житију краља Милутина. Краљ Милутин је у два наврата слао војну помоћ византијском цару Андронику II (1282–1321) у борби против Турака. (Ћирковић 1994: 460–461). О догађајима који су томе претходили, Данило каже: „[...] наоружа безбожне Персијанце и Агарене на народ хришћански [...]; И подигавши се од своје велике земље велика њихова множина и уђоше у Велику Романију, и уништаваху хришћане као вуци, не штедећи стада Христова [...]“ (Даничић 1866: 142–143; Мирковић 1935: 107; Мак Данијел-Петровић 1988: 136).[10] Јасно је да су „хришћани“ у „Великој Романији“, које Турци „уништаваху као вуци“, у ствари, православни живаљ. То Данило потврђује и касније, када пише о успешној акцији Милутинових одреда: „Видите и дивите се, како се људи уподобише боговима, да виде и да избављају Хришћанство од бесног ђавола“, али и када наводи Андроникове речи Милутину, којим га византијски цар позива у помоћ: „Но и опет оснажи височанство ти и Богом даровану ти државу против преосталог дела ових поганика и освети Хришћанство од насиља ових поганика [...]; А они као покорне слуге свога чедољубивога оца и господина, пођоше и у ту Романију [...]“ (Даничић 1866: 144–145; Мирковић 1935: 109; Мак Данијел-Петровић 1988: 138). Једино „хришћанство“ које је Милутинова војска могла да брани у „Романији“, било је, наравно, источно – православно.

Када говори о православној вери, Данило кроз цео текст *Зборника* користи низ атрибута којим жели да употпуни утисак и истакне је као једину праву. Тако је, између осталог, хвали и као: „свету и праву[11] хришћанску“, „добру“, „истиниту“[12], „срдачну“, „неповређену“, „непоколебиву“ и „божанствену“[13] веру. Овоме нема сумње јер поштовање и исповедање ове

10 Мотив Христовог стада се појављује и у житију архиепископа Арсенија. Јављајући Арсенију да има намеру да га постави за архиепископа, Свети Сава му говори: „А тебе остављам место мене да будеш управљач свете вере и као чувара и пастира умнога стада христоимених оваца, т. ј. деце отачаства мојега“, посветивши га, потом, на сабору, заједно „са овима епископима, јерејима и ђаконима, по чину саборне цркве велике архиепископије [...]“ (Даничић 1866: 246, 250; Мирковић 1935: 187, 189; Мак Данијел-Петровић 1988: 161, 163).

11 Уп. (Мошин 1960: 301): „Зли јеретици триклети бабуни, нарицајући се лажним крстјанима и ругајући се нашој правој вери, узимајући од књига света словеса и превраћајући на зловерје, и одлучивши се од свете и правоверне цркве [...]“

12 Уп. код Светог Саве у Служби Св. Симеону: „[...] исправљао си на веру истиниту стадо ти [...].“ (Богдановић 1986: 123).

13 Уп. код Теодосија: „Сви су трикратно исповедали образац божанствене вере, као што их је свети научио.. „Примамо све свете саборе светих отаца скупљених по

многоимените вере, он приписује несумњиво православним личностима. На овај, скоро шаблонски, приступ наилазимо и у житију архиепископа Арсенија. Међутим, примери из Арсенијевог житија су нам значајнији из разлога што нам могу помоћи да ближе идентификујемо ову веру. На једном месту, Данило каже: „Када је у та времена био Сава преосвећени први архиепископ српској земљи [...], објави се права и савршена вера у његову отачаству." (Даничић 1866: 237; Мирковић 1935: 180; Мак Данијел-Петровић 1988: 155). На другом месту, када у истом житију описује Савин силазак са столице српског архиепископа и предају звања Арсенију, Сава овако говори: „Брате и чедо вазљубљено у Господу, пази сам на себе разумно и на све стадо, коме те свети Дух постави као учитеља и пастира [...]; јер знаш колико сам се ја у своме животу подвизавао и колике сам трудове имао за *цркву Христову*." (Даничић 1866: 250–251; Мирковић 1935: 189; Мак Данијел-Петровић 1988: 164; курзив: Н. Ц.). На трећем, он говори о Савином одласку из Старог Града (Будве) за Свету Земљу: „Уподоби се овај добри *учитељ вере Христове* своме Господу [...] и сам ушавши у лађу заповеди да се одвезе [...]" (Даничић 1866: 252; Мирковић 1935: 190; Мак Данијел-Петровић 1988: 165; курзив: Н. Ц.). У житију архиепископа Јевстатија, говорећи о његовом повратку из Јерусалима и одласку на Свету Гору, Данило каже: „[...] и дошавши усели се у Свету Гору, звану Атон. И ту се показа као нови житељ и љубитељ добре (благе) вере и достојноименити управитељ законскога обичаја[...]" (Даничић 1866: 280; Мирковић 1935: 212; Мак Данијел-Петровић 1988: 183). Из наведених Данилових реченица, сасвим је јасно шта је то „права и савршена" вера, којој је то „вери Христовој" овај „добри учитељ" поучавао и за коју је „цркву Христову" Сава „трудове" имао: „А и сам Свети пролажаше и обилажаше целу земљу својега народа, *вером православља* утврђујући и учећи [...]"[14] (Богдановић 1988: 213; Башић 1924: 199;

временима и местима ради утврђењивања божанствене православне вере [...]" (Теодосије 1988: 211; Теодосије 1924: 197–198.)

14 Сâм Сава каже: „А на њој треба да чувате ви себе, браћо, чврсто, јер је свето и страшно што се на њој врши, и јер се на њој више од других држи и врши страшна и превелика тајна *наше православне вере* [...]" (Богдановић 1986: 51). У *Служби Св. Симеону*, Сава хвали оца: „[...] *православном вером* таму јеретичку прогонећи вапијаше: Децо, благословите!"; „[...] цркви *православну веру* држећи, веру као оклоп, крст као оружје, љубав као штит, као мач реч Божју, Симеоне, појаше: Децо, благословите!" (Богдановић 1986: 131; курзив: Н. Ц.). Такође, уп. Савину Жичку беседу: (8) „Ово је богољубиви (моји), догмат *православних* Отачких предања. Следујући њима, *и ми тако верујемо и тако исповедамо*, а све јеретике и сваку јерес њихову проклињемо." (9) „[...] А примамо и све Свете саборе који су се Божјом благодаћу у разна времен а и места сабирали *ради утврђивања православноī јеванђеоскоī учења*, које прима Саборна Црква." (12) „[...] И тако, *ми који смо хришћани* обећали смо: молити се Богу своме свагда, (држећи заповести Његове и увек творећи вољу Његову). Јер је 'вера без дела мртва', по речи Јаковљевој. Но, браћо и чеда моја љубљена, као што и напред рекох,

курзив: Н. Ц.). То зна и сам Данило јер је одлично упознат са ликом и делом „великога архијереја кир Саве“. За Данила, „црква Христова“ из Арсенијевог житија, иста је она „хришћанска црква“ из Драгутиновог житија: и једна и друга представљају синоним за православну цркву.[15] Најбољи доказ овоме је оставио сâм Данило у житију архиепископа Јоаникија, приликом описивања његовог постављења на место архиепископа: „И видећи се да би удостојен великоимените славе и части од Господа, и да му се дарова дар од вишње премудрости, да има духовну власт правоверне хришћанске вере [...] и тако прими двоструку Богом даровану власт, небесну и земаљску.“ (Даничић 1866: 288; Мирковић 1935, 218; Мак Данијел-Петровић 1988: 189).[16] Изгледаће чудно јер Данило нигде не говори о „православним“ већ искључиво о „хришћанима“, „правоверним“ или „христољубивима“, али разлог је очигледан: за њега је апсолутно логично и исправно да је православље једино право хришћанство.[17]

***

У даљем разматрању долазимо до следећег питања: колико је једном православном архиепископу, у првој половини 14. века, стало до тога да хвали прозелитизам католичке цркве и једну православну личност због подржавања истог? Јер, уколико боље погледамо писмо адресирано на Драгутина, папине намере су јасне: он не гаји сумње да би ти јеретици требало да буду покрштени у римокатолицизам.[18] Да ли би архиепископ Данило подржао

обоје [треба] да са страхом и трепетом држимо [и чувамо]. Држите (стога) реч Божју и *свету веру Христову* [...]“: *Жичка беседа Светога Саве о правој вери*, прев. владика Атанасије Јевтић, <http://www.rastko.rs/bogoslovlje/svsava-zicka_beseda_c.html>. [6. 2. 2018]. (курзив: Н. Ц.).

15 Уп. Настављачеве речи у житију архиепископа Данила I: „И он је био достојан водитељ вере божанствене и бринуо се за Христову цркву као што треба“ (Даничић 1866: 275; Мирковић 1935: 208; Мак Данијел 1989: 123).

16 Када је постао архиепископ, Јоаникије је „држао престо Господом даровани му, и тада је управљао добрим и непомућеним животом праве вере“ (Даничић 1866: 289; Мирковић 1935: 219; Мак Данијел-Петровић 1988: 190).

17 „[...]правоверним његовим бољарима[...]“ (Даничић 1866: 308; Мирковић 1935: 235; Мак Данијел-Петровић 1988: 204). Наравно, приликом именовања *православља*, Данило се само користи устаљеном терминологијом коју користе и старији писци, попут Светог Саве и Стефана Првовенчаног. Видети код Светог Саве у житију Св. Симеона (Богдановић 1986: 97, 100, 109) и код Стефана Првовенчаног (Јухас Георгиевска 1988: 57), недвосмислено: „Брзо идући с горе оне сиђе на раван, тј. у Свету Гору, где и чу да се живи миран и неметежан живот на ливади тој, и да се православље добро укоренило[...]“; и још: стр. 69, 70, 71. Уп. код Настављача обраћање Стефана Дечанског бугарском цару: „Ако ово учиниш, умириће црквене раздоре и дароваћеш православнима дубоку мир, увеличаћеш скиптар царства и биће истинити цар *истинитим хришћанима*[...]“ (Петровић 1989: 56; курзив: Н. Ц.).

18 Сам папа у писму Драгутину говори следеће: „Обезбеђујем ти брата фрањевачког реда (Ministro ordinis fratrum Minorum Provintie Sclavonie: прим. аут.) из провинције

овако нешто? Не. Штавише, Данило ниједном речју не наговештава ову могућност. Александар Соловјев наводи како он хвали краљицу Јелену Анжујску као узор хришћанке иако је она позната као римокатолкиња (Solovjev 1953: 80, нар. 202).[19] Истина, Данило хвали Јелену – али не као римокатолкињу већ као личност која има заслуга за православље.[20] У њеном житију он наводи само њено прегалаштво и мотиве који се јављају у корист православља. Тако, нпр. не пропушта да спомене подизање манастира Градац, моменат када Јелена постаје калуђерица, узбуђење када на самрти угледа православно свештенство и њихово присуство сахрани на којој се, поред рашког епископа Павла, нашао и сам Данило као бањски епископ. Притом, Данило стално инсистира на њеном „христољубљу" и „благочестивости", што су епитети које он користи кад хоће да истакне нечију љубав ка православној вери. Са друге стране, ни једном речју не спомиње њен рад на подржавању римокатоличке вере у приморју (али и на ширем плану) који је добро познат.

Данило нема обичај да пише похвално о римокатолицима. Овај став се најбоље види на примеру Михајла VIII, којег српски архиепископ ни најмање не штеди због тога што је прешао у окриље западне цркве и примио Лионску унију 1274. године. За њега има само речи највеће покуде, говорећи како га је сам ђаво наговорио на тај чин и истичући да се прославио у „туђем наслеђу". Целокупан утисак Данило завршава аналогијом која врло сликовито илуструје његово мишљење о Михајловом чину: „Јер овај хулни цар, ђаволом наговорен, сличан је оном лукавом предатељу који одступи од светлости у таму[...]" (Даничић 1866: 110; Мирковић 1935, 83; Мак Данијел-Петровић 1988: 114). Описујући цара Михајла као „нечастивог" и називајући његову (нову) веру „лукавом" (ђаволском), Данило се користи истом оном негативном реториком коју, поред њега, користе и старији животописци, попут Светог Саве и Стефана Немањића, када говоре о свему ономе што не припада православљу: ђаволу (или о контексту у вези са њим),

---

Склавоније, који је од стране особа из свог реда, кроз наша разна писма у својој досадашњој служби, у потпуности упознат са чињеницом да наш ауторитет бира двојицу браће из тих редова да именују одговарајуће особе, који су доказани у послу и имају практично искуство, поседују вештину писања и познају језик тих регија, да управљају поменутим деловима земље, како би се из тих делова, помоћу католичке вере и уз Божју милост, коју у том тренутку треба у потпуности прихватити, уклонила јеретичка злоба" (Theiner 1859: 378).

19 Такође: Kapidžija 2010: 194: „[...] а с друге стране, хвали побожност краљица Јелене и Катарине, које су биле католкиње."

20 Данило зна да је Јелена „од племена Фрушкога" и јасно му је да она не може тек тако да одбаци своје наслеђе. Отуда је разумљив савет који, према архиепископу, „блажени оци" упућују Јелени: „Ове речи, које ти шаљемо христољубива госпођо, ако сачуваш и примиш у свој ум љубављу истините вере срца твога, а уз то не одлучуј се љубави према странцима[...]" (Даничић 1866: 67; Мирковић 1935: 52; Мак Данијел-Петровић 1988: 87). Савет да се *не одлучује љубави према странцима* се чини јасном алузијом на њено порекло.

јереси, иноверцима[...] (Уп.: Башић 1980: 63; Јухас Георгиевска 1988: 70–71). Штавише, смрт која је цара Михајла задесила недуго потом, Данило види као директну последицу његовог сагрешења о веру.[21] Дакле, супротно Соловјевом запажању, код Данила се наслућује негативан став према римокатоличкој вери. Треба бити искрен и рећи да Данило нигде о истој не пише погрдно и нетрпељиво.

На основу претходно наведеног, сматрамо да архиепископ Данило II није равнодушан према вери у коју су покрштени јеретици о којима говори у житију краља Драгутина и да он, без сумње, „хришћанску веру“ види као синоним за православље.[22] У складу са тим, било би погрешно његове наводе у којима спомиње покрштавање јеретика доводити у везу са фрањевачком мисијом, јер је тешко замислити да би фрањевачки свештеници икога покрстили у православље, па био то макар и јеретик.

***

Пошто је, чини се, отклоњена сумња по питању идентитета „хришћанске вере“, може се поставити питање на шта се тачно односе Данилови наводи о покрштавању. Алтернатива мишљењу да се ради о покрштавању од стране фрањеваца, била би да се ради о посебној анти-јеретичкој акцији, вођеној од стране православног свештенства. До сада се ова теза појавила у тек неколико радова и није шире образлагана. Први је са овим мишљењем, додуше, индиректно, иступио Иларион Руварац, давне 1878. године. Руварац је у свом раду, у делу у којем је разматрао границе и надлежности дабаске епископије, без превише детаљисања, само констатовао да је у мисијама против јеретика на Драгутиновим територијама у Босни, највероватније, учествовао и дабарски епископ Исаија, позивајући се на наводе Српског

21 „Јер пророк и Боготац [Давид] рече говорећи: Муж крви и варљив, неће дочекати половине својих дана.“; „[...] и ту изненада, не боловавши ни мало, издахну посред народа својих војника, оповргнут чудном смрћу, да су се сви чудили. Јер рече: Чудна је смрт грешника.“ (Даничић 1866: 110–111; Мирковић 1934: 83; Мак Данијел-Петровић 1988: 114).

22 Ово је приметила и Марија Јанковић (1985: 55). Међутим, она своје мишљење није образлагала већ је, једноставно, установила да је „света саборна и апостолска црква“ исто што и српска архиепископија. Исто и у: Нилевић 1990: 38. Додуше, Нилевић је овде у сукобу са самим собом пошто прво на стр. 38 наводи: „[...]његово (Данилово; прим. Н. Ц.) свједочење да су босански јеретици приведени светој саборној и апостолској цркви, *тј. српској архиепископији*, говорило би у прилог да је у Соли и Усори врло живо дјеловала православна црквена организација.“ (курзив Н. Ц.) Међутим, недуго потом, под утицајем Александра Соловјева, констатује да Данилу није битна вера у којој су јеретици покрштени (стр. 39), правдајући ово практичном потребом за сарадњом двеју цркава против јереси која „проповиједа и социјалну једнакост, тако опречну феудалном врху.“ Овај закључак се заснива на чистој претпоставци пошто ни сам Данило не наговештава овакву могућност.

синодика православља (Руварац 1878: 252). Александар Соловјев је као реалну могућност претпоставио да се Драгутин у почетку борбе против јереси ослањао на православно свештенство (1953: 79). У релативно скоријој прошлости, ову тезу је подржала неколицина историчара. Крајем 50-их година 20. века, то је урадио Владимир Мошин (1957: 167). После њега, исто су изнели Марија Јанковић (1985: 55) и Борис Нилевић (Нилевић 1990: 37–38, 212).[23] Да Данилови наводи и папска писма говоре о два различита догађаја, приметио је и Драгољуб Драгојловић (1987: 70–71). Ипак, Драгојловићево тумачење је утолико занимљивије јер оставља могућност и да се акција на челу са православним свештенством десила *после* неуспешне акције фрањеваца. У блиској прошлости је ово коментарисала и Елмедина Капиција, наводећи да Драгутинова борба против јереси у североисточној Босни, са ослонцем на православно свештенство нема утемељење у изворима (2010: 195). Међутим, управо супротно. За анти-јеретичку акцију на челу са православним свештенством, потврда се може наћи. Ова тврдња се ослања на податке из поменутог Пљеваљског синодика православља.[24] Додатно је употпуњава и сам архиепископ Данило који наводи да су јеретици покрштени у православно хришћанство.

Александар Соловјев је добро приметио да је настанак редакције српског синодика православља архиепископа Арсенија могао бити узрокован верским приликама, односно јачањем јереси у Босни, као што се види из изворне грађе (Драгојловић 1987: 56–68). Исто би се могло приметити и за редакцију архиепископа Јакова јер је, крајем 13. века, почело поновно интересовање Курије за јерес у североисточној Босни. Иако Рим и Угарска не иступају више онако интензивно као у првој половини века, када су крсташки походи били чести, види се да мачвански банови поново преузимају на себе обавезу борбе против јеретика (Solovjev 1953: 78; Драгојловић 1987: 69–72). С тим у вези, реално је претпоставити да се јерес осећала и у пограничним српским територијама које су биле под надлежношћу граничних српских епископија, тако да је било потребно предупредити њен јачи одјек. Синодик проклиње „зле јеретике триклете бабуне" и „све који се лажно називају крстјани и крстјанке" (Мошин 1960: 301–302). Насупрот проклетствима, синодик поје „многа лета" „господину нашему Стефану (Драгутину)", његовој жени Каталини, као и дабарском епископу Исаији.

23 Нилевић то чини уз врло јак ослонац на рад Марије Јанковић.

24 Читав синодик има корене у грчком тексту и допуне по узору на бугарски Синодик цара Борила из 1211. године. Према Мошину, обнародовао га је Св. Сава на сабору у манастиру Жичи, 1221. године. Синодик је, потом, доживео две редакције: прву под архиепископом Арсенијем II, (између 1235–1243) и другу под архиепископом Јаковом (1286–1292). Исти је објавио потпуно критичко издање према рукопису из манастира Св. Тројице код Пљевља. Мошин га је, на основу водених знакова, датирао у последњу четвртину 14. века. (Мошин 1959: 317–394; Мошин 1960: 278–353) За ранија издања и детаљну анализу: Mošin 1957: 154–176.

Време настанка синодика се датује у период столовања архиепископа Јакова (1286–1292) и извесно је да је писан на територији краља Драгутина (Станојевић 1933: 63–64; Динић 1952: 249–250). Према томе, ово је јак аргумент у прилог тези да се Драгутин, пре обраћања папи, ослањао на православно свештенство.[25] Он је као један од утицајних феудалаца имао одређену дозу слободе у верским пословима на својим територијама, што се временски поклапа са периодом његових јачих веза са Куријом.[26] Ово гледиште употпуњују и вести о „босанском епископу“ Василију који се у изворима јавља 1293. године, недуго после Драгутинових контаката са папством из 1291. године.[27] На крају, логично би било да је Данило II, за потребе житија, податке о овом догађају црпео из домаћег (и највероватније старијег) извора, као што је синодик. Такође, Данило је као црквено лице морао бити упознат са богослужбеним књигама, а домаћи извори су му сигурно били далеко приступачнији од извора папске провенијенције. С обзиром на то да је био близак краљу Драгутину, оправдано је претпоставити питање да ли је он, уопште, био упознат са Драгутиновим везама са папом и преписком која је из тих веза проистекла. Вероватноћа за овако нешто сигурно постоји али, судећи по вестима које нам је оставио, не само у Драгутиновом житију него и у читавом *Зборнику*, оне нас не наводе на позитиван закључак по том питању.

---

25 Историчари који заступају ово виђење, догађај датирају у период који претходи папским писмима од 23. марта 1291. године. Када је хронологија у питању, једино што се код ове акције може одредити јесу горња и доња хронолошка граница. Вести из Драгутиновог житија и синодика не пружају више података на основу којих би се могао одредити конкретан датум.

26 У прилог овоме говори и писмо папе Николе IV свом легату Еугубину од 1. августа 1290. године, у којем се папа жали легату на „шизматичког“ епископа и „великаше шизматике“ који се налазе у Београду, тада под Драгутиновом управом (Theiner 1859: 366; Калић Мијушковић 1968: 68, 359, нап. 7). Нема сумње да се „шизматици“ овде налазе већ неко време. Изостанак жустрије реакције курије по овом питању бива разумљивији ако у обзир узмемо околности на ширем плану. С обзиром да се фрањевачка акција, највероватније, није ни десила, папски налог фрањевцима може да се посматра и као дипломатски потез који је за циљ имао да задовољи обостране аспирације: Драгутинове, који је подржавао Карла Анжујског као потенцијалног кандидата на угарски престо и којем би, у настојању да учврсти своје и позиције своје породице на западу, сигурно добро дошла подршка Курије; папе, који у Драгутину види добар ослонац у даљим акцијама ка Угарској и њеном краљу (који одбија да покрсти Кумане) према којем је Курија, иначе, већ доста дуго у толикој мери непријатељски расположена, да се ни најмање не устручава да му прети крсташким ратом (Krstić 2016: 39–40; Klaić 1994: 128–131; 136–142). Овај интерес је учвршћен и Драгутиновим постављањем под папску заштиту (Theiner 1869: 375). Наравно, постављање Драгутина под папску заштиту није за собом повукло и његову промену вере као што се то неретко тврди.

27 Василије се у изворима први и једини пут (још увек) појављује 1293. године као један од посредника у преговорима око брака између Драгутиновог сина Владислава и Констанце Морозини (Радонић 1934: 83–84; Станојевић 1934: 110–112). Мишљење је и да би он могао бити мачвански епископ, задужен за мисионарски рад у североисточној Босни. За мишљења видети: Цвитковац 2017: 106–107, посебно нап. 11.

***

На самом крају, закључак би био да се гледишта која у Даниловом податку о покрштавању виде потврду доласка фрањеваца у Босну 1291. године, имају посматрати као неосноване претпоставке или одбацити у потпуности. Узевши у обзир да архиепископ Данило II, без сумње, говори о превођењу јеретика у окриље православне цркве, тумачење у корист фрањевачке тезе би било нетачно. Иако се, осим ширег хронолошког оквира, приближно време одигравања догађаја о којем нас обавештава архиепископ не може одредити, сигурно је да покрштавање споменуто у *Житију краља Драгутина* треба посматрати као одвојен догађај у односу на онај о којем говоре папска писма од 23. марта 1291. године. Наравно, под условом да се он уопште и десио.

ИЗВОРИ:

Башић 1924: Миливоје Башић (прев.). *Живот Св. Саве од Теодосија*. Београд: Српска књижевна задруга.

Башић 1980: Миловоје Башић (прев.). *Сава Немањић. Живот Стефана Немање*. Београд: Рад.

Бодановић 1986: Димитрије Богдановић (прир.). *Свети Сава. Сабрани списи*. Београд: Просвета: Српска књижевна задруга.

Богдановић 1988: Димитрије Богдановић (прир.). *Теодосије. Житија.* Београд: Просвета: Српска књижевна задруга.

Бубало 2010: Ђорђе Бубало (ур.). *Душанов законик*. Београд: Завод за уџбенике: Службени Гласник.

Даничић 1860: Ђура Даничић (прир.). *Доментијан. Живот Светога Саве.* Београд: Друштво српске словесности: Државна штампарија.

Даничић 1865: Ђура Даничић (прир.). *Доментијан. Живот Светога Симеуна и Светога Саве*. Београд: Државна штампарија.

Даничић 1866: Ђура Даничић (прир.). *Архиепископ Данило и други. Животи краљева и архиепископа српских.* Загреб: Штампарија Светозара Галца и ком.

Јевтић: Атанасије Јевтић (прев.). *Жичка беседа Светога Саве о правој вери*. <http://www.rastko.rs/bogoslovlje/svsava-zicka_beseda_c.html>. [6. 2. 2018].

Јухас Георгиевска 1988: Љиљана Јухас Георгиевска (прир.). *Стефан Првовенчани. Сабрани списи*. Београд: Просвета: Српска књижевна задруга.

Мак Данијел-Петровић 1988: Гордон Мак Данијел и Дамњан Петровић (прир.). *Данило Други. Животи краљева и архиепископа српских. Службе,* Београд: Просвета: Српска књижевна задруга.

Мак Данијел 1989: Гордон Мак Данијел (прир.). *Данилов настављач. Данилов ученик, други настављачи Данилової зборника.* Београд: Просвета: Српска књижевна задруга.

Маринковић 1988: Радмила Маринковић (ур.). *Доментијан. Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона*. Београд: Просвета: Српска књижевна задруга.

Мирковић 1935: Лазар Мирковић (прев.). *Архиепископ Данило. Животи краљева и архиепископа српских*. Београд: Српска књижевна задруга.

Мошин 1959: Владимир Мошин. „Сербская редакция синодика в неделю православия. Анализ текстов". *Византийский временик*, том XVI, 317–394.

Мошин 1960: Владимир Мошин. „Сербская редакция синодика в неделю православия. Тексты“. *Византийский временик*, том XVII, 278–353.

Петровић 1989: Дамњан Петровић (прир.). *Григорије Цамблак. Књижевни рад у Србији*. Београд: Просвета: Српска књижевна задруга.

Радонић 1934: Јован Радонић. *Дубровачка акта I*. Београд: Српска краљевска академија.

Станојевић 1934: Станоје Станојевић. *Из наше прошлости I*. Београд: Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон А. Д.

Theiner 1859: Augustino Theiner. *Vetera monumenta historica hungariam sacram illustrantia*, tomus primus. Romae: Typis Vaticanis.

ЛИТЕРАТУРА:

Динић 1952: Михаило Динић. „Уз расправу Област краља Драгутина после Дежева“. *Историјски часопис. Орган Историског института САН*. књ. 3, год. 1951–1952, 249–251.

Драгојловић 1987: Драгољуб Драгојловић. *Крстјани и јеретичка црква босанска*. Београд: САНУ: Балканолошки институт.

Јанковић 1985: Марија Јанковић. *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*. Београд: Народна књига: Историјски институт у Београду.

Калић Мијушковић 1967: Јованка Калић Мијушковић. *Београд у средњем веку*. Београд: Српска књижевна задруга.

Коматина 2016: Ивана Коматина. *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*. Београд: Историјски институт Београд.

Нилевић 1990: Борис Нилевић. *Српска православна црква у Босни и Херцеговини до обнове Пећке патријаршије 1557. године*. Сарајево: Веселин Маслеша.

Острогорски 1998: Георгије Острогорски. *Историја Византије*. Београд: Народна књига-Алфа.

Поповић 2016: Мирослав М. Поповић. „Стефан Драгутин и римокатоличка црква“. *Баштина*, св. 41, 77–99.

Пурковић 1938: Миодраг Ал. Пурковић. *Српски епископи и митрополити средњега века*, Библиотека хришћанског дела, књ. 6, Скопље.

Руварац 1878: Иларион Руварац. „Нешто о Босни дабарској и дабро босанској епископији и о српским манастирима у Босни“, *Годишњица Николе Чупића*, бр. 2, 242–261.

Станојевић 1933: Станоје Станојевић. „Српски архиепископи од Саве II до Данила II (1263–1326)“, *Глас СКА*, бр. 153, 43–78.

Ћирковић 1964: Сима Ћирковић. *Историја средњовековне босанске државе*. Београд: Српска књижевна задруга.

Ћирковић 1994: Сима Ћирковић. *Историја српског народа: Од најстаријих времена до Маричке битке (1371)*, књ. 1. Београд: Српска књижевна задруга.

Ћоровић 1940: Владимир Ћоровић. *Хисторија Босне*, књ. 1. Београд: Српска краљевска академија.

Цвитковац 2017: Немања Цвитковац. „Верска политика Стефана Драгутина Немањића у светлу српске и хрватске историографије“. *Теолошки погледи*, бр. 50, св. 1, 101–114.

Batinić 1881: Mijo Vjenceslav Batinić. *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvi šest viekova njihova boravka 1235–1517*, sv. I, Zagreb: Tisak dioničarske tiskare.

Birin 2005: Ante Birin. „Bosansko-humski krstjani u pravoslavnim grčkim i slavenskim vrelima“. *Fenomen "krstjani" u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Zbornik radova. Ur. Franjo Šanjek. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 387–406.

Fine 1975: John V. A. Fine. *The Bosnian Church: A New Interpretation. A Study of the Bosnian Church and Its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries*. East European Monographs, No. X. Boulder: East European Quarterly; New York & London: Columbia University Press.

Fine 1987: John V. A. Fine: *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor: University of Michigan Press.

Kapidžija 2010: Elmedina Kapidžija. „Vjerska politika 'Sremskog kralja' Dragutina". *Historijska traganja*, br. 5, 187–202.

Klaić 1994: Nada Klaić. *Srednjovjekovna Bosna: Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377. g)*. Zagreb: Eminex.

Krstić 2016: Aleksandar Krstić. "The Rival and the Vassal of Charles Robert". *Banatica*, 26/II, 33–51.

Mandić 1979: Dominik Mandić. *Bosna i Hercegovina. Bogomilska crkva bosanskih krstjana"*, knj. 2, Chicago: Ziral.

Mošin 1957: Vladimir Mošin. "Rukopis Pljevaljskog sinodika pravoslavlja", *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu*, 6–7–8, 154–176.

Rački 1869: Franjo Rački. „Bogumili i patareni". *Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. VII, 84–179.

Solovjev 1953: Aleksandar Solovjev. *Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogomilstvu na Balkanu*. Sarajevo: Veselin Masleša.

Šidak 1937: Jaroslav Šidak. „Problem bosanske crkve u našoj istoriografiji od Petranovića do Glušca: Prilog rješenju t. zv. bogumilskog pitanja". *Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 259, 37–182.

Šidak 1975: Jaroslav Šidak. *Studije o „Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.

Nemanja CVITKOVAC

ARCHBISHOP DANILO II, "CHRISTIAN FAITH" AND THE FRANCISCANS

Summary

While writing the biography of king Dragutin Nemanjić (1276–1282), Serbian archbishop Danilo II (1324–1337) names an interesting detail concerning Dragutin's religious policy, namely his struggle against heresy. According to the biography, Dragutin converted many heretics in Bosnia *to the Christian faith*, "baptising them in the name of the Father and the Son and the Holy Spirit" and "merging them with the Holy Convocational and Apostolic Church". Apart from Dragutin's biography, we learn something about his religious policy from the letters of Pope Nicholas IV (1288–1292). More precisely, the two letters from the 23rd March, 1291. It is shown that in the areas of Usora and Soli (northeastern Bosnia) an anti-heretical action should have been conducted under the supreme patronage of Rome. The action itself should have been led by the Franciscan priests. However, apart from the Pope's command to the Franciscan governor to send priests who would implement this action, nothing else is known about the action itself. However, a large number of historians are still claiming that the action was conducted. Furthermore, it is also claimed that the verification of its successful outcome could be found in the words of Archbishop Danilo.

In these cases, one important detail was neglected out of Danilo's quotation, and that is the moment when the Serbian archbishop said that the heretics were baptised in "the Christian faith". Based on the analysis of Danilo's literary opus and other Serbian medieval sources, there is no doubt that Danilo, by referring to the "Christian faith", alludes to the Eastern Orthodox faith which is shown in this very paper. Based on this, the assumption that both Danilo and papal letters speak of the same event must be rejected as unfounded. Therefore, the baptism mentioned by Archbishop Danilo should be seen as a separate event in relation to the *alleged* Franciscan action mentioned in the Pope's letters. The whole situation regarding the arrival of the Franciscans should be taken with a large grain of salt because, based on the primary source material, one cannot say for sure whether it actually happened at all.

Key words: Archbishop Danilo II (1324–1337), King Dragutin (1276–1282), Pope Nicolas IV (1288–1292), Christianity, Orthodox Church, Roman Catholic Church, Franciscans, heresy.

Рад је предат 14. априла 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 904:726.596(497)"08"(049.2)
929.731 Вишеслав, српски кнез(049.2)

Оригинални научни рад

*Марко П. АТЛАГИЋ**
Универзитет у Приштини, Филозофски факултет,
Косовска Митровица

*Филип М.ОБРАДОВИЋ***
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

ВИШЕСЛАВ ЈЕ СРПСКИ А НЕ ХРВАТСКИ КНЕЗ, А ВИШЕСЛАВОВА КРСТИОНИЦА РАНОХРИШЋАНСКИ СРПСКИ А НЕ ХРВАТСКИ КУЛТУРНИ СПОМЕНИК

Апстракт: У раду се говори о Вишеславовој крстионици и износе докази да она није хрватски него српски културни споменик, а Вишеслав српски а не хрватски кнез. Ни у једном писаном ни материјалном историјском извору не наводи се да је Вишеслав хрватски кнез. Међутим, у делу „De administrando imperio" византијског цара и писца Константима VII Порфирогенета наводи се да је Вишеслав био српски захумски кнез. Вишеславова крстионица је српски споменик са Превлаке из манастира Свети Арханђел Михаило, која је у 15. веку, приликом уништења манастира од стране Млечана, однета у Венецију. Пренета је у Хрватску 1942. године, а данас се налази у Музеју хрватских археолошких старина у Сплиту.

Кључне речи: Вишеслав, крстионица, Срби, Хрвати, Превлака, Венеција, Захумље.

Вишеславова крстионица је камени зденац, и на њој се помиње српски кнез Вишеслав. Представља један од најзначајнијих споменика српске раносредњовековне културе на јадранском простору. Намењена је покрштавању Срба за време српског захумског кнеза Вишеслава. Крстионица је исклесана из блокова мрамора и има шестостранични облик. Висока је 90, а широка 120 цм. Уз бридове страница налази се по један тродирани ступић, а на средини средње странице исклесан је крст.[1] Уз руб крстионице стоји натпис:

* редовни професор, atlagicmarko@gmail.com
** докторанд, philipobradovich@gmail.com

1 Н. Јакшић, *Клесарство у служби евангелизације*, Сплит, 2015, стр. 337.

+ HEC FONS NEMPE SVMIT INFERMOS VT REDDAT ILLVMINATOS. HIC EXPIANT SCELERA SVA OVD(SIC) DE PRIMO SVMPSERVNT PARENTE VT EFFICIANTUR CHRISTICILE. SALVBRITER CONFITENDO TRINVM PERENNE. HOC IOHANES PRESBITER SVR(SIC) OPUS BENE COMPOSVIT DEVOTE IN HONORE VIDELICET SANCT, IOHANES BAPTISTE VT INTERCEDAT PRO EO CLIENTQVE SVO.[2]

„Овај извор наиме прима слабе да их учини просветљенима. Овде се перу од својих злочина, што су их примили од свог првог родитеља, да постану хришћани, спасоносно исповедајући вечно Тројство. Ово дело показано учини свештеник Јован у време кнеза Вишеслава и то у част Св. Јована Крститеља да посредује за њега и његова штићеника."

(Вишеславова крстионица)

Донатор крстионице је свештеник Јован (Iohannes), као што се види из латинског натписа. У натпису се говори о намени крстионице да се у њој крштени очисте од грехова, и спасу исповедајући Свету Тројицу, а свештеник Јован је, у време владара Вишеслава, посвећује Светом Јовану Крститељу. Истраживачи је повезују са тобоже хрватским кнезом Вишеславом.

2 И. К. Сакцински, „Извјестје начелника друштва г. Ивана Кукуљевића Сакцинског о свом путовању у Млетке и Беч, г.1853", Аркив за повјестницу југославенску, књ.3, Загреб, 1854, стр. 534–539.

Међутим, до данас није доказано да постоји хрватски кнез Вишеслав кога помињу писани и било који други историјски извори.

О Вишеславовој крстионици историчари расправљају више од 150 година, али до данас нису нашли одговоре на многа питања везано за њу. Тако, на пример, нема одговора ко је био кнез Вишеслав који се помиње на крстионици, када и где је настала крстионица, коме је намењена и друга питања. Први пут крстионица је уочена 1853. године у капуцинском манастиру Реденторе на острву Guideccha у Венецији. Из тог манастира крстионицу је пренео у музеј млетачког племића Теодора Корера „Correra Muzeum" Emanuel Cicogna. Cicogna је први писао о крстионици у чланку који је објавио у локалном листу *Gazzetta di Venezia*,[3] а потписао се иницијалом „C". Cicogna је претпоставио да се на крстионици налази име једног словенског, односно руског кнеза који је живео у 11. веку. Након тога јавио се анонимни писац потписан иницијалом „F", у млетачком листу *Vaglio*.[4] Аноним се представио као добар познавалац хрватског језика, тврдећи да Wissasclavo значи „виша глава", те закључује да је свештеник Јован био уједно и владар. На чланак у Венецији истовремено је реаговао Задранин Giusseppe Ferrari Cuppili у *Osservatore Dalmato*[5]. Cuppili сматра да се у имену Wissasclavo крије један од хрватско-далматинских кнезова. Аноним је у *Vagliu* одговорио остајући при својој тези да та реч значи „виша глава"[6]. Cuppili је у задарском рукопису *Аноним Филипи* пронашао податак да је 1746. године из Нина однета нека крстионица која је била декорисана и опслужена грбовима. Међутим, постоји једно писмо штампано у Падови 1749. године, чији је аутор фурлански ерудит Federico Altan, у којем описује како је Вишелавова крстионица у то време (1749. године) била у манастиру Реденторе у Венецији, што значи да није истинито мишљење Cuppili-a да је задарски текст Анонима (*Аноним Филипи*) садржао податак да је једна крстионица, на којој су се налазили грбови, однета из Нина. Пошто на Вишеславовој крстионици нема грбова, може се заиста претпоставити да се ту не ради о Вишеславовој крстионици, него о некој другој или је сам текст фалсификат.

Иван Кукуљевић Сакцински је на три места писао о крстионици: *Народне новине*, бр. 217, Загреб, 1853; *Corriere italiano*, бр. 50, Беч, 1854; Аркив за повјестницу југославенску, бр. 3, Загреб, 1853. Кукуљевић сматра да је у имену Wissasclacvo наведен српски захумски кнез Вишеслав[7].

У каталогу музеја *Correr*, који је објавио директор музеја В. Лазари 1859. године, наведена су сва дотадашња мишљења о крстионици, а Лазари се

3 *Gazzetta di Venezia*, br.102, Venezia, 1853.
4 *Vaglio*,br.33, Venezia, 1853.
5 *Osservattore Dalmato*, бр.135, од 24.8.1853.
6 *Vaglio*, бр. 38, 39, 40, Venezia, 1853.
7 Иван Кукуљевић Сакцински, „Извјестје о путовању кроз Далмацију у Напуљ и Рим", *Аркив за повјестницу југославенску*, бр.4, Загреб, 1857, стр. 391.

приклонио Кукуљевићевом мишљењу.[8] У наведеним чланцима изражене су сумње и неслагања о месту настанка крстионице, па се наводи да је израђена у Венецији и да је ту остала, затим да је израђена у Венецији и однета наручиоцу, те да је израђена негде другде и да је донета у Венецију. Аноним у *Vagliu* је пак сматрао да је крстионица плен дужда Орделафа Фалиера који је ратовао у Далмацији у 12. веку. Међутим, јавља се ново мишљење 1860. године од стране Ferrari Cupilli-a у часопису *La Voce Dalmatica*.[9] Cupilli је, проучавајући текст *Anonim Filippi*, написан поткрај 18. века, а који је садржавао, поред осталог, и податке о археолошким споменицима Нина и истраживањима која су тамо вршена, посебну пажњу посветио рушењу баптистерија нинске катедрале 1746. године. Баптистерији је, по том рукопису, садржавао и укопани зденац – васцу. Приликом рушења, неко је из Нина однео посуду – васцу са исклесаним грбовима и натписима. Cupilli мисли да је однета у Венецију, те да је то она посуда која је доспела у Museum Correr. Такође, овај аутор мисли да је презбитер Јован из времена кнеза Бранимира. Рачки је прихатио ту тезу, али са резервом.[10] Категорички је одбио Кукуљевићево мишљење о српском захумском кнезу Вишеславу. Сличан став изнео је и Лука Јелић, тврдећи да крстионица има нинско порекло.[11] Јелић мисли да је Вишеслав савременик Карла Великог, те да је он први познати хрватски кнез и први познати владар Панонске Хрватске.[12] Јелић је 1911. године објавио Извјештај, према којем је код данашње жупне цркве Св. Азела (то је средњовековна нинска катедрала) пронашао темеље грађевине крстионице обликом блиске опису у рукопису *Аноним Филипи*. Касније археолошка истраживања су показала да такве грађевине на терену уопште нема, што је посебно доказао Мате Суић.[13] Јелићево мишљење преузели су: Шефер[14], Фердо Шишић[15] и Љ. Караман[16] Крстионицом су се бавили и Cattaneo и Stuckelberg, датирајући је на прелазу из 8. у 9. век.[17]

---

8 V. Lazari, *Notizia delle opere d' arte e d' antichita della recolta Correr*,Venezia 1859.

9 G. Ferrari Cupilli, „Su d'un antica vasca battesimale del Museo Correr di Venezia", *La Voce Dalmatica*, Anno 1, br.22, 27. 10. 1860, стр.175–178.

10 Ф. Рачки, *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia*, Загреб, 1877, стр. 376.

11 Љ. Јелић, „Споменици града Нина", *Вјесник Хрватскоī археолошкоī друштва*, Н.С, год. 6, 1902.

12 Љ. Јелић, *Дворска капела св. Крижа у Нину*, Загреб, 1911, стр. 14–15.

13 Мате Суић-Меликор Перинић, „Ревизија искапања 'нинског баптистерија'", *Диадора*, бр. 2, Задар, 1962, стр. 317–320.

14 М. Шефер, „Релиеф из Задра с приказом Христова рођења", *Хрватска смотра*, 1934, стр.11.

15 Ф. Шишић, *Приручник извора хрватске историје*, Загреб, 1914, стр. 119.

16 Љ. Караман, *Из колијевке хрватске историје*, Загреб, 1930, стр. 78–80.

17 R. Cattineo, *L'architettura in Italia dal sec.VI al Mille circo*, Venezia, 1888; R. Cattineo, *L'architetture en Italie du VI au-XI siecle*, Venise, 1891, стр. 110; E. Stuckelberg , *Langobardische Plastik*, Kempten-Munchen, 1909, стр.72.

Крстионицу је проучавао и Иво Петрициоли, који тврди да је Јелићева локација крстионице сумњива и да нема никакав доказ да је она пореклом из Нина.[18]

На месту на којем је Јанко Белошевић 2001. године тражио темеље Вишеславове крстионице, тј. на позицији североисточно од нинске катедрале Св. Анселма, није се налазила никаква крстионица него капела Св. Амброза, саграђена у 12. или 13. веку, а порушена у 18. веку. Белошевић је откопао њу мислећи да је откопао Вишеславову крстионицу.

Марија Колега је 2002. године вршила истраживање у којем је на позицији јужно од римске столне цркве, дакле насупрот места где је била претпостављена Вишеславпова крстионица, пронађен темељ једне ранохришћанске крстионице тзв. пицине. Ако је на јужној позицији пронађена старохришћанска крстионица или пицина, о чему постоје фотографије снимљене током истраживања Марије Колеге[19], да ли је могуће да је такво нешто постојало и на северној позицији, на којој је копао Белошевић?

Вишеслав није био хрватски кнез.[20] Не постоји нити један историјски писани или било који други материјални извор који га помиње. Он је био српски кнез Захумља. О томе постоји писани историјски извор из 10. века византијског цара и писца Константина VII Порфирогенета. У његовом делу *De administrando imperio* (*О управљању царством*) стоји: „[...] пошто је умро онај архонт Србин који је добегао цару Ираклију, по наследству завлада његов син па рођак и тако од његова кољена и потоњи владари. После неколико времена роди се од њих Вишеслав, а од њега Радослав, а од њега Просигој, а од њега Властимир“[21]. Порфирогенет није навео српске владаре између првог непознатог архонта и прве тројице српских владара којима се зна име и који су били непосредни претходници Властимира, о којем се нешто више зна. Вишеслав је био отац Радославов, Радослав Просигојев, а Просигој Властимиров. Вишеслав је био родоначелник династије Вишеславиће односно Властимировића.

Млечани су у 9. веку имали огромне проблеме са пловидбом по Јадрану, јер су њихове бродове нападали Срби из српских кнежевина Захумља, Травуније, Диоклетије и Неретљанске кнежевине. Крстионица је била покушај Млечана да придобију српског захумског кнеза Вишеслава да им обезбеди

18 Иво Петрициоли, „Крстионица с именом 'Vuissasclavo duci' и проблем нинске баптистерије“, *Старохрватска просвјета*, бр. 4, 1983, стр. 125.

19 М. Колега, „Ранокршћански слој архитектуре у Наџупном комплексу Св. Анселма у Нину“, *Арс Адриатрица*, 4/2014, стр.15–28.

20 Н. Јакшић, „Манипулација повијесним споменицима – примјер Вишеславове крстионице“, зборник *Повијесно наслијеђе и национални идентитет*, Загреб, 2006, стр. 40–45.

21 М. Атлагић-Б. Милутиновић, *Извори за историју Срба до XV века*, Косовска Митровица-Рача, 2002, стр. 69; Константин Порфирогенет, *О темама – о народима*, Београд, 2014, стр. 162.

заштиту поморских и трговачких путева дуж јадранске обале. (Крстионица је дошла у Венецију из Захумља рушењем манастира Св. Михаило са Превлаке у 15. веку.[22])

Крстионицу можемо датирати у 9. век, а њено радионичко порекло води из северне Италије. Са српским кнезом Вишеславом повезао ју је једино Иван Кукуљевић Сакцински. Међутим, хрватски историчари нису на то обраћали пажњу јер се то није уклапало у њихову „домољубну" активност. Хрватски историчари пребрзо су закључили да је у натпису на крстионици реч о хрватском кнезу, само им је постало спорно да ли је крстионица припадала времену око 800. године или 11. веку.[23] Нада Клаић определила се за потоње, „млађе" датирање, а С. Гуњача за трећу деценију 9. века. Намерно су је сместили у 11. век, јер је у том случају не могу повезати са српским кнезом Вишеславом који је владао у 9. веку. Предубеђење да се крстионица не може повезати са српским кнезом Вишеславом лежи у податку из списа *О народима* Константина VII Порфирогенета, да се Србија средином 10. века простирала у унутрашњости. Хрватски историчари при томе занемарују чињеницу да у том истом спису пише да су у саставу Србије истовремено биле Неретва и Травунија, као и да је реч о стању средином 10, а не у 9. веку. Одређивање времена настанка не би требало бити спорно јер се мора кретати између краја 8. и раног 9. века, како је одавно показано на основу сличности са поуздано датираним рељефима из северне Италије. То се подудара и са и са добом владавине кнеза Вишеслава (9. век).

Међутим, до данас није утврђено где се крстионица првобитно налазила. Како смо видели, она је откривена у Венецији 1853. године, а мисли се да је пренета из Нина 1746, али докази да се тамо налазила нису пронађени, упркос археолошким истраживањима. По расположивим подацима о Нину, крстионица не потиче из овог места. Данас може да се утврди да се она налазила на Превлаци, у манастиру Св. Арханђела Михаила, одакле је однета у Венецију средином 15. века. За то су најважнији докази полустубићи који уоквирују пет страна крстионице, са отвором за изливање воде на шестој страни. Полустубићи су украшени природном спиралом, нарезани попречно и укосо. Врхови су им налик капителима, у виду крина (љиљана). Део таквог рељефног стубића нађен је на Превлаци. Стубић је био уграђен у зид, што се види по његовој приклесаној позадини. На једном крају има две волуте налик крину са крстионице, али је обрнуто окренут, па се чини да је то украс који је био изнад базе. Тако не изгледају базе на крстионици. Ако је, међутим, то украс на споју два зида, онда је морао бити знатно дужи, што подразумева и сложеније украшавање. Крин је препознатљив хришћански симбол који је непрекидно коришћен и често је на рељефима.

22 Ђ. Јанковић, *Српско поморје од 7. до 10. стољећа*, Београд, 2007, стр. 96–110.
23 И. Петрициоли, *Нав. дело*, 4, стр.125–134.

На предњој страни крстионице налази се крст испуњен преплетом. Налик је оном са много мањег надпрозорника, који има и сличне изведбене кринове. Дакле, најближе аналогије за украс крстионице из доба кнеза Вишеслава налазе се на Превлаци. Сличан украшен крст нађен је и у Врутцима. Остаци храма на Превлаци показују где се првобитно налазила ова крстионица. Уз северни зид саборног храма, на источном крају постоји четвороугаона просторија. Њена унутрашња величина износи 5x4 м. У просторији је нађен под од рановизантијске опеке, али је веома оштећен укопавањем гробова за време млетачке окупације по рушењу манастира. У њу се улазило из брода цркве, а постојао је улаз и на њеном западном зиду. Пронађени рељефни стубић вероватно је био уграђен у један од унутрашњих углова грађевине крстионице, а и остали углови били су украшени стубићима. Базен (зденац) крстионице налазио се ближе источном зиду, на шта указује правоугаона основа просторије и једна неукрашена страна крстионице, тј. она која је била окренута зиду. Ако је зграда крстионице подигнута када је и саборни храм обновљен, онда је ктитор обнове храма био лично кнез Вишеслав. Базен крстионице је пренет из Венеције у Нин 1942. године. Сличности са рељефима на Превлаци указују да су је одатле однели Млечани, иако би могли посумњати и на друге српске пределе на српском поморју (Неретву, Пељешац, Мљет или Котор). Да крстионица потиче са Пељешца показује судбина тог манастира, који су, по предању, разорили Млечани. То је археолошки потврђено, јер је установљен слој пожара који показује да је манастир заиста спаљен. Дакле, сасвим је вероватно да је крстионица са Превлаке однета у Венецију, а потом пренета Хрватима 1942. године. Није вероватно да су је Млечани однели из неког латинског града Далмације у свом поседу (иако су и њих пљачкали). То би то требало да буде неки град који је признавао власт кнеза Вишеслава, а они су уистину били византијски. Дакле, кнез Вишеслав је засигурно био српски захумски кнез, а крстионица се налазила на Превлаци у манастиру Св. Арханђел Михаило, одакле је однета у Венецију средином 15. века.

ИЗВОРИ

Cattaneo 1888: Raffaele Cattaneo. *L'architettura in Italia dal secolo VI al Mille circa*. Venezia.

Cattaneo 1891: Raffaele Cattaneo. *L'architecture* en *Italie du VI-au XI-siècle. Venezia*.

Lazari 1859: Vincenzo *Lazari. Notizia delle opere d'arte e d' antichita della recolta Correr*. Venezia.

Stückelberg 1909: Ernst Alfred *Stückelberg. Langobardische plastik.* München.

Кукуљевић 1854: Иван Кукуљевић Сакцински. *Извиешће начелника друштва ї. Ивана Кукуљевића Сакцинскоі о свом йуйовању у Млейке и у Беч їодине 1853*. Загреб: Аркив за повијестницу југославенску.

Кукуљевић 1857: Иван Кукуљевић Сакцински. *Извјешће о йуйовању кроз Далмацију у Наїуљ и Рим*. Загреб: Аркив за повијестницу југославенску.

Рачки 1877: Фрањо Рачки, *Documenta historiae* Chroaticae *periodum antiquam illustrantia*. Загреб.
Шефер 1978: Мирко Шефер. *Der Taufstein des kroatischen Fürsten Višeslav aus dem Frühen Mittelalter*. Selbstverlag des Deutschen Instituts für merowingisch-karolingische Kunstforschung. Erlangen: Archiv Paulus.
Шишић 1914: Фердо Шишић. *Приручник извора хрватске историје*. Загреб: Кр. Хрв.-Слав.-Далм. земаљска влада.

ШТАМПА

Ferrari-Cupilli 1860: G Ferrari-Cupilli. „Su d'un antica vasca battesimale del Museo Correr di Venezia". *La voce Dalmatica*, br. 22, Zadar.
Gazzetta di venezia, br. 102, Venezia 1853.
Osservatore Dalmato, br.131, Zadar 1853.
Vaglio, br. 33, Venezia 1853.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Атлагић-Милутиновић 2002: Марко Атлагић-Бранислав Милутиновић. *Извори за историју Срба до XV века*. Косовска Митровица: Филозофски факултет.
Белошевић 1997: Јанко Белошевић. „Почеци хришћанства код Хрвата у свијетлу археолошке грађе". *Радови филозофског факултета у Задру*, бр. 36, Задар.
Јакшић 2006: Никола Јакшић. „Манипулације повијесним споменицима – примјер Вишеславове крстионице". *Зборник Повијесно наслеђе и национални идентитет*, Загреб.
Јакшић 2015: Никола Јакшић. Клесарство у служби евангелизације. Сплит: Књижевни круг: Музеј хрватских археолошких споменика.
Јанковић 2007: Ђорђе *Јанковић. Српско поморје од VII до X стољећа*. Београд: Српско археолошко друштво.
Јелић 1901: Лука Јелић. „Споменици града Нина". *Вјесник Археолошког музеја у Загребу*, бр. 4, Загреб.
Јелић 1911: Лука Јелић. *Дворска капела св. Крижа у Нину*. Загреб: Дионичка тискара.
Караман 1930: Љубо Караман. *Из колевке хрватске историје*. Загреб: Матица Хрватска.
Караман 1960: Љубо Караман. „О времену крстионице кнеза Вишеслава". *Перистил*, бр. 3, Загреб.
Клаић 1971: Неда Клаић. *Повијест Хрвата у раном средњем вијеку*. Загреб: Школска књига.
Колега 2014: Марија Колега. „Ранокршћански слој архитектуре у Нацупном комплексу Св. Асела у Нину". *Арс Адриатица*, бр.4, Задар.
Петрициоли 1984: Иво Петрициоли. „Крстионица с именом 'Vuissasclavo duci' и проблем нинског баптистерија". *Старохрватска просвјета*, 3/14, Загреб.
Шефер 1934: Мирко Шефер. *Рељеф из Задра с приказом Христова рођења*. Загреб: Хрватска мисао.
Шуић-Перинић 1962: Мате Шуић и Мелкиор Перинић. „Ревизија искапања анинског баптистерија". *Диадора*, бр. 2, Задар.

Marko P. ATLAGIĆ
Filip M. OBRADOVIĆ

VIŠESLAV IS A SERBIAN AND NOT A CROATIAN PRINCE, AND VIŠESLAV'S BAPTISMAL FONT IS AN EARLY CHRISTIAN SERBIAN AND NOT A CROATIAN MONUMENT

Summary

The baptismal font of Višeslav has been written about for almost 150 years. Almost all Croatian historians have claimed that the baptismal font is from Nin and that it represents an early Christian Catholic cultural monument. However, no written or material historic source mentioning Višeslav as a Croatian prince has been provided until today. On the other hand, there is a written historical source saying that Višeslav is a Serbian prince of Zahumlje. The source in question is "Deadministrandoimperio", by the Byzantine emperor and writer Constantine VII *Porphyrogenitus*, in which he says that Višeslav is a Serbian prince of Zahumlje. The baptismal font was also never in Nin, although Luka Jelić had supposedly found its foundations in Nin, from where it was taken to Venice according to him. However, his claims were proven wrong by Mate Suić who conducted ground probing on the same spot. The baptismal font originated from the monastery of St. Archangel Michael in Prevlaka during the reign of Serbian Prince Višeslav. When the monastery was destroyed in the 15th century, the baptismal font was taken to Venice, and in 1942 it was exchanged for paintings and brought to Croatia, and today it is kept in the Museum of Croatian Archeological Monuments in Split. Therefore, Višeslav is a Serbian, not Croatian, prince of Zahumlje, and the baptismal font originates from Prevlaka from the Monastery of St. Archangel Michael, from where it was taken to Venice in the 15th century.

Key words: Višeslav, Baptismal Font, Serbs, Croats, Venice, Prevlaka, Zahumlje.

Рад је предат 1. марта 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 930.2:003.071(497.11 Пештер)
726.82:28(497.11 Пештер)

Оригинални научни рад

*Драгана С. НОВАКОВ**
Државни универзитет у Новом Пазару

*Рецеп Ш. ШКРИЈЕЉ***
Државни универзитет у Новом Пазару

ПИСМА СТАРИХ НИШАНА НЕКИХ СЕЛА НА ПЕШТЕРУ

Апстракт: У овоме раду биће анализирана два писма (ћириличко и старотурско/османско) која су присутна на нишанима у неким селима на Пештеру, а која обухватају период од XVIII до XIX века. Представићемо графичке прилике које постоје у поменутим споменицима, и издвојити примере са занимљивим записима који се могу срести у овој, златној аури пештерске епиграфике.

Кључне речи: ћирилица, старотурско писмо, народни језик, нишани, Пештер.

Пештер се налази у југозападном делу Србије у регији Стари Влах и Рашка, обухватајући делове сјеничко-тутинског краја. С морфолошког аспекта, област Горњег и Доњег Пештера има стотинак села и заселака, који су разбацани по брдима и падинама Јавора, Голије, Нинаје, Хомара, Крушчице, Хума, Жилиндара и Гиљеве (Павловић 2009).

Трагови насељености овога простора датирају још из праисторије, а што се порекла данашњег становништва овога краја тиче, можемо рећи да су његови досељеници из динарских племена (Грујић 1936; Škrijelj 2005: 149). Према речима Б. Милојевића, највише је кућа досељеника који су дошли крајем XVIII и почетком XIX века, и они су из разних крајева, нпр: из Бихора, затим западно од Лима, из Колашина, Васојевића, из Полица, потом из села околине Берана, из Полимља, околине Плава, Мораче, Дробњака и Куча, а такође и из Пећи и Призрена (1921: 17–18).

Предмет нашег истраживања били су најстарији нишани који су се могли наћи на одређеним гробљима следећих пештерских села̂: Угао, Тузиње,

* доцент, draganan ovakov1@yahoo.com
** ванредни професор, rskrijelj@np.ac.rs

Расно, Камешница, Дражевиће, Цетановиће, Читлук, Кијевци, Зајечићи, Раждагиња, Пружањ, Међугор, Кониче, Глоговик и Жабрен.[1]

Временски распон који је обухваћен овим истраживањем јесте XVIII и XIX век. Најстарији нашан из наше грађе јесте из 1708. године и пронађен је у селу Пружњу.[2]

Знатан део богатог епиграфског материјала у овој, златној пештерској аури, до данас није научно обрађен, што је случај пре свега са натписима на гробним белезима који чине предмет овога рада.

Камени надгробни споменици у Србији мање су проучавани од оних у Босни и Херцеговини. У науци је познато је да је хронологију епиграфског ћирилског писма у Србији у новије време урадила Гордана Томовић (1974)[3], а најстаријим српским ћирилским натписима (графијом, ортографијом и језиком) бавила се Бранкица Чигоја (1998; 2008). Ћирилски епиграфски споменици средњовековне Босне и Херцеговине били су предмет проучавања Шефика Бешлагића (2015) и Мехмеда Мујезиновића (1974; 1977).

Нишани представљају камене споменике изнад гробова (Bešlagić 1971а; 1971б; 1978; 2015; Mujezinović 1974; 1977; Škrijelj 2014). Назив потиче из турског и персијског језика и значи белег (мета, орден, дар, знак, камен) (RJA VIII, 1917–1922: 190; тур. signum, Даничић II, 1975: 168). У нашој грађи углавном долази лексема у множини *нишани*[4], ретко је у једнини, *нишан*[5], али се јавља и облик *споменик*[6], *спомен*[7], *успомена*[8], *мезар*[9], у истом значењу .

Поставља се питање настанка нишанâ као надгробних споменика[10]. Према Ш. Бешлагићу, нишане су у наше крајеве донели Турци, а они су обраду камена за надгробнике примили од Арапа (Bešlagić 1978: 14),

1 У даљем тексту ови топоними биће дати скраћено: У, Т, Р, К, Д, Ц, Ч, Кij, З, Раж, П, М, Кон, Г, Ж.

2 В. слику бр 1. на крају рада.

3 Што представља њен магистарски рад.

4 Облик дат у номинативу множине, иначе је свуда углавном акузатив множине: Рахметли Селмановић Тутић Умка; *нишане* подиже […] 1862, Г.

5 Рахметли Сејфовић Мујо; *нишан* подиже син Дервиш, 1886, Р итд.

6 В. фусноту бр. 58.

7 Цамовић Џемо; *спомен* подижу синови 1878, Ч; Бихорац Дервиша; *спомен* подижу синови […] 1869, З.

8 Рецовић Иљаз *рођен* 1879; *умрен* 22. 1879; *успомену подиже* син Јусуф, 1879, П.

9 Дацић Хабиб […].*Мезар* подижу синови […] 1801, Ц.

10 А древна гробља уопште према речима Ј. Ердељановић, и њихови белези, били су занимљиви путописцима из XIX столећа, када и започиње њихово систематско изучавање у Србији. У новије време пак приступило се и обухватнијем сагледавању надгробника на сеоским гробљима (1996: 9).

и у Босну и Херцеговину их донели у нешто измењеном облику (а то је било у другој половини XV, али углавном у XVI веку)[11].

Постоје различити облици нишанâ[12], и није тешко разликовати нишане мушкараца, од нишана сахрањених жена (Laqueur 1997; Kutlu 2005).

У данашњим испитивањима споменика уопште, углавном су вршени палеографски описи слова с делимичним анализама правописа, и непотпуним коментаром језичких елемената, евентуалним констатацијама, понекој морфолошкој црти.

Натписи на нишанима вишеструко су вредан језички материјал који има посебан значај, и представља важну грађу за проучавање народног језика и његовог развоја, у одређеном времену и простору.

С разлогом најстарији споменици привлаче пажњу палеографа, како због избора и облика слова која се на њима јављају, ортографије, скраћеница, интерпункције, језикословаца уопште, тако и историчара, јер могу пружати значајне податке, а својим садржајем понекад откривају и важне личности. Наравно, за филолога и историчара ови натписи имају различит значај. За филолога они су драгоцени чак и када дају само ономастичке податке: антропониме и патрониме, а за историчара они су значајни због композиције самога садржаја и лексичких састава. Натписи на нишанима могу имати и разне украсе, што је одувек привлачио пажњу и ликовних уметника, када је у питању естетска вредност на камену, коју ми нисмо разматрали.

За градњу нишанâ коришћен је камен произведен у локалним каменоломима. То је најчешће била тзв. сига, која се након извлачења из земље, због високе порозности и мекоће лако обрађивала тестером и другим алаткама. Калиграфи, односно мајстори, за клесање података користили су

11 У литератури су се до сада могла чути различита мишљења о надгробним натписима у Босни и Херцеговини који су обједињени у називу стећци. Већина проучавалавца сматра да су они аутентична појава босанско–херцеговачког подручја, с којег потичу, и да се везују за делатност босанске цркве и покрет богумилства, а јављају се тек у XIV веку. У новије време пак, испитивања Ш. Бешлагића (1971а) показују да су те тврдње неоправдане. Стећци представљају аутентичну појаву, али прецизније би било рећи на просторима бивше Југославије јер се јављају осим Босне и Херцеговине и у Србији, и у Хрватској, и у Црној Гори, и у Македонији. А таквих облика и надгробних натписа било је и у другим културама широм Европе. У литератури се некада као пандан стећцима у најширем значењу тог имена наводе нишани. Општа одредница била би, камени надгробни споменици.

12 Тзв. стреле које се у свом горњем делу завршавају равно, затим као кров на две, или на три воде, постоје четворострани и вишестрани призматични стубови који се у свом горњем делу завршавају равно, потом на слеме, онда као пирамида, или као прикраћена пирамида с полукругом на крају. Такође постоје и цилиндрични стубови који су на горњем крају заобљени, а постоје и призме које у свом горњем делу прелазе у ваљкаст врат на коме стоји турбан (Bešlagić 1978: 11).

неосушен камен. Постојали су шаблони са уобичајеним натписом, којима су додавани општи подаци о умрлом.

Центар интересовања за ову прилику била су два ређа данас писма ових споменика: ћирилица (која је најзаступљенија), а затим и старотурско (османско), која се јављају као најчешћа на споменицима Пештера у проучаваном периоду (током XVIII и XIX века). Ваља напоменути да су ови нишани у исто време и малобројни, пошто их је мало сачувано. Али, с обзиром на то да смо ми сагледавали само најстарије клесане нишане, оно што јесте сачувано, изгледа тако. Обновљени нишани, из каснијег периода, с почетка XX века (чији су умрли били рођени у XIX веку), на пример, углавном су готово сви латинични. Ми смо и са тих споменика узели неки пример, који је садржао занимљив језички материјал.

Многи од ових старих нишана делимично су или потпуно оштећени, преломљени, обрасли маховином, често су утонули у земљу, па је све то додатно усложњавало наш посао јер су натписи, или поједине графеме на њима нејасни, те су многе лексеме, нажалост, остале нерашчитане.

Садржаји натписâ на нишанима прилично су разноврсни, иако се запажају и понављања извесних термина, фраза и формула. Најчешће се прво саопштава име умрлог (*Џеџа, Дервиша, Бека, Љема, Пенба*; *Алиаīа, Муљо, Кујо* и сл.)[13], сасвим ретко његови породични или неки други подаци (*оштаџ*[14], *супруīа*[15], *мајка*[16], *ефендија*[17], *мула*[18], *хаџи*[19] и сл.). Углавном се саопштавају подаци о онима који подижу нишан (*син, шћер*[20], *кћи, īараунук*[21], *унучад*[22], *насљедници*[23], *чукунунук*[24] итд.), али нажалост, не и о клесару, мајстору. Код верификовања хронологије нишанâ посебно су важне

13 Ова грађа представља и богат дијахрони ономастички материјал јер садржи низ данас заборављених антропонима; примери су узети из свих села.

14 Код честих, уобичајених примера, у даљем тексту нећемо наводити и њихове комплетне податке и места у којем се месту налазе.

15 Рахметли Бахта Мушић; *супруīа* Паша Дацића, 1887, Ц.

16 На само једном месту пише име мајке, односно, истакнуто је име и презиме њеног сина: Пенба *мајка* Куртановића Арслана, ж. 80, 1864, Т. Разлоге за ово истицање данас је немогуће расветлити.

17 Цамовић Етем, 1877, Кij.

18 Рахметли *Мула* Бајрам Цамовић, 1880, У.

19 Рахметли *хаџи* Иљаз Софтић; мезар *оīрема* син Мурат, 1890, З.

20 Рахметли Куртагић Сулејма; нишане подижу син Етем *шћер* Нејма [...] , 1879, Ч.

21 В. фусноту бр. 44.

22 Рахметли Дацић Гришевић Рува, *унучад* [...]1888, Ц; Рахметли Еминовић Абаз; нишане подижу *унучад* [...], 1876, Д.

23 Село Лескова надомак Угла (где је забележен овај податак), које данас припада општини Тутин. Рахметли Мула Осман Пљакић; нишане подижу *насљедници* породице Хоџић из Лексове, 1825, У.

24 Фетаховић Алиага; нишан обнавља *чукунунук* Музафер, Д (в. Слику бр. 4 на крају рада).

године рођења, смрти, или подизања споменика. Ретки су нишани на којима се налазе датуми рођења и смрти (свега неколико примера). Само на једном споменику налази се и година израде нишана[25]. На понеком се налазе и топоними: *из Црниша*[26], *из Турске* Р[27], *из Лескове*[28], или присвојни придеви изведени од топонима: *Тузинац*[29], *Мелајка*[30]. Они су, наравно, и производ радионица које су их клесале. На терену се могло видети да постоје и нешто богатији нишани (са више украса), који су се у то време могли наручивати по већим градовима (у најближем Новом Пазару, потом у Косовској Митровици, Скопљу, па чак и у Солуну). А нишани на ћирилици или они са два писма, израђивани су најчешће код мајстора у Студеници.

На нишанима се налазе и многи други натписи: *Мезар оџрема* син З[31]; *живе 120 ї. Сад лежи џод земљом. Нишан џод.* син, унуци, *џараунук*[32] и сл.[33]

Натписи на нишанима изражавају и језик којим су говорили широки народни слојеви. Наравно ту су и епитафи[34]: *Ej, џуџниче, џрићи ближе џе џрочиџај овај џомен и сеџи се мене, Хукић* Арифа У[35]. На другом, знатно старијем нишану (према изгледу самога споменика) који је тешко читљив, из села Цетановића, стоји врло сличан епитаф: *Ej, џуџиниче, џрићи ближе џа џрочиџај овај џомен и сеџи се мене, [Да]џић И[љ]аза...*[36].

---

25 В. слику бр. 3 (на крају рада). На овом споменику прво пише *1953. ї.* (што представља годину подизања нишана), а потом долази Куртагић Хајдин; рођ. 1850; умро 1950, Ч.

26 Рахметли Рецовић Зада; нишане подижу унучад Суљо, Бецо, Асифа, Залифа, Фатима; праунуци Мурат и Изет *из Црниша*, 1870, Р.

27 Сејфовић Умихана, 1880, в. фусноту бр. 58.

28 В. фусноту бр. 23.

29 Рахмет [?]емка *Тузинац*, 184 [?]… нишане подиже син Зембер, Т.

30 Рахметли Шехрија Таја *Мелајка*, па даље пише само: *Унук* Исмаил, 1864, Раж.

31 Потпуни податак в. у фусноти бр. 65.

32 Прво пише Рахметли, потом долази епитаф (в. фусноту бр. 35), име и презиме умрлог, а затим пише: *живе* 120 г. *умре*..; нишан под. син Хајриз, Унуци Камбо, Таип, Хусо, Шефкет, Ћемал, Рифат и праунук Исмет, 1836, У. Такође, занимљиво је да се овде наводе само имена мушкараца, Угао, 1836.

33 Многи садрже натписе с ајетима (стиховима) из *Кур'ана*, и стихове из књижевности, као и изреке о пролазности живота, а на некима се чак може уочити и делимична употреба персијске лексике. Сваки од ових нишанâ, које су вредни калиграфи клесали својим наручиоцима има карактер хронограма, од којих је велики број намењен припадницима високих кругова, верских и цивилних великодостојника.

34 Надгробни натписи често једноставним речима изражавају похвалу умрлом, њима се снажно изражава народна мудрост и филозофија, или је то пак, само обраћање ономе ко чита.

35 Изнад епитафа на почетку пише: Рахметли, па горе наведени подаци, а затим: живе 120 г. умре[…], 1836, У (в. фусноту бр. 32).

36 Надаље се нажалост, текст лоше види, чак ни име ни презиме није у целости читко, године се уопште не виде, осим јасних лексема: живе[…] умро, а сад ле[жи] под землом […] [по]диже спомен[…] Ц.

Углавном се натписом дају само најкраћи подаци о умрлом уз стереотипну инвокацију (зазивање Бога): молитвом У име Бога, *Рухуна фатиха* (која се не налази на сваком споменику).

Овај материјал могуће је сагледати на фонетском, морфолошком, синтаксичком, ономастичком, лексичком, и дијалекатском нивоу. Формула надгробних натписа у језичком погледу, пружа материјал погодан за сагледавање архаичних црта, у односу на иновације староштокавске дијалекатске базе. Натписи пружају и грађу за проучавање речника. Према натписима можемо следити потребу мешања на пример, екавице и ијекавице (нишане подижу ћерка Халима са *дјецом*[37], или најчешће облик *деца*), што је одлика ове територије, и зетско-сјеничког дијалекта, али и утицаја херцеговачко-крајишког, односно, народнога говора умрлих и њихових наследникâ.

Облици који карактеришу тадашњи (XVIII и XIX век) народни језик овога краја наравно, регистровани су и на нишанима: *насљедници*[38], *шћер, шћерке*[39], *ћери*[40], *ова споменик*[41], *живе–умре*[42], *сна*[43], *ӣараунук*[44], веома ретко *ӣраунук/ӣраунука*[45] и сл. Уобичајена замена *л* са *љ* регистрована је на пример, чак и у именима: *Сељима*[46], *Мусљија*[47], *Заљифа*[48], али и другим лексемама, *Ељ фатиха*[49], *фамиљија*[50], *рахметљи*[51] и сл.

Наравно, постоје и необичне, али и неспретно формулисане конструкције, као на пример: *роцен*[52]; *роцен*[53], *умирла*[54]; *умрала*[55], *умрен*[56], *рахмти*[57];

37 Рахметли Буровић Зејнел; нишане подиже ћерка Халима са *дјецом*[…] 1866, Ч.
38 В. фусноту бр. 23.
39 Рахметли Бибић Муљо; нишан подижу[…] *шћерке*[…],1892, У.
40 Рахметли Куртановић Аћиф; нишане подижу синови и *ћери*, 1892, Т.
41 В. фусноту бр. 58.
42 В. фусноту бр. 32.
43 Рагиповић Бега; нишане подиже пасторак Ханефија и *сна*, 1874, Ж.
44 Рахметли Хукић Ђула[…]; нишане подижу син[…] *ӣараунук* Есо, 1868, У.
45 Рахметли Хамидовић Бајра; нишане подижу[…] *ӣраунук* Динел; *ӣраунука* Санела[…], 1880, Д.
46 Рахметли Цамовић Хава; нишане подижу синови[…] кћерке *Сељима*[…],1892, У.
47 *Цамовић* 1882, Киј.
48 Халиловић *Заљифа*, 1885, Кон. Овај антропоним уобичајенији је са *л*, али се на овоме терену јавља и са *љ*, што је несумњиво, утицај албанскога језика.
49 Зукорлић Абдулах… *Ељ фатиха*, 1887, У.
50 *Фамиљија* Љајића, Латиф Љајић 1850, и потом се нижу остала имена са подацима о њиховим годинама смрти и месту, с назнаком „сви су рођени у Рогатац”, Ж. Ово на неки начин представља и документ, сведочанство и историју расељавања једне породице.
51 *Рахметљи* Гицић Мурат, 1870, Ж.
52 Рецеп Хаџић *Роцен*, 1857, У.
53 В. фусноту бр. 58.
54 Нуховић Фата, после овога пише *родена*[…] па онда *умирла*[…] 1883, К.
55 В. фусноту бр. 58.
56 В. фусноту бр. 8.
57 *Рахмтли* Етовић Фата; нишане под синови *Ето* Рецо Јусо 1887, Р. Занимљиво је да је само овај пример са скраћеним презименом код синова, што није уобичајено.

ова споменик подију Р[58][…] *својој мајки, совоме осу*[59]. Такође је забележен пример у којем је *л* уместо *љ* (*Лежи под землом*)[60], или *љ* уместо уобичајенијег *л*, *Зальифа*[61]; велико слово у лексеми *Праунук*[62] итд. Неки примери показују и доследност када је у питању правопис: тачка после године, углавном је поштовано правило великога слова и сл.[63]

Када је у питању лексика, истичемо уобичајену синтагму: *нишане подиже*, у једном примеру долази, *нишане сагради*[64], али се једнако јављају: *спомен подиже*, *споменик подиже*, а свега је два примера у форми: *мезар оправема син*[65], *мезар подижу*[66].

Штампана слова углавном су на свим нишанима, међутим, на једноме месту налазе се два патронима: Цамовић *Махмутовић* (Шећа)[67], од којих је друго презиме са лепим писаним латиничним словима, што је сасвим нејасно. Да ли је разлог само да се истакне разлика између мужевљевог и девојачког презимена, или нешто друго, данас је немогуће разрешити. Ретки су примери на којима се налазе два презимена: *Хасановић Зада* Цурић, 1858, Т; *Кучевић Рагиповић* Хата, 1875, Ж; *Шачић Бађ* Хамида, 1889, Ж; Златија *Дацић Пејовић*, 1882, В и сл. Ретки су споменици на којима постоје и имена очева: *Токовић Сулејмана Иљаз*, 1869, В; *Куртановић Синана* Рамо, 1870, В и сл.

Писмо нишанâ који су били предмет нашега истраживања, као што је већ истакнуто, јесте ћирилица (која је најзаступљенија), а затим и старотурско (османско), и она су и најчешћа на споменицима поменутих селâ на Пештеру, у проучаваном периоду (током XVIII и XIX века).

Најстарији становник јесте из села Пружња (1708), чији је нишан ћирилични.

---

58 Овај пример забележен је на два нишана који припадају истој породици, супругу и супрузи, из новијега су периода, а подижу их деца, која су очигледно давно напустила своје говорно подручје и отишла у Турску (на што указује и језик, али и мешање писама): Ova spomenik *podiju* Muharem i Yonuz Seyfović iz Turske svoyoy mayki Umihani Seyfović rocena 7. 3. 1880. umrala 1. 8. 1925, Ruhuna fatiha, P. Ova spomenik podiju Muharem i Yonuz Seyfović iz Turske *sovome osu* Aliseyfovic rocen 5. 2. 1871. umro 16. 10. 1945. Ruhuna fatiha, P.

59 В. фусноту бр. 58.

60 Који наравно, читамо са *љ*, в. фусноту бр. 36.

61 В. фусноту бр. 48.

62 У питању је обновљен, веома стар нишан, на којем на мермеру, словима данашње ћирилице пише: Рахметли Халил Таја 1786–1870; *Праунук* Исмаил, Раж.

63 Горчевић Алије Медина; *Мезар подижу* браћа[…], 1887, У.

64 Ћељић Хивзо, *Нишане му сагради* ћерка Наја, 1900, У.

65 Софтић Хаџи Иљаз; *Мезар оправема* син Мурат, 1890, З.

66 В. фусноту бр. 9.

67 Поред овога нишана налази се споменик њеног супруга који је био ефендија (*Ефендија Цамовић Етем*), па је вероватно то разлог ових необично писаних слова у девојачком патрониму, 1877, Кij.

Сл. 1, село Пружањ

Рахметли
Јусовић
Ђузида
Рођ. 1708.
Н. Подиже
Син Зајим

Ово ћирилично писмо на анализираним нишанима понекад има веома лепе калиграфске облике, графеме, а примећено је да је у Углу, на пример, највише ћириличних нишанâ. Посебно издвајамо слово *м*, *х*, *ђ* (сл. 2, 4), *д* (сл. 3), која карактеришу нашу стару ћирилицу, што је врло занимљиво за споменике[68].

68 Примећено је да се неки облици и подударају, на пример, у антропониму *Мујо* из села Пружња (в. Слику бр. 3), где се може видети потпуно исто слово *м*, као и у гробном натпису требињског жупана Грда, из почетка XII века, в. Ђорђић 1971: 255.

Сл. 2, село Међугор

Рашчитан и транскрибован текст словима данашњег латинице:

El-merhûm
Duplak Mustafa ağa
Rûhuna Fâtiha
Sene 1342.

Натпис испод исписан ћирилицом:

Мујо брат
Дупљак Алије, рођ. 1836, умро 1[?]. год.

Веома је важно истаћи да су ови двојезични споменици, писма, при овоме послу били и једна врста допуне једни другима. Наиме, на неком месту због оштећења (на пример, у овом случају ћириличног писма, слика бр. 2) нејасноћу је разрешило друго писмо (османско).

1953 г.
Куртагић
Хајдин
Рођ.1850. г.
Умро 1950.

Сл. 3, село Читлук

На једном веома старом нишану из Дражевића у горњем делу стоји старотурско (османско) писмо, а испод тога ћирилично, које изгледа као да је писано руком, од чега се најбоље види: *Фетаховић Алиаїа*[69], са посебно лепим словом *х*.

Сл. 4, село Дражевиће

69 Овај нишан је обновљен, а на новој, белој мермерној плочи пише: *Алијаїа* (иако слова *ј* нема у ћириличној верзији овога антропонима).

Рашчитан и транскрибован текст словима данашње латинице:

İnnâ lillâhi ve innâ ileyhi râciûn
El-merhûm
Fetahoviç Ali Ağa
Bin Fetah Ağa
Rûhuna El-Fâtiha
Sene 1355

Рашчитан и преведен текст словима данашње ћирилице:

Сви смо Божији (Алахови) и сви се њему враћамо
Почивши
Фетаховић
Алија-ага
Син Фетах-агин
За душу му проучи молитву (фатиху)
Година 1935/36.

Натпис испод исписан ћирилицом:

Фетаховић
Алиага
Рођ. 1862 г. умро 1936. године

Дакле, ова лепа ћирилична слова могу нас упутити на помисао да су људи са Пештера понекад можда и сами клесали споменике, те да није увек био у питању и неки професионални каменорезац. Такође, можемо рећи да смо на основу целокупне грађе могли видети да ова, „пештерска ћирилица", има слободније (архаичније) облике, можда и као стил писма на споменицима.

На неким нишанима стоји само старотурско писмо, а на другим прво османско, а испод тога превод исписан ћирилицом, што смо могли видети (Сл. 2, Сл. 4).

Такође, на споменицима које смо за ову прилику анализирали, користи се више врста старотурског (османског) писма: ту је *nesh(i)–talik* или само *nesh*. Прецизније речено, то је варијанта арапског писма (Muftić 1982) прилагођена старотурском језичком и граматичком систему. Османско-старотурско писмо пише се арапским словима, при чему се графеме, харфови читају и пишу у зависности од њиховог положаја у речима. Заправо, све до језичких реформи у Турској (Čaušević 1996: 1), на пештерским нишанима се задржало османско писмо, које је касније полако почела да потискује ћирилица, а затим и домаћа латиница.

Од великога значаја јесте и ликовно–калиграфска вредност самих нишанâ, коју су вредни мајстори реализовали применом различитих

техника и варијаната поменутога писма, уз делимичну употребу флоралне, декоративне пластике.

Најстарији нишан на османском писму јесте (1735/36) из села Читлука.

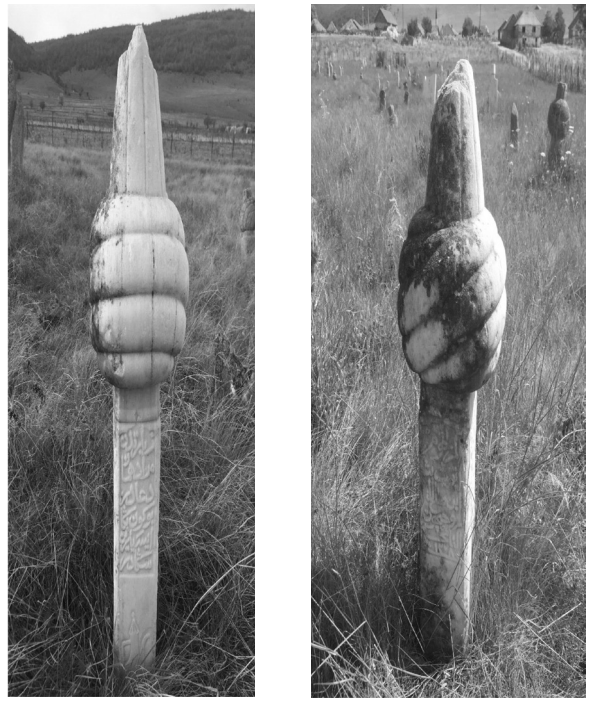
Сл. 5, село Читлук

Рашчитан и транскрибован текст словима данашње латинице:

El-merhûm
Haydar bin
Haco Ağa
Rûhiçün El-Fâtiha
Sene 1148

Рашчитан и преведен текст словима данашње ћирилице:

Почивши (упокојени)
Хајдар син
Хаџа-аге
За његову душу
проучите молитву (фатиху)
Година 1735/36.

Сл. 6, село Пружањ

Рашчитан и транскрибован текст словима данашњег латинице:

El-merhûm
Eyub-baş
Ibn Salıh âğa
Rûhu içün
El-Fâtiha
Sene 1208

Рашчитан и преведен текст словима данашње ћирилице:

Почивши
Ејуб-баша
Син Салих агин
За душу његову
Изучи фатиху
Година (1793/94.)

Стр. 2 (са друге стране нишана) пише:

Ziyaretten murâd
hemen duâdır
Bugün bana ise
yarın sanadır.

Сл. 7, село Жабрен

Рашчитан и транскрибован текст словима данашње латинице:

Elmerhûm
El-hâcc Receb
Bin Hasan
Rûhu içün
El-Fâtiha
Sene 1280

Рашчитан и преведен текст словима данашње ћирилице:

Почивши
Хаџи Реџеб
Син Хасана
За душу његову
Изучи фатиху
Година 1863/64.

Сл. 8, село Жабрен

Рашчитан и преведен текст словима данашње ћирилице:

El-merhûme
El-magfûr
Şehide
Bin Hodo
Ruhuna
El-Fâtiha
Sene 1312

Рашчитан и преведен текст словима данашње ћирилице:

Умрла
од Бога помилована
Шехида
Кћер Ходова
За душу јој фатиха (молитва)
Година 1894/95.

Иако су многи од нишанâ оштећени, лепи облици појединих графема остали су до данас, а та слова су ћирилична, или османска.

Један од ауторâ ових редова у свом реферату о данашњој ћирилици у Србији[70] написао је да се ћирилично писмо данас, нажалост, још може срести „на споменицима на православним гробљима (не свуда, и не на свим)“[71], а томе сада додаје сусрет са истим овим писмом у селима Пештера, али на нишанима. Из грађе анализираних споменика добро се види да се ћирилица у овом делу југозападне Србије сасвим сигурно држала до краја 50-их година XIX века.

Реафирмацијом ћирилице не враћамо се само традиционалним вредностима, него подстичемо и културне разноврсности, без наглашавања[72] етнокултурног концепта као јединог. А ови стари споменици са Пештера ту разноврсност показују, једнако чувајући два писма.

ЛИТЕРАТУРА

Bešlagić 1971a: Šefik Bešlagić. *Stećci i njihova umjetnost*. Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.

Bešlagić 1971б: Šefik Bešlagić. *Stećci. Kataloško–topografski pregled*. Sarajevo.

Bešlagić 1978: Šefik Bešlagić. *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hecegovine. Djela, Knjiga 30, Odjeljenje društvenih nauka.

Bešlagić 2015: Šefik Bešlagić. *Ćirilički epigrafski spomenici srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije Stanak.

Грујић 1936: Радослав Грујић. *Зборник за историју јужне Србије и суседних области*. Књига I, Скопље: Скопско научно друштво.

Даничић 1975: Ђуро Даничић. *Рјечник из књижевних старина српских* II. У Биограду 1863. *Написао Ђ. Даничић*. Фототипија издања, Љубљана: Младинска књига.

Ђорђић 1971: Петар Ђорђић. *Историја српске ћирилице. Палеографско–филолошки Прилози*. Београд: Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије.

Ердељан 1996: Јелена Ердељан. *Средњовековни надгробни споменици у области Раса*. Београд.

Kutlu 2005: Hüseyin Kutlu. *Kaybolan medeniyetimiz – Hekimoğlu Ali Paşa Câmii Hazîresi'ndeki Tahirî Mezar Taşlari*. Istanbul: Damla Yay.

Laqueur 1997: Hans Peter Laqueur. *Hüve'l-Baki*: *İstanbul'da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.

Милојевић 1921: Боривоје Ж. Милојевић. „Пештер и Сјеница, антропогеографска скица“. *Гласник Географског друштва*, Св. 5, Београд.

Mujezinović 1974: Mehmed Mujezinović. *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini*. Knjiga I, Sarajevo.

Mujezinović 1977: Mehmed Mujezinović. *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini. Istočna i centralna Bosna*, Knjiga II, Sarajevo.

Muftić 1982: Teufik Muftić. *Arapsko pismo*. Sarajevo: Orijentalni institut.

70 Новаков, *Ћирилица у Србији данас*, Пале, 2011.

71 Новаков, Нав. дело, 525.

72 Новаков, Нав. дело, 526.

Новаков 2011: Драгана Новаков. „Ћирилица у Србији данас“. *Зборник радова са Научног скупа Наука и политика, Универзитет у Источном Сарајеву*, Филозофски факултет, књ. 5, Пале 22–23. маја, 2011, 521–527.

RJA 1917–1922: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Dio VIII.

Томовић 1974: Гордана Томовић. *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*. Београд: Историјски институт. Посебна издања. Књига 16.

Čaušević 1996: Ekrem Čaušević. *Gramatika suvremenoga turskog jezika*. Zagreb: Hrvatska sveučilina naklada.

Чигоја 1998: Бранкица Чигоја. Најстарији *српски ћирилски натписи (графија, ортографија и језик)*. Београд: Чигоја штампа.

Чигоја 2008: Бранкица Чигоја. „О надгробном натпису Марине Витославе (1374)“. Београд: *Јужнословенски филолог*, књ. LXIV, 551–559.

Škaljić 2014: Abdulah Škaljić. *Turcizmi u našem jeziku*. Beograd.

Škrijelj 2015: Redžep Škrijelj. „Epika Bošnjaka u Crnoj Gori“. *Almanah*, 31–32, Podgorica, 149–180.

Škrijelj 2014: Redžep Škrijelj. „Likovni fenomen islamske epigrafike na spomenicima kulture u Novom Pazaru“.

Косовска Митровица: *Уметност и њена улога у историји: Између трајности и пролазних – изама*,

Међународни тематски зборник посвећен сећању на проф. др Миодрага Јовановића (1932–2013), Филозофски факултетет у Приштини, 339–351.

Dragana S. NOVAKOV
Redžep Š. ŠKRIJELJ

SCRIPTS ON OLD TOMBSTONES (NIŠANS) IN SOME VILLAGES IN PEŠTER

Summary

In this paper we have analized two scripts (Cyrilic and Old Turkish), from the period between XVII and XIX century, which are found on tombstones (nišans) in some villages in Pešter. We have presented the graphic shape of the abovementioned monuments and additionally set aside examples with interesting inscriptions which can be found in this golden aura of Pešter epigraphics.

Key words: Cyrilic script, Old Turkish script, popular language, tombstones (nišans Pešter).

Рад је примљен 27. марта 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 327:323.1(=163.41)(497.11-13-89)"189"
32:929 Стојановић Љ.
94(=163.41)(497.115)"189"

Оригинални научни рад

*Весна С. ЗАРКОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина / Лепосавић

СТАРА СРБИЈА И МАКЕДОНИЈА У ИЗВЕШТАЈУ ЉУБОМИРА СТОЈАНОВИЋА ИЗ 1890. ГОДИНЕ**

Апстракт: У раду се указује на значај садржаја извештаја професора Љубомира Стојановића, насталог након обиласка Старе Србије и Македоније током лета 1890. године. Стојановић је у њему јасно изнео све препреке, као и разлоге за ширење националне пропаганде у тим крајевима. Његова размишљања се умногоме поклапају са извештајима конзула Краљевине Србије у Солуну Димитрија Бодија, као и Владимира Карића који је службовао у Скопљу. Поред тога што је у извештају наводио чињенично стање са терена он је, на појединим местима, у виду предлога, сугерисао министру иностраних дела у Београду у ком правцу треба да се ради на ширењу српске пропаганде ван територије Србије. По њему, то је подразумевало стварање већег броја учитељског кадра, отварање школа, увођење словенског уместо грчког и бугарског језика у црквама, као и колонизацију из Србије у Стару Србију и Македонију.

Кључне речи: Љубомир Стојановић, Стара Србија, Македонија, Димитрије Боди, Владимир Карић, бугарска пропаганда, српска пропаганда.

Интересовање за проучавање Старе Србије и Македоније као саставних делова Османског царства са бројним српским становништвом појачано је након српско-турских ратова 1876–1878. године и нарочито након српско-бугарског рата 1885. године. Проучавање ових области било је отежано услед недостатка безбедности, неповерења власти према странцима и опште анархије која је захватила поједине делове Царства. Због опште несигурности, српски народ са ових простора живео је у помало изолованим срединама, што је утицало на очување и конзервацију обичаја, језика, умотворина, ношње и других карактеристика етничког обележја једног народа. У ослобођеној Србији та карактеристична обележја лагано су се мењала под

* Научни сарадник, vesna.zarkovic07@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

утицајем разних промена које су долазиле са отварањем државе према Европи. Због тога је простор Старе и Јужне Србије био велико врело за проучавање у разним доменима. Схватајући ту чињеницу, бројни научници су истраживали овај простор. Њихов рад је олакшан потписивањем конзуларне конвенције између Србије и Турске, након чега су отворени конзулати у Солуну, Битољу, Скопљу, Приштини и Серу (Војводић 2004: 9–39).

У европске делове Османског царства крајем XIX века из Србије су путовали највећи научници тог времена. Међу познатим путницима који су обилазили ове крајеве и оставили писане трагове издвајају се: Стојан Новаковић, Јован Цвијић, Спиридон Гопчевић, Стеван Радосављевић-Бдин, Александар Белић, Тихомир Ђорђевић, Јован Хаџи Васиљевић, Василије Ђерић, Јован Радонић, Владимир Петковић, Јован Томић, Павле Поповић, Љубомир Ковачевић и други. Мишљење великих научника о значају Старе Србије и Македоније уважавала је српска држава. Она је у конзулате у Турској упућивала најумније људе, који су оставили значајан траг у проучавању ових области. Међу дипломатама који су службовали у Османском царству и који су сачинили значајне списе о српском народу под османском влашћу истичу: се Тодор П. Станковић, Милојко Веселиновић, Иван Иванић, Бранислав Нушић, Милан Ракић, Војислав Илић, Светислав Симић, Владимир Карић, Чедомиљ Мијатовић, Владан Ђорђевић. Значајан допринос проучавању Старе Србије и Македоније дали су и локални Срби: Михаило Вељић, Анђелко Крстић, Григорије Божовић, Зарија Поповић, Коста Шуменковић, Коста Групчевић и други (Стојанчевић 2004: 41–52).

Један од значајних посетилаца Старе Србије и Македоније, иза кога није остало важније дело о овим крајевима, био је и Љубомир Стојановић, професор, научник и политичар (Храбак 2002: 365). Рођен је 6. августа 1860. године у Ужицу, где је завршио основну школу и три разреда гимназије, док је четврти наставио у Шапцу, а остале у Београду. Велику улогу у његовом васпитању и каснијем опредељењу за природно–математички или историјско–филолошки одсек имао је поред оца Васа, пушкара, и Момчило Иванић. Стојановићева марљивост је дошла до изражаја већ прве године, када је добио другу Светосавску награду за рад о краљу Тврtку, што је код Стојана Новаковића била најбоља препорука да га усмери и пошаље ван граница земље. По речима самог Стојановића, Новаковић је био „можда једини од тадашњих професора који је прихватао младе људе који су показивали воље к науци“ (Ћоровић 1931: 2–3). Његов каснији рад пратио је Новаковићев наследник на катедри, наставник Велике школе Светислав Вуловић који га је увео у свет науке, пружао савете и оцењивао прве научне радове које је млади ученик подносио Српском ученом друштву. Какво мишљење је

Вуловић имао о младом Стојановићу указује и реченица написана у писму упућеном Илариону Руварцу 18. марта 1887. године у којем га пита: „Да ли вам што пише млади наш историско–литерарни Анахарзис“? (Димитријевић 1957: 295). Већ наредне, 1888. године Стојановић је постао професор Друге београдске гимназије у којој је радио до 1891, када је постао доцент за руски језик, а две године касније и професор словенске филологије на Великој школи. На том месту је остао све до Ивањданског атентата 1899. године, када је и пензионисан, након чега је почео активно да се бави политиком (Ђоровић 1931: 4).

Након повлачења из политичког живота и деценијског рада на пословима секретара Српске краљевске академије, Љубомир Стојановић се окренуо научном раду.[1] У својој аутобиографији је навео да је од 1. октобра 1902. до 10. априла 1903. године написао преко сто политичких чланака у *Одјеку*. И касније, после првог именовања за министра просвете, наставио је да пише политичке чланке. Већи број чланака објавио је у *Републици* (Јонић 1931: 286).

Стојановић је врло млад, као тридесетогодишњак, 1890. године постао дописни члан Академије (Поповић 1931: 37). Он је те исте године показао велико интересовање за простор Старе Србије и Македоније. Планирао је да током лета обиђе ове пределе и прикупи материјал за научно проучавање појединих етнографских и филолошких питања. Иако је знао да је време од два и по до три месеца недовољно за проучавање важних питања из ових области, замислио је да направи јасан план за даљу организацију и научно проучавање Старе Србије и Македоније. Истовремено је желео да увиди успех и обим бугарске пропаганде и стекне искуства за даљи рад и јачање српске пропаганде, нарочито у оним местима која су се опирала ширењу бугаризма. Крајем маја 1890. године, он се са таквим захтевом обратио министру спољних послова Краљевине Србије и затражио новчану помоћ за реализацију ове идеје.[2]

Захтев професора Љубомира Стојановића био је позитивно решен и из буџета Министарства иностраних дела за 1890. годину, одобрена је сума од хиљаду динара на име путних трошкова за путовање по Македонији и Старој Србији.[3] Истовремено је из Београда конзулатима у Турској био упућен допис у којем се наглашавао значај путовања

1 Љубомир Стојановић је обављао дужност секретара Српске краљевске академије од 14. новембра 1913. до 1. септембра 1923. године.

2 Архив Србије (=АС), Министарство иностраних дела (МИД), Политичко–просветно одељење (ПППО), 1890, ред 93, без броја, Љубомир Стојановић, професор II београдске гимназије – Министру спољних послова, Београд 23. мај 1890.

3 АС, МИД ПППО, 1890, ред 93, ПП № 594, Решење министра иностраних дела Саве Грујића, Београд 28. мај 1890.

Стојановића и давале инструкције конзулима за пружање неопходне помоћи приликом обиласка тих крајева. Циљ путовања био је прикупљање података за што боље сагледавање појединих питања из етнолошких и филолошких домена.[4]

Након одобрења од стране министра иностраних дела и додељене му помоћи, Љубомир Стојановић је 12. јуна 1890. године кренуо на пут са којег се вратио назад, у Београд, 9. августа.[5] Маршрута његовог путовања била је: српска граница – Скопље – Солун – Света Гора – Солун – Градско – Битољ – Охрид – Битољ – Прилеп – Градско – Скопље – Велес – Скопље – српска граница.[6]

Прво дуже задржавање Стојановића на овом путу било је на Светој Гори, где је провео пуне три недеље. Утисци које је понео отуда јесу гостопримство, на које је наишао у руском манастиру Свети Пантелејмон, и спремност манастирске управе да му дозволи увид у књиге и документа. Насупрот томе, управа Хиландара је избегавала да му покаже хрисовуље, под изговором да је архива, услед пожара који су захватали оближње шуме, била привремено измештена из манастира.[7] По повратку са Свете Горе и из Солуна, Стојановић је посетио конзулат Краљевине Србије у Битољу и у друштву тамошњег конзула Димитрија Бодија наставио обилазак Охрида и околних места, где је намеравао да сагледа расположење народа према представницима српских власти. Након четвородневног путовања вратили су се назад у Битољ, одакле је Стојановић требало даље да отпутује преко Прилепа, Велеса и Скопља до српске границе.[8]

По доласку у Београд професор Љубомир Стојановић сачинио је опширан извештај у којем је изнео не само чињенице, него и своја запажања са овог пута. Министар иностраних дела Краљевине Србије ће касније, када се буду доносиле поједине одлуке о даљем ширењу српске пропаганде у Македонији и Старој Србији, која је деведестих година XIX века постала важно питање у српској политици, имати на уму тај извештај. Иако је Стојановић у захтеву упућеном министру иностраних дела истицао да ће циљ његовог путовања по Македонији и Старој Србији бити првенствено научног карактера, из извештаја се закључује да је он ставио акценат на политичке прилике и смернице за даљи рад пропаганде у тим крајевима. Радови професора

4 АС, МИД ПО, 1890, ред 93, без броја М. Ђ. Миловановић – Конзулатима у Турској, Београд 18. јун 1890.

5 Датуми су навођени по старом календару, онако како стоји у изворима.

6 АС, МИД ПО, 1890, ред 93, без броја, Извештај Љубомира Стојановића – Министру иностраних дела, Београд 14. август 1890.

7 АС, МИД ПО, 1890, ред 93, ПП № 88, Конзул М. Апостоловић – С. Грујићу, министру иностраних дела, Солун 15. јул 1890.

8 АС, МИД ПО, 1890, ред 93, ПП № 153, Конзул Д. Боди – С. Грујићу, министру иностраних дела, Битољ 22. јули 1890.

Стојановића у првим годинама након 1890. не садрже теме из етнологије и лингвистике са простора Старе и Јужне Србије, што поткрепљује напред изречено (Стојанчевић 2004: 52–56).

На самом почетку извештаја Стојановић је јасно уочио да је стварање Бугарског егзархата донело велике промене на простору Македоније. Поједини људи средњих година, са којима је имао контакте приликом боравка у Македонији, говорили су му да је до 1870. године у Османском царству, међу хришћанима, постојала само једна црква и то грчка, и да се свако ко није био Турчин називао Грком. Међутим, од тада се хришћанско становништво поделило на Грке и Бугаре. Приликом овакве поделе мора се имати у виду да она ни у ком случају не означава народност, већ цркву.[9] Љубомир Стојановић је био мишљења да је јачању утицаја Бугарског егзархата непосредно доприносила сама Патријаршија својим односом и нетрпељивошћу према словенској служби у црквама. По њему, да је поступила супротно, Патријаршија је могла да паралише егзархов утицај и на тај начин спречи ширење бугарске цркве и бугарског имена.

Успех који је бугарска црква доживела након формирања Егзархата уследио је због употребе словенског језика у богослужби, чиме је привучено словенско становништво Македоније, нарочито оно које је осећало отпор према Грцима и грчком језику. Тај отпор су појачавале владике наметнуте из Цариграда које нису познавале локални језик словенског становништва, нити су разумеле његове проблеме. Професор Стојановић је успех Бугарског егзархата упоредио са успехом грчке пропаганде међу Цинцарима пре појаве румунске пропаганде. Иако је Бугарски егзархат једини званичног супарника имао у Васељенској патријаршији, за главног непријатеља на простору Македоније је сматрао српски утицај који се, након Берлинског конгреса, све више ширио ка југу. Разлог за овакав став Егзархата био је у томе што су тежње и Бугарске и Србије биле усмерене ка истом народу. То словенско становништво Македоније, због дугог робовања под Турцима, под утицајем разних пропаганди, није имало усађену јаку националну свест.

Професор Стојановић је у Македонији евидентирао грчку, бугарску и влашку пропаганду, па је зато министру иностраних дела Краљевине Србије препоручио јаче ангажовање Србије. Само на тај начин, сматрао је он, српско становништво би сачувало свој национални идентитет. Из извештаја се види да је грчка пропаганда била у дефанзиви у односу на

9 Ову поделу и њено схватање код становника Стојановић је у свом извештају илустровао једним примером из Скопља: „Господин Карић запита једнога: по чему сте ви Бугари? – Та ми се тако зовемо по цркви, одговори он сасвим просто". АС, МИД ПО, 1890, ред 93, без броја, Извештај Љубомира Стојановића – министру иностраних дела, Битољ 22. јули 1890.

друге, нарочито у односу на бугарску, која је захватила читаву Македонију и Стару Србију јужно од Шар планине.[10] Деловање других пропаганди (румунске и српске) било је усмерено на становништво које се дотле налазило у оквиру „Урум милета", због чега су Грци своје противнике видели у Србима и Румунима, а не само у Бугарима. На то упућује и расположење међу Грцима у Битољу, настало након отварања конзулата Краљевине Србије. Они су били свесни да ће целокупно српско становништво потпасти под утицај српске државе.

Влашка или румунска пропаганда била је најслабија због некомпактности, велике подељености међу самим Цинцарима и удаљености Румуније. Ова пропаганда имала је највише успеха у местима где су се најжешће сукобљавали српски, бугарски и грчки утицај.

За разлику од влашке, бугарска пропаганда је јачала на свим пољима, користећи се слабостима турских власти и великим сумама новца намењеним за подмићивање како локалних, тако и чиновника из Цариграда. Осим тога, успех бугарске пропаганде постигнут је захваљујући и незадовољству словенског становништва, изазваног деловањем грчких црквених великодостојника. Љубомир Стојановић сматрао је да успех бугарске пропаганде ипак није био толико укорењен међу становништвом „да се не може протрести" добро осмишљеном акцијом.[11]

Свака од ових пропаганди у Македонији имала је подршку међу конзулима страних земаља који су били главни актери на терену. Енглески конзулат није крио симпатије према бугарској пропаганди, док је аустријски, поред симпатија бугарске, помагао и румунску пропаганду. Такво понашање енглеског конзулата било је у складу са њиховом политиком, која је током осме и девете деценије XIX века помно пратила све вести о могућем склапању савеза међу балканским државама. Стављањем на страну Бугарске, Енглеска је желела да умањи руски утицај и да је одвоји од евентуалног приближавања Србији (Растовић 2015: 34, 38). Највећу наклоност страних представника имала је бугарска пропаганда, којој није изостајала англоамеричка и католичка подршка. На другој страни, грчка пропаганда је отворено радила у свом интересу, који је био у директној супротности са румунском и бугарском. Грчке вође нису показивале расположење да у црквама дозволе словенско певање, већ су наметали свој језик, а у појединим местима, попут костурске области, где се користио словенски, смишљено га потискивали. Налазећи се у оваквој ситуацији, конзул Краљевине Србије у Битољу, Димитрије Боди је тврдио да српска пропаганда може наћи уточиште једино међу руским представницима. Иако је руски конзулат имао

10 О границама Старе Србије видети: (Батаковић 1988: XXIV).

11 АС, МИД ПО, 1890, ред 93, без броја, Извештај Љубомира Стојановића – министру иностраних дела, Београд 14. август 1890.

доста утицаја у народу, његови чиновници, како се чинило Бодију, као да су тајно помагали бугарску пропаганду, нарочито руски драгоман из Велеса Лапе, одличан познавалац српског језика, школован у Бечу. Илуструјући ситуацију на терену, конзул Србије у Битољу је предлагао Сави Грујићу, министру иностраних дела да се заложи код руске владе да њени представници у Македонији почну активније да пружају подршку и помоћ за реализацију српских идеја.[12]

Мишљење конзула Краљевине Србије у Битољу делио је и професор Љубомир Стојановић, који је у свом извештају, поред Лапеа, драгомана руског конзулата, јасно означио и вицеконзула Демерика, као главне бугарофиле. Стојановић је заступао идеју да би за српски народ у Македонији, у том тренутку, било од највећег значаја именовање неког чиновника руске владе у Петрограду на место конзула у Битољу. По њему, најбоље решење за тај посао било би именовање Ивана Степановича Јастребова, који је код Бугара изазивао велико подозрење и појачавао активност за његово уклањање из Македоније.[13]

Сведочанство о Јастребову као великом и правом пријатељу српског народа оставио је и Коста Христић, генерални конзул Краљевине Србије у Солуну. Такво мишљење о руском пријатељу заснивао је на основу бројних неприлика које су код турских власти некада решаване у корист српске стране, захваљујући ангажовању Јастребова. Он је улазио и у директне сукобе са представницима османске власти који су неретко задржавали српске књиге, под изговором да у Солунском вилајету „нема Срба". У честим и дугим разговорима са њима, пре свега са валијом, покушавао је да их убеди у супротно и докаже „да у Македонији не живе Бугари него чисти Срби". Као прави пријатељ Срба, Јастребов се доказао и тиме што је у предговору другом издању своје књиге „Обичаји и пѣсни турецкихъ Сербовъ" одлучно изнео тврдњу да је Македонија српска земља, чиме је изазвао још већу нетрпељивост Бугара. За ангажовање и рад на ширењу српских идеја у Османском царству Јастребов је више пута био одликован од стране српске владе. Уложена енергија и одлучност да помогне српском народу оставили су снажан утисак на конзула Србије у Солуну који га је назвао „другим српским агентом у Солуну и у Македонији".[14] Коста Христић је толико истицао допринос Јастребова у очувању српске баштине у Старој Србији и Македонији и тврдио да је урадио више од било ког конзула Србије у Османском царству, па и њега самог.

---

12 *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, том V, књига I, 277–278, док. 120.

13 АС, МИД ПО, 1890, ред 93, без броја, Извештај Љубомира Стојановића – Министру иностраних дела, Београд 14. август 1890.

14 *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, том V, књига I, 77–78, док. 27.

Мишљење генералног конзула у Солуну Христића и професора Љубомира Стојановића је по многим питањима било идентично. Поред изнетог става о Јастребову, Стојановић је сматрао да руску наклоност треба придобити и за пружање веће финансијске помоћи српској страни. Наиме, да би се онемогућио рад бугарских школа, по њему, било је потребно веће ангажовање Србије код руске владе у циљу смањења новчаних давања која су до тада упућивана бугарским школама. Одређени новац који је био издвајан за бугарску пропаганду требало је преусмерити ка српској страни. Иначе, било је познато да је Бугарска, за разлику од Србије, улагала велике суме новца за ширење просвете и своје пропаганде у Македонији.[15] О томе сведочи и чињеница да Бугари нису исплаћивали плате својима по три месеца, а у Македонију су унапред слали новац. За разлику од њих, из Србије по два до три месеца нису исплаћивана новчана средства намењена Богословији у Призрену, која је била „расадник идеја". За Стојановића је Призренска Богословија имала велики значај, али не и утицај на Македонију. Зато је сматрао да поред њеног очувања и школовања ученика, чији се број из године у годину повећавао, треба радити на отварању једне сличне школе у Битољу.[16]

Извештај Љубомира Стојановића није садржао само преглед стања, него је нудио и конкретна решења. Он је сматрао да се пропаганда не може вршити из Београда, већ се центар мора пренети „тамо" (вероватно у Битољ, који је сматрао центром Македоније). У Београду треба само да се извршавају захтеви који су долазили из јужних крајева, и то брзо и неодложно. По њему, свако оклевање могло би проузроковати велику штету на терену. Конзули би требало да имају слободу одлучивања, нарочито у погледу расподеле буџетских средстава, која би се слала „бар за три месеца унапред". Они би били у обавези да повремено подносе извештај о утрошеном новцу. Стојановић је сматрао да новца мора бити довољно, у супротном, борба за ширење националне пропаганде међу Србима у Османском царству била би узалудна.[17]

Пажњу професора Стојановића привукло је и питање бугарских учитеља за које је проценио да су били спремни да пређу на српску страну, без обзира што су завршили бугарске школе. На такво размишљање га је наводила чињеница да су у Министарству иностраних дела у Београду већ постојале сведоџбе појединих бугарских учитеља из Битоља. Такође, један број ђака

15 АС, МИД ППО, 1890, ред 8, (I), Јеромонах и ректор Призренске богословије Мелентије Вујић – Митрополиту рашко–призренском, Призрен 24. јануар 1890.

16 АС, МИД ППО, 1890, ред 93, без броја, Извештај Љубомира Стојановића – Министру иностраних дела, Београд 14. август 1890.

17 АС, МИД ППО, 1890, ред 93, без броја, Извештај Љубомира Стојановића – Министру иностраних дела, Београд 14. август 1890.

бугарских и грчких гимназија из Велеса, Прилепа и Битоља био је одлучан да напусти та места и даље школовање настави у Београду.[18]

Бројни примери које је Стојановић навео у свом извештају указују на слабости бугарске пропаганде у појединим деловима Македоније. Забележен је случај попа Спасоја, који је након свађе са егзархом и подршке католичке пропаганде, одвојио око 850 кућа у Прилепу и околним селима. Међутим, на наговор Јастребова прекинуо је контакте са католицима и размишљао да се приклони српској страни. Бугари су, у страху од отварања српске школе у Битољу, увидели његове намере које су покушали да осујете. Они су сумом од сто лира подмитили битољског валију који је попа Спасоја послао у прогонство у Скопље. У односу на битољског валију, у Скопљу су Турци, услед близине границе, били мало опрезнији.

За разлику од Прилепа и Битоља, у Велесу и околини је бугарска пропаганда била израженија. Стојановић је, међутим, посматрајући појединa места, попут Башиног села и Рудника, био оптимиста и за те крајеве. У Башином селу, удаљеном непун сат од Велеса, које је бројало око 180 кућа, само је 15 било уз Бугаре. Запажена је била и активност учитеља Минчића који је неколико пута са потписима из општине и захтевом за отварање школе одлазио у Солун. Иако је испуњавао све услове за учитељски посао и положио испит пред турском комисијом он је, по наговору Бугара, био спречаван од стране кајмакама. Са истим задатком у Солун је одлазио и учитељ Букчевић из Рудника, у којем није било бугарских присталица, али је од раније постојала српска школа.

Одлучност мештана Башиног села и Рудника Љубомир Стојановић није сматрао случајношћу, већ је ту заслугу приписивао напорном раду ученика Милоша Милојевића.[19] У Башином селу посао учитеља је обављао неки Петко који је, као настрадали добровољац у српско–турском рату, и даље остао у лепој успомени сељана. Други Милојевићев ђак био је Букчевић, учитељ у Руднику, који је био изложен разним сплеткама и уценама од стране директора бугарске гимназије у Велесу, главног иницијатора да се уместо српске отвори бугарска школа. И кад није подлегао притисцима и остао веран идеји за ширење српске пропаганде, Букчевић је, захваљујући бугарском ангажовању, био притворен од стране Турака. Стојановић је, судећи по свом извештају, био више него убеђен да би отварање српских школа у ова два села утицало да српска пропаганда однесе примат у односу на бугарску и у самом Велесу. Такође, он је министру иностраних дела изложио и идеју о школовању што већег броја учитеља и обнови „Милојевићеве школе“

18 АС, МИД ППО, 1890, ред 93, без броја, Извештај Љубомира Стојановића – Министру иностраних дела, Београд 14. август 1890.

19 Милош С. Милојевић (1840–1897) је био један од иницијатора шире акције за отварање српских школа у европској Турској (Батаковић1988: 445).

са интернатом, у коју би се уписивали ђаци са завршеном основном школом и неким разредом гимназије. Њих би требало, сматрао је Стојановић, васпитавати у српском духу, учећи их књижевности, а школске распусте користити за обилазак Србије, одакле би идеје и љубав према њој преносили на своје сународнике који су и даље били под османском влашћу.

На свом путовању Стојановић се сусрео и са Владимиром Карићем, конзулом Краљевине Србије у Скопљу.[20] Он је у извештају наглашавао важност Карићевог предлога о колонизацији Срба из Србије у Стару Србију и Македонију. Наиме, конзул Карић је у опширним извештајима о српској пропаганди истицао значај и неопходност оснивања колонија занатлија, без којих би, по њему, даља активност Србије у јужним крајевима била знатно ослабљена. Он је сматрао да би за за ову идеју било потребно издвојити одређену количину новца и да би 20.000 динара годишње задовољило те потребе. Сваком занатлији би се од предвиђене суме издвајало по 600 динара и исто толико за набавку алата и материјала за рад. Идеја о оснивању колонија за Карића није била новина. Он је поредио са радом Француза у Алжиру и предлагао да се за прву годину од планираних 300.000 динара на име пропаганде издвоји 30.000 за формирање колонија (Војводић 2003: 339, 342).

Конзул је у почетку предлагао да се прво образује колонија у Скопљу, где су Грци негирали постојање српског елемента и која би, по његовом мишљењу, највише одговарала економским, моралним и националним интересима Србије.[21]

Идеју о оснивању колонија заступао је и Димитрије Боди, Карићев колега из Битоља. Он је сматрао да би у Битољу, у којем је било око 60.000 становника[22] требало неупадљиво пресељавати по 20 до 30 породица из Србије, јер у супротном, турски посланик из Београда би обавештавао своју владу о плановима српске пропаганде. За конзула Бодија, пресељење једног броја Срба из Београда наметнуло би потребу за свештеником који би, уз одобрење Патријаршије, у цркви обављао службу на словенском језику. Такође, формирање колоније допринело би отварању Српске гимназије, коју би похађали ђаци из Охрида, Прилепа, Кичева, Дебра и осталих крајева који су били у оквиру Битољског вилајета. Конзул Боди је сматрао да би Србија, након извесног времена, постигла успех у Македонији, можда и већи него Бугари који су више од двадесет година радили на ширењу своје пропаганде.[23]

Влада Краљевине Србије је у потпуности била сагласна са предлогом конзула Карића да је колонизација из Србије у Стару Србију и Македонију

20 Владимир Карић је обављао дужност конзула у Скопљу од новембра 1889. до 1892. године (Војводић 2007: 233, 248).

21 АС, МИД IIIIO, 1890, ред 7 (II), IIII № 65, Конзул В. Карић – С. Грујићу, Министру иностраних дела, Скопље 21. фебруар 1890.

22 *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, том V, књига I, 525, док. 246.

23 *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, том V, књига I, 39–40, док. 12.

најбоље средство за ширење пропаганде у тим крајевима. Међутим, то питање је у Београду било ново и недовољно проучено и у том тренутку влада није располагала довољним средствима, неопходним за тај задатак. За њу је једино могуће решење било да се сами конзули детаљније информишу и чешће извештавају о занатима и трговини у тим крајевима и на тај начин заинтересују појединце из Србије да се ван њених граница опробају као трговци, предузетници и занатлије.[24]

Иако влада у Београду, из финансијских разлога, није могла да спроведе идеје о колонизацији из Србије у Стару Србију и Македонију, професор Љубомир Стојановић је у свом извештају тврдио да се то може остварити. Он је министру иностраних дела сугерисао да поједине фабриканте из Србије, попут власника штофаре у Параћину, фабрике стакла у Јагодини и лимарске радионице (Гођевца) у Београду, треба убедити да отворе своја стоваришта и уступе их колонистима. По њему, један такав подухват и стварање колоније од 10 до 12 људи допринели би отварању школа и отвориле могућност за зидање школских зграда и нових цркава. Стојановић је сматрао да не би било потребно више од три године да српска пропаганда доживи успех у Битољу, као важном центру, па самим тим и у целој Македонији. Такође, он није умањивао ни значај формирања колонија по осталим варошима, које би знатно допринеле ширењу српства.

Још једна Карићева идеја, која до тада није била спроведена у дело а која није остала незапажена код Стојановића, јесте удруживање људи из Македоније настањених у Србији. Сматрао је да би њена реализација такође имала знатну улогу у ширењу националне свести код Срба у Старој Србији и Македонији, уколико би се ти људи настанили у она села из којих су отишли, са собом довели по једно или два детета на школовање. За сиромашне је предвиђао и одређену помоћ.[25]

Љубомир Стојановић је, као врсни научник, уочио битне моменте за опстанак српског народа у Старој Србији и Македонији, што је и истакао у свом извештају. Након његове посете број отворених српских школа у наредним годинама знатно се повећао, што је допринело ширењу националне свести међу Србима. Пораст броја школа и ученика документују статистике које је већ од 1892. године објављивао Милојко Веселиновић (Веселиновић 1893: 17; Веселиновић 1897: 86). Иако извештај Љубомира Стојановића није био главни покретач деловања српске владе, у потпуности се уклапао са извештајима и идејама дипломата Краљевине Србије који су службовали у Османском царству.

24 АС, МИД ПППО, 1890, ред 42, ПП № 160, Министар иностраних дела С. Грујић – В. Карићу, конзулу у Скопљу, Београд 16. фебруар 1890.

25 АС, МИД ПППО, 1890, ред 93, без броја, Извештај Љубомира Стојановића – Министру иностраних дела, Београд 14. август 1890.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко–просветно одељење.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Џамбазовски 1988: Климент Џамбазовски. *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, том V, књига I. Београд: Архив Србије: Архив на Македонија.

ЛИТЕРАТУРА

Батаковић 1988: Душан Т. Батаковић. *Савременици о Косову и Метохији 1852–1912*. Београд: Српска књижевна задруга.

Веселиновић 1893: Милојко Веселиновић. *Статистика српских школа у Турскоме царству у 1892. школској години*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.

Веселиновић 1897: Милојко Веселиновић. *Статистика српских школа у Турској (у Старој Србији и Маћедонији) за 1895–1896 школску годину*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.

Војводић 2003: Михаило Војводић. *Стојан Новаковић и Владимир Карић*. Београд: Clio.

Војводић 2004: Михаило Војводић: „Конзуларна конвенција између Србије и Турске (1879–1896)". *Вардарски зборник* 3, Ур. Владимир Стојанчевић. Београд: Српска академија наука и уметности, 9–39.

Војводић 2007: Михаило Војводић. „Владимир Карић, српски конзул у Скопљу (1889–1892)". *Изазови српске спољне политике (1791–1918) огледи и расправе*. Београд: Историјски институт, 229–252.

Димитријевић 1957: Радмило Димитријевић. „Из преписке Љубомира Стојановића". *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књига двадесет трећа, свеска 1–2, Београд: Издавачко предузеће Рад, 294–303.

Поповић1931: Павле Поповић. „Сећања на Љубомира Стојановића". *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књига једанаеста, Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 30–44.

Растовић 2015: Александар Растовић. *Енглези и Балкан 1837–1914*. Београд: Завод за уџбенике.

Стојанчевић 2004: Владимир Стојанчевић. „Српски научници – проучаваоци друштвено-историјске проблематике Јужне Србије – садашње Републике Македоније (до Првог светског рата)". *Вардарски зборник* 3, Ур. Владимир Стојанчевић. Београд: Српска академија наука и уметности, 41–57.

Ћоровић 1931: Владимир Ћоровић. „Љубомир Стојановић". *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књига једанаеста, Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1–29.

Храбак 2002: Богумил Храбак. „Љубомир Стојановић–политичар". *Љубомир Стојановић–живот и дело*. Ур. Видан Николић. Ужице: Учитељски факултет Ужице, 365–387.

Џонић 1931: Урош Џонић. „Библиографија радова Љубомира Стојановића". *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књига једанаеста, Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 277–289.

Vesna S. ZARKOVIĆ

OLD SERBIA AND MACEDONIA IN THE REPORTS OF LJUBOMIR STOJANOVIĆ FROM 1890

Summary

At the end of the 19th and the beginning of the 20th century, Old Serbia and Macedonia, as a part of the Ottoman Empire, were the matter of interest for numerous foreign and domestic travelogue writers and scientists. After opening the consulate of the Kingdom of Serbia in the European part of Turkey, the researchers from Serbia were provided with better conditions for studying these areas. One of many who visited these areas was Ljubomir Stojanović, a professor, a scientist and a politician. Although his travel was supposed to have primarily a scientific character, with the aim of better understanding of certain philological and ethnological issues, what can be concluded from the report he sent to the foreign affairs minister is that the emphasis was placed on political circumstances. In his report from 1890 Stojanović did not only present the factual state in the area, but he also offered concrete solutions for certain issues. His suggestions and ideas correspond to the opinions of the consuls of the Kingdom of Serbia in Thessaloniki, Skopje and Bitola. It was evident that after 1870 and the foundation of the Bulgarian Exarchate, Bulgarian propaganda increased in the area, thanks to the numerous supporters and the money intended for this purpose.

After the 19th century, the Kingdom of Serbia started to work more actively on spreading national propaganda in Old Serbia and Macedonia. Its consuls, Vladimir Karić, Dimitrije Bodi and Kosta Hristić, whom Stojanović met during his journey, informed the government in Belgrade about the significance of Serbian propaganda beyond Serbian borders and agreed that it could be achieved in several ways: by educating a larger number of teachers, by opening Serbian schools, by introducing Slovene language in the church instead of Bulgarian and Greek and by colonising Old Serbia and Macedonia with population from Serbia.

Key words: Ljubomir Stojanović, Old Serbia, Macedonia, Dimitrije Bodi, Vladimir Karić, Bulgarian propaganda, Serbian propaganda.

Рад је предат 30. марта 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Башине“ одобрен за штампу.

УДК 314.011(497.11)"18"
347.183:348"18"

Оригинални научни рад

*Милош М. МАРСЕНИЋ**
Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовској Митровици
Катедра за историју

ЦРКВЕНЕ МАТИЧНЕ КЊИГЕ КАО ИЗВОРИ ДЕМОГРАФСКИХ ПОДАТАКА ЛОКАЛНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ

Апстракт: Демографија је наука која проучава становништво а историјом развитка становништва бави се историјска демографија. Основни извор података за неку популацију су пописи. Уз пописе, мноштво података можемо добити из црквених матичних књига које региструју догађаје у тренутку када се они десе. Матичне књиге рођених, венчаних и умрлих садрже податке којих у пописима нема: датуме рођења, венчања и умирања појединачних особа, имена, презимена, занимања, порекло уписаних, брачно стање и старост младенаца, старост преминулих и разлог њихове смрти. Због информација које се у њима налазе и потребе да се проучава живот обичног човека, црквене матичне књиге су вредан историјски извор за демографе и историчаре. Матичне књиге до сада нису довољно коришћене. Оне су се раније налазиле у поседу верских заједница а данас су у архивима. Ово олакшава њихову употребу у различите сврхе. Велики значај могу имати за демографску анализу локалне заједнице у циљу бољег упознавања са локалном историјом.

Кључне речи: демографија, историјска демографија, пописи, црквене матичне књиге, матичне књиге рођених, матичне књиге венчаних, матичне књиге умрлих, локална историја.

Демографија (demos – народ, graphein – описивати) је наука о становништву чији је задатак да проучи становништво, његову бројност и просторни распоред. Термин се први пут помиње половином XIX века у радовима А. Гиларда (A. Guillard-a). По њему, „демографија је по предмету истраживања синоним закона о становништву" (према Breznik 1980: 7). Појам демографија се најчешће везује са појмом демографски развој. Овај појам је шири и означава „комплексан процес кога чине природно и механичко кретање становништва (наталитет, фертилитет, смртност и миграције),

* Доцент, marsenicmilos@gmail.com

као и промене у демографским структурама (биолошке, социо-економске и интелектуалне)“ (Breznik 1980: 7). Демографски развој показује особине (закономерности и правилности) које су својствене оном степену развоја на којем је становништво.

Мотиви због којих је становништво евидентирано и пописивано од најстарије прошлости до данас су многобројни. Најважнији разлог је потреба власти да поседује податке који ће омогућити детаљнији увид у бројност становника неке просторне јединице: државе, региона, општине, града, села, насеља. Прикупљени подаци су се користили у различите сврхе: за планирање прехране становништва, у војне потребе, за наметање пореских обавеза, за планирање и изградњу образовних и здравствених капацитета ради ангажовања ресурса власти. Од првобитног прикупљања података због фискалних, војних и других потреба постепено се долазило до тражења законитости кретања и распрострањености становништва што је демографију учинило науком. Са утврђивањем ових закономерности, временом се дошло до жеље да се утиче на повећање или смањење популације (Крстић 2007: 7).

Историјска демографија је настала као историјска дисциплина, и бави се историјом развитка становништва (Breznik 1980: 20). Њен задатак је да проучава особености свих фактора који су, у неком историјском периоду, утицали на појаву и трајање одређених демографских трендова и процеса. Савремена историографија ствара потребу да се пажња са политичке историје пренесе на живот обичних људи. Томе помаже историјска демографија. Она је настала половином XX века у Француској, а основао ју је математичар и статистичар Луј Анри. Убрзано се развија и њеним резултатима се користе многе науке. Историјска демографија обрађује оно што се традиционалним истраживачким поступцима и приповедањем не може урадити. Она проучава појединачна, групна, намерна или спонтана насељавања, даје увид у преплитања економских, културних, верских и националних интереса, открива и налази назнаке о сукобима антагонистичких група у некој земљи или насељу, проучава односе између различитих друштвено – економских група унутар становништва: грађана и сељака, староседелаца и дошљака, богатих и сиромашних, између верских група.

Демографија има задатак да сакупи податке о становништву из различитих извора. Најзначајнији извор за демографе су пописи становништва. Савремена демографска проучавања заснивају се на сигурним подацима о становништву једне заједнице која се узима за предмет посматрања, а такви, најверодостојнији подаци се налазе у државним пописима који се изводе по утврђеној процедури. Интервал пописа је, у савремено доба и по међународним правилима, десет година. У XIX веку интервал је био краћи, пописи су се вршили на пет година.

Матичне књиге региструју природно кретање становништва (рођење, венчање, развод, смрт) кроз рад надлежних матичних служби (матичара). Природно кретање становништва (витална статистика) је, уз пописе, неопходан извор за прикупљање података о саставу становништва. Механичко кретање становништва (имиграција, емиграција, миграциони салдо) се евидентира и води у другим службама. Од осталих извора којима се демографи служе битни су и регистри становништва које воде државни органи и који су настајали због различитих потреба, а који могу послужити као помоћ и допуна пописима. У регистре се уписују пријаве и одјаве боравка. Статистичке публикације (билтени), анкете, студије и анализе других наука комплетирају слику становништва на одређеној територији. Укрштањем података виталне статистике са подацима надлежних служби добија се тачан број становника у одређеном тренутку, што је од користи државним органима, демографима и историчарима.

Пописи становништва у Кнежевини (Краљевини) Србији су вршени током целог XIX века, у релативно правилним размацима. Становништво је пописивано: 1834, 1846, 1850, 1854, 1859, 1863, 1866, 1874, 1884, 1890, 1895. и 1900. године (*Статистика* 1905: I). Све пописе пре 1890. вршиле су окружне комисије са циљем да се оствари увид у број пореских глава и имовно стање народа. Пописе, почев од 1890. године врше општински судови који су имали задатак да утврде прави број становника (фактичких и правних), што је била одлука Статистичког конгреса одржаног 1873. године у Петрограду. На конгресу је установљен и термин одржавања пописа за све земље, да би се подаци могли упоређивати. У XX веку, пописи на територији Краљевине Србије су одржани 1905. и 1910. године. У периоду Краљевине СХС, пописи су одржани 1921. и 1931. године. Након Другог светског рата, први попис је урађен 1948. године, за којим следи попис из 1953. године (*Становништво* 1953: 39–41). Следећи пописи су били: 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. и 2011. године.

МАТИЧНЕ КЊИГЕ

Демографи и историчари су често пред изазовом да се користе и сваким другим податком, нарочито ако он допуњује скупове података које обрађује статистика, односно ако приказује живот људи шире од пописа или пак ако се обраћа времену које не располаже пописима. Протоком времена, природно кретање становништва добија већу улогу и постаје извор за прикупљање статистичких података за проучавање становништва, за изучавање економских, здравствених, просветних, верских и културних прилика у земљи.

У том смислу свака евиденција је добродошла, али неупоредиву предност имају матичне књиге рођених, венчаних и умрлих, које су се водиле у надлежним црквама. За историјску демографију прворазредни извори су матичне књиге.

„Матичне књиге су основне службене евиденције о личном стању грађана.

О личном стању грађана воде се: матична књига рођених, матична књига венчаних и матична књига умрлих.

У матичне књиге уписују се чињенице рођења, брака, смрти и друге законом предвиђене чињенице и промене у вези са њима". (*Zakon* 20/2009; 145/2014).

Матичне књиге су, у почетку, биле црквена а касније и државна приватно – правна евиденција о особама, односно о њиховим грађанским стањима. Ове књиге, *Matricula*-е, могу бити:

– матичне књиге крштених (лат. Liber baptisatorum),
– матичне књиге венчаних (лат. Liber copulatorum),
– матичне књиге умрлих (лат. Liber defunctuorum),
– матичне књиге крижманих (код католика), (лат. Liber confirmatorum),
– матичне књиге породица (пописи породица, стања душа, анаграфи), (лат. Liber status animarum).

Вођење матичних књига везује се за Тридентски концил (1545–1563), када је римокатоличким свештеницима уведена обавеза вођења евиденције о крштеним, венчаним, крижманим и умрлим. Нешто касније, 1616. године, енцикликом папе Павла V прописује се вођење наведених матичних књига (Предојевић 2000: 305).

Уписивање у матичне књиге преноси се и у Кнежевину Србију по обрасцу за матичне књиге римокатолика. Најраније су подаци почели да се бележе у Београду, на иницијативу Српске митрополије, 1816. године. Након тога, следеће књиге почињу да се воде у Шапцу од 1824. и за њим, вероватно у Крагујевцу. На територији Србије (без Војводине) матичне књиге рођених, венчаних и умрлих воде се од 1836. године (*Природно кретање* 1957: I). Ова обавеза постаје званична 1844. године увођењем Грађанског законика Кнажевине Србије.

Упис у матичне књиге је за државу био начин контроле становништва, његове бројности и распрострањености; у практичном смислу у сврхе планирања, праћења и остваривања фискалних и војних потреба и могућности вођења политике у тим доменима. Матичне књиге, као ни остали историјски извори „у своје вријеме, нису настали због знанствених потреба, него да омогуће контролу над народом са стране политичких, административних, војничких и вјерских ауторитета" (Krivošić 1989: 13).

Матичне књиге су водили свештеници, мање или више уредно. Иако је предвиђено шта се од података мора уписати, то није увек поштовано јер је посао обављан без упутстава и контроле. Пропуста је било, углавном случајних, изазваних болешћу или немарношћу свештеника и пролонгирањем уписа за касније време. Тада би се податак заборавио или погрешно уписао. Тако унети подаци се не могу сматрати без резерве тачним

и поузданим, али је тешко наћи друге чињенице које се могу упоредити са овим у смислу критике исказа и утврђивања истинитости. Писменост свештеника није била једнака, старији су били мање образовани за разлику од млађих, школованијих. Овај проблем је нарочито видљив за саме почетке вођења евиденције.

Статистичко одељење при Министарству финансија у Србији основано је 1862. године. Посао контроле уношења података прешао је на ову службу. Први руководилац одељења је и први српски статистичар, Владимир Јакшић. Подаци су, од оснивања одељења, постали поузданији, евиденција је била уреднија. Сем фискалне улоге, подаци су имали и статистичку улогу. Ово одељење је редовно објављивало податке из свог домена.

Тек од 1879. године Статистичко одељење даје упутства свештеницима како да се уписују витални догађаји (рођења, венчања, умирања) и тада почиње релативно уредно вођење података, под контролом државе. У уводном делу сваке од матичних књига налазе се напомене свештеницима који уписују податке. Уз упутства, наводе се одредбе чланова Казнителног законика за Књажество Србију из 1860. године, којима се оштро санкционишу пропусти у вођењу књига. У случају да се не поштују прописана правила у вођењу протокола за матичне књиге рођених, венчаних и умрлих, казна иде до 50 талира или једне године затвора (члан 142). Сваки свештеник води књигу за своју нурију (парохију). За чување књига, ако свештеника има више, задужен је најстарији свештеник по рукоположењу. Његова је дужност да чува и одговара за књиге и да контролише њихову уредност и правилан унос. У случају злоупотреба, предвиђена је казна од десет година затвора (члан 143). Књиге се имају водити уредно, читко и разговетно. Треба уписати све предвиђене податке и нарочито водити рачуна о хронолошком редоследу „да ко се пре родио или венчао или умро да се пре запише".[1]

Без обзира на мањкавости, ово је једина архивска грађа која омогућује да сагледамо живот обичних људи у, за њих, најважнијим тренуцима живота: рођењу, венчању, смрти. Сваки од тих уписаних, малих људи, кроз ове догађаје доживљавао је и тренутке највеће среће и личне драме. У овим изворима нема великих људи, догађаја од пресудне важности, овде су само чланови заједнице који су оптерећени основним животним бригама. Ови извори су једина документација за историју простог народа и у њима нема дотеривања и улепшавања података. „Оне су (парохијске књиге, оп. ау.) сада чудесна и скоро једина документација за историју простог пука... Ниједан документ није истинит као парохијска књига, тај списак судбина који фиксира тренутак" (Šoni 1977: 166).

1 Историјски архив Ниш. *Матична књига рођених Саборне цркве у Нишу 1891–1892; књига 23,* 1892. s. p.

Матрикуле су врело података, врло разноврсних, којих на другим местима нема. Након њихове анализе, може се доћи до разнородних података о различитим чињеницама: о епидемијама, заразним болестима, губицима у ратовима, недостатку хране, хигијенским условима. Сагледава се и социјална структура тадашњег друштва: економска, образовна, радна, полна и старосна. Такође, открива се колико је било школованих људи, разних чиновника, занатлија, радника, сељака, трговаца и припадника осталих друштвених категорија. Сазнаје се број рођене деце али и њихове болести, види се просечна старост умрлих и од чега су умирали старији. Јасно се виде миграциони процеси, уз целокупну виталну статистику. Број рађања, венчања и умирања се повећава са повећањем бројности становника самог насеља али и са крупнијим догађајима који утичу на историју насеобине (ратови, изградња железнице).

Матичне књиге су вођене у оквиру верских заједница. У новије време, после Другог светског рата, вођење матичних књига прелази у надлежност државних органа, матичних служби у општинама. Књиге су одузете од цркава и верских заједница 1946. године Законом о државним матичним књигама. Овим законом је регистрација природног кретања становништва (рађање, умирање, склапање и развод бракова) пренета на државне органе (матичне службе у општинама, Завод за статистику) (*Природно кретање* 1957:3). Првобитна намера је била да се препишу и касније врате (до 31. 12. 1950). То није учињено и матрикуле су похрањене у државним архивима. Одлуком Владе Републике Србије из 2011. године решено је да се матичне књиге врате црквама и верским заједницама од којих су одузете. Како је у питању око 20.000 матичних књига, враћање иде споро, јер се исте морају ископирати.

Формални избор и начин уписивања у књигама одредили су и доступност информација, карактер података који су сачувани и њихову употребљивост у разумевању и објашњењу прошлости.

МАТИЧНЕ КЊИГЕ РОЂЕНИХ

Рађање је природна појава која је директно везана за репродукцију становништва. Демографију интересују бројност и учесталост рађања, са освртом на факторе који могу да утичу на плодност становништва. Како будућности нема без нових нараштаја, рађање је појава која је врло битна за целокупно друштво. Кроз однос различитих, а ипак међусобно повезаних података, налазе се законитости које помажу да се одреде чиниоци који одређују стабилност и напредак популације. Зато је значај проучавања ових књига велики.

Матице рођених у себи садрже обиље података о новорођенима, родитељима и кумовима. У старијим матичним књигама, на дволисту фолијанта (заједно и лева и десна страна), величине 510 x 380 mm, налази се по 12 новорођенчади. Од 1891. године величина књига се смањује (405 x 280 mm), али сада сваки од новорођених има своју страну и упис је детаљнији и читљивији.[2]

Од података који се налазе у овим књигама, истаћи ћемо следеће:

- *Кретање броја рођених по годинама и месецима*. Државним органима је потребно, из већ поменутих разлога, да знају број рођене деце по годинама. Наталитет (број живорођене деце у односу на укупан број становника) је мерљива категорија и врло је битан свакој заједници, ради предвиђања активности друштва у предстојећем периоду. Сувишно је рећи да се наталитет из XIX века не може поредити са данашњим, али то није тема овог рада. За период који нам је доступан из матичних књига рођених (Ниш, 1879–1900), уочавају се правилности које се понављају и у статистичким годишњацима поменутог Статистичког одељења. На нивоу земље, највише рођених је било у фебруару, затим октобру па марту. Најмањи број рођених био је у децембру, а тек нешто више деце се рађало у летњим месецима. Зими се рађало највише деце а лети најмање.[3]
- *Пол рођених*. Правило је да на 100 рођених девојчица долази од 105 до 107 дечака. Полна структура становништва се утврђује кроз коефицијенте маскулинитета и феминитета.
- *Имена рођених и њихова фреквентност*. Ономастика је грана лингвистике која проучава лична имена. Давање имена је резултат различитих околности и тренутне моде. За поменути период најчешће давана имена у Нишу су: Лепосава, Душан, Даница, Милева и Даринка.
- *Презимена рођених и њихова фреквентност*. И презимена су обележја чланова неке заједнице. Уз најучесталија (Јовановић, Стојановић, Петровић, Ђорђевић) налазе се и ретка, посрбљена и страна презимена, чији су носиоци новонасељени грађани.
- *Социјална структура родитеља*. Друштвено-социјална структура становништва указује на друштвене групе унутар локалне заједнице и на најучесталија занимања тога времена. Међу занимањима су и стара, сада већ заборављена (сарач, терзија) али и нова, која су резултат техничког прогреса (машиновођа, шнајдер).

2 Историјски архив Ниш. *Матичне књиге рођених Саборне цркве у Нишу 1879–1900, књиге 20–29;* и *Матичне књиге рођених Светониколске цркве у Нишу 1879–1900, књиге 30–32.*

3 Статистичко одељење Министарства народне привреде. *Статистика рођења, венчања и умирања у Краљевини Србији од 1880. до 1887. године, свеска XVII,* Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1893, XXVII

- *Социјална структура кумова*. Кумство је хришћански обичај и у раније времена, на кумство се много полагало. Кум је сведок и гарант пред Богом да ће новопридошли члан друштва исповедати веру до краја живота. И из структуре занимања кумова види се пресек друштва, као и друштвене категорије тога доба.
- *Дете по реду у породици*. Породице су у Србији XIX века имале много деце. Веће потомство налагала је патријархална средина а и смртност малог детета се компензовала новорођеним чланом породице. Које је дете по реду указује и на бројност тадашње породице. Било је фамилија, додуше ретких, које су имале и преко 15-оро деце. Просек у Србији крајем овог века је 3,97 детета по домаћинству.[4]
- *Близанци*. Број близанаца је био на нивоу од 2,71%.[5]
- *Ванбрачна деца*. Ова деца су, у патријархалној Србији, гледана као доказ неморала својих родитеља, већином припадника нижих социјалних слојева. Просек за целу земљу је 0,91% свих новорођених.[6]
- *Деца са телесним недостацима*. Надлежни свештеници су описивали недостатке који су се могли видети голим оком. Бројност деце са недостацима је била релативно мала.
- *Примање православне вере*. У књигама рођених има примера да се прелази у православље и то из мухамеданске, римокатоличке, протестантске и јудејске вере. Разлози преласка су били различити (удаја, мешовити бракови, напредовање у каријери (официри)). Због бољег положаја оних који мењају веру, и кумови су били вишег социјалног статуса.

МАТИЧНЕ КЊИГЕ ВЕНЧАНИХ

Демографија проучава нупцијалитет (брачност) и тражи закономерности у њиховом склапању ради њиховог што успешнијег функционисања. Већина рађања догађа се у браку, тако да он постаје незаобилазан демографски фактор. Брак је важна друштвена институција, заједница мушкарца и жене која је формирана ради заједничког живота, стварања и гајења деце. Брак је основа на којој се формира породица, заједница родитеља и деце. На породицу се гледа као на основну ћелију друштва из које произилазе њена репродуктивна, социјална, економска и васпитна улога.

У Србији XIX века брак је могао да се склопи релативно рано. За момке је та граница била 17 година, а за девојке 15 (по Уредби из 1837. године). У варошима су момци који су стасали за женидбу ступали у брак између

4 Исто: XV
5 Исто: XXXIII
6 Исто: XXI

20. и 25. године, а девојке између 17. и 20. године. У руралним деловима земље граница ступања у брак се спуштала наниже. Разлика у годинама младенаца је била, у просеку, од 5 до 9 година.

Бракови су у Србији били трајни, а до развода (диворцијалитет) је долазило врло ретко. Патријархалност средине је утицала на њихов мали број. Други разлог који је тадашња статистика рачунала као прекид брака је смрт једног од супружника. Бракови на селу су били трајнији од варошких.

Скоро сви бракови су по правилу склапани у цркви. Бракове је склапао свештеник и информације о младенцима је уписивао у црквену матичну књигу. За разлику од црквених бракова, грађанских бракова је било врло мало. Они су склапани између припадника различитих верских група или када црква није дозвољавала развод и венчање. Склапани су у државним институцијама пред матичарем као представником државе.

Као и код књига рођених, до 1890. године на дволисту је било уписано шест парова младенаца. Касније се формат мења и сваки брачни пар има посебну страну у коју се уписују подаци.

Ове матичне књиге нам нуде следеће податке:

- *Кретање броја венчаних по годинама и месецима*. Склапање брака се, за разлику од других виталних догађаја, може обавити у зависности од прилика које на то могу утицати и може се прилагођавати календару и годишњим добима. У Србији XIX века венчања се нису обављала у време великих постова, пред Ускрс и Божић, што значи да марта и децембра склапања бракова није било. Државна статистика евидентира да се највише венчања догоди у новембру, јануару и фебруару, а најмање августа и јуна.[7] Венчања су најбројнија у зимским месецима, када се заврше пољопривредни радови и када иначе има више слободног времена у односу на летње месеце. Велики број бракова се склапа у јануару и фебруару, што је нека врста компензације за несклапање бракова у децембру (због Божића). И бројност венчања у новембру је одраз жеље да се стигне пре Божићног поста. Летњих месеци је врхунац радова у пољу што није повољан моменат за склапање брака.
- *Старост младенаца*. Да би се женио, момак је морао да се финансијски обезбеди, да има посао или занат од кога би могао да издржава породицу. Код девојака је повољан тренутак био онај када достигне физичку зрелост и може да рађа. Најучесталија година у којој су мушкарци ступали у брак је 25. (за њом 24. и 23), што је по

7 Статистичко одељење Министарства народне привреде. *Статистика рођења, венчања и умирања у Краљевини Србији од 1880. до 1887. године, свеска XVII,* Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1893, VIII

некадашњим нормама била довољна зрелост за формирање породице. За девојке је најфреквентнија година за удају била 18. (након ње 20. и 19).[8]

- *Брачно стање венчаних*. Брачно стање је описивало статус младенаца пре ступања у брак. Било је доста удоваца и удовица а касније се јавља и категорија разведених. Број до тада неожењених/неудатих је био 82%, удоваца/удовица 17% а разведених је било 1%.
- *Брак по реду младожење и младе*. И који је брак по реду младенцима се уписивао у књиге. Првих бракова је било 82%, других 16%, трећих 2% док се за четврти брак одлучивало врло мало особа.
- *Социјална структура младожења, очева младожења и кумова*. У овим књигама се налазе подаци који осветљавају социјалну структуру тадашњег друштва, са одговарајућим распоном занимања. И овде старија занимања полако нестају а јављају се нова, позападњачена.
- *Социјална структура невести*. Као занимање невесте наводило се занимање њеног оца а у случају да је удовица, уписивало се занимање преминулог мужа. Најпожељније за брак су биле трговачке кћери.
- *Порекло младенаца*. Из података о пореклу младенаца може се видети и социјална покретљивост становништва. Број оних који су читав живот провели у једном месту се смањивао у корист оних који су у потрази за послом и бољим животом били спремни да промене, не само место живљења, већ и државу. Мушкарци су покретљивији од жена ако је у питању веће растојање а невесте ако је растојање мање (удаја, локална миграција).

МАТИЧНЕ КЊИГЕ УМРЛИХ

Смртност (морталитет) је негативна компонента природног кретања становништва. Витална статистика укључује посматрање више повезаних појава битних за живот појединца и заједнице: наталитет, нупцијалитет и диворцијалитет, као и морталитет. Међусобни однос бројности рађања, брачности, развода и смртности демографији омогућује да уочи правилности које важе за поједину друштвену групу у неком периоду, али и за становништво у целини.

Демографска анализа смртности становништва има за циљ да упореди обим и структуру умрлих. Ово упоређивање зависи од мноштва социјалних, медицинских и других чинилаца: од пола умрлих, старости, брачног стања

8 Историјски архив Ниш. *Матичне књиге венчаних Саборне цркве у Нишу 1879–1900, књиге 1–4;* сви подаци за матичне књиге венчаних су преузети из наведених матичних књига;

умрлих, занимања, здравствене културе. Циљ је да се утврде појаве и тенденције у смртима појединаца и како то утиче на колектив (узроци, последице, разлике у нивоу смртности између различитих група на регионалном, националном и државном нивоу) (Крстић 2007: 81).

Важни чиниоци који утичу на морталитет су: старосна структура становништва (смртност старијих је већа од смртности млађих), здравље појединца и свест о истом, хигијена, животни стандард (богатији умиру ређе од сиромашних), образовање, здравствени услови. Осим пописа, о овим битним чиниоцима морталитета међу становништвом податке нуде и црквене матичне књиге.

Као и код осталих матичних књига, детаљност података зависи од уносиоца као и од могућности уноса тражених садржаја. До 1890. године, на дволисту је 12 преминулих а касније се подаци уносе тако да сваки преминули има своју страну.

Црквене књиге умрлих садрже следеће информације:

- *Кретање броја умрлих по годинама и месецима*. Како број умрлих зависи од мноштва фактора, тако се њихови бројеви мењају по годинама, у зависности од евентуалних ратова, епидемија заразних болести и сличних, депопулационих чинилаца. Статистике Србије са почетка прошлог века, а и матичне књиге у које смо имали увид, као месеце са највише смртних исхода означавају: март, јануар, фебруар и децембар, а са најмање јун и мај.[9]
- *Пол умрлих*. Стопа смртности мушкараца је већа од стопе смртности жена. Како је на рођењу мушкараца више, разлика се изједначава протоком година.
- *Старост умрлих*. Смртност је у првој години живота врло висока. Повећана смртност рођене одојчади бележи се и данас. Смртност од прве године живота па до 12. године брзо пада, у 12. години је на свом минимуму, затим лагано расте како се старост повећава. Статистика је за децу у првој години живота, у Србији крајем XIX века, поразна. Од укупног броја умрлих у периоду 1880–1887. године, у Србији је на умрле у првој години живота отпадало 28,24%.[10] За Ниш у истом периоду је проценат умрле одојчади 24,17%. У посматраном периоду, смртност деце је у односу на смртност одраслих била 54:46%.

9 Историјски архив Ниш. *Матичне књиге умрлих Саборне цркве у Нишу 1879–1902, књиге 5–13;* и *Матичне књиге умрлих Светониколске цркве у Нишу 1879–1901, књиге 17,* 18. Сви подаци за матичне књиге умрлих су преузети из наведених матичних књига.

10 Статистичко одељење Министарства народне привреде. *Статистика рођења, венчања и умирања у Краљевини Србији од 1880. до 1887. године, свеска XVII*, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1893, LI

- *Брачно стање умрлих*. Ови подаци показују који је однос умрлих који јесу или нису били у браку пре смрти, којима је брачни партнер преминуо или су разведени.
- *Узрок смрти*. Узроци смрти су различити. Најбројнији су болести али има и несрећних случајева, убистава, самоубистава. Од болести тог времена најсмртоносније су неке које су нам данас више или мање познате: туберкулоза, запаљење плућа, црева и мозга, велики кашаљ, богиње, тифус, дифтерија. У нишким матичним књигама забележене су епидемије туберкулозе 1879. године, затим 1884. године епидемија великих богиња и великог кашља, а 1886. године епидемија запаљења плућа и црева.
- *Социјална структура одраслих умрлих*. Како су умрли људи старије доби, њихова занимања дају пресек старих занимања и саме структуре становништва из ранијих периода: надничар, терзија, трговац, обућар, баштован, механџија, бакалин, рабација, земљоделац...
- *Социјална структура очева умрле деце*. У случају да премине дете, у књиге је уписивано занимање оца. Како су у питању млађи људи, састав је унеколико другачији: терзија, надничар, обућар, бакалин, баштован, механџија, рабација, пекар, трговац...
- *Порекло умрлих*. Ови подаци су се доследно уносили у матичне књиге и показују друштвену покретљивост живља. Осим најбројнијих, рођених Нишлија, следећа група по бројности су насељеници из других делова земље а били су бројни и досељеници рођени ван Србије.
- *Учесталост обављања исповести пре смрти*. У болести се људи пред свештеником кају за учињене грехе и од њега добијају опрост грехова. И ова информација је уписивана у књиге. Број оних који су се исповедили износио је око 13%.

* * *

На Косову и Метохији, до ослобођења 1912. године, не постоје поуздани подаци о становништву јер Салнаме Косовског вилајета из 1893. и 1910. године дају непотпуне и нетачне податке. Први попис су урадиле војне власти Краљевине Србије 1913. године али ти подаци нису поуздани а ни комплетни, јер је становништво три среза (пећки, источки, ђаковички) било под управом црногорске војске.[11] Први попис по међународним правилима је спроведен 1921. године. У демографији се за Косово и Метохију

11 Завод за статистику и евиденцију Н. Р. Србије. *Становништво Народне Републике Србије од 1834–1953, серија Б, свеска 1*, Београд: Завод за статистику и евиденцију Н. Р. Србије, 1953, 23–26.

до 1921. године узимају такозване „процене“ направљене према упитницима упућеним матичним уредима о виталној статистици, почев од 1911. године па до краја Другог светског рата. Матични уреди су се за попуњавање упитника служили црквеним матичним књигама. По дефиницији „сталних рејона“ АО Косово и Метохија је имала четири рејона (Звечан, Косово, Метохија, Шарски крај).[12]

Из напред наведеног, може се наслутити значај црквених матичних књига (рођених, венчаних и умрлих) за демографска истраживања и прикупљање података којих у пописима нема. За локалну историју ово је незаобилазно обиље вредних и јединствених података.

Специфичност истраживања црквених матичних књига је у врсти и избору података које нуде. Матичне књиге пружају мноштво података које немају остали извори, оне нуде личне и приватне податке, којих нема у службеним изворима. Ако упоредимо податке које оне садрже и податке које нуде пописи, уочавамо разлике. Пописи доносе само квантитет, бројеве иза којих нема људи. У матичним књигама су стварни људи, са својим судбинама, именима и презименима, занимањима, радостима и личним трагедијама. За највећи број становника, ови записи су њихова једина помињања. Матичне књиге пружају изобиље података, другачије садржине у односу на друге врсте извора, чиме се препоручују научницима за коришћење.

Надамо се да би овај осврт на ову врсту историјских извора могао да буде подстицај младим истраживачима са Косова и Метохије да раде на црквеним матичним књигама и осветле нам ту страну наше историје.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Историјски архив Ниш. *Матична књига рођених Саборне цркве у Нишу 1891–1892, књига 23,* 1892.

Историјски архив Ниш. *Матичне књиге рођених Саборне цркве у Нишу 1879–1900, књиге 20–29.*

Историјски архив Ниш. *Матичне књиге рођених Светониколске цркве у Нишу 1879–1900, књиге 30–32.*

Историјски архив Ниш. *Матичне књиге венчаних Саборне цркве у Нишу 1879–1900, књиге 1–4.*

Историјски архив Ниш. *Матичне књиге умрлих Саборне цркве у Нишу 1879–1902, књиге 5–13.*

Историјски архив Ниш. *Матичне књиге умрлих Светониколске цркве у Нишу 1879–1901, књиге 17, 18.*

12 „Природно кретање становништва Србије од 1863–1954. године“, у: *Прикази*, бр. 20, Београд: Завод за статистику, 1957, 6–7; процене броја укупног становништва на КиМ: 38–40, броја венчаних 44–46, рођених 52–54, умрлих 60–62.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Zakon 20/2009; 145/2014: Službeni glasnik RS. *Zakon o matičnim knjigama*, br. 20/2009 i 145/2014, <http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_maticnim_knjigama.html>. [10. 2. 2018].

Природно кретање 1957: „Природно кретање становништва Србије од 1863–1954. године". У: *Прикази*, бр. 20, Београд: Завод за статистику.

Становништво 1953: Завод за статистику и евиденцију Н. Р. Србије. *Становништво Народне Републике Србије од 1834–1953*, серија Б, свеска 1, Београд: Завод за статистику и евиденцију Н. Р. Србије.

Статистика 1893: Статистичко одељење Министарства народне привреде. *Статистика рођења, венчања и умирања у Краљевини Србији од 1880. до 1887. године*, свеска XVII, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.

Статистика 1905: Министарство народне привреде, Управа државне статистике. *Статистика Краљевине Србије, књ. XXIV, (Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1900. године)*, II део, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.

ЛИТЕРАТУРА

Breznik 1980: Dušan Breznik. *Demografija: analiza, metodi i modeli*. Beograd: Centar za demografska istraživanja: Institut društvenih nauka: Naučna knjiga.

Krivošić 1989: Stjepan Krivošić. „Izvori za historijsku demografiju: starije matične knjige". *Arhivski vjesnik*. god. 31/1988. sv. 32. Zagreb: Arhiv Hrvatske. 13–30.

Крстић 2007: Војислав Крстић. *Становништво југоисточне Србије: компаративна студија демографског развитка*. Ниш: Завод за урбанизам.

Предојевић 2000: Ненад Предојевић. „Заштита црквених и државних матичних књига (анализа стања, очуваност и питање даље заштите)." *Архивска грађа као извор за историју*. Међународни научни скуп 15–16. мај 2000. год. Београд: Архив Србије. 305–312.

Šoni 1977: Pjer Šoni. *Civilizacija klasične Evrope*. Prev. Nikola Bertolino. Beograd: Jugoslavija.

Miloš M. MARSENIĆ

PARISH RECORDS AS DEMOGRAPHIC DATA SOURCES OF A LOCAL COMMUNITY

Summary

Demography is a science which studies population while historical demography is concerned with the history of population growth. The basic source of data for a certain population is census records. In addition to census records, huge amounts of data can be obtained from parish records which register events at the moment of their happening. Birth, marriage and death records contain data which could not be found in census records: dates of birth, marriage and death of individual persons, names, surnames, professions, origins of the recorded people, marital status and the age of the married and the dead as well as causes of death. Because of the data found in them and the need to study the life of an ordinary man, parish records are a valuable historical source for demographers and historians. Thus far, parish records have not been used sufficiently. Earlier, they were under the ownership of religious communities while today they are kept in archives. This facilitates their use for different purposes. They can have great significance for a demographic analysis of a local community with the aim of providing better acquaintance with a local history.

Key words: demography, historical demography, census records, parish records, birth records, marriage records, death records, local history.

Рад је предат 1. марта 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 336.711(497.11-13-89)"1921/1941"(093.2)

Оригинални научни рад

*Иван М. БЕЦИЋ**
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

СКОПЉАНСКА ИЗВОЗНА БАНКА А. Д.**

Апстракт: Развој Скопља после Првог светског рата захтевао је ангажовање знатних финансијских средстава. Зато су у центру Јужне Србије оснивани новчани заводи, који су се бавили како банкарским тако и индустријским и трговачким пословима. Један од њих била је и Скопљанска извозна банка, која је своје пословање првенствено управила ка индустријским и трговачким пословима. У том циљу ушла је у партнерске послове са другим новчаним заводима и појавила се не само као инвеститор скопског водовода и електричне централе, већ и као један од покретача пројекта изградње електричне централе у Тетову. У раду су, првенствено на основу архивске грађе и релевантне литературе, анализирани: домети Скопљанске извозне банке у покренутим подухватима, успешност пословања, утицај на побољшање квалитета живота у Скопљу, као и последице економске кризе током тридесетих година XX века на, до тада, веома успешне новчане заводе.

Кључне речи: Скопљанска извозна банка, водовод и електрична централа, Тетовско трговачко-индустријско друштво, дивиденда, економска криза.

Скопље се као варош први пут помиње у II веку нове ере, у делу географа и астронома Птоломеја, да би у III веку већ било уписано на картама путева тадашње Римске империје. Крајем XIII века ушло је у састав српске средњовековне државе и у њеном оквиру остало је више од сто година. Крајем XIV века Скопље су освојили Турци, у чијој се држави овај град налазило преко пет векова, све до Првог балканског рата 1912. године. Према верском саставу становништа, у времену османске управе у граду су доминирали муслимани, али се број хришћанског становништва током XIX века константно повећавао, тако да је средином овог века од 20.000 становника било око 7.000 хришћана. Према попису Скопске митрополије из 1863. године, Скопље је имало 800 православних кућа, а повећање процента

* Научни сарадник, becic89@ gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

хришћана у становништву града успорено је аустроугарском окупацијом Босне и Херцеговине, када се око 2.000 мухаџира из ове турске провинције населило у Скопље (*Enciklopedija Jugoslavije* 1968: 210-211).

Изградњом железничких пруга (вардарско-косовске 1874. и вардарско-моравске 1888.) и премештањем седишта Косовског вилајета у Скопље 1875. године, град је постао важан привредни и административни центар који је на крају XIX века имао 4.474 куће са 32.000 становника (Костић 1922: 24-25). Према попису из 1921. године скопска општина бројала је 40.666 становника, од којих је 22.135 грађана било православне, а 15.609 муслиманске вероисповести (*Дефинитивни резултати пописа* 1932: 112). После Првог светског рата хришћани су преовладали не само демографским приливом и досељавањем, већ и делимичним исељавањем муслиманског становништва у Турску, без обзира на то што су им верске слободе биле загарантоване (*Устав* 1921: 4).[1]

Привредне прилике на простору предратне Србије, којој је припадала и Јужна Србија, биле су крајње неповољне, услед страховитих људских и материјалних страдања. Уз више од милион и двеста хиљада мртвих које је Србија имала у периоду балканских и Првог светског рата, односно 28% популације, Србија је „наследила" и 114.000 ратних инвалида и око 150.000 тешко рањених цивила (Милић 1980: 49). У вези са материјалним страдањима, процена делегације Краљевине СХС на мировној конференцији 1919. године пред репарационом комисијом за подручје Краљевине Србије и Краљевине Црне Горе кретала се од седам до десет милијарди златних франака (према ценама из 1914. године), што је износило половину укупне српске националне имовине (Đurović 1969: 181).

Непосредно по ослобођењу простор Скопља имао је у привредном погледу могућност да се брже ревитализује и отпочне са радом, јер је железнички саобраћај са Солуном и Косовском Митровицом успостављен у кратком периоду, чиме је овај град постао највећи центар за снабдевање простора предратне Србије. За развијање послова неопходно је било прикупљање капитала који би се инвестирао, па су у овом граду своје филијале убрзо отвориле водеће државне банке и велике београдске приватне банке, али су у граду почели да ничу и локални приватни заводи.

Обнова рада постојећих новчаних завода и оснивање нових током 1919. и 1920. године нису били једноставни. Постојеће банке првенствено су морале да прикупе своју расуту имовину, сачекају укидање мораторијума на отплату предратних дугова да би дошле до уложеног капитала и покушавале да повећају основни капитал, јер су предратне суме, услед велике инфлације, постале недовољне за пословање. Знатан број новчаних завода у овом периоду

1 Члан 12. Устава гарантовао је слободу вере и савести, а уживање грађанских и политичких права било је независно од исповедања вере.

бавио се небанкарским пословима, односно, трговином, грађевинарством, индустријом, јер су ови послови омогућавали бржу и већу зараду.

Маја 1921. године, на основу члана 5. Трговачког законика (*Трговачки законик* 1914: 4)[2] и чланова 15. и 17. Закона о акционарским друштвима оглас о оснивању новчаног завода дала је Скопљанска извозна банка (Зебић 1925: 14-16).[3] Банка је образована на основу решења министра трговине и индустрије од 24. јануара 1921. године и Претходног збора акционара од 15. маја 1921. године, са основном главницом од 2 милиона динара, подељених у 4.000 акција по 500 динара (Гавриловић 1933: 154-155).[4] Циљ и предмет Извозне банке били су да трговцима извозницима пружи сигурну помоћ у развоју. Помоћ би се састојала у: отварању текућих рачуна и кредита како у Краљевини СХС тако и у иностранству; извозу робе за свој и туђ рачун; старању да се страно тржиште што чвршће веже за домаће продукте извоза; старању да се пронађе што повољније тржиште за домаће производе; упоредно са извозом робе, она би се и увозила базирајући се на томе да се свака куповина врши по што повољнијим условима за домаће увознике; свестраном пружању помоћи увозницима и извозницима олакшавајући њихов положај, одржавајући сталну везу са домаћим и страним банкама; да потпомаже домаћу привреду, а нарочиту индустријску и пољопривредну производњу бољом организацијом кредита (*Правила Скопљанске извозне банке* 1922: 3-4).

Трајање установе предвиђено је на 50 година, док је Управни одбор био овлашћен да подигне основни капитал на 5 милиона динара до краја 1923. године. Предвиђено је да се Извозна банка бави следећим пословима: да учествује и посредује, кредитира и оснива трговачка, индустријска, банкарска, грађевинска и железничка предузећа; да извози робу за свој и туђ рачун и извозника и увозника; да подиже магацине за смештај робе и даје зајмове на подлогу робе; да прима новац на штедњу и стара се да даје што бољу камату; да даје зајмове на залоге, купује за свој и туђ рачун хартије од вредности.

---

2 Овим чланом предвиђено је да се фирме морају пријавити код надлежног суда и да се пријава објави у званичним или посебно за то одређеним новинама, а морала су се објавити и одобрења судова.

3 Поменути чланови предвиђали су да су пријаву за протоколисање фирме морали да потпишу сви чланови оснивачког одбора и послати је суду у надлежно овереној исправи. Одмах по протоколисању назива фирме, оснивачки (управни) одбор био је дужан да обзнани извод из друштвених правила у службеним новинама у коме ће бити наведен дан када су усвојена друштвена правила, дан када их је ресорни министар одобрио, име и седиште друштва предмет предузећа и трајање друштва, величина основног капитала, број и именита вредност појединачних акција, да ли гласе на име или на доносиоца.

4 Архив Југославије, фонд 65, Министарство трговине и индустрије Краљевине Југославије, фасцикла 1403, архивска јединица 2387, у даљем тексту АЈ, 65-1403-2387, Оглас Скопљанске извозне банке из маја 1921. Обично добро обавештени Мил. Р. Гавриловић у случају висине основног капитала погрешно наводи да је висина оснивачког капитала износила 2,5 милиона динара. Такође, навео је да је повећање основног капитала на 5 милиона динара извршено 1922, док се из банчиних књига види да је извршено до краја 1923. године.

Управни одбор састојао се од девет чланова, који су полагали у депозит по 100 акција завода, док је Надзорни одбор бројао пет чланова, који су у депозит остављали по 50 акција. Подела добити вршила би се тако што би се 2% уплаћивало у инвалидски фонд, 10% у резервни фонд, 4% био би исплаћиван на име тантијема члановима Управног одбора, 2% на име тантијема члановима Надзорног одбора, 2% према предлогу за тантијему директору и чиновницима сразмерно њиховим платама и времену службовања у тој години. Остатак би био остављан збору акционара да са њоме располаже (*Исто*, 7-18).

Иако је Скопљанска извозна банка основана 7. априла 1921. године, претходни збор акционара одржан је тек 15. маја, јер је дошло до одлагања збора који је предвиђен за 10. април. Збор је одржан у банчином локалу у згради др Шушкаловића, на кеју Војводе Путника, а до тог тренутка уплаћено је 200.000 динара главнице и 12.000 за трошкове.[5] Највише акција, уколико би се рачунали и чланови породица, имали су: Света Лукић, инспектор 300, Тома Тополовић, књижар 250, Димитрије Бојацијевић, трговац, 250, Илија Атанасијевић, трговац, 191, Аца Милошевић 190, први директор банке, Гавра Богојевић, апотекар 180, Марко Протић, инспектор 155, Јован Х. Бошковић 150, Димко Анастасијевић 150, Тома Х. Наковић, трговац, 150. Међу акционарима у највећем броју налазили су се трговци, али је било и инспектора, књижара, кметова, златара, апотекара, благајника, учитеља и наставника, адвоката, штампара, предузимача, обућара, хотелијера, кројача и столара. Доминирали су акционари из Скопља, али их је било и из Приштине, Урошевца и Лесковца. Сви акционари са стране били су трговци, што наводи на то да се првенствено радило о власницима радњи који су већ пословно сарађивали са акционарима-трговцима из Скопља.[6]

У првој години рада Извозне банке састав Управног одбора често је мењан, а као главни разлог томе наведене су „нехатост и немарност" чланова, тако да је на ванредном збору акционара 26. децембра 1921. године дошло до избора састава Управног одбора који је у наредним годинама чинио костур банчине управе.[7] Управни одбор чинили су: Гавра Богојевић, апотекар, председник; Воја Буњак, трговац, потпредседник; Димитрије Бојацијевић, трговац; Јован Х. Бошковић, трговац; Алекса Јовановић, директор гимназије; Ђорђе Ракић, трговац; Тома Х. Наковић, трговац; Тома Тополовић, трговац и Илија Атанасијевић, трговац. Чланови Надзорног одбора постали су: Видосав Туцовић,

5 АЈ, 65-1403-2387, Извештај комесара о раду Претходног збору акционара од 16. маја 1921.

6 АЈ, 65-1403-2387, Списак присутних акционара на Претходном збору акционара Скопљанске извозне банке одржаном 15. маја 1921.

7 АЈ, 65-1403-2387, Записник са Првог ванредног збора акционара Скопљанске извозне банке од 26. децембра 1921.

инспектор грађевинске дирекције, председник; др Жика Миленковић, инспектор Министарства народног здравља; Лазар Славковић, трговац; Трајко Кратовалија, трговац и Драг. Радосављевић, трговац. Директор Извозне банке постао је Исак М. Албахари (*Правила Скопљанске извозне банке* 1922: 21).

Током 1921. године Извозна банка радила је само у другој половини године. Располагала је са до тада уплаћеним капиталом и, како је имала велике оснивачке трошкове, управи и акционарима било је јасно да не могу очекивати посебне разултате, већ су ово време користили за организацију, да би наредне године могли да обављају све послове који су били предвиђени банчиним правилима. Акције за учешће на Првом редовном збору акционара могле су се депоновати до 18. априла 1922. године (*Službene novine* 21. mart 1922: 4), а на њему је управа саопштила да је била задовољна резултатима датих зајмова по есконту меница, иако они нису могли да покрију сав расход, па је година завршена са губитком од 41.374,80 динара. Ипак, ушло се са оптимизмом у 1922. годину, јер је до априла месеца главница од два милиона динара у потпуности била уплаћена.[8]

У пословном погледу 1922. годину карактерисале су висока инфлација и несређени саобраћајни услови. Осцилације у курсу динара онемогућавале су реално предвиђање пословних прилика, али је тенденција пада његове вредности била очита. Уколико би се његова вредност упоредила са стабилном вредношћу швајцарског франка на најбољи начин би се могао проценити ниво пада вредности динара у првим послератним годинама. На берзама 1. јула 1919. године 100 динара имало је вредност 50,25 франака, 1. јануара 1920. године 23,36, 1. јула 1920. године 35,72, 1. јануара 1921. године 17,09, 1. јула 1921. 15,63, 1. јануара 1922. године 7,49, 1. јула 1922. године 6,71, да би 1. јануара 1923. године имао најнижу вредност од 5,65 швајцарских франака (Поповић-Мишић 1929: 31). Стално повећавање количине новчаница у оптицају топило је његову подлогу, која је на крају 1922. године износила испод 7%.

Табела 1. Покриће динарских новчаница у оптицају[9]

Година	новчанице у оптицају	покриће новчаница (у %)
1918.	340.569.310	87,29
1919.	664.007.460	65,43
1920.	3.344.127.710	12,89
1921.	4.688.443.680	8,56
1922.	5.039.883.135	6,93

8 АЈ, 65-1403-2387, Извештај Управног одбора Скопљанске извозне банке поднет на Првом редовном збору акционара одржаном 23. априла 1922.

9 АЈ, Збирка Добривоја Стошовића, 81-1-3, О капацитету плаћања Краљевине СХС.

Проширење државе, велике потребе услед опште исцрпљености после дугогодишњег рата, као и инфлација, која је додатно давала подстрека интензивној потрошњи, позитивно су се одразили на развој унутрашње трговине. Са друге стране, режим инфлације имао је негативне последице по увозничке фирме јер је њихова платежна способност према иностранству све више падала, па су многе од њих морале да обуставе своје пословање. У складу са привредним условима своје послове развијала је и Скопљанска извозна банка. У сарадњи са фирмом „Буњак, Варон и Радосављевић", као и са инжењером Храниславом Спасићем купила је од Мехмеда Галибеговића део комплекса земљишта површине од 157.183 m^2, које се налазило између јаза и Тахталицијског пута. Фирми „Буњак, Варон и Радосављевић" припадала је половина овог комплекса, 3/8 било је у власништву Скопљанске извозне банке, а 1/8 учешћа Храниславу Спасићу. За експлоатацију овог земљишта формиран је посебан Одбор у коме су од пет чланова два била представници Извозне банке.[10]

Други велики посао који је Извозна банка започела у 1922. години односио се на улагање у експлоатацију водовода и електричне централе у Скопљу. Из предострожности, пошто је у питању био нови вид посла за ову установу, Извозна банка ушла је у њега заједно са Лесковачком централном банком и Лесковачким електричним друштвом. Лесковачке установе учествовале су са 60%, а Извозна банка са 40% уложеног капитала. Концесија је добијена офертalном лицитацијом од Општине града Скопља јула 1922. године, а ступила је на снагу 16. августа, са дужином трајања од шест година. Наслеђе које су Централа банке и Водовод примиле од Општине било је веома лоше у погледу машина и алата са којима је требало одржавати производњу електричне енергије. Било је неопходно да се много новца уложи да би се машине поправиле јер су се једна за другом кариле услед дотрајалости и лошег руковања. По уговору, Електрично друштво требало је да инсталира и нове инсталације и да прошири потрошачку мрежу. Зато до априла 1923. године ово предузеће није остварило зараду, али је управа то очекивала у скорије време.[11]

Управни одбори лесковачких друштава и Управни одбор Извозне банке закључили су уговор са Трговачко-индустријским друштвом из Тетова за експлоатацију водене снаге реке Бистрице. Према овом уговору, Тетовско трговачко-индустријско друштво повећало је свој капитал на шест милиона динара, при чему су 52% капитала уписали грађани Тетова, а 48% Извозна банка и лесковачке друштва. Однос према лесковачким друштвима остао

10 АЈ, 65-1403-2387, Извештај Управног одбора Скопљанске извозне банке поднет на Другом редовном збору акционара одржаном 1. априла 1923.

11 АЈ, 65-1403-2387, Извештај Управног одбора Скопљанске извозне банке поднет на Другом редовном збору акционара одржаном 1. априла 1923.

је исти као и за улагање у Скопљу (2:3). Радом у овим предузећима током 1922. године Управни одбор сматрао је да је Извозна банка стекла углед како међу другим банкама тако и у пословном свету.[12]

Послови са електрификацијом нису били необични за новчане заводе. Осим Лесковачке централне банке, у југоисточном делу Краљевине СХС своју електричну централу поседовала је и Алексиначка банка, док је Алексиначка штедионица вршила дистрибуцију електричне енергије која је набављана од других произвођача (Бецић 2015: 121-122). Потребе земље за електрификацијом биле су велике, а у којој мери су биле остварене илуструје податак да је у Краљевини СХС 1920. године произведено 460 милиона КС (коњских снага) електричне енергије, док је 1932. године у Краљевини Југославији произведено више од 855 милиона КС електричне енергије (Đurović 1986: 54).

Осим банкарских послова, Извозна банка се од 1922. године бавила и трговином, због чега је отворила робно одељење. У том циљу капарисала је робу у износу од 140.173,60 динара, а за послове à meta сарађивала је са Пећком банком која јој је по том основу дуговала 53.100,80 динара. За купљено земљиште са фирмом „Буњак, Варон и Радосављевић" уложено је 1.291.188,25 динара, а управа је уложила и у некретнине купивши зграду у Јагодинској улици на броју 55 за 71.979,90 динара.[13]

Да би располагала са довољно средстава за пословање, Извозна банка ступила је у контакт са филијалом Народне банке у Скопљу, која им је изашла у сусрет. Донета је и одлука да се основна главница до краја априла 1923. године повећа на пет милиона динара. Успешно пословање донело је зараду од 202.189,35 динара, а по одбитку суме која је послужила за покриће губитка из 1921. године и одбитака према правилима банке, акционарима је подељено 100.000 динара. До промене у банчиној управи дошло је утолико што је умро један од оснивача банке и члан Управног одбора Тома Буњак, сувласник фирме са којом је Извозна банка купила земљиште.[14]

Током 1922. године приметан је продор Јевреја у Извозну банку. Породица Хаима Карија поседовла је 150 акција, Исака Варона 120 акција, Леона Карија 120, Израела Масота 120, Исака Албахарија 90, Жака Левија 90, Дарја Ергаса 90, Јаке Салкијела 60, док су Моша Машијах, Моис Францез и Ашер Бенародјер имали у поседу 30 акција.[15] У поседу Јевреја укупно је

12 АЈ, 65-1403-2387, Извештај Управног одбора Скопљанске извозне банке поднет на Другом редовном збору акционара одржаном 1. априла 1923.

13 АЈ, 65-1403-2387, Рачун изравнања Скопљанске извозне банке на дан 31. децембра 1922.

14 АЈ, 65-1403-2387, Извештај Управног одбора Скопљанске извозне банке поднет на Другом редовном збору акционара одржаном 1. априла 1923.

15 АЈ, 65-1403-2387, Списак депонованих акција Скопљанске извозне банке за Други редовни збор акционара на дан 1. априла 1923.

било 930 од 3.120 депонованих акција за скуп акционара у 1923. години, што је чинило 29,80%. Због важећег закона о праву на број гласова на збору, на сваког члана породице било је уписано по 30 акција (Трговачки законик 1914: CCXXII).[16]

Политика новог министра финансија Милана Стојадиновића у 1923. години огледала се у сузбијању инфлације, лаганом јачању динара, али и ограничењем и смањивањем кредита Народне банке, што је довело до несташице капитала на тржишту новца. Ипак, куповна моћ динара није могла одмах бити повећана, потреси у привреди осећали су се током целе године, тако да је висина сопственог капитала постала јако битна за пословање новчаних завода. Због привредних околности, повећање капитала Извозне банке није извршено у предвиђеном року, већ је то обављено у периоду од октобра до краја децембра 1923. године, тако да је ова банка током године радила са старом висином капитала, који је сваким даном постајао све недовољнији.

Осим банкарских послова, Извозна банка вршила је послове у вези са земљиштем које је користила, са електричном централом и водоводом у Скопљу и са електричном централом у Тетову. Послови са земљиштем обављани су на тај начин што је јединствени комплекс био испарцелисан и продаван заинтересованим купцима. Већ током 1923. године од продатог земљишта ввађена је половина уложеног капитала. Због стања централе у Скопљу, Извозна банка била је принуђена да константно улагаже новчана средства у оправку старих и инсталирање нових машина, јер је била у обавези да прошири електричну мрежу, тако да се нарочити резултати на овом пољу нису могли постићи. Конзорционо удружење са Лесковачком централном банком и Лесковачким електричним друштвом у електричну централу и водовод у Скопљу уложило је 1.006.390 динара.[17] Резултат рада било је пуштање нових машина снаге 300 КС, због чега је управа очекивала повољније резултате у скоријој будућности. У вези са експлоатацијом реке Пене у Тетову, Извозна банка успела је да добије концесију, изврши упис и уплату првих деоница, а збор акционара новооснованог предузећа заказан је за 6. април 1924. године, на коме је предвиђен избор заједничке управе, којој је циљ требало да буде да у року од 15 до 18 месеци електрична централа отпочне са радом и да се обезбеди напонска веза са Скопљем. Извршено повећање капитала створило је основу за развитак послова и могућност обраћања Министарству финансија у циљу добијања дозволе за рад са девизама

16 Према члану 65. Закона о акционарским друштвима сваке три акције давале су имаоцу право на један глас, али ни један акционар није могао имати више од десет гласова, ма колико акција поседовао.

17 АЈ, 65-1403-2387, Рачун изравнања Скопљанске извозне банке на дан 31. децембра 1923.

и валутама, што је остварено, па је управа отпочела рад са остваривањем контаката са банкама у иностранству.[18]

Финансијско-економска криза у Краљевини СХС примећена је у 1925. години, али се у скопском крају почела осећати већ годину дана раније. Ипак, Извозна банка обављала је своје послове без икаквих потреса и успела је да реализује један део свог индустријског програма, без обзира на недовољан капитал и недостатак кредита. Захваљујући повећању основног капитала банкарски послови обављани су нормално, а како их је становништво из тих разлога сматрало једним од најсолиднијих новчаних завода у Јужној Србији, жеља управе Извозне банке била је да овај завод постане пионир индустријског развоја на југу државе.

Оптимизам управе Извозне банке базирао се и на томе да је Скопље напредовало пуном паром и из дана у дан постајало све већи и јачи економски центар.

> „Скопље, које је било пре балканског рата једна безначајна провинцијска варошица, данас је центар велетрговине и целог јужног дела наше краљевине. Свакодневне посете страних фабриканата, дају изглед нашем Скопљу једне космополитичке економске вароши, која напредује брзим темпом у економско-привредном и културном правцу. Ако констатујемо факат да се, подизањем Универзитета, Народ. Позоришта и модерне основне школе, Официрског дома и најмодернијег института за тропске болести Скопље културно подиже, морамо на жалост констатовати да се индустриски не подиже ни Скопље ни Јужна Србија. Трговина Јужне Србије доведена је у тежак и готово безизлазан положај услед дуготрајне кризе".[19]

Управа је сматрала да би се из кризе могло изаћи уколико би Монополска управа приступила исплати дувана произвођачима у што краћем року, као и рационалнијом политиком Народне банке при подели кредита, мада је она до тог тренутка прилично учинила за Јужну Србију. Монополи су били најначајнији извор државних финансија, а међу њима је монопол дувана учествовао са 72%. У првој половини двадесетих година XX века учешће монопола у државним приходима изнсило је и до 28%, да би у другој половини били смањени, али су и даље износили преко 15% (*Министарство финансија* 1938: 196). Кредити Државне хипотекарне банке, Поштанске штедионице и Класне лутрије омогућили би „агилном јужносрбијанцу" да још маркантније учествује у подизању индустрије и пољопривреде, као и у економско-културном развитку целе Јужне Србије.[20]

---

18 АЈ, 65-1403-2387, Извештај Управног одбора Скопљанске извозне банке поднет на Трећем редовном збору акционара одржаном 2. марта 1924.

19 АЈ, 65-1403-2387, Извештај Управног одбора Скопљанске извозне банке поднет на Четвртом редовном збору акционара одржаном 21. априла 1925.

20 *Исто*.

На набавку нових машина, обнову и проширење капацитета централе и поправку мреже, Извозна банка је до краја 1924. године уложила преко три милиона динара, па је Скопље добило завидно варошко осветљење. Код дела акционара постојала је бојазан да се улагања неће исплатити, јер нису били сигурни да ли ће моћи да продају сву произведену електричну енергију. Међутим, целокупни капацитети Централе већ су били распродати и део заинтересованих клијената она није била у могућности да опскрби. Управа је схватила да је електрична енергија постајала потреба и зато је ушла у инвестицију у Тетову. Новооформљено друштво добило је назив Тетовско акционарско А. Д, а централа у Тетову требало је да буде највећа у Јужној Србији, укупне снаге преко 3.000 КС. Предвиђено је да се од укупне снаге за Скопље ангажује 1.000 КС, с тим да би се ова квота могла повећати у толикој мери, да би централа могла да задовољи не само потребе за осветљењем, већ и потребе индустрије и трамвајске мреже. Подизање електромашинског дела централе на лицитацији је додељено пештанској фирми „Ганц" Данубио А. Д. за 90.000 долара, док би земљани радови били извршени у сопственој режији. Мађари су се обавезали да испоруче инсталацију најкасније до краја јуна 1926. године. Управа се надала да ће им Народна банка повећати кредит, који је, док им је капитал износио 2 милиона, износио 1.080.000 динара. Планирали су да апелују и на остале државне финансијске установе да им омогуће кредит, јер је изградња централе била у општедржавном интересу.[21]

Површина купљеног земљишта на „Буњаковцу" умањена је за 65.177m^2 који су искоришћени за изградњу широких улица и уступљени општини без накнаде. Осталих 92.006 m^2 подељено је на 220 парцела које су се налазиле у здравом делу Скопља. Управа је сматрала да је то простор на коме би породице могле да по релативно повољним условима подигну здраве и удобне станове, чиме би се умањила велика потреба за становима у Скопљу. Земљиште је парцелисано по регулационом плану, а до краја 1924. године продато их је 109. Плаћеви су продавани по утврђеној цени са партнерима, а целокупна транскација вршена је преко Извозне банке. Државна хипотекарна банка готово свим купцима додељивала је известан кредит, тако да је велики број купаца на тај начин успео да себи купи посед. Са овим пословањем управа је сматрала да је постигла и морални успех, са аспекта социјалне правде.[22]

За своје индустријске послове у наредним годинама Извозна банка користила је кредите код Државне хипотекарне банке и Поштанске штедионице које је управа окарактерисала недовољно великим, с обзиром на висину

21 *Исто.*

22 АЈ, 65-1403-2387, Извештај Управног одбора Скопљанске извозне банке поднет на Четвртом редовном збору акционара одржаном 21. априла 1925.

банчиног капитала, али су свакако били корисни. У скопску централу је до краја 1925. године уложено је четири милиона динара, али како је она и даље била недовољне снаге за подмиривање потреба града, убрзано је рађено на изградњи електричне мреже која је од јуна 1926. године повезала Скопље са централом у Тетову чији је капитал износио десет милиона динара. Продаја парцела успешно је настављена у 1925. години тако да је било продато две трећине земљишта.[23]

У Краљевини СХС привредна криза екстензивно се осећала од 1926. године када је забележен велики број крахова не само малих, већ и великих предузећа, како широм државе тако и у самом Скопљу. Прилике су знатно погоршане наредне године услед лоше жетве, а када се томе дода лоше вођена државна привредна политика, ова година обележена је као кризна за све друштвене слојеве. Повећање државних и самоуправних дажбина погодило је привредне кругове у највећој мери, док је куповна моћ широких слојева становништва била осетно смањена, па су трговина и занатство били су у застоју, а стечајеви фирми учесталији.[24]

Иако је новчана криза била велика, продаја плацева је настављена и успешно се развијала и током ових година. У 1927. години Извозна банка отпочела је изградњу своје зграде, коју је довршила почетком 1928. године, тако да је Седми редовни збор акционара одржан у сопственим просторијама. Банка је продала зграду у Јагодинској улици, а банчино седиште налазило се на Кеју војводе Путника број 7, одмах до зграде филијале Народне банке.[25]

Уговор са Општином града Скопља о снабдевању електричном енергијом истекао је 15. августа 1928. године, па је Тетовско индустријско друштво А. Д. закључило нови уговор са судом Општине града Скопља на пет година, чиме је обезбедило продају већег дела произведене струје. Електрична централа у Скопљу продата је у целости, са кабловима, варошком мрежом, трансформаторима и свим машинама Тетовском индустријском за суму од 5.150.000 динара, чиме су се инвестиције овог друштва осетно повећале.[26]

Прелазак из старе чаршије у центар на кеју повећао је углед Извозне банке код пословног света, што се видело и из прилива новца на штедњу.

---

23 АЈ, 65-1403-2387, Извештај Управног одбора Скопљанске извозне банке поднет на Петом редовном збору акционара одржаном 25. априла 1926.

24 АЈ, 65-1403-2387, Извештај Управног одбора Скопљанске извозне банке поднет на Седмом редовном збору акционара одржаном 18. марта 1928.

25 АЈ, 65-1403-2387, АЈ, 65-1403-2387, Извештај Управног одбора Скопљанске извозне банке поднет на Седмом редовном збору акционара одржаном 18. марта 1928; Рачун изравнања Скопљанске извозне банке на дан 31. децембра 1927.

26 АЈ, 65-1403-2387, Извештај Управног одбора Скопљанске извозне банке поднет на Осмом редовном збору акционара одржаном 24. фебруара 1929.

Иако многи новчани заводи, услед привредне кризе, нису успевали да пласирају сав свој капитал, послови Извозне банке обављали су се успешно, тако да се код ње поново јавио мањак капитала. Услед нових одредби у Финансијском закону за 1928/1929. годину, дугогодишњи члан Управног одбора Живојин Миленковић поднео је оставку на ово место (Костић-Максимовић 1939: 452).[27] Управни одбор изразио је жаљење што је Миленковић био принуђен да да оставку и исказао му је захвалност за савестан рад.[28]

Део финансијских средстава до којих је дошла продајом свог удела у скопској електричној централи Скопљанска извозна банка уложила је у куповину „Магацина за опијум" који је отворен 20. јуна 1928. године и у коме је на чување приман опијум од произвођача и трговаца опијумом. Управа магацина издавала је потврду о депонованом опијуму на име или на доносиоца, а сачињавали су је: Исак Албахари, Исак Варон, Гавра Богојевић и Јосиф Колономос.[29] На овај начин, Скопљанска извозна банка постала је тек друга финансијска установа која је у Скопљу поседовала велики магацин за смештање робе. Осим ње магацин је поседовала Француско-српска банка (*Adresar* 1928: 809).

Стопама Извозне банке кренуо је и њен партнер у послу са водоводом и електричним централама, Лесковачка централна банка. Инвестиција која се односила на закуп права за увођење електричног осветљења и водовода у Скопљу није испунила очекивања, будући да су инвестиције биле сувише велике, а по одбитку камата које је ова банка плаћала на позајмљени новац од формираног предузећа није било никаквих прихода. Зато је управа Лесковачке централне банке одлучила да своје и акције Лесковачког електричног друштва прода страној финансијској групи, те је своје учешће у Тетовском електроиндустријском А. Д., 1929. и 1930. године продала Друштву за електричну индустрију Земуна (Бецић 2002: 136).

Посао са Акционарским друштвом за електричну индустрију из Земуна Централна банка завршила је почетком марта 1930. године. Предузеће из Земуна је до тог тренутка покуповало већи број централа у Краљевини Југославији, а његов оснивач било је шведско друштво Свенска А. Д. Продати број од 6.200 акција представљао је три четвртине од укупног броја акција, па је било очекивано да Швеђани откупе и остале акције. Акције номиналне од 500 динара продате су, према гласинама од 1.050 до 1.100 динара (*Лесковачки гласник*

27 Члан 359. Финансијског закона за 1928/1929. годину забрањивао је активним државним чиновницима да могу бити чланови Управног и Надзорног одбора у јавним установама било чисто државним или у сувласништву, а од државе контролисаним. Чиновник је био дужан да у року од месец дана од утврђивања чињеничног стања повуче из те установе и о томе обавести надлежног министра.

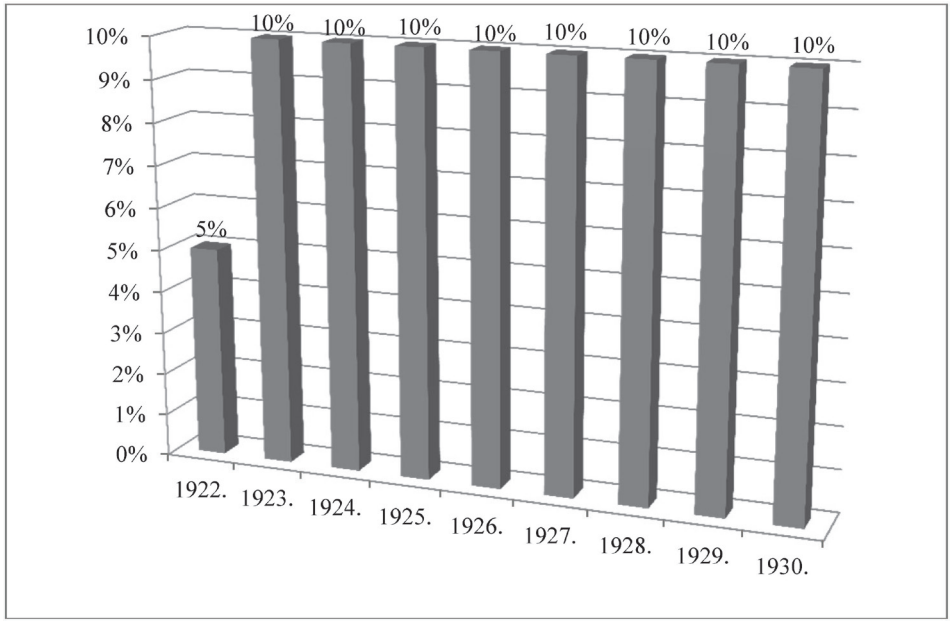
28 АЈ, 65-1403-2387, Извештај Управног одбора Скопљанске извозне банке поднет на Осмом редовном збору акционара одржаном 24. фебруара 1929.

29 АЈ, 65-1403-2387, Оглас Скопљанске извозне банке од 20. јуна 1928.

15. март 1930: 3). Двоструко већа вредност од номинале говори да је у овом послу и Скопљанска извозна банка добро профитирала и зато не чуди да је поред повећања обима банкарских послова била у могућности да купи магацин.

Земунска фирма наставила је са пословима опскрбљивања корисника, којих је у 1931. години било 100.000, од којих је 20.000 било у Тетову. Погонски стројеви централе у Тетову били су јачине 280КС, док су дизел мотори, који су служили као резерва били снаге од 2.815 KW. Укупна произведена снага била је 4.000 КС, а до Скопља је електричну енергију спроводио далековод дужине 45 километара, под напоном од 35.000 волти. Јавна расвета била је бесплатна, док је цена струје за кућну расвету износила 5 динара по свећи, а за моторе од 0,80 до 4,5 динара (*Statistika električnih centrala* 1933: 124-125; 142-143).

Графикон 1. Дивиденда акционара Скопљанске извозне банке (*Compass* 1931: 385; *Compass* 1932: 380)[30]

Ефекти светске економске кризе која је избила октобра 1929. године, у Краљевини Југославији нису се одмах осетили, а прва последица збивања на глобалном плану била је криза поверења штедиша на јесен 1931. године. Све до овог момента пословање Извозне банке било је изузетно стабилно, о чему говори и константна дивиденда од 10%. Навала улагача на шалтере банака крајем септембра 1931. године и доношење закона о мораторијуму на отплату земљорадничких дугова 19. априла 1932. године утицали су на то да

30 АЈ, 65-1403-2387, Рачуни изравнања Скопљанске извозне банке од 1922. до 1928.

бројни новчани заводи остану без довољно капитала за стабилно пословање, да не могу да наплате потраживања од земљорадника, док су послови везани за трговину, индустрију, занатство, а нарочито пољопривреду, не само стагнирали, већ су се и увелико умањили. Вредност светске трговине је са 68,5 милијарди долара у 1929. години умањена на 24 милијарде долара у 1933. години, што јасно осликава пословну климу (Попов 1995: 267).

Извозна банка предала је Привилегованој аграрној банци до краја 1938. године земљорадничке менице у вредности од 1.012.594 динара, што је по законском одбитку од 25% чинило 759.445,50 динара.[31] Највећи проблем новчаним заводима представљале су годишње квоте на основу којих је Аграрна банка исплаћивала део земљорадничких меница, тако да банке још дуги низ година нису могле да рачунају на повраћај кредита које су подигли земљорадници. Обим послова банака увелико је био смањен, висина штедних улога десеткована, а резервни фондови испражњени. У случају Извозне банке пад свих позиција био је очигледан и може послужити као пример стања новчаних завода који су успели да наставе пословање после дугогодишње кризе. У односу на 1930. годину, 1938. есконт меница умањен је са 7,76 на 4 милиона динара. Штедни улози су са 6,6 милиона смањени на 434.000 динара, а резервни фонд је са 717.000 динара смањен на 262.000.

Табела 2. Главне позиције Скопљанске извозне банке[32]

година	основни капитал	есконт меница	улози на штедњу	резервни фондови
1921.	1.374.850[33]	390.750	166.841,75	–
1922.	2.000.000	1.248.900	473.169,73	24.300
1923.	5.000.000	3.916.230	827.072,70	107.536,60
1924.	5.000.000	3.417.592	440.347,50	188.786,60
1925.	5.000.000	2.707.005	590.029,50	261.586,60
1926.	5.000.000	3.681.419	1.447.634,50	385.078,60
1927.	5.000.000	4.778.520	1.452.923,40	454.531,60
1928.	5.000.000	8.107.235	3.374.428,12	545.107,60
1929.	5.000.000	9.142.595	5.018.772	619.768
1930.	5.000.000	7.759.353	6.591.268	717.058
1938.	5.000.000	4.042.835,50	434.238,90	262.341,09

31 АЈ, 65-1403-2387, Рачун изравнања Скопљанске извозне банке на дан 31. децембра 1938.

32 АЈ, 65-1403-2387, Рачуни изравнања Скопљанске извозне банке од 1921. до 1938.

33 У Рачуну изравнања за 31. децембар 1921. наведено је да је банчина главница 2 милиона динара, али се из позиције „дужници" види да појединци акционари нису уплатили уписане акције у висини од 625.150 динара, тако да је стварна главница износила 1.374.850 динара.

Током тридесетих година XX века Извозна банка налазила се у улици Краља Александра 36, а на основу Закона о радњама од 5. новембра 1931. године, обављала је следеће послове:

– примала новац на штедњу;
– давала зајмове на залоге;
– куповала и продавала хартије од вредности и
– обављала све друге банкарске послове.[34]

У измењеним условима за пословање, као и коригованим законским одредбама, Извозна банка променила је одређене чланове својих правила 1937. године. Број чланова Управног одбора смањен је са девет на шест, док је Надзорни одбор бројао четири члана уместо ранијих пет, док је свака акција доносила право на један глас.[35] Решењем Министарског савета М/С 949 од 25. новембра 1937. године уведено је обавезно пензионо осигурање особља за све крајеве Краљевине Југославије и обнародована је уредба по којој се имало приступити регулисању пензионог осигурања. Према поменутој уредби, Извозна банка поступала је од 1. јануара 1938. године, а са њом је престала потреба постојања пензионог фонда чиновника као и предвиђено дотирање према члану 53. правила Извозне банке.[36]

Пословне прилике за Извозну банку у 1938. години, а вероватно и за највећи број банака, није био ништа повољнији него у 1937. години. Чак су и отежане услед заоштрене међународне ситуације, неликвидирањем обрачуна по земљорадничким меницама од стране Привилеговане аграрне банке, објављивањем уписа државног зајма путем бонова који су доносили 5% чисте ренте са свим привилегијама, док је по закону о максимизирању камата, приватним банкама за њене улагаче максимална камата износила 4%, ограничење одобрења за увоз робе из неклириншких земаља, као и друга ограничења за извознике, што је утицало да Извозна банка послује у духу ликвидације ранијих послова и реализацији утужених предмета.[37]

Нове кредите управа је додељивала само лицима способним за кредит и у ограниченој висини те, услед тога, није пласирала сву расположиву готовину, тако да је добар део готовине преко целе године стајао неискоришћен.

34 АЈ, 65-1403-2387, Дозвола Скопљанске извозне банке од 10. јула 1933.
35 АЈ, 65-1403-2387, Предлог Управног одбора за измену банчиних правила, поднет на Шеснаестом редовном збору акционара Скопљанске извозне банке одржаном 25. априла 1937.
36 АЈ, 65-1403-2387, Извештај Управног одбора Скопљанске извозне банке поднет на Осамнаестом редовном збору акционара одржаном 16. априла 1939.
37 АЈ, 65-1403-2387, Извештај Управног одбора Скопљанске извозне банке поднет на Осамнаестом редовном збору акционара одржаном 16. априла 1939.

Банка није добила ануитет од Привилеговане аграрне банке за 1938. годину, па су ова потраживања пребачена у корист Поштанске штедионице, којој је Извозна банка дуговала. Управа је критиковала рад Аграрне банке и сматрала да је она свесно одуговлачила са окончањем обрачуна, што је Извозну банку стављало у положај да губи на разлици у каматама, јер је она морала редовно, на свака три месеца, да Поштанској штедионици плаћа 8% обрачунате камате, док Привилегована аграрна банка није зарачунавала камату до дефинитивно утврђеног стања.[38]

За менично потраживање од Хисни Ћамила и Амера Франсевића, надлежна власт изложила је 28. фебруара 1938. године на продају 12/15 дела шумског земљишта у срезу Малешком. Да би Извозна банка обезбедила своје потраживање била је принуђена да то имање купи, што је са свим трошковима око продаје, исплатом пореза и прireза, трошкова стараоца и малих инвестиција, за Извозну банку значило инвестицију од 2.213.098,80 динара. Банка је примила тапију од Среског струмичког суда 28. априла 1938. године. Извозна банка била је принуђена да купи и објекат на углу улица Војводе Мицка и Станоја Главаша број 2, а вредност објекта била је виша од плаћене.[39]

Вредност банчиних непокретности почетком 1939. износила је: зграда у улици Краља Александра 800.000 динара, дућан у Пиротској улици на броју 11, 15.960 динара, половина зграде зване „Јанче хан“ у улици Цара Душана на броју 18, 17.573 динара, половина зграде у Студеничкој улици на броју 11, 5.914 динара, нова зграда „Пансион Бристол“, 236.080 динара, тако да је укупна вредност некретнина износила 1.075.527 динара, а приход од изнајмљених непокретности износио је 71.903 динара.[40]

Улози на штедњу бележили су смањење јер је камата била једнака оној коју су давале државне банке, које су штедише сматрале сигурнијим, док је била 1% мања од камате коју су носили државни бонови. Извозна банка дуговала је Државној хипотекарној банци 111.418 динара за купљени „Пансион Бристол“, док је укупни губитак из претходних година достигао суму од 654.071,01 динара, што је попуњено из резервног фонда.[41]

У оваквим пословним околностима Извозна банка дочекала је почетак Другог светског рата на простору Краљевине Југославије и, мада је и даље уживала кредит код Народне банке, јасно је да је сваки озбиљнији банкарски посао за приватне новчане заводе на простору Југославије у другој половини тридесетих година XX века био немогућ.

38 *Исто.*
39 *Исто.*
40 *Исто.*
41 *Исто.*

ИЗВОРИ

Adresar Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca za industriju, obrt, trgovinu i poljoprivredu, Beograd, 1928.
Архив Југославије, Збирка Добривоја Стошовића
Архив Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије.
Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. год, Сарајево, 1932.
Костић-Максимовић 1939: Лаза Костић - Адам Максимовић. *Зборник финансијских закона од 1919. до 1939/40*, Нови Сад, 1939.
Правила Скопљанске извозне банке у Скопљу, Скопље, 1922.
Statistika električnih centrala Kraljevine Jugoslavije, stanje u julu 1932. godine, Zagreb, 1933.
Трговачки законик и стечајни поступак Краљевине Србије, протумачени одлукама опште седнице и одељења касационог суда, Београд, 1914.
Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 28. јуна, 1921. год., Београд, 1921.
Compass, Finanzielles Jahrbuch 1931, Wien, 1931.
Compass, Finanzielles Jahrbuch 1932, Wien, 1932.

ШТАМПА

Лесковачки гласник, Лесковац, 1930.
Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1922.

ЛИТЕРАТУРА

Бецић 2002: Иван М. Бецић. „Приватни новчани заводи и банкарство у Лесковцу између два светска рата". *Историја 20. века*, год. XX, књ. 1, 133–143.
Бецић 2015: Иван М. Бецић. „Приватни новчани заводи у Алексинцу између два светска рата". *Архив*, год. XVI, књ. 1-2, 118–133.
Гавриловић 1933: Мил. Р. Гавриловић. *Привреда Јужне Србије*. Скопље: Немања.
Đurović 1969: Smiljana Đurović. „Industrija Srbije na početku privrednog života Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca". *Istorija XX veka*, god. 10, knj.10, 167–223.
Đurović 1986: Smiljana Đurović. *Državna intervencija u industriji Jugoslavije*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
Enciklopedija Jugoslavije 1968: *Enciklopedija Jugoslavije*. knj. 7. Ur. Miroslav Krleža. Zagreb: Izdanje i naklada Jugoslovenskog leksikografskog zavoda.
Зебић 1925: Милорад Зебић. *Закони и расписи о акционарским друштвима с упуствима и објашњењима*. Београд: без издавача.
Костић 1922: Коста Н. Костић. *Наши градови на југу*. Београд: Српска књижевна задруга.
Milić 1980: Danica Milić. „Privreda Srbije i odnosi u njoj 1919. g.". *Acta Historico-oeconomica Iugoslaviae*, knj. 7, 45–54.
Министарство финансија 1938: *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918–1938*. Београд: Министарство финансија.
Попов 1995: Чедомир Попов. *Од Версаја до Данципа*. Београд: Службени лист СРЈ.
Поповић-Мишић 1929: Новак Поповић, Душан Мишић. *Наша домаћа привреда, фактори, стање – унапређење*. Београд: Геца Кон.

Ivan M. BECIĆ

EXPORT BANK A.D. SKOPLJE

Summary

In terms of economy, Skoplje was very important in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia for the southeastern part of the country. For these reasons, a lot of big private banks as well as state banks had their branch offices in this city, and several significant monetary institutions appeared. One of them was Export Bank A.D. Skoplje, founded in 1921. Soon after its foundation and in cooperation with the Central Bank of Leskovac and Electric Society of Leskovac, Export Bank paid for the rights to maintain and use the water supply system and electric power plants in Skoplje. In order to provide the necessary amount of electric energy, the managing board of the bank, in cooperation with the above mentioned institutions and the Municipality of Tetovo, put into action the electric power plant in Tetovo in 1926 and connected it with Skoplje using a 45 kilometre long power line.

Export Bank A.D. Skoplje carried out other operations not related to banking such as purchase, parcellation and selling of a significant area of land, as well as buying and storing opium in its warehouse. Although these represented the main activities of the bank, the classic bank operations such as discount bill service were not neglected.

The successful work of Export Bank A. D. Skoplje is reflected in a stable dividend which was, except in the first year when it was distributed, constantly 10 %. Agricultural and banking crisis, which took place in the Kingdom of Yugoslavia in the autumn of 1931, affected the work of all monetary institutions in the country, including Export Bank A.D. Skoplje. The bank suffered certain losses due to the moratorium on payment of agricultural debts, whereas the impossibility to carry out regular banking operations was compensated by investing into real estates. That was the business atmosphere in which Export Bank A.D. Skoplje saw the outbreak of the Second World War in the Kingdom of Yugoslavia.

Key words: Export Bank A.D. Skoplje, water supply system and electric power plant, Commercial – industrial Society of Tetovo, dividend, economic crisis.

Рад је предат 16. марта 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 355.4(497.1)"1938/1941"(093.2)
94:327(497.1:496.5)"1938/1941"(093.2)

Оригинални научни рад

*Далибор З. ВЕЛОЈИЋ**
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

РАТНИ ПЛАНОВИ ВОЈСКЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ ПРЕМА АЛБАНИЈИ 1938–1941**

Апстракт: Након немачког припајања Аустрије 1938. године, појавом нове државе на северним границама, измењени су ратни планови југословенског генералштаба. Измене су такође условљене и појачаним италијанским ангажовањем и припајањем Албаније, као последице империјалистичке политике Бенита Мусолинија.

У периоду од 1938. године до почетка Априлског рата приказани су ратни планови Војске Краљевине Југославије према Албанији. Рад се темељи на истраживању архивске грађе фонда Војске Краљевине Југославије, похрањене у Војном архиву.

Кључне речи: Војска Краљевине Југославије, ратни планови, Албанија, Италија, Косово и Метохија.

Ратне планове према Албанији у периоду 1938–1941. треба посматрати у оквиру опште стратегијске замисли југословенског војног врха, као резултат односа са Италијом. Већ је средином двадесетих година Италија успоставила свој протекторат над Албанијом, регулисан Првим и Другим тиранским пактом који су, поред политичких одредница, предвиђали и војни савез. Веће италијанске снаге у том периоду нису боравиле на територији Албаније, а сарадња се огледала у испоруци оружја и ратног материјала, али и у инструктажи албанске војске.

Поменути пактови нису наишли на одушевљење у албанској јавности, нарочито су задирали у интагритет председника владе, касније краља, Зогуа. Неспремност за продужење пактова по истеку, након пет година, била је израз антииталијанског расположења, које јесте било популарно, али штетно. Економска криза погодила је Албанију, тако да су у први план избили италијански зајмови и отписи дугова. Окретање Албаније Балкану и потписивање

* Научни сарадник, d.velojic@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

трговинских уговора није у великој мери побољшало ситуацију, а неспремност да уђе у Балкански пакт појачало је изолацију у односу на суседне земље (Павловић 2001: 444–446).

Утицај Италије појачавао се тридесетих година, што је резултирало анексијом априла 1939. године. Заплашена немачким продором на Балкан, Италија је тражила начин да се осигура учвршћивањем у Албанији, што би представљало одскочну даску за даље операције. Анексију Албаније признала је Немачка, док се први суседи, Грчка и Југославија, нису отворено супротставили (Павловић 2001: 448–449). Од тог тренутка на територији Албаније биле су концентрисане знатне италијанске снаге, које су могле представљати отворену претњу за Југославију, а што се нарочито испољило избијањем грчко-италијанског сукоба 1940. године.

Југословенско-италијански конфликт је тридесетих година након економске кризе дошао су у фазу смиривања и покушаја за успостављањем добросуседских односа (*Britanci* II 1986; Stojadinović 1963; Krizman 1975; Milak 1987). Наиме, привредни разлози су умногоме утицали на италијанску владу да среди односе са суседном државом потписивањем споразума из 1937. године, што је било од обостране користи. Југославији је то нарочито ишло у прилог, пошто је фашистичка Италија представљала озбиљну претњу као сусед, али и као иницијатор и покровитељ многих сепаратистичких група.

Осигурање са италијанске стране донело је Југославији олакшање, с обзиром на остале непријатељски расположене суседе. Међутим, наредних година ситуација се даље компликовала доласком Немачке као северног југословенског суседа. Немачка је аншлусом 1938. године присајединила Аустрију, уз благослов Италије, и тиме своје границе померила на југ, директно се умешавши у односе на Балкану. Немачка је још тридесетих година активно на привредном пољу сарађивала са балканским државама, што је у условима опоравка након економске кризе позитивно деловало на обе партнерске стране. За немачке владајуће и привредне кругове југоисток је био део стратегије политичког и трговинског монопола, с обзиром на чињеницу да је економска криза уништила планове о освајању светског тржишта. Снажније окретање југоистоку Европе испољило се нарочито доласком на власт националсоцијалиста, који су, након привредног продора, планирали и остварење потпуног политичког утицаја (Ristović 1991: 10–12).

Сам аншлус је у Југославији представљен као мање зло од рестаурације Хабзбурга, а нека оштра реакција није се ни могла очекивати, с обзиром на стање у Европи и пасивност великих сила. Тако је југословенска влада званично на тај корак гледала као на унутрашње питање немачког народа (*Britanci* II 1986: 628). У свом експозеу Милан Стојадиновић је изјавио да је од Хитлера добио гаранције о неповредивости југословенско-немачке границе

и уверавања да Немачка жели јаку Југославију. У то време, велике силе заузете су биле око дешавања у северној Африци и шпанског грађанског рата.[1] У привредном погледу, Аустрија је током читавог међуратног периода била значајан трговински партнер Југославији. Након аншлуса, удео југословенске трговинске размене са Немачком порастао је са 30 на 40%, чиме се повећала и зависност од немачке привреде (*Britanci* II 1986: 629). С обзиром на то да се граничила са две тоталитарне државе (Италијом и Немачком), Југославија је настојала да сачува новоуспостављене пријатељске односе са Италијом, као и да појача везе са савезницима из Мале и Балканске Антанте (Avramovski 1986; Vanku 1969).

Односи са савезницима у оквиру Мале антанте и касније потписаног Балканског споразума дошли су у кризу крајем тридесетих година. Акције Немачке на међународном плану, првенствено, али и Италије, довеле су до поларизације европских сила и до слома система колективне безбедности. Ова подела је наговештавала неумитно увлачење мањих држава у два антагонистичка блока. Конкретну акцију у том погледу извела је Немачка 1938. године ушавши у Чехословачку, што су западне силе пропратиле са одобравањем. Следећи чин био је напад на Пољску наредне године који је означио почетак Другог светског рата.

При оваквој констелацији снага Југославија је као свог најопаснијег суседа видела Немачку, што је имало пресудну улогу у стратегијским разматрањима и изради ратних планова.

РАТНИ ПЛАНОВИ

Стратегијске процене југословенског генералштаба полазиле су од претпоставке да ће у првом периоду границу са Албанијом обезбеђивати незнатне снаге до искрцавања италијанске војске. Још увек су важиле одредбе плана из 1937. године за превентивни упад и поседање линија „А“ и „Б“, односно овладавање северном Албанијом.[2] План је предвиђао истовремено наступање Зетске дивизије према Скадру, Ибарске из правца Призрена, док би Вардарска дивизија из Македоније контролисала долину Вардара.[3]

1 У то време су се интереси Француске и Италије сукобили око Туниса и грађанског рата у Шпанији. У шпанском грађанском рату Италија је замерала Француској што је слала помоћ републиканским снагама, када је она, из обзира према Великој Британији (обавезе које су проистицале из уговора Италије и Велике Британије), престала да помаже генерала Франка. Архив Југославије (АЈ), фонд 334 Министарство иностраних послова, Ф 2. Експозе Милана Стојадиновића у Народној скупштини 16. марта 1938.

2 Војни архив, (ВА), Пописник (II) 17, k. 20, ф. 1, д 1. Упутство генералштаба стр. пов. Ђ. бр. 665 од 1. априла 1930.

3 ВА, II 17, К 101, Ф 1, д 5. План „$И_8М_7Ар_1Ау_1Б_8$“.

Сходно напред наведеном, предвиђена су три основна војишта на граници са Албанијом:[4]

– Зетско-скадарско војиште од вододелнице Лима до Ибра и Белог Дрима, са југословенске стране, док би са албанске за границу био узет Црни Дрим. Иако другоразредно, ово војиште је од значаја, јер овлађујући њиме југословенска страна може створити погодну основицу за даље операције, али може помоћи дејствима из правца Косова и Метохије. Са албанске стране ово војиште би имало локалног значаја, будући да се продором на територију Црне Горе не угрожавају виталне комуникације.

– Косовско-подримско војиште обухвата зону од Белог Дрима до гребена Шар планине и реком Мађом до њеног ушћа у Јадранско море. Ово је војиште најзначајније за обе стране, јер би се дејствима из Албаније врло лако могли угрозити Метохија и Призрен.

– Вардарско-тиранско војиште обухвата област од поменутог Косовско-подримског до границе према Грчкој и ушћа реке Војуше. За нападна дејства са југословенске стране ово војиште је оцењено као најважније, будући да се његовим експлоатисањем директно може угрозити Тирана.

Неповољно за југословенску страну било је то што се територија Косова и Метохије, као првокласног географско-стратегијског објекта, налазила на самој војишној просторији и била веома слабо заштићена и изложена дејству непријатељских снага, које би могле да овладају граничним фронтом већ на почетку операција. На овом фронту би албанско државно тежиште била област између реке Мађе, реке Шкумбе и Јадранског мора. Важни центри у овој области били су Тирана, Драч и Елбасан. Заузећем ове централне области Албанија би била подељена на два дела и губила би се могућност да непријатељ даље води уређене операције.[5]

Сама граница повучена је преко терена који обилује природним препрекама. Највећим делом границу представљају стрми планински гребени или кланци кроз који протичу реке. Из овога произилази да је гранична линија врло подесна за фортификацијске радове, с обзиром да терен поседује добру прегледност. Међутим, утврђивању се двадесетих година није придавала значајнија пажња. Осим караула са израђеним стрељачким заклонима, који иначе нису представљали значајне фортификацијске објекте, није било никаквих препрека за спречавање пордора са албанске стране.[6] Објашњење генералштаба било је да сама граница нуди повољне услове за одбрану и чини јак полазни положај за офанзиву, тако да је потребно овладати најважнијим ослонцима на њој, укључујући и оне на албанској страни.[7] Од 1937. године

4 *Стратегијско-географска процена наших фронтова и праваца,* Београд, 1922, 29.
5 *Исто*, стр. 31.
6 ВА, II 17, к. 16, ф. 1, д. 6.
7 ВА, II 17, к. 96, ф. 3, д. 4. Упут генералштаба за фортификацијско уређење граничног фронта према Албанији бр. 937 из маја 1928.

започети су обимни радови на утврђивању читавог граничног фронта у дужини од 3.000 км на копну и 1.400 км на мору. Наиме, југословенско војно руководство је у духу дефанзивних планова сматрало да ће успешније одбранити територију утврђивањем граница. На рачун обуке и модернизације војске кренуло се са фортификацијским радовима, пре свега на западном и северном фронту, а затим и према Бугарској и Албанији. Након италијанске окупације Албаније, предузето је утврђивање албанског граничног фронта са циљем да се запречавањем, односно изградњом малих бункера са противоклопним и пешадијским препрекама затворе главни правци и спречи подор италијанских оклопно-механизованих снага (Terzić 1984: 303–306). Утврђивање главних праваца: Скадарског, Ђаковичког, Дебарског и Језерског вршило би се на појединим тачкама, с обзиром на планински карактер земљишта. На једном примеру може се објаснити залагање локалних гарнизона на утврђивању. Године 1939. за утврђивање дела фронта из правца Македоније одобрен је кредит у износу од 500.000 динара за материјал и 100.000 за алат. Радове је изводио пионирски батаљон из Скопља. Међутим, услед недовољног ангажовања старешина и неспремности војника, читав батаљон је изневерио очекивања и предвиђени рокови нису испоштовани.[8] Тако је пред почетак Априлског рата на струшком, дебарском, призренском, ђаковичком, подгоричком и барском правцу утврђивање завршено делимично (Terzić 1984: 307).

Након аншлуса и доласка Немачке на северну границу са Југославијом, ратни планови су попримили искључиво дефанзивни карактер. Прва варијанта могућег рата против Немачке била је „$Д_8$“ варијанта плана „Д“. План је израђен 1938. године и носио је ознаку „$НМ_8И_9Ар_2Б_9$“. Ова комбинација претпостављала је рат против Немачке и Мађарске уз неодређено држање Бугарске, Италије и Албаније. Друга могућност коју је план предвидео била је истовремени сукоб са свим земљама истовремено. С обзиром да је Краљевина Југославија била у савезу са Румунијом, Турском и Чехословачком, предвиђало се и њихово ангажовање у складу са обавезама регулисаним уговорима о савезу. Рачунало се и на савезништво Грчке или макар на њену благонаклону неутралност. Поред тога, претпостављало се да интервенција овакве врсте неће проћи без ангажовања других европских сила, у првом реду Француске и Велике Британије, што би могло довести до далеко озбиљнијег сукоба. У погледу Италије, као логично се изнело мишљење о њеном стајању по страни, с обзиром на потписан споразум из 1937. године.[9]

Претпоставке за Албанију биле су већ познате, а то је да њу Италија може помагати поморским путем, али одвојеност од главних италијанских снага и осталих савезника, може је учинити мање опасним противником,

8 ВА, П 17, к. 518, ф. 6, д. 13. Министарство војске и морнарице команданту III армијске области стр. пов. Ђ. бр. 5087 од 6. децембра 1939.

9 ВА, П 17, к. 102, ф. 1, д. 1. Ратни план „$НМ_8И_9Ар_2Б_9$“.

нарочито у случају уласка Грчке у рат. Процене о броју и снази јединица у Албанији темељиле су се на претпоставци самосталног албанског учешћа у рату. У том случају, њена војска била би распоређена у 6 дивизија по 6 батаљона, што је укупно износило 36 батаљона. Уколико буде потпомогнута савезницима у опреми и наоружању, могла је да на фронт изведе 6 мешовитих дивизија по 3 пука и 6 батаљона граничне трупе, што је износило 60 батаљона. Вероватноћа је да ће од свих ових снага 2 дивизије и 2 гранична батаљона распоредити на границу са Грчком, док је остатак предвиђен за операције против Југославије. У случају италијанске војне помоћи није се могло претпоставити колико би дивизија било искрцано на албанску обалу, с обзиром на уверење да ће Италија знатан део своје војске распоредити на западним југословенским границама, али и према Француској.[10] Приликом процене непријатељских снага, као најјачи противник означена је Немачка, а затим Италија. Албанија, заједно са Бугарском, по јачини својих снага, брзини мобилизације и концентрације, војно-политичкој ситуацији и слободи рада не могу одмах на почетку рата задобити одлучујући успех. Међутим, оне су ипак, по свом географском положају у могућности да југословенској војсци угрозе слободу рада и маневра, везујући одређене снаге за себе и угрожавајући важне саобраћајне линије у долинама Мораве и Вардара и преко Косова. Основна замисао овог плана била је дефанзива према свим фронтовима, а офанзива према Мађарској, како би се што пре избацила из рата. Према томе, на северозападним правцима груписане су најјаче југословенске снаге, док је на југу остављен мањи контигент ради опсервације. Читав јужни фронт покривала би III армијска област, са штабом у Скопљу. Задатак би био у почетку опсервација према Албанији и Бугарској, уколико остану по страни. Уколико, међутим, уђу у рат, предузела би се одбрана граничног фронта од Будве до Бојане и даље према тромеђи са Грчком и од тромеђе до Босилеграда и Бесне Кобиле. трећу армијску област сачињавале би Вардарска и Зетска дивизија и Подгорички одред, као и 65. ваздухопловна група (209. и 210. ескадрила). Вардарска дивизија распоредила би своје пукове у Штипу, Призрену, Страцину и Младом Нагоричану, како би могли да дејствују против оба непријатеља. Подгорички одред би обезбеђивао правац према Скадру, док би Зетска дивизија била на располагању као армијска резерва. Вероватна употреба ове дивизије била би према Албанији, стога је и предвиђено њено смештање у Косовској Митровици. Евентуално груписање албанских снага било би према Метохији и Дебру, а мање вероватно према Подгорици и Бару. Поред тога, требало је рачунати и на италијанске експедиционе трупе и њихово дејство из реона Скадра, Дрима и Елбасана.[11]

10 *Исто.*
11 *Исто.*

Колика би јачина тих експедиционих снага износила, како је напред наведено, зависило је од распореда италијанске војске на другим, важнијим фронтовима. Један податак наводи да је Италија захтевала од краља Зогуа да у Албанији дозволи смештај контигента од 20.000 војника. Зогу ове услове није прихватио, а као одговор наредио је наоружавање становништва Валоне ради спречавања италијанског искрцавања. Боравак 20.000 италијанских војника у Бриндизију могао је да значи одлазак за Либију, али врло лако и искрцавање у Албанији.[12]

Истовремено са овим, разрађена је и варијанта „$Д_2$" основног плана „Д" и носила је ознаку „$И_{10}Н_1М_9Ар_3Б_{10}$". Ова варијанта предвиђала је сукоб истовремено са Немачком, Италијом, Мађарском, Албанијом и Бугарском. Разлика у односу на претходну варијанту била је у операцијама против Мађарске, док су за дејства на југу земље одређене: Вардарска дивизија са ближом и даљом алтернативом, у зависности од дејстава са бугарске стране, Зетска дивизија са задатком да брани правце према Скопљу и Ибарска дивизија за одбрану праваца према Косову и Метохији.[13]

Следећи ратни план донет је 1939. године, подстакнут догађајим на међународном плану. Пре свега, након аншлуса уследио је Минхенски споразум и подела Чехословачке. Самим тим је и престала да постоји Мала Антанта, тако да се о координисаним дејствима савезника није могло говорити. након распарчавања Чехословачке Мађарска је добила далеко већи значај, тако да је оправдана претпоставка о њеној кључној улози у евентуалном рату (Тешић 1991: 39). Нови план „ИНМАрБ" имао је шифру „О". Предвиђао је савезништво Краљевине Југославије са Румунијом и Турском, а на основу уговора и војне конвенције. Грчка је у савезу била само условно, односно, ако би Мађарска, Бугарска и Албанија напале Југославију пре Немачке и Италије. Претпоставка је била да ће Немачка и Мађарска прве напасти, тако да се на учешће Грчке не може рачунати, али се верује да ће дозволити транспорт југословенског ратног материјала железницом од Солуна до Ђевђелије. Није погрешно било ни размишљање о претварању овог локалног сукоба у европски, с обзиром на незадовољство Италије аншлусом и појаве Немачке на Бренеру. Италији јака Немачка није одговарала, као ни њена појава на Јадрану, јер би преузела доминацију у овом делу Европе. Уколико Италија ипак склопи савез са Немачком то би значило концентрацију њених јачих снага на територији Албаније и формирање албанско-бугарског фронта, пресецањем комуникације у долини Вардара. Држање Албаније зависило би од држања Италије, под чијим је утицајем, али ће ипак све зависити и од почетног успеха Немачке и Мађарске.

12 АЈ, 334, Ф 4, 969. Акт Министарства иностраних послова стр. пов. бр. 537 од 7. априла 1939.

13 ВА, П 17, к. 102, ф. 1, д. 2. План „$И_{10}Н_1М_9Ар_3Б_{10}$".

У сваком случају, Албанију треба сматрати за непријатеља, ако не на почетку операција, онда сигурно у моменту слабљења југословенске војске.[14] У овом случају главни фронт био би на северу према Мађарској, док су остали означени као помоћни.

У том случају Италија је могла да мобилише снаге које би износиле 651 батаљон, али би већину распоредила према Француској, у Абисиније, на Сицилији и Сардинији. Албанија би мобилисала 60 батаљона, од којих би део био према Грчкој. Према Југославији концентрисала би три пешадијске дивизије у времену до десетог дана мобилизације. У то време ће још увек бити концентрација југословенских снага (потребно време за мобилизацију износило би 25 дана) (Тешић 1991: 41), тако да се у прво време рачуна на пограничне трупе и кадровске из најближих гарнизона. За операције према Албанији предвиђена је III армијска област са штабом у Скопљу, састављена од једног одреда и три дивизије. Подгорички одред затварао би правце који од Скадра воде према Подгорици, док би Зетска дивизија ојачала одбрану границе од Проклетија до Шар планине и затварала правце који воде преко Призрена за Косово. Пукови Зетске дивизије стационирани би били на простору Призрена, Ђаковице и Суве реке. Вардарска дивизија је имала задатак да затвара правце који преко Дебра и Гостивара воде према Скопљу, од Шар планине до Охридског језера. Према јужној Бугарској била би концентрисана Ибарска дивизија.[15]

Истовремено са овим планом разматрана је и варијанта „$О_1$“ („$И_1Н_1М_1Ар_1Б_1$“). Она је предвиђала извлачење Косовске и Брегалничке дивизије из стратегијске резерве на северном фронту и њихово упућивање на југ према Албанији и Бугарској (Тешић 1991: 42).

Италијанском окупацијом Албаније Краљевина Југославија је на јужном фронту добила јаког суседа који је могао да угрози слабо обезбеђене границе. У том случају, већа је вероватноћа да би заједничким дејством италијанске и бугарске војске била пресечена комуникација у долини Вардара.[16] Ратни план „$И_2Н_2М_2Б_2$“ или план „II“ из 1939. године предвиђао је истовремена дејства против удружених снага Италије, Немачке, Мађарске и Бугарске. За одбрану јужног дела земље предвиђена је III армија са штабом у Скопљу састава 5 пешадијских дивизија, једна коњичка бригада и морнарички одреди

14 ВА, II 17, к. 103, ф. 1, д. 1. План „ИНМАрБ“.

15 ВА, II 17, к. 103, ф. 1, д. 1.

16 Након анексије Албаније мобилисане су трупе II, III и Приморске армијске области. У војним круговима владало је подељено мишљење који је прави разлог мобилизације, одбрана од евентуалног италијанског напада или подела албанске територије. Према сведочењу генерала Бранка Поповића, на питање свог начелника штаба о разлогу мобилизације, командант Приморске армијске области је одговорио да ће Албанија бити подељена између Југославије и Италије. ВА, II 17, к. 9, ф. 1, д. 2. Изјава Бранка Поповића о учешћу у Априлском рату.

на Охридском и Скадарском језеру. У том случају, зетска дивизија штитила би правце од ушћа Бојане до Проклетија, док би Косовска штитила део границе од Проклетија до Шар планине. Циљ ове дивизије био би одбрана Косова и спречавање угрожавања Скопља са севера. Вардарска дивизија би ојачавала одбрану граничног фронта од Шар планине до Охридског језера и обезбеђивала правце који воде директно ка Скопљу. Према јужној Бугарској биле би сконцентрисане Ибарска дивизија и коњичка бригада. У резерви III армије налазила би се Брегалничка дивизија. истовремено са овом изађене су и варијанте „$П_1$“ и „$П_2$“ које су предвиђале концентрацију Зетске дивизије у реону Призрена са задатком осматрања према Албанији.[17]

Почетком наредне 1940. године израђен је план „С“ (северни фронт), који је предвиђао рат против Немачке и Мађарске. План је претпостављао и бржу мобилизацију и концентрацију на граничном фронту (укупно 12 дана), као и повећање броја дивизија са 21 на 28 увођењем тројне формације.[18] За овај случај на југу земље остављене су незнатне снаге које би вршиле осматрање и обезбеђење границе. За фронт према Албанији одређена је Зетска дивизија распоређена по деловима дуж границе од Подгорице до Кичева (Tešić 1991: 46–47).[19]

Ратни план „Р-40“ донет је у априлу 1940. године. Генералштаб, нарочито његов начелник генерал Петар Косић, није желео да усвоји већ разрађени план „С“, иако је следио његову основну идеју. План је предвиђао одбрану на свим фронтовима, у прво време са наслоном на утврђене границе, а касније на узастопне речне и планинске линије и повлачење војске на југ према Грчкој. Циљ је био одржати безбедну везу долинама Мораве и Вардара и спречити цепање војске и њено уништење по деловима. Према Албанији би се водила одсудна одбрана за шта је предвиђена III армија састава три пешадијске дивизије (Tešić 1991: 49). Година 1940. донела је многе измене на спољнополитичком плану, пре свега немачки напад на Норвешку, Данску, Француску, Холандију и Белгију, али и италијанско-грчки сукоб који је отпочео у октобру. Веће италијанске снаге сконцентрисане су биле на територији Албаније још у лето, вршећи опсервације према Југославији и Грчкој. Податак до кога је дошла обавештајна служба III армијске области говори да су, од четири италијанске дивизије, три биле сконцентрисане на југословенској и једна на грчкој граници.[20] Поред својих,

17 ВА, П 17, к. 103, ф. 1, д. 2. План „$И_2Н_2М_2Б_2$“.

18 ВА, П 16, к. 8, ф. 1, д. 2. Мемоари генерала Душана Симовића.

19 ВА, П 17, к. 102, ф. 1, д. 3. Посебан део плана „С“.

20 Пешадијска дивизија „Венеција“ била је стационирана у језерској зони, према тромеђи, алпска дивизија „Јулија“ у реону Скадра, за дивизију „Арецо“ се претпостављало да ће из Валоне кренути или према Скадру, или према Дебру, док је у Тирани

Италијани су користили за рат и албанске јединице, што је код локалног становништва наилазило на отпор.[21] Упркос томе, југословенски генералштаб није предузимао никакве мере до почетка 1941. године у смислу допуне или замене постојећег ратног плана.[22]

Нови план из фебруара 1941. године носио је назив „Р-41" и предвиђао је кордонску одбрану фронтова, као и повлачење на југ и спајање са грчким и британским снагама. У том случају потребно је било обезбедити комуникације у долинама Мораве и Вардара затварањем праваца према Бугарској и офанзивним дејствима према Албанији. Снаге које би оперисале на албанском фронту имале би задатак да офанзивом што пре дођу у додир са грчким трупама, које се боре против Италијана, као и да омогуће пролаз југословенској војсци кроз Албанију. За извршење овог задатка образована би била III група армија састава: III армија, трупе III армијске области и Ибарска дивизија. Трећа армија је са три дивизије и једним одредом у првој и једном дивизијом у другој линији требало да дејствује на албанском фронту. Састав ове армије био би: Зетска дивизија у реону Подгорице, Комски одред око Плава и Гусиња, Косовска дивизија на простору Ђаковице и Призрена и Вардарска на простору Струге и Дебра. У другој линији налазила би се Херцеговачка дивизија са штабом у реону Даниловграда. Трупе III армијске области затварале су Струмички и Брегалнички правац, док је Ибарска дивизија, у реону Урошевца, представљала резерву III групе армија, са могућим дејством према Албанији или Бугарској.[23] До почетка рата извршене су измене везане за Ибарску дивизију, као резерву групе армија, која је базирана на простору Скопље-Куманово, с тим што је један њен пешадијски пука пребачен

била смештена оклопна дивизија „Ћентауро", као и штаб 26. корпуса. ВА, II 17, к. 31, ф. 4, д. 34. Извештај команде III армијске области пов. ђ. об. бр. 1732 од 13 јуна 1940.

21 Албански војници који су пребегли у Југославију изјављивали су да у албанској војсци влада незадовољство, јер их Италијани шаљу у прве борбене редове. Приликом побуне једног батаљона, стрељан је сваки други војник. АЈ, 334, Ф 2. Извештај Министарства иностраних дела пов. и. бр. 50279 од 29. новембра 1940. Југословенски генералштаб је негодовао везано за пристајање италијанских бродова у југословенске луке током рата. Подаци до којих су обавештајни органи дошли говорили су и о превожењу италијанског наоружања, опреме и материјслно-техничких средстава југословенским бродовима. *Исто*, Ф 12.

22 Према сведочењу генерала Поповића, у октобру 1940. године, по налогу генерала Недића, министра војног, израђен је план за упад у Грчку и напредовање према Солуну. Према плану једна армија од три дивизије (Моравска, Косовска и Шумадијска) груписала би се у долини Вардара, док би једна дивизија (Личка) била код Прилепа и један ојачан пук у Пелагонији. Елаборат није заведен у протокол и држан је у тајности, а након смене Недића у новембру повучен. ВА, II 17, к. 9, ф. 1, д. 2. Изјава Бранка Поповића о учешћу у Априлском рату.

23 ВА, II 17, к. 3а, ф. 1, д. 1. Објашњење ратног плана „Р-41".

на Косово. Неусклађеност рада између претпостављених и потчињених команди довела је до недоумице, с обзиром да је, према достављеним изводима, III армија у свом саставу имала само Косовску и Вардарску дивизију, као и део граничног фронта према Албанији. Комски одред, Зетска и Херцеговачка дивизија били су под директном командом III групе армија, што је отежавало координацију дејстава између трупа на читавом албанском фронту. Тек је непосредно пред почетак Априлског рата командант III армије имао информацију да читав албански фронт улази у састав армије.[24]

Ратне планове за период 1938–1941. карактерише искључиво одбрана на граници према Албанији. С обзиром на важност осталих фронтова, очекивано је било решење ситуације на северу и западу, што је и очигледно из планираног распореда снага. Тек је план „Р-41" предвидео активна дејства и одредио знатније снаге за упад у Албанију, како би се читавој војсци омогућило безбедно повлачење на југ према Грчкој.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Југославије, Фонд 334 Министарство иностраних послова-политичко одељење
Војни архив
Пописник 16, фонд откупљене и поклоњене грађе
Пописник 17, фонд Војске Краљевине Југославије

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Britanci o Kraljevini Jugoslaviji, priredio Živko Avramovski, Zagreb: Globus, 1986.
Стратешијско-ӣеографска ӣроцена наших фронтова и ӣравања, Београд: Министарство војске и морнарице, 1922.

МЕМОАРИ

Stojadinović 1963: Milan Stojadinović. Ni rat ni pakt. Buenos Aires: El Economista.

СИНТЕЗЕ И МОНОГРАФИЈЕ

Avramovski 1986: Živko Avramovski. *Balkanska antanta.* Beograd: Institut za savremenu istoriju.
Vanku 1969: Milan Vanku. *Mala antanta.,* Titovo Užice: „Dimitrije Tucović".
Krizman 1975: Bogdan Krizman. *Vanjska politika jugoslavenske države.* Zagreb: Školska knjiga.
Milak 1987: Enes Milak. *Italija i Jugoslavija 1931–1937.* Београд: Institut za savremenu istoriju.

24 *Исто.*

Павловић 2001: Стеван Павловић. *Историја Балкана.* Београд: Клио, 2001.
Ристовић 1991: Милан Ристовић. *Немачки нови поредак и Југоисточна Европа 1940/41–1944/45* Београд: Војноиздавачки и новински центар.
Terzić 1984: Velimir Terzić. *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941.* Београд: Partizanska knjiga.

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

Tešić 1991: Dragan Tešić, Ratni planovi Vojske Kraljevine Jugoslavije 1938–1941, *Војноисторијски гласник*, 1/1991, 27–55.

Dalibor Z. VELOJIĆ

WAR PLANS OF THE ARMY OF THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA AGAINST ALABANIA 1938–1941

Summary

After the change in the balance of power in foreign policy by the end of the 1930s and the annexation of Austria, Yugoslavia was tempted to defend itself from two totalitarian regimes embodied in Nazi Germany and Fascist Italy. Taking into consideration the power and aggressiveness of Germany, Yugoslav war plans assumed it to be the leading enemy. The war plans made from 1938 to 1941 proposed the defence in the northern and western fronts using stronger forces. In this case Albania was regarded as an Italian territory, especially after the annexation in 1939. The outbreak of war between Greece and Italy represented an aggravating circumstance since it led to the accumulation of the Italian army in Albania. The last war plan for this period, plan "R-4" proposed the intrusion into the Albanian territory and joining the Greek forces.

Key words: The Army of the Kingdom of Yugoslavia, war plans, Albania, Italy, Kosovo and Metohia.

Рад је предат 5. марта 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

УДК 94(497.11-14)"1942"(093.2)
355.486(497.11)"1942"(093.2)

Оригинални научни рад

*Милутин Д. ЖИВКОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

РАЗДОР У ЈАВОРСКОМ КОРПУСУ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ВОЈСКЕ У ОТАЏБИНИ ТОКОМ 1942. ГОДИНЕ**

Апстракт: Рад се бави историјском анализом догађаја који су се збили унутар Јаворског корпуса у периоду између фебруара и децембра 1942. године. Акценат је стављен на држање заповедника јединице капетана Бранимира Петровића, његов сукоб са потчињеним официрима, пре свих капетаном Цветићем, као и реакцијом генерала Драгољуба Михаиловића на поменути раздор, који је претио да „поцепа" један од његових одреда. Чланак је писан на основу увида у архивску грађу која се налази у Војном архиву Србије у Београду, те на одабраној научној литератури и мемоаристици.

Кључне речи: Петровић, Цветић, Михаиловић, капетан, поручник, корпус, бригада, јединица, радио-станица, Радуловић, Павловић, Катанић.

Снаге Југословенске војске у отаџбини (ЈВуО) током рата су често имале проблем са недостатаком дисциплине и борбености код људства, слабим одзивом на мобилизацију, размирицама између команданата и слично. Јаворски корпус није био изузет од ових неугодних бољки. Штавише, ова јединица се из више разлога током 1942. године показала као посебно рањива на њих. Сукоб већих размера био је, стога, само питање времена. Несугласице међу командним кадром тињале су месецима, да би експлодирале током лета. Виновник раздора био је командант Јаворског корпуса капетан Бранимир Петровић, иако се не може рећи да је био једини кривац. Његово понашање је, ипак, било потпуно недолично држању једног војног заповедника и, по нама, произилазило је из Петровићевог преког какактера у комбинацији са хаосом који је изнедрила окупација Србије. Иако је месецима било очигледно да капетан Петровић води своју политику и то на штету покрета,

* Истраживач-сарадник, mzivkovickv@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

генерал Михаиловић није предузимао никакве мере да га у томе спречи. Његова блага реакција је додатно охрабрила бунтовног команданта и тако продубила кризу, која је у једном тренутку почела да нагриза и фундаменталне интересе ЈВуО.

Масовни обрачуни на верској основи између муслимана и хришћана у троуглу Рашка–Косовска Митровица–Нови Пазар у јесен 1941. године приморали су немачког окупатора да на овај простор доведе веће трупе како би обезбедио неометану експлоатацију рудника Трепче. Тиме је дошло до затишја на фронту, које је команда Четничких одреда Југословенске војске, будућа Врховна команда (ВК) ЈВуО, искористила да учврсти своју организацију на овој територији. Снаге које је почетком 1942. године имала на располагању кретале су се линијом Јавор–Голија–Рогозна, „покривајући" тако Моравички, Студенички и Дежевски срез. Првим планинским масивом кретали су се Моравички четнички одред под командом пешадијског поручника Пурића[1] и касније Јеличко-Моравички четнички одред војводе Милоја Мојсиловића,[2] а другим, јединица капетана Бранимира Петровића (команданта Четничких одреда Југословенске војске на Голији) и Студеничко-дежевски четнички одред капетана Радомира Цветића (ВА, ЧА, кут. 33, ф. 13, док. 21, 1; Виријевић 2006: 170; Пешић 1977: 65; Равић 1972: 45–48).

Ради лакше међусобне координације, али и боље повезаности са ВК, ускоро долази до њиховог сједињавања. Наређењем Драгољуба Михаиловића од 14. фебруара 1942. године, тзв. „Упутством бр. 5", од постојећих јединица на територији Моравичког, Студеничког и Дежевског среза, формиран је Јаворски корпус ЈВуО на челу са капетаном Петровићем (Николић 2014: 12). Он се састојао из: Студеничке бригаде – командант капетан Цветић; Дежевске бригаде – командант артиљеријски поручник Драгор Павловић (тада легализован код војводе Машана Ђуровића у Рашки);[3] и Моравичке бригаде[4] – командант поручник Урош Катанић (од јула 1942. године). Потоња се налазила у ивањичком крају, док су се штабови друге две кретали заједно и половином марта 1942. године били код села Плешина на граници

1 Војни архив Србије (у даљем тексту ВА), Четничка архива (у даљем тексту ЧА), кут(ија), 15б, ф(асцикла) 4, док(умент) 22, 8.

2 Архив Србије (у даљем тексту АС), Ж-28, НОР, кут. 11, ф. Јаворски корпус Драгољуба Михаиловића, док. 2, 1.

3 Историјски архив „Рас" Нови Пазар (у даљем тексту АРНП), фонд 285, Збирка копија, Меморандум Крајскомандатуре округа Косовско-митровачког од 10.01.1942. године, прилог 8, 2.

4 Моравичка бригада је организована тек током јула/августа 1942. године и у њеном саставу је било пет батаљона. Према речима заповедника Катанића, они су 25. септембра имали 2.650 пописаних бораца, али је у ствари, бригада располагала са само 400 пушака и 6 аутоматских оружја... ВА, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 10, 35; Исто, док. 15, 4, деп(еша) 1088.

Студеничког и Дежевског среза.[5] Због специфичног типа мобилизације, који је дозвољавао већини људства да до тренутка позива остане код својих кућа, бригаде су имале мали број сталних бораца. Они су углавном били сврстани у штабске чете које су пратиле команданте.

Јаворски корпус се од самог настанка нашао пред великим искушењима. Поред константног притиска немачког окупатора, колаборационистичког Ибарског четничког одреда војводе Ђуровића из Рашке и муслиманских власти у Новом Пазару и Сјеници, организациона чврстина јединице била је нарушена илегално убаченим комунистичким симпатизерима. Тако је половином априла 1942. године у Студеничку бригаду ступио инжењер Миладин Радуловић, предратни комуниста и заменик секретара Месног комитета (МК) Комунистичке партије Југославије (КПЈ) за Косовску Митровицу (*Kosovska Mitrovica i okolina* 1979: 329, 352, 377). Штавише, он је у одреду затекао око 30–40 бивших партизана који су ту нашли уточиште од бројних хајки окупаторских и колаборационих снага. Међу њима се налазио и један официр – поручник Родољуб И. Јемуовић – тада интендант, благајник и шеф пропаганде Студеничке бригаде. Очигледно благонаклон став капетана Цветића према бившим партизанима, Радуловић и Јемуовић су искористили да у бригаду доведу још неколико комунистичких симпатизера из Студеничког и Дежевског среза (*Исто* 99–100; *Veze u NOB-u. Ratna sećanja 1941–1945* 1981: 120).

Иако се постојање комунистичке ћелије никако не може узети као олакшавајућа околност при стварању четничког корпуса, далеко већи проблем од тога био је раздор између капетана Петровића и Цветића. Он је претио да потпуно разбије јединицу и избрише је из састава ЈВуО. Може се рећи да је Бранимир Петровић био главни узрок проблема, будући да је команду над Јаворским корпусом видео као прилику за спровођење самовлашћа, пљачке и насиља над становништвом и потчињенима. Био је то 35-годишњи ваздухопловни официр из Трстеника, кога су описивали као харизматичну, али преку особу. Подсећао је, према речима савременика, на „пруског официра у југословенској униформи". Често се, на пример, у народу појављивао на коњу и људе из седла тукао корбачем. Био је ожењен ћерком генерала бивше југословенске војске Станојловића, што му је изгледа помогло у предратној каријери. Драгољуб Михаиловић је у своју личну бележницу записао о Петровићу, да му је „жена јача од њега" и да он поред ње „изгледа слаб".[6]

Петровић се још током јесени 1941. године окружио људима сумњиве прошлости и заједно са њима показивао претерану оштрину према народу

5 Историјски архив Краљево (у даљем тексту ИАК), фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ћулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, 97.

6 ВА, ЧА, кут. 1, фас. 3, док. 17, 20; Исто, док. 16, 1; К. Николић, *нав. дело*, II, Београд, 2014, 36.

и колегама официрима. Због тога су већ током прве половине наредне године почеле размирице и свађе, које су ипак држане под контролом захваљујући близини ВК и самог Михаиловића (Голија). Због несугласица око расподеле оружја и одеће, које су Енглези бацили из авиона, Петровић је ушао у оштар спор са Николом Калабићем. Петровић је чак запретио Калабићу да ће га погубити ако дође на његову територију, јер га је сматрао „бандитом и вођом комуниста". Потпуковник Драгослав Павловић је успео да изгласи свађу између официра, констатујући да се и даље „Брана по мало рогушио".[7] Будући догађаји ће показати да је Петровић био огорчен резултатима Павловићевог посредовања.

Незадовољство Петровићевим понашањем, које је месецима тињало унутар корпуса, избило је на површину јуна 1942. године. Тако је наредник Мића Марковић из Јаворског корпуса половином јуна обавестио ВК да су капетан Петровић и његов блиски сарадник наредник Јездимир Видић, прикрили одређену суму златника и другог ратног материјала које су Британци спустили из ваздуха током априла. Помињала се цифра од чак 736 златника.[8] Када је наредник Марковић тражио да се о прикупљеном материјалу извести ВК, Петровић му је, наводно, одбрусио да су то све „комунисти" и да ће он њих све побити. Затим је наредио да се Марковић ликвидира, али је овај успео да утекне џелатима.

Начелник среза Моравичког пријавио је истовремено капетану Милораду Митићу, команданту Златиборског корпуса, да се на капетана Петровића жале људи широм среза, као и да је умешан у убиство председника општине Остатичке – Вукашина Протића. Поменути је иначе, био човек ЈВуО. Оптужбама против Петровића придружио се и резервни капетан I класе Милићевић. Он је изјавио да заповедник Јаворског корпуса само прави „смицалице" и „заблуде", да је често пијан, а „народ пљачка" и туче, те тако штети интересима четничке организације. И Милићевић је кривио Петровића за убиство поменутог Протића.[9] Време ће показати да су ове речи биле више од обичног оговарања.

На ове оптужбе Драгољуб Михаиловић је реаговао тако што је наредио детаљну истрагу. Међутим, када је она утврдила кривицу капетана Петровића, четнички заповедник је стао у његову заштиту. Михаиловић је навео да је истрага у Јаворском корпусу током које су прикупљени подаци о недоличном понашању његовог команданта, спроведена једнострано, будући да Петровић

7 ВА, ЧА, кут. 295, ф. 1, док. 1, 2, деп. 509; Исто, кут. 275, фас. 1, док. 2, 84.

8 Капетану Петровићу је наређено 21. априла да претражи терен неколико села у Сјеничком срезу, а ради преузимања материјала спуштеног од стране Енглеза. Он је до 26. априла успео да прикупи: 6 тешких митраљеза типа „Шварцлозе", 10 митраљета, две бале шињела, две бале завоја и вате, 2.225 малих златника, 244 велика златника и 7.500 долара у новчаницама. Исто, кут. 20, ф. 2, док. 5, 1; Новац је по речима Миослава Милићевића задржао за себе, обзиром да је дотични, златнике похабане услед пада из ваздуха, поправљао не би ли их вратио у употребљиво стање. Исто, кут. 32, ф. 2, док. 24, 1.

9 Исто, кут. 275, фас. 1, док. 2, 78–80, 84–85, 88.

није био саслушан. Михаиловић је сматрао да је Петровић поштен, а да је, у ствари, наредник „Видић лопов". Затим је тражио да му се пошаљу утајени златници, као и да потпуковник Павловић изгласи односе између Петровића и Цветића.[10] Првобитно је изгледало да ће Михаиловићев помирљив тон дати резултата. На састанку који је потпуковник Павловић организовао почетком јула 1942. године, официри Јаворског корпуса су се измирили са Петровићем. Они су се чак „изљубили" и усагласили око будућих акција.[11]

Капетан Петровић је, међутим, изиграо поверење надлежних и убрзо наставио по старом. До Михаиловића су већ током августа стигле жалбе капетана Цветића о томе да Петровић са својим пратиоцима убија људе, пљачка и силује по селима. Због тога је Михаиловић поново тражио од потпуковника Павловића, поручника Катанића, капетана Цветића, али овога пута и генерала Мирослава Трифуновића, команданта Србије, да коначно среде ситуацију у Јаворском корпусу.

Затим је 10. августа писао директно Бранимиру Петровићу (шифровано име „Милош"), али на сасвим другу тему, што нам говори да Михаиловић није најбоље схватио дубину сукоба у једном од потчињених му корпуса. Заповедник ЈВуО је, наиме, тражио од Петровића да му пошаље радио станицу коју су британски авиони спустили за потребе енглеске мисије при ВК. Притом му је обећао да ће добити другу, мању. Ово је био Михаиловићев поновљени захтев, будући да је Петровић још половином јула 1942. године одговорио да станица није код њега и да су му је одузели Немци. У међувремену се испоставило да је то лаж и да је апарат задржао самоиницијативно из непознатих разлога.[12] Поручник Давид Симовић (шифрована имена „Љутица" и „Леон"), командант Драгачевске бригаде при I Равногорском корпусу, зато је 13. августа по радио-станицу послао једног свог човека. Петровић је курира одмах отерао без одговора.[13] До којих граница је сезала његова непослушност, говори нам чињеница да се 22. августа оглушио о још једно директно Михаиловићево наређење везано за радио-станицу, иако му је овога пута наглашено да је она потребна за везу са савезницима и југословенском Владом у Лондону.[14]

За то време заоштрио се сукоб између Петровића и Цветића унутар Јаворског корпуса. Проблем је настао због вршљања и пљачке наредника Видића по Студеничком срезу, а без знања Цветића, који је командовао овим крајем. Он се жалио и на то што мимо консултација, Петровић шаље патроле на његову територију. Половином августа двојица официра су се поново састала, овога пута у штабу корпуса, па је после разговора изгледало да ће се

10 Исто, кут. 295, фас. 1, док. 1, 12, 16.
11 Исто, кут. 275, фас. 1, док. 3, 73.
12 Исто, док. 3, 142; Исто, кут. 299, ф. 1, док. 4, 4, деп. 352; Исто, 6, деп. 377.
13 Исто, кут. 295, фас. 1, док. 3, 9, деп. 311.
14 Исто, кут. 15в, фас. 2, док. 23, 2.

ситуација колико-толико стабилизовати.[15] Цветић се (шифровано име „Ајбих“ и „Би-Би“), међутим, неколико дана касније поново жалио на наредника Видића. Он је 20. августа у штаб корпуса послао сведочанство капетана Тасе Ђорђевића, који је крајем јула био присутан када је Цветић ухватио и разоружао Видића са неколико пратилаца, недалеко од Рудна. Видић је био отуђио неке пушке Студеничке бригаде и пљачкао мештане. Лишен је слободе у току блудничења, а његово људство у бесвесном стању услед превелике конзумације алкохола. Цветић, међутим, није имао избора већ да га пусти. Оружје му, ипак, није вратио.[16]

Из одговора капетана Петровића Цветићу 27. августа види се да је заповедник Јаворског корпуса стао на страну наредника Видића. Он је у писму одбрусио Цветићу да није могао да верује како се, наводно, овај могао понашати тако „невојнички, непријатељски и са омаловажавањем“ према њему као надређеном му официру. Петровић га је потом напао и да бојкотује наређења прослеђена од Михаиловића, да је алкохоличар, да је често у народу говорио против њега, те да је „комуниста или ненационални елеменат“. Писмо се завршава наређењем команданту Студеничке бригаде да што пре дође у штаб корпуса „ради изглађивања несугласица“. Притом је Цветићу запрећено сменом са командног положаја.[17]

Паралелно са тиме, Петровић је тражио смену и наредника Будимира Атанацковића, команданта једне чете у Дежевској бригади, иначе Цветићевог рођака. За њега је навео да има „болесне амбиције и да је почео да сарађује са свим елементима који су против ЈВуО“. Атанацковић је оптужен и да је радио против поручника Павловића док је овај био у заточеништву, хапсио његове људе и чак био умешан у заробљавање команданта Дежевске бригаде.[18]

Цветић је одговорио већ 29. августа оштрим тоном, поручивши да нема личних размирица између њих, али да, пошто му заповедник Јаворског корпуса не верује, спор у одреду може да реши само генерал Михаиловић. У ту сврху он се обратио команданту ЈВуО, информишући га о скорашњим догађајима у корпусу. Изнео је своје велико незадовољство људима наредника Видића, који су на зверски начин убили једног његовог четника[19] (особу која је пријавила крађу оружја у Рудном). Цветић је

15 Исто, кут. 42, ф. 1, док. 12, 1.
16 Исто, док. 9, 1–2; Исто, док. 8, 1.
17 Исто, док. 27, 1.
18 Исто, док. 10, 1.
19 Радило се о још једном прикривеном предратном комунисти Миливоју Пирићу, бившем борцу Краљевачког партизанског одреда. Он је убијен 2. августа 1942. године. Цветић је, међутим, за покојног говорио да је имао његово „апсолутно поверење“. Ови подаци бацају ново светло на цео догађај и донекле оправдавају сумњичавост Петровића према Цветићу. *Veze i NOB-u...*, 120; К. Николић, *нав. дело*, 37.

у наставку признао Петровића за надређеног, али је одбио да дође у његов штаб како му је било наређено.[20]

Реагујући на Цветићево обраћање Михаиловићу и Петровић је писао ВК. У депеши датираној на 1. септембар он је известио надлежне да му је командант Студеничке бригаде „отказао послушност", јер „не извршава наређења и не долази на позив". Притом га је оптужио и да сарађује са Машаном Ђуровићем (кога је ВК одредила за ликвидацију), у чему је било истине. После ове размене оптужби пред највишом четничком инстанцом, односи између двојице официра су прешли тачку после које их више није било могуће поправити. Михаиловић је, међутим, на Петровићеве оптужбе кратко одговорио да „уреди односе са Цветићем", јер он не може „свуда да стигне". Много му је било важније да коначно добије радио-станицу, коју је Петровић још једном одбио да преда 30. августа. Министар војске и морнарице југословенске владе га је овога пута казнио, додуше благо. Поручио му је да док не изврши наређење неће „добити материјал из ваздуха". Колико је то Петровића уплашило, показује нам његова нова депеша послата ВК у којој стоји да је наводно отео апарат од Немаца, али да је исти неисправан и да га зато неће доставити.[21]

За писмом које је Цветић послао генералу Михаиловићу крајем августа, 2. септембра стигао је извештај на три странице о општем стању у Јаворском корпусу. Пратило га је неколико докумената као доказни материјал. У њему се командант Студеничке бригаде пре свега жалио на наредника Видића (протестовао због убиства четника Пирића и пљачку 15.000 дин). У наставку је поменуо и Петровића, јер је наредио ликвидацију још тројице Цветићевих четника, због тога што су раније били партизани. Била су то браћа из исте куће, а на служби у Петровићевој пратњи. Михаиловићу је, даље, потврдио да је Бранимир Петровић наредио убиство председника општине Остатичке Вукашина Протића и да је крајем августа тражио да иста судбина снађе и његовог сина. Према Цветићевим речима, све то је јако штетило угледу четништва у ивањичком, рашком и новопазарском крају. Сељаци су, пише Цветић, у страху ишли „да се крију под заштиту Немаца у вароши", будући да су их четници „пљачкали, убијали и тиранисали".[22]

Михаиловић је 12. септембра примио и Цветићевог депутата потпоручника Миладина Радуловића, тада још увек актуелног члана КПЈ и заменика секретара МК за Косовску Митровицу, Али Шукрије. Он му је и предао овај извештај и пратећи материјал и изнео сопствене оптужбе на рачун Петровића и Видића. Пошто је саслушао Радуловића, министар војске и морнарице је истог дана контактирао капетана Петровића. Међутим, и овога пута му

20 ВА, ЧА, кут. 42, ф. 1, док. 12, 1.

21 Исто, кут. 15в, ф. 2, док. 23, 13; Исто, кут. 275, ф. 1, док. 10, 38, деп. 452; Исто, док. 11, 10, деп. 498; Исто, кут. 299, ф. 1, док. 6, 3, деп. 344; Исто, док. 7, 2, деп. 425.

22 Исто, кут. 42, ф. 1, док. 13, 1–3; К. Николић, *нав. дело*, 37.

се жалио само на радио станицу, која му је очигледно у том тренутку била много важнија од још једне у низу свађа између његових команданата.

Заповедник Јаворског корпуса је био обавештен како Енглези прете да ће потпуно обуставити дотур материјала из ваздуха за ЈВуО ако радио-станица не буде ускоро у ВК. Петровићево одуговлачење савезници су доживели као „саботажу" британске мисије у Југославији.[23] Радио-станица, међутим, и даље није стизала. Генерал Трифуновић је 15. септембра забележио и да је Бранимир Петровић на Голији задржао капетана Благоту Бошковића, команданта Косовског корпуса, који је путовао на југ да преузме дужност. Испоставило се, ипак, да је само извршавао наређења генерала Михаиловића, што сведочи да му је заповедник ЈВуО и даље веровао.[24]

Петровић је одговорио Михаиловићу 17. септембра. Овога пута је тражио смену заповедника Златиборског корпуса Милорада Митића. Он је чак пребацио министру војном што још увек нису одликовани неки његови људи, који су учествовали у „борбама са Турцима" током 1941. године. Ниједном речју није поменуо шта се дешава са радио-станицом, нити са наредником Видићем или капетаном Цветићем, што је ситуацију у Јаворском корпусу чинило помало надреалном.[25]

Наредног дана, 18. септембра, Михаиловићу се јавио потпоручник Тугомир Прекоршек, његов специјални изасланик за Словенију и руководилац центра везе у Западној Србији (шифровано име „Келер"). Он је као његов делегат отишао по радио-станицу у Петровићев штаб, који се изгледа налазио у месту Дебели Јасен источно од Ивањице. Његова мисија је, међутим, имала неочекиван епилог. Прекоршеку је Петровић опљачкао сав ратни материјал који је овај имао код себе. Што се тиче енглеске станице, њу Петровић, иако није могао да је употреби, није желео да пошаље под изговором да је „Црногорцима не шаље".[26] За овакво ирационално понашање капетана Петровића не постоји објашњење, осим оног које се крије у његовом преком карактеру и проблемима личне природе, који се кроз изворе могу само назирати.

После нових проблема Михаиловић је последњи пут покушао да на миран начин реши несугласице са потчињеним му официром. Стога му се 19. септембра обратио речима: „Драги брате Брано, добијам са свих страна извештаје да Јездимир (врши, М.Ж.) пљачкање и силовање наших људи. То много худи твом имену. Енглески мајор са чуђењем ме пита да ли је могуће да ја немам толико ауторитета да ми ти пошаљеш његову радио станицу". У наставку му је поручио да одмах исту достави преко Павла Ђуришића,

23 ВА, ЧА, кут. 299, ф. 1, док. 8, 2, деп. 527.
24 Исто, 1, деп. 516; Исто, кут. 275, ф. 1, док. 13, 12, деп. 801; Исто,, кут. 106, ф. 5, док. 1, 1.
25 Исто, кут. 275, ф. 1, док. 13, 18–19, деп. 829, 831; Исто, 28, деп. 868.
26 Исто, кут. 15в, ф. 2, док. 23,16, деп. 62.

после чега ће му дати помоћ у новцу. Упозорио га је да Видића одстрани од себе јер га компромитује, да не узима Прекоршеков материјал, као и да је радио-станицу од њега лично тражи мајор Бил Хадсон (Bil Hudson). Командант ЈВуО је поруку завршио готово очајнички: „Послушај бар њега (мајора Хадсона, М.Ж.), када нећеш мене".[27]

Потпуно супротно логичном току ствари, после оволико толерантног односа генерала Михаиловића према заповеднику Јаворског корпуса, у ВК је стигла вест да је Петровић ухапсио Прекоршека и забранио му да шаље депеше, а енглеску радио-станицу ставио под јаку стражу. Прекоршеку (родом из Цеља) је претио стрељањем, псовао га је и вређао на националној основи – „Шваба, петоколонаш и хохштаплер". Неке од бораца из „Келерове" пратње је и претукао.[28] О овом догађају Петровић је известио Михаиловића 20. септембра. Писао му је да је због „неизвршеног наређења" ухапсио потпоручника Прекоршека, иначе будућег начелника Центра везе при ВК. Уз то је додао и опаске да је стекао утисак да су „Срби и данас као и раније запостављени", да су „сви други бољи", да „интриге царују као и раније" и да се „продужава борба за власт и положаје". Извештај је завршио речима да је његов рад у претходних 16 месеци био исправан, те одбрусио да не дозвољава да му се нико меша у послове корпуса(!).[29]

Била је ово кап која је прелила чашу. Већ истог дана (поновљено 22. септембра), Михаиловић је оштро критиковао Петровића што је ухапсио Прекоршека и наредио му да моментално пошаље фамозну станицу и отера Видића. Овога пута Михаиловић није желео да се поузда у преки карактер капетана Петровића. Паралелно са депешама упућеним њему, Михаиловић је наредио поручнику Давиду Симовићу да „отме" тражени апарат како зна и уме и ослободи Прекоршека.[30] Потоњи је, иначе, одржавао везу између Симовића, поручника Милутина Јанковића, Катанића, Цветића и Павловића, па је стога цео крај био „у мраку".

Бранимир Петровић је коначно разоружан и ухапшен између 22. и 24. септембра 1942. године, у селу Орља Глава, општина Мланча, Студенички срез, у кући Миослава Милићевића. Акцију су извршили заједно поручници Симовић и Јанковић (шифровано име „Бенито"). Према извештају ослобођеног Тугомира Прекоршека, Петровић и његови људи су разоружани без крви, осим што је при бекству убијен наредник Видић. Из других извора видимо ипак, да је његова ликвидација била наређена и то од стране самог Михаиловића. Било како било, у Петровићевом штабу је коначно покупљена и енглеска радио-станица. На истом месту је, такође, пронађено чак 682 златника,

27 Исто, кут. 299, ф. 1, док. 8, 6, деп. 621, 622; Исто, док. 9, 1, деп. 630.
28 Исто, кут. 275, ф. 1, док. 16, 21–22, деп. 1155–1156.
29 Исто, док. 13, 34–35, деп. 883–884.
30 Исто, кут. 299, ф. 1, док. 9, 2, деп. 649, 669; Исто, 4, деп. 679.

које је заповедник Јаворског корпуса крио у једном лонцу у својој сламарици. Међутим, ту није био крај Михаиловићевој главобољи. Приликом претреса Петровићевог штаба тројица Симовићевих подофицира су украла златнике и побегла, па је овај морао за њима у потеру. Шта је на крају било са фамозним златом нисмо успели да утврдимо из документације коју смо прегледали.

Иако посве исправно, разоружање команданта Јаворског корпуса је извршено без Михаиловићевог наређења, који је тражио само радио-апарат и ослобађање Прекоршека. На то је Петровић у депеши од 24. септембра и указао, додавши да је „опљачкан до голе коже", јер су му одузети поменути златници (које је тада први пут пријавио). Притом је од Михаиловића тражио да га смени и на његово место постави капетана Цветића, јер наводно није могао да остане на том положају од „срамоте".

Потом се министру војном 25. септембра јавио Давид Симовић. Он га је обавестио да је ослободио Прекоршека и да је радио-станица код поручника Јанковића. Додао је да је до разоружавања Петровића морало доћи „јер се његова дрскост и неизвршавање наређења Ваших, није могло више трпети", те да се са оваквим епилогом слажу и капетан Цветић и поручници Јанковић, Павловић и Катанић. После акције Петровићево људство је прешло у Моравичку бригаду, оружје такође, док је он задржан у притвору код поручника Симовића до даљњег. Сви официри-организатори „пуча" у Јаворском корпусу, били су сложни у томе да се Бранимир Петровић мора склонити из овог дела Србије. Коначно, Михаиловић је обавештен да ће му радио-станицу у Црну Гору донети потпоручник Миладин Радуловић.[31]

Михаиловић се 27. септембра сложио са разоружавањем Петровића. Наложио је и да Цветић преузме команду над Јаворским корпусом. Његов дотадашњи заповедник требало је да остане у притвору код Симовића док не би био позван у ВК. Командант ЈВуО је и овога пута, вероватно бринући за Петровићеву егзистенцију, нагласио да је он вероватно невин, а да је „његов зао дух" био наредник Видић. Сагласио се, ипак, са тиме да га пошаље на другу територију.[32] Нисмо успели да откријемо зашто је Михаиловић имао толико разумевања за Петровићеве испаде, који су му опасно урушавали ауторитет међу људством и савезницима. Једно од објашњења које се намеће, јесте да су можда били у сродству.[33] Не би требало сметнути са ума ни Петровићеву повезаност са генералом Станојловићем.

Михаиловићева попустљивост била је разлог томе што официри Цветић, Симовић, Катанић и Јанковић нису уопште желели да спроведу истрагу

31 Исто, кут. 275, ф. 1, док. 15, 20–21, деп. 1154; Исто, 13–14, деп. 1469; Исто, док. 14, 20, 25, деп. 984, 1005; Исто, док. 17, 7, деп. 1284; Исто, кут. 15в, ф. 2, док. 23, 16, деп. 62; Исто, кут. 32, ф. 2, док. 24, 1; Исто, кут. 42, ф. 2, док. 20, 1; *Veze i NOB-u...*, 121.

32 Исто, кут. 299, ф. 1, док. 9, 6, деп. 728; Исто, кут. 15в, ф. 2, док. 23, 8, деп. 728.

33 Ово је тврдио Миладин Радуловић после рата... *Veze i NOB-u...*, 121.

против Петровића. Наводно, нико није смео да сведочи против њега, али у ствари, поменути команданти нису желели никакво друго решење спора осим избацивања Петровића са територије корпуса. Своју малу „побуну" официри су покушали да наставе 3. октобра, када су од Михаиловића затражили дозволу да неутралишу „дивљег" четничког команданта Божу Ћосовића „Јаворског".[34] Са овом ликвидацијом би се, по њима, потпуно средила ситуација на простору Јаворског корпуса. Ћосовић је, међутим, већ 29. септембра стигао са 20 људи код Михаиловића у Црну Гору и договорио се са њиме да ће формирати један одред од 400 људи и ставити се под команду поручника Катанића. Пошто је Михаиловић проценио да је „Јаворски" „легао на руду", што ће се показати као грешка,[35] одбацио је предлог о његовом уморству.[36]

Командант ЈВуО је, са друге стране, наредио да му се капетан Петровића што пре пошаље у Црну Гору, додајући да ће „одговарати за све што је учинио и увреде које је нанео". Радомиру Цветићу је истовремено дао задатак да коначно среди Јаворски корпус и „разјури неваљалце". Нажалост по Михаиловића, радио-станица још увек није била код њега, па је ствар постала комична.[37] Томе у прилог говори и држање смењеног Бранимира Петровића, који је одбио да оде Михаиловићу док се овај налази у Црној Гори. Када је о томе обавештен, министар војске и морнарице је резигнирано наредио да га „дотерају" ако неће да иде.[38]

Међутим, Петровић је наставио своје бунтовништво. Као колегу официра, Цветић и Симовић нису хтели да га понизе и вежу током спровођења, што је он искористио за бекство. Онда је 18. октобра у пратњи десет бораца кренуо код команданта Србије генерала Трифуновића. Притом је поново опљачкао неке сељаке на територији Јаворског корпуса и запретио командантима који су га разоружали да ће „их заклати када се врати". Његово упозорење је озбиљно схваћено, па је ВК обавештена да постоји могућност да Петровић окупи око 500 људи и да се, попут раније војводе Јаворског, одметне.[39] Уколико је ова процена била реална, то би значило да капетан Петровић и није био толико непопуларан код становништва ових крајева.

Претпоставка је добила на важности када је Бранимир Петровић убрзо напао положај на којем се налазио информативни центар потпоручника

34 ВА, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 17, стр. 7, деп. 1283; Исто, 11, деп. 1316.

35 Божидар Ћосовић је због недисциплине и издајства по Михаиловићевом наређењу ликвидиран у ноћи 4/5. јуна 1943. године у селу Брекову, Ариљски срез. Убио га је командант Моравичке бригаде поручник Катанић. Историјски архив Београда (у даљем тексту ИАК), BDS, J–314, Boža Javorski, 60–61.

36 ВА, ЧА, кут. 299, ф. 1, док. 10, 3–4, деп. 806–807; Исто, кут. 15в, ф. 2, док. 23, 9, деп. 768.

37 Исто, кут. 15в, ф. 2, док. 23, 3, деп. 803.

38 Исто, 10, деп. 848.

39 Исто, кут. 275, ф. 1, док. 19, 16–17, деп. 2060–2061; Исто, док. 20, 16, деп. 2297.

Прекоршека, на кога је изгледа био посебно осетљив због његовог несрпског порекла. Михаиловић је одмах наредио капетану Цветићу и поручнику Катанићу да оружјем сузбију Петровићев даљи рад и да у народу разгласе да се одметнуо, што су они убрзо и учинили. Пишући Катанићу 18. октобра, југословенски генерал је био револтиран тиме што му Петровић није послат под стражом у Црну Гору, па је сада опет „пљачкао и чинио разбојништва". Истим тоном се обратио и поручнику Симовићу. Упитао га је да ли је енглеска станица поново заробљена или постоји неки други изговор због чега још увек није код њега.[40]

Изостанак енергичније реакције на његова (не)дела, као и раније, само је храбрио капетана Петровића да настави са бахатим понашањем. Он је до 22. октобра са својом бандом пресрео једну четничку патролу, борце претукао, украо им митраљез и побегао у правцу Гоча. Чувши за ово, Михаиловић му је упутио „последњу опомену".[41] Затим је 24. октобра наредио да се бунџија што пре ухвати и са групом потпуковника Драгослава Павловића, који се спремао да преко Златара крене ка Колашину, пошаље у Црну Гору. Михаиловић је своје наређење резигнирано завршио речима да је оно што Петровић чини права „хајдучија".[42]

Капетан Цветић је већ 25. октобра ухватио везу са Петровићем. Овога пута он је обећао да више неће сметати.[43] Изолован и без људства, бивши корпусни заповедник није имао избора већ да убрзо оде пут, толико му мрске, Црне Горе. Код Михаиловића је коначно стигао 26. новембра 1942. године.[44] Нисмо утврдили како је изгледао њихов састанак, али према догађајима који су уследили, изгледа да га Михаиловић није оштрије казнио, иако је то обећао официрима који су га разоружали. Томе у прилог говори чињеница да је Петровићу остављен капетански чин, као и да је добио нову функцију унутар ЈВуО.[45]

По повратку из Црне Горе он је наставио са изгредима. Крајем децембра је на реону Моравичке бригаде људима поручника Катанића отео један тешки митраљез и 10 пушака.[46] Затим је 28. децембра послао писмо поручнику Павловићу, команданту Дежевске бригаде, позивајући га да му изда наређења иако више на то није имао никакво право.[47] На опште олакшање, Петровић се овога пута није дуже задржао на терену Јаворског корпуса,

40 Исто, кут. 299, ф. 1, док. 12, 7–8, 9, деп. 1132, 1133, 1135, 1143; Исто, кут. 32, ф. 5, док. 14, 1.
41 Исто, кут. 275j, ф. 1, док. 19, 38, деп. 2171; Исто, кут. 299, ф. 1, док. 12, 24–25, 40, деп. 1226, 1285.
42 Исто, кут. 299, ф. 1, док. 12, 37, деп. 1273; Исто, док. 11, 9, деп. 1005; Исто, 14, деп. 1082.
43 Исто, кут. 275, ф. 1, док. 20, 6, деп. 2247.
44 Исто, кут. 299, ф. 1, док. 15, 3, деп. 1885.
45 Исто, кут. 42, ф. 1, док. 28, 1–2.
46 Исто, кут. 289, ф. 1, док. 5, 2, деп. 4136.
47 Исто, док. 4, 27, деп. 4085.

па је ускоро наставио према истоку. Током 1943. и 1944. године појављује се на простору Делиградског корпуса, а једно време ће бити и командант ове јединице (између осталог и у периоду када је ликвидиран Коста Миловановић Пећанац). Притом је и унапређен у чин мајора.[48]

Уклањање Петровића није учинило крај проблемима у командној структури Јаворског корпуса. Убрзо је избио сукоб између поручника Драгора Павловића, и новог заповедника, капетана Цветића. Он је 23. октобра обавестио ВК да је тих дана Павловић од њега тражио премештај у другу јединицу. Разлог Павловићевог незадовољства био је наредник Атанацковић, Цветићев рођак кога је овај желео да искључи из организације. Командант Јаворског корпуса опет није имао „длаке на језику". Михаиловићу је заповедника Дежевске бригаде описао речима: „Драгор има аристократско држање, донекле материјалиста, и хоће у ово време да кући кућу". Рапорт је закључио тиме да овај, наводно, више обраћа пажњу на „личне ствари", него на општи интерес четничке организације.[49]

Генерал Михаиловић је истог дана одговорио Цветићу да ни он није задовољан радом поручника Павловића и да ће му ускоро одузети командни положај. Стога је од Цветића очекивао предлоге ко би могао да га замени на челу Дежевске бригаде.[50] Користећи прилику да среди ситуацију у корпусу онако како сам мисли да је потребно, Цветић је наставио да ради на уклањању непожељног му официра. Тражио је да се Павловићу не да већа позиција од команданта батаљона и то у другом делу Србије. Предлог је испратио мишљењем да Павловић „код народа не стоји добро", јер узима жито од Срба да би хранио свиње које је запатио. Осим тога, сам је за себе тражио и унапређење.[51]

Драгор Павловић је 25. октобра у своју одбрану писао министру војске и морнарице југословенске владе, али је случај наставио да се креће у границама приземних интрига. Он је, наиме, навео да је поменути Атанацковић „битанга" и да је све време у новопазарском крају радио против њега. Поред њега Павловићу је рад, наводно, био немогућ, па је стога желео премештај.[52] Потпуно резигниран, Михаиловић је коначно дигао руке од силних сплетки и недисциплине у Јаворском корпусу. Павловићу је отписао да прави проблем око „ситних ствари" и улази у сукоб са надређеним му Цветићем, а да притом нема „никакве конкретне доказе". Стављајући се на Цветићеву страну, он је закључио: „Брану сам Вам скинуо, сада Вам не ваља Цветић".[53]

48 http://www.rastko.rs/istorija/delo/13229
49 ВА, ЧА, кут. 275j, ф. 1, док. 19, 46, деп. 2205.
50 Исто, кут. 299, ф. 1, док. 12, 28–29, деп. 1243.
51 Исто, кут. 275j, ф. 1, док. 19, 46, деп. 2206.
52 Исто, кут. 275, ф. 1, док. 20, 6, деп. 2246.
53 Исто, кут. 299, ф. 1, док. 12, 40, деп. 1284.

Неколико дана касније, поручник Павловић (шифровано име „Симон"), још једном је контактирао Михаиловића и поново се жалио да Атанацковић саботира сва његова наређења, „клевета га и прља". Оптужио га је и да у народу говори да он није командант.[54] Павловић је, ипак, указао да нема ништа против Цветића, већ само против поменутог подофицира, те да ће се повиновати било којој одлуци команде корпуса. Цветић је, такође, морао мало да попусти. Будући да је био у мањку са активним официрима и за Павловића није могао лако да нађе замену, а потребнији му је био официр за Студеничку бригаду, чије је заповедничко место Цветић напустио.[55]

На смену команданта Дежевске бригаде чекаће се још неколико месеци, све до половине 1943. године. То је додатно укочило четничку организацију на територији Јаворског корпуса, поготово Новог Пазара и околине, јер је однос између двојице официра почео да личи на онај који је Цветић раније имао са капетаном Петровићем. О томе говори његова депеша од 6. јануара 1943. године упућена Драгољубу Михаиловићу. У њој Цветић протестује што је Павловић пред поручником Катанићем изјавио да за ЈВуО „не ради из идела, већ да би сутра имао пристојан живот". По њему је са овим официром било „немогуће даље радити". Једина опција била је кохабитација или како је то Цветић писао: „Можемо само да се трпимо и прогањамо". Стога је још једном тражио Павловићев хитни премештај, те предложио да на чело Дежевске бригаде дође прикривени комуниста Радуловић.[56]

Будући да је имао преча посла него да се бави интригама у јединицама које нису могле да окупе ни пар стотина бораца, Михаиловић је одбио ове сугестије. Иако ће Јаворски корпус претрпети извесне промене током маја и јуна 1943. године, ситуација се неће значајније поправити у оперативном и борбеном смислу. Показаће се и да капетан Цветић не води јединицу на прави начин. Две мобилизације које је корпус имао (пролеће и јесен 1943) дале су доста слабе резултате, а почетком новембра у Дежевској бригади је чак, избила побуна комуниста. После свега овога, Јаворски корпус је под ударима организованијих партизанских снага из Црне Горе, лако потучен у лето 1944. године.

Раздор између команданата у Јаворском корпусу трајао је неколико месеци, иако је ситуација у том делу Србије изискивала знатно бољу организацију анти-фашистичких снага. Може се закључити да су његовој дубини и те како погодовали проблеми у које је јединица већ била запала. Ту мислимо на:

54 Исто, кут. 294, ф. 1, док. 5, 7, деп. 2406.

55 Исто, кут. 275, ф. 1, док. 20, 19, 26–27, деп. 2315, 2357; Капетан Цветић са друге стране, није отказао подршку нареднику Атанацковићу. За њега и наредника Аксентијевић Ратка тражио је крајем децембра 1942. године унапређење код ВК. Исто, кут. 42, ф. 1, док. 28, 2.

56 Исто, кут. 289, ф. 1, док. 5, 20, деп. 112.

притисак окупаторских снага и колаборационих јединица из Рашке, Новог Пазара и Сјенице; ратоборни став локалних муслимана због сукоба током 1941. године; близину границе са италијанском окупационом зоном (Гувернаторатом Црне Горе и Великом Албанијом); постојање добро организоване комунистичке ћелије у одреду са Миладином Радуловићем на челу.

У тексту се на више места може јасно видети да је главни кривац за хаотично стање у Јаворском корпусу био капетан Бранимир Петровић. Његово недолично и у више наврата, слободно се може рећи, бахато и(ли) криминално понашање, огледа се у: пребијању и пљачкању људи; ликвидацији председника општине Остатичке Вукашина Протића; убиству Миливоја Пирића и још тројице четника (браће из исте куће); дивљању наредника Видића уз Петровићев благослов; одузимању и вишемесечном задржавању радио-станице која је припадала ВК; одбијању неколико директних Михаиловићевих наређења; заробљавању и пљачки потпоручника Прекоршека; тешким увредама упућеним колегама официрима (Радомиру Цветићу, Николи Калабићу, Милораду Митићу, Тугомиру Прекоршеку) итд.

Све ово, међутим, не значи да је капетан Петровић једини виновник нездраве ситуације у корпусу. Мора се рећи да део кривице пада и на новог заповедника капетана Цветића. Подсетимо на његово велико ослањање на прикривеног комунисту Радуловића (два пута га послао код Михаиловића и предложио га за команданта Дежевске бригаде), „апсолутно поверење" у још једног комунисту, Миливоја Пирића, због чијег уморства је Петровића тужио ВК, даље, његову сарадњу са војводом Ђуровићем (који је проглашен непријатељем ЈВуО), пружање протекције рођацима који су били под његовом командом (случај наредника Атанацковића), „чишћење" корпуса од неодговарајућих му људи (поручник Павловић) и слично. Цветићеве грешке ће „сазрети" током 1943. године и додатно оптеретити одвећ слабу јединицу.

Велики део одговорности за хаос у Јаворском корпусу пада и на генерала Михаиловића, као врховног заповедника ЈВуО. Он је, видели смо, прво, „затворио очи" пред резултатима прве истраге против Петровића, друго, опростио му кршење неколико директних наређење која су стигла из ВК (поготово она за енглеску радио-станицу), треће, ни после случаја са Прекоршеком, Михаиловић није наредио његово разоружавање – па су то самоиницијативно урадили локални команданти под образложењем да више нису могли да издрже Петровићеву самовољу. Да ли је у питању била протекција по рођачкој линији или нешто друго, остаје још да се утврди? Подсетимо да је Михаиловић тада направио сличну грешку и са Божом Ћосовићем, али и да му је преко потребна била радио-станица са којом је Петровић могао да чини шта му је воља, јер је била у његовим рукама.

Било како било, Михаиловићева попустљивост окуражила је заповедника Јаворског корпуса да настави са ексцесима. Како другачије објаснити

Петровићево задржавање радио-станице, опаске упућене министру војске и морнарице (нпр. да му се нико неће мешати у послове корпуса), напад на Прекоршека и(ли) одбијање да после разоружавања оде у Црну Гору? Колико је Михаиловићево првобитно оклевање у „случају Петровић" угрозило интересе ЈВуО, говоре нам опомене Британаца да ће обуставити дотур материјала из ваздуха због саботаже око радио-станице и готово подсмех мајора Хадсона због целе ситуације, што је Михаиловић и сам признао. Све то је у незгодном тренутку, крунило његов ауторитет код савезника, али и код потчињеног му људства (нпр. обрачање поручника Павловића у децембру поводом бенигног случаја кадрирања).

Цела ситуација у Јаворском корпусу током 1942. године може се узети и као нека врста архитипа за бољке који су често кочиле организацију снага ЈВуО широм окупиране Југославије. Ту пре свега, мислимо на: свађе официра, приземне интриге, неизвршавање директних наређења, Михаиловићево оклевање да строжије реагује, страдање цивила услед општег хаоса и слично.

ИЗВОРИ

Архив Србије, Ж-28, Збирка докумената из народноослободилачког рата
Војни архив Србије, Четничка архива
Историјски архив „Рас" Нови Пазар, фонд 285, Збирка копија
Историјски архив Краљево, фонд 420, Збирка докумената из народноослободилачке борбе

ЛИТЕРАТУРА

Kosovska Mitrovica i okolina 1979: *Kosovska Mitrovica i okolina*. Kosovska Mitrovica: Institut za istoriju Kosova.

Veze u NOB-u. Ratna sećanja 1941–1945. 1981: *Veze u NOB-u. Ratna sećanja 1941–1945*. Beograd: Vojno-izdavački zavod.

Виријевић 2006: Владан Виријевић. „Јаворски корпус Југословенске војске у отаџбини", *Наша Прошлост*, бр. 7, 169–175.

Николић 2014: Коста Николић. *Историја Равногорског покрета: 1941–1945*, II, Београд: Завод за уџбенике.

Пешић 1977: Деса Пешић. *Студенички срез у НОР-у и револуцији 1941–1944*. Београд: Институт за историју радничког покрета.

Равић 1972: Станко Равић. *Међу орловима Златара*. Пријепоље: Полимље.

Milutin D. ŽIVKOVIĆ

THE CONFLICT IN "JAVORSKI" CORPS OF THE YUGOSLAV ARMY IN THE HOMELAND DURING 1942

Summary

The forces of the Yugoslav Army in the homeland during the war had a problem with the lack of discipline and fighting spirit among the soldiers, poor response to mobilisation, disputes between the commanders and so on. "Javorski" corps was not exempt from these unpleasant things. Moreover, during 1942 this unit proved to be particularly vulnerable to them. A large-scale conflict was, therefore, only a matter of time. Disagreements among the commanders were increasing for months and exploded during summer. The culprit of discord was the commander of "Javorski" Corps captain Branimir Petrović, although we cannot say that he was the only culprit. His behavior, however, was completely inappropriate for a military commander and, in our view, stemmed from Petrović's nature combined with the chaos that spawned the occupation of Serbia. Although it was evident that Captain Petrović takes his politics to the detriment of the movement, General Mihailović did not take action to prevent him from doing so. His mild reaction had encouraged the rebel commander and thus deepened the crisis, which at one point began eroding the fundamental interests of the Yugoslav Army in the homeland.

Key words: Petrović, Cvetić, Mihailović, captain, lieutenant, corp, brigade, unit, Radulović, Pavlović, Katanić, radio station.

Рад је предат 13. марта 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

УДК 314.116(497.11 Краљево)"1944/1955"(093.2)
94:711.1(497.11)"1944/1955"(093.2)

Прегледни рад

Јован Д. СИМИЈАНОВИЋ[*]
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

НЕКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ДЕМОГРАФСКОГ РАЗВОЈА КРАЉЕВА ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА[**]

Апстракт: Овај рад представља прилог проучавању демографских прилика у граду Краљеву. У фокусу је најдинамичнији период после Другог светског рата, од 1944. до 1955. године. У раду ће се користити следећи извори: архивска грађа Историјског архива у Краљеву, Архив Југославије, штампа, релевантна литература и објављени статистички подаци. Настојали смо да анализом демографских показатеља, као и истраживањем стамбених, здравствених и хигијенских услова, пружимо допринос сазнању о тадашњем друштвеном стандарду у СР Србији. Истраживањем „студије случаја" града Краљева дата је шира слика друштвених околности у Србији након Другог светског рата.

Кључне речи: Краљево, Србија, демографски развој, становништво, миграције, природни прираштај, урбанизација, 1944–1955.

Настојање нове власти да убрза динамику демографских промена у циљу убрзане модернизације друштва представља једну од важнијих одлика друштвених околности у републици Србији након Другог светског рата. Постизање убрзане модернизације наметало је форсирање индустријализације, урбанизације и описмењавања. Тадашња државна и партијска стратегија је третирала ове процесе амбициозно и са тежиштем на квантитету. У пракси се настојало да се у што краћем року постигну широке основе индустријализације и омасови радништво, док се за потпуну рентабилност индустрије, функционалност пренасељених градова и друштвени стандард сматрало да ће временом спонтано бити досегнути. Карактеристика тог времена била је и та да је и локална власт најчешће била заокупљена амбициозним задацима у погледу развоја индустрије, док су у други план стављана многа битна питања

* стручни сарадник, jovan_simijanovic@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

на локалном нивоу, попут питања комуналног уређења и слично (Добривојевић 2008: 238). Анализа демографских показатеља може допринети детаљнијој спознаји друштвено-политичких околности, јер они веродостојно говоре о успешности планова власти на пољу модернизације.

За успех планиране индустријализације било је потребно отварање нових погона, и много више квалификованих радника. Међутим, индустрија је дуго након Другог светског рата патила од недостатка стручних и висококвалификованих радника. Предратни ниво индустријске производње је већ до краја 1946. године био досегнут (Митровић 1997: 23), али пут ка потпуном испуњењу амбиција партијског и државног руководства је и даље био дуг. Одмах након Другог светског рата, спонтано, али и уз тежње државног и партијског врха долази до учесталијих миграција на релацији село-град. Овакво становиште и настојање власти било је узроковано, између осталог: политичко-идеолошким односом према сељачком питању и економско-социјалним околностима, будући да је у највећим деловима тадашње државе владала пренасељеност у аграрним срединама. Као последица свеукупних околности и настојања, дошло је до тога да су током прве послератне деценије у Србији миграције на релацији село–град добијала на замаху. Истовремено, убрзана индустријализација је сигурним корацима водила деаграризацији. Према неким проценама, само у периоду од 1953. до 1961. године, годишње је број пољопривредног становништва био мањи за 241.000 људи на нивоу Југославије. У истом периоду у градове је прелазило 83.000 до 92.000 сеоског становништва, такође на нивоу тадашње државе (Ginić 1967: 85). Ипак, овај прелазак пољопривредног становништва на непољопривредна занимања није увек нужно био праћен и пресељавањем на релацији село – град (Радушки 2009: 170). Карактеристика тадашњег времена је била и та што је из године у годину у руралним срединама било све више становника који су своју егзистенцију у потпуности обезбеђивали непољопривредним занимањима. Оваква појава је била најчешћа у непосредним околинама градова или мањих индустријских или рударских насеља. Доста чести су били и случајеви да се особе запослене у некој непољопривредној делатности упоредо баве и обрадом својих пољопривредних поседа, јер је запослење у индустријским предузећима у многим случајевима пружало материјалну сигурност, а допунска пољопривредна делатност драгоцену допуну. У прилог овоме говори чињеница да су 1950. године половина од укупног броја рудара у Србији били чланови пољопривредних домаћинстава која поседују земљу, а још четвртина је поседовала сопствене куће и на својим малим поседима се бавила повртарством и сточарством (*Производне снаге НР Србије* 1953: 315; Halpern 2006: 99–100; Dobrivojević 2013: 21). Међутим, била је бројна и појава да у сеоским домаћинствима, из којих је било запослених у индустрији пољопривредна, производња и даље буде основни извор прихода,

а да радничка плата буде само допуна. На учесталост мешовитог привређивања је највише утицала чињеница да је када је економски стандард мешовитих домаћинстава био далеко виши од стандарда искључиво радничких или сељачких породица (Костић 1955: 12, Dobrivojević 2013: 20–22).

У новонасталим околностима убрзане динамике демографских промена нова власт је била свесна неопходности институционалног регулисања и организације пре свега већих и индустријских насеља. Индустријализација је убрзано доводила до пораста становника у индустријским насељима, а урбанизација се у тадашњим околностинма наметала као економска нужност, чије је спровођење деловало позитивно на повећање привредне ефикасности (Тимотијевић 2012: 260; Мирнић 1965: 73–74, 79–81).

Нова власт је процесу урбанизације приступила амбициозно, али реализација је била спора и испод очекивања. Императив брзине спровођења урбанизације је уједно био и највећа слабост тог процеса. Генерална карактеристика градова средње величине у Србији је била таква да градска комунална инфраструктура, број станова и стамбени услови нису могли бити довољни да задовоље хумани ниво потреба новопридошлог становништва. Процес урбанизације је тада у највећој мери подразумевао миграције на релацији село–град. Инфраструктурни развој градских средина и њихово урбанистичко уређење је много спорије пратило миграције, због тога долази до својеврсног феномена, условно речено стапања руралног и урбаног у нешто ново – „рурбанизација". Процес урбанизације се у годинама после Другог светског рата најдинамичније одвијао у главном граду, као и у два града који су били покрајински центри. У Београду тог доба се налазила читава половина тадашњег градског становништва. Превелик прилив миграната у Београд успорио је урбани развој градова у ужој Србији. Градови средње величине у унутрашњости Србије, попут Краљева, иако у мањој мери, прошли су кроз сличне процесе и проблеме. Развој градова попут Краљева се заснивао скоро искључиво на индустријализацији, док су комунална, саобраћајна, стамбена инфраструктура били у другом плану (Тимотијевић 2012: 267).

Када је у питању Краљево, логично се намеће закључак да је његов географски положај значајан узрок што је постао транзитна станица и коначно одредиште великом броју миграната, што је у крајњем случају пресудно допринело развоју овог насеља током историје. Међутим, најзначајнији развој града, у модерном, урбаном смислу, десио се у периоду између два светска рата, а најважнију улогу тада је одиграла управо индустријализација, а не значај и обим саобраћаја. Премда након Другог светског рата од високотехнолошке индустрије није остало готово ништа, метаморфоза од вароши ка граду током двадесетих и тридесетих година XX века је овом насељу предодредила будући статус и значај. (Видети у Миловић 1973: 53–75; Виријевић 2003: 13, 17; Виријевић 2006: 40–60; Крејаковић 2013: 24).

Захваљујући развоју индустрије, број становника града се током двадесетих година двадесетог века буквално удвостручио. Позитиван природни прираштај није могао сâм довољно да обезбеди овако обиман раст. У највећој мери град је у том периоду нарастао управо због досељеника, који долазе из разних крајева због запошљења и могућности лакшег и перспективнијег живота. Према првом послератном попису из 1948. године, упркос стрељањима и нечувеном страдању, насеље је имало 4.178 становника више у односу на 1931. годину. Према неким статистичким подацима Краљево је 1935. године имало око 9.000 становника, а у литератури се помиње цифра од око 13.000 становника у 1941. години (Милановић 1973: 9; Крејаковић 2013: 25). У послератном периоду насеље је наставило путем убрзаног демографског пораста, упркос огромном броју жртава. Од краја рата до почетка XXI века, број становника увећан за 167%, а у односу на 1921. годину број становника се повећао 18 пута.

Број становника градског насеља Краљева по годинама пописа.[1]

Година пописа	**1921.**	**1931.**	**1948.**	**1953.**	**1961.**	**1971.**	**1981.**	**1991.**	**2002.**
Број становника	3570	7022	11200	15152	20490	27839	52485	57962	59424

Број становништва општине Краљево по годинама пописа.[2]

Година пописа	**1948.**	**1953.**	**1961.**	**1971.**	**1981.**	**1991.**	**2002.**
Број становника у општини	75657	82454	91579	106153	121622	125772	126364
Промена-пораст броја становника у општини	/	6797	9125	14574	15469	4150	592
Стопа раста броја становника у општини	/	109	111,10	116,0	114,60	103,40	100,50
Стопе раста броја становника у округу	/	110,70	111,20	109,70	112,50	106,20	104,60
Стопа раста становника у Србији	/	106,30	108,40	107,90	107,30	101,20	100,90

На стање демографских прилика у првим годинама после Другог светског рата немерљиво је утицало страдање великог броја становника. Због борби у околини и масовног стрељања таоца у октобру 1941. године од стране немачких окупационих јединица настрадао је велики број становника. До данас

1 *Jugoslavija statistički godišnjak 1918–1988,* Savezni zavod za statistiku, Beograd 1989, 40; *Становништво бр. 9, попис становништва, домаћинстава и станова у 2002. години. Упоредни преглед броја становника од 1948 до 2002. године*, Савезни завод за статистику, Београд 2004, 110.

2 *Становништво бр. 9,* 110.

је наука избројала 2.255 имена жртава овог стравичног злочина (Крејаковић 2013: 247). Рат је у Краљево довео велики број избеглица из разних крајева тада окупиране Југославије. Постоје подаци да је само у Краљеву и два околна села: Адрани и Грдица, током 1941. и 1942. године, боравило 2.837 избеглица (Крејаковић 2003: 74–75; Крејаковић 2013: 31). У ближој околини Краљева, у Матарушкој Бањи у периоду од 1942. до 1947. године збринут је велики број избегле деце и ратне сирочади (Панић 1994: 315–316).

Краљево је ослобођено 29. новембра 1944. године. Убрзо потом је била организована нова народна власт.[3] Краљево је 21. децембра 1945. године било издвојено из састава Среза Жичког. Поставши насеље градског типа, Краљево је стављено у исти степен као и Срез жички тада (*Службени Гласник Народне Републике Србије*, бр. 44/1945; *Водич Историјског архива Краљево* 1993: 69). Административни статус градског насеља биће задржан све до данашњих дана.[4] У периоду од 6. јула 1949. до 27. децембра 1954. године Краљево је носило име у Ранковићево. (*Службени Гласник Народне Републике Србије*, бр. 31/1949; *Службени Гласник Народне Републике Србије*, бр. 1/1955; Петровић 1989: 11–27).

МИГРАЦИЈЕ

Пораст броја становника Краљева у послератном периоду је био условљен најпре миграцијама. Позитиван миграциони салдо – већи број досељених од броја одсељених уз позитивну стопу наталитета је најзначајнији фактор демографског и економског развоја средине, он најчешће индикује пожељност баш те средине међу мигрантима који су одлучили да се у њој настане. Један од градова са највећим миграционим салдом у то време био је

3 Народноослободилачки одбор града Краљева је био конституисан 10. децембра исте године, а Срески народноослободилачки одбор формиран је нешто раније истог месеца – Историјски архив Краљево, фонд Скупштине општине Краљево, кутија број 211, књига 1 (у даљем тексту: ИАК, СОК, К, 211, књ. 1) записник Градског Народноослободилачког Одбора, (у даљем тексту: записник ГНОО) 10. XII.1944; (Суша 1966: 437).

4 Током спровођења свих пописа од 1948. до 2002. године, у Србији су коришћена два критеријума за одређивање типа насеља: административни и комбиновани. По административном критеријуму насеља се третирају према свом законском административном статусу. Овај метод је коришћен у пописима из 1948, 1981, 1991. и 2002. године. У пописима из 1953, 1961. и 1971. године примењиван је комбиновани демографско статистички критеријум, којим се дефинише тип насеља на основу пропорционалног удела пољопривредног становништва. Оба критеријума су подразумевала да минималан број житеља мора бити 2.000 да би се насеље сматрало урбаним. Уваживши оба критеријума и неопходан минимум броја становника, Краљево је током свих пописа након Другог светског рата било окарактерисано као градско насеље (Стевановић 2004: 109–126; Ginić 1963: 428, 432; Kostić 1966: 129–141; Dobrivojević 2013: 19).

Краљево (Павловић 1986: 139). Развој индустрије и пратећих делатности у послератном Краљеву омогућио је прихватање све расположиве радне снаге. Као последица потраживања радне снаге обновљене и новонастале индустрије Краљево су економске миграције у периоду између 1948 и 1953. године годишње увећавале просечно за 800 становника (Милановић 1973: 92). Просечна годишња стопа пораста укупне запослености у привреди је тада износила 6,1%, а 8,1%. у непривредним делатностима (Радосављевић 1966: 485).

У послератним годинама је број запослених у државном сектору убрзано растао. Управе државних предузећа су често деловале тако да је долазило до прекомерног и неоправданог запошљавања, поготово у администрацији. У многим предузећима широм тадашње земље административни радници су постали бројнији него што је то било условљено плановима индустријализације (Petranović 1988: 312). Пописни подаци из 1948. године показују да су најбројнија категорија запослених у Краљеву изненађујуће били чиновници и запослени на административним пословима, чак 4.433 радника, односно 39,60%, док је број радника запослених у индустрији износио 3.304, односно 29,60%. Упркос томе што је град имао индустријско наслеђе, обновљене и новоизграђене погоне, ипак је било мање запослених у индустрији него у чиновничким службама. На овакву статистичку слику свакако је утицала и чињеница да је значајан број запослених у индустрији заправо пребивао у приградским и околним сеоским насељима, а у граду је био присутан само за време радне смене.[5] Према извештају о пословању Фабрике Вагона за 1947. годину у овој фабрици је тада било чак 50% запослених који су пребивали ван града у ком је било седиште фабрике.[6] Оваква, појава је тада била карактеристична за готово целу земљу. Према службеним анкетним подацима 1957. године дневни радни мигранти су сачињавали чак 39,28% запослених у индустрији, док статистички показатељи говоре да су 1963. године дневни мигранти чинили укупно 33,99% свих запослених у граду. По бројности дневних миграната у 1963. години (4.391) Краљево се налазило на четвртом месту у Србији, одмах после Београда (28.300), Ниша (12.000) и Новог Сада (9.750) (*Билтен* 44, 1966: 11–13; Милановић 1973: 118). Највећи број дневних миграната је долазио из непосредних приградских насеља, главна карактеристика тих приградских насеља је била та што већина њиховог становништва није била аутохтона, односно, већина становника није била рођена у месту становања.

5 ИАК, СОК, К. 379, Идејна скица генералног урбанистичког плана града Краљева из 1954. године, 25.

6 Архив Југославије, фонд бр.16. Министарство тешке индустрије, Ревизионо одељење, фасцикла 32, Извештај о пословању у 1947. години Фабрике вагона Краљево, 8. (У даљем тексту: АЈ, 16-32-37-38.)

И само градско језгро је 1948. године имало свега 23,83% аутохтоног становништва. Према подацима из 1961. године, најмање аутохтоног становништва је било у насељима: Кованлук 31,62%, Рибница 31,62%, Грдица 34,21%, Ковачи 38,68%, Чибуковац 48,12%, Конарево 46,33%, Матарушка Бања 39,77% (Милановић 1973: 87). Категорија становника „радника-сељака", дневних миграната, била је честа и у осталим социјалистичким земљама, а поготово у оним које су претходно биле аграрне и индустријски мање развијене (Muzli 1988: 358–359). Оваква појава је неретко била идентификована као највећи узрок смањења продуктивности, управе предузећа су неиспуњење планираних норми понекад правдале умором радника који доносе од куће. Здравствено особље у Краљеву се често сусретало са случајевима да су запослени у индустрији, који су се налазе на боловању користили то време да би обављали радове на својим имањима, што је често узроковало и додатно, погоршање здравственог стања и још дуже одсуство са радних места, што је даље често значајно утицало на пад продуктивности. Управе фабрика, Раднички савети, а и лекари, скретали су пажњу на овакве појаве и непрестано тражили одрживо решење које би довело до сузбијања оваквих случајева. (*Мајнохром*, 28. 02. 1963: бр. 25. 6). Забрана држања стоке у ужем градском језгру у пролеће 1950. године био је значајан формални искорак ка деруралзацији Краљева.[7] Ова одлука је потврђена и проширена на шири центар града Одлуком НО Краљева од 13. децембра 1955. (*Службене Новине Народног Одбора Општине Краљево*, 9. март 1956: бр. 2, 2). Ипак, ова појава се још дуго потом задржала у приградским насељима, а надлежни су и након забране „гледали кроз прсте" када је било у питању држање ситне живине, чак и у најужој градској зони.

ПОРЕКЛО МИГРАНАТА

Посматрајући период од Другог светског рата до данашњих дана највише досељеног становништва је из другог места исте општине 41,69%, што по себи довољно говори о процесу деаграризације на ширем подручју града. Други по бројности су досељени из других места Централне Србије 33.75% (најчешће из околних општина, а врло бројна је и струја досељена из Рашке области). Досељено становништво Косова и Метохије представља трећу по бројности категорију досељеника на територију града Краљева са 10,38% у укупном броју досељеника. Седамдесетих година се дешава врхунац косовскометохијских миграција. Трећина од свог досељеног становништва са Косова и Метохије досељена је у периоду 1971–1981, када њихов удео у броју мигранта досегао 17,24% (*Становништво бр.* 20, 2005: 350; Симијановић 2011: 125).

7 ИАК, СОК, К. 211, књ. 2, Записник са скупштине пленума ГНО-а од 30. 3. 1950.

Значајна карактеристика која одваја косовскометохијску миграциону струју је мотивација миграната. Резултати неких званичних истраживања – анкета говоре да је свега 15–25% српских и црногорских миграната за разлоге својих одсељавања у ужу Србију наводило факторе економске природе. Миграциони салдо на Косову и Метохији за период између 1971–1981. за Албанце је износио – 1459, док је за Србе био – 39037 (Благојевић 1991: 424–425). Када се ови показатељи упореде са бројем становника по националности према тадашњим пописима, јасно је да се не ради о потпуно природном, друштвеном процесу, изазваним тзв. „неполитичким узроцима" (Богдановић 1986: 201–203). Илустрације ради напоменућемо и следеће: На територији уже Србије, у периоду до 2002. године, са простора Косова и Метохије досељено је укупно 113.766 особа (у овај број нису убрајана лица која имају статус привремено расељених од 1998. године). Удео миграната српске националности је 95344 особе, односно 83,07%. Од осталих националности најбројнији су Роми 3835 (3,37%), затим Црногорци 3562 (3,13%), Албанци 3064 (2,69%), Горанци 2012 (1,76%) (*Становништво* бр. 20, 2005: 28).

Од 1999. године новопридошли мигранти имају и званични статус „интерно расељених лица" тако да она нису убрајана у становништво града. Скоро две деценије од пресељења, већина расељених лица се интегрисало у овај град, што је узроковало повећање броја становника упркос негативном природном прираштају. У овом погледу, демографском расту допринело је и избегличко становништво са простора ратних збивања у бившим југословенским републикама. Према званичним подацима у Краљеву се обрело 3323. избеглица са простора бивше СФРЈ. Упркос томе Краљево је 2002. године имало 1280 становника мање (*Избеглички корпус у Србији, према подацима пописа становништва 2002* 2004: 43, 55; Симијановић 2011: 127).

ПРИРОДНИ ПРИРАШТАЈ

Најрелевантији индикатор промена у друштву које пролази кроз динамичан период модернизације јесте природни прираштај. У периоду након Другог светског рата Србија пролази кроз тзв. „демографски прелаз" – процес смањења наталитета и морталитета у исто време (Тимотијевић 2012: 350). Пад наталитета је узрокован распрострањенијом применом контрацепције и либерализације абортуса, до пада морталитета је дошло захваљујући побољшању здравствене заштите, побољшању животног комфора кроз побољшање исхране, стамбених и хигијенских услова. Уставом из 1946. године жене су у Југославији правно изједначене са мушкарцима (Гудац Додић 2006: 10). Остваривање равноправности жена, поготово у погледу права

на рад, тада није било промовисано само због актуелне идеолошке матрице, него и због ангажовања што већег капацитета укупне расположиве радне снаге за потребе обнове и изградње, а касније и реализације петогодишњег плана (Гудац Додић 2006: 10). Примера ради, у Фабрици вагона у Краљеву је 1947. године од укупног броја запослених 20% било женског пола.[8]

Процес правног изједначавања жена, олакшавања њихових права на рад, трасирали су пут пуне афирмације и еманципације жена; на овом пољу постигнут је један од најважнијих напредака у процесу модернизације. Са друге стране, модернизација и либерализација су довеле и до разних негативних појава у друштву. Процес „демографског прелаза" се у Србији манифестовао у потпуности на примеру све учесталије примене абортуса као вида планирања породице, тако да је у будуће овај чинилац у великом утицао на природни прираштај.[9] И на територији Жичког среза се након II светског рата прилично јасно може уочити разлика у динамици процеса „демографског прелаза" између сеоских и градских средина. Статистички показатељи о просечном броју чланова у домаћинству указују да је просечно краљевачко домаћинство, током првих деценија након II светског рата бројало од 2,6 до 3,1 чланова, што је било мало више од републичког просека за градска насеља. Са друге стране, сеоска насеља у околини Краљева су у почетку просечно бројала 5,3 члана, да би тај просек касније пао на 3,2. Осим смањења стопе живорођене деце, тј. пада наталитета, значајан узрок ове појаве је био свакако и одлив становника у градове, у овом случају највише у Краљево (Николић 2010: 55).

Стање здравствене заштите првих послератних година у граду илуструју подаци да је током 1945. године у Жичком срезу који је бројао око 65.000 становника било само 3 лекара и једна апотека. Недовољан број здравственог особља (поготово лекара), недостатак простора, опреме и медикамената су били озбиљни проблеми у несметаном раду здравства првих година након Другог светског рата. Од ослобођења града крајем 1944. године, па је током целе 1945. године непрестано претила опасност од епидемије тифуса.[10] И касније, током педесетих година, недостатак елементарне инфраструктуре представљао је проблем. Примера ради, од укупног броја тоалета у граду само 10% је испуњавало тадашње хигијенске стандарде. Пројекти изградње и проширења капацитета водовода и канализације су били обустављени због недостатка довољних материјалних средстава.

8 АЈ, 16-32-37-38, Извештај о пословању у 1947. години Фабрике вагона Краљево, 7.

9 Све до 1951. године трудница је за намеран прекид трудноће могла бити осуђена на пет, а починилац на десет година затвора. Потоња либерализација по овом питању је довела до тога да се у Србији без покрајина током 1960. године извршило 25.005 абортуса, а већ пет година касније 73. 814. (Тимотијевић 2012: 352–353).

10 ИАК, СОК, К. 211, књ. 1, Записник четрнаесте седнице ГНОО-а од 22. 03. 1945.

Изношење смећа се обављало уз помоћ четири запрежна кола, што је било недовољно у односу на број становника.[11]

Одмах после рата и стамбени фонд је био недовољан, а услови неприкладни. Разарање и онако оскудног стамбеног фонда током Другог светског рата, као и убрзани прилив новог становништва у град због радних места које је понудила индустријализација, довео је до недостатка стамбеног простора. Ситуација је крајем 1949. године била крајње тешка, тако да су ходници и хале фабрике вагона коришћени и као стамбени простор (Dobrivojević 2012: 117). Почетком педесетих година, становник града је просечно имао 1,5 m^2 стамбеног простора, 50% станова нису задовољавали основне хигијенске потребе. И крајем четрдесетих је постојао велики ризик од појаве заразних болести, а највећа опасност је и даље претила од туберкулозе. На територији Жичког среза је у 1950. години било регистровано и збринуто 500 оболелих од туберкулозе, процењивало се да је стваран број оболелих вишеструко већи.[12] Тек је наредна декада донела значајне бољитке у погледу стандарда који су донели резултате у демографском порасту.

Током шездесетих година двадесетог века град се увећао за 14.574 стално настањених, тада је дошло и до највеће стопе пораста броја становника од 116,0% (*Становништво* бр. 9. 2004: 110). Важно је истаћи да је Краљево у периоду шездесетих и седамдесетих имало већи природни прираштај од миграционог салда у односу на околне градове (*Развитак становништва СР Србије и промене до 2000. године* 1979: 137). Вероватан узрок овој појави може бити ехо претходних миграција. Мигранти досељени педесетих година, махом у репродуктивном периоду живота, сигурно су у периоду шездесетих, седамдесетих и осамдесетих утицали на повећање наталитета и природног прираштаја, узрокујући и поред високог миграционог салда још већи природни прираштај. Овакво становиште недвосмислено поткрепљују подаци из пописа према којима је на подручје Округа пристигло 19,85% мигараната у доби између двадесете и двадесетпете године живота. Велик је број и деце у придошлом становништву – 17,34%. Удео мигранта у доби од двадесете до четрдесете је 44,17%. Овако масовни прилив становништва у продуктивном животном добу свакако је допринео општем развоју целог округа и нарочито порасту наталитета. Такође је и подстакао занимљив послератни феномен – нагли пораст броја новорођене деце, такозвану *baby boom* генерацију. Појаву карактеристичну и у осталим европским земљама и Сједињеним Америчким Државама у послератном периоду све до 1964. године.[13] Специфичност централне Србије је у томе што је

11 ИАК, СОК, К-654, Записник конференције о здравственим приликама од 10. 10. 1950.

12 ИАК, СОК, К-654, Записник конференције о здравственим приликама од 10. 10. 1950.

13 Термин „baby boomer" је први пут употребио Landon Jones у својој књизи *Great Expectations: America and the Baby Boom Generation*, у којој је baby boomer-има назвао све

тренд високог наталитета трајао углавном до 1957. године, нешто краће него у САД (Стојиљковић 2010: 77). На нивоу Републике позитиван тренд раста природног прираштаја досеже врхунац средином 50-их година, након тога постаје умерен, док већ почетком 60-их добија тенденцију благог опадања (*Jugoslavija statistički godišnjak 1918–1988*, 1989: 41; *Југославија 1945–1985, статистички приказ*, 1986: 51). Краљево се по овом питању уклапа у слику уже Србије. Од 1953. до 1961. године природни прираштај је био 13,1 промила, док је 1981. године спао на само 4,2 промила (*Општине у СР Србији 1974*, 1975: 42; *Развитак становништва СР Србије и промене до 2000. године*, 1979: 120–123). Као последица разних фактора, понајпре „демографским прелазом", природни прираштај у граду је од шездесетих година двадесетог века ишао силазном путањом. Од 9,3 промила у 1961. години природни прираштај опада, да би почетком деведесетих година ушао у минус, а 2010. године је достигао -5,8. промила. Као и у остатку Србије, смртност новорођенчади је опадала сходно побољшању квалитета и доступности здравства (*Природно кретање становништва у Републици Србији: подаци по општинама: 1961–2010*, 2012: 145). Ипак, пораст је и током 60-их кренуо путем благог опадања, и поред бољег стандарда и повећаног броја миграната у тој декади. Током последње две деценије двадесетог века, наталитет се у Краљеву кретао у оквирима просека за остатак Републике. У истом периоду је дошло до промене структуре породице, постају све ређе вишечлане, вишегенерацијске породице. Породичне задруге постају реликт који се изузетно ретко задржао спорадично у удаљеним планинским крајевима Жичког среза (Милановић 1973: 95).

ЗАКЉУЧАК

Посматрајући процесе модернизације, урбанизације и индустријализације на локалном нивоу у контексту друштвено-политичких околности које су владале у првој деценији након Другог светског рата, можемо спознати драгоцене чињенице које објашњавају узроке неких општијих феномена на нивоу целе тадашње државе.

Значајне одлике тадашњих друшвених околности биле су демографске промене, највише у погледу масовних миграција из села у градове. На масовност миграција у великој мери је утицала и политика нове власти, која је била мотивисана политичко-идеолошким односом према сељачком питању и економско-социјалним околностима. Амбиције нове власти су биле

генерације деце рођене по окончању Другог Светског рата све до 1964. године. У том периоду дошло је до наглог скока у броју рођене деце. Ова појава је пратила убрзани раст стандарда.

да се омасови радништво и да се смањи, како је сматрано, пренасељеност у руралним срединама. И на примеру Краљева је уочљива појава да масовност миграција значајно утиче на пораст броја становника. Захваљујући пре свега свом географском положају, и обновљеним и новооснованим индустријским погонима, Краљево је постало пожељна транзитна станица и коначно одредиште великог броја миграната. Уз значајан миграциони талас, у Краљеву се током педесетих, шездесетих па и седамдесетих година XX века одржао релативно висок ниво природног прираштаја. Нешто виша стопа пораста током ових декада може бити последица и досељавања миграната у репродуктивној животној доби. Појаве процеса „демографског прелаза" и феномена *baby boom*-а биле су неизбежне, и биле су последице пораста животног стандарда, либерализације, модернизације, побољшања квалитета и доступности здравствене заштите. Процес урбанизације и урбанистичког уређења је и поред настојања институционалног регулисања био подложан утицајима досељавања и стихијске изградње приградских насеља.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Југославије, фонд бр.16. Министарство тешке индустрије.
Историјски архив Краљево, фонд А. 1. 5. 21. Скупштина општине Краљево.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ, ШТАМПА И ПЕРИОДИКА

Билтен 1966: „Градска насеља у СР Србији 1963". *Билтен*, 44. Београд: Републички завод за статистику СР Србије.

Избеглички корпус 2002: *Избеглички корпус у Србији, према подацима пописа становништва 2002*, приредили: Петар Лађевић и Владимир Станковић. Београд: Министарство за људска и мањинска права Србије и Црне Горе.

Југославија 1945–1985 1986: *Југославија 1945–1985, статистички приказ*. Београд: Савезни завод за статистику.

Jugoslavija statistički godišnjak 1918–1988 1989: *Jugoslavija statistički godišnjak 1918–1988*. Beograd:Savezni zavod za statistiku.

Мајнохром 1963: "Три мишљења о једном проблему: Откуд толико боловања?". *Мајнохром*, 28. 02. 1963, бр. 25, 6.

Општине у СР Србији 1974 1975: *Општине у СР Србији 1974, статистички подаци*. Београд: Републички завод за статистику.

Природно кретање становништва 2012: *Природно кретање становништва у Републици Србији: подаци по општинама: 1961–2010*. Ур. Гордана Бјелобрк. Београд: Републички завод за статистику.

Производне снаге НР Србије 1953: *Производне снаге НР Србије*. Главни редактор К. Михаиловић. Београд: Издање економског института НР Србије.

Развитак становништва СР Србије и промене до 2000. године 1979. *Развитак становништва СР Србије и промене до 2000. године*. Београд: Институт друштвених наука: Центар за демографска истраживања.

Службени Гласник Народне Републике Србије, бр. 44/1945.
Службени Гласник Народне Републике Србије, бр. 31/1949.
Службени Гласник Народне Републике Србије, бр. 1/1955.
Службене Новине Народног Одбора 1956: „Одлука о држању домаћих животиња и пернате живине на подручју места Краљева и Врњачке бање". *Службене Новине Народног Одбора Општине Краљево*, 9. март 1956, бр. 2, 2.
Становништво бр. 9 2004: *Становништво бр. 9, Попис становништва, домаћинстава и станова у 2002. години. упоредни преглед броја становника од 1948 до 2002. године*. Београд: Савезни завод за статистику.
Становништво бр. 20 2005: *Становништво бр. 20, Попис становништва, домаћинстава и станова 2002, мигранти: подаци по општинама*. Београд: Републички завод за статистику Србије.

ЛИТЕРАТУРА

Благојевић 1991: М. Благојевић. „Српске сеобе са Косова од краја 60-их година: друштвени чиниоци". *Срби и Албанци у XX веку. САНУ, научни скупови,* књ. LXI Одељење историјских наука, књига 20. Београд, 423–457.

Богдановић 1986: Д. Богдановић. *Књига о Косову*. Београд: САНУ.

Виријевић 2003: В. Виријевић. „Краљево у предвечерје Другог светског рата". *Краљево октобра 1941. Окупили смо*. (уредници: Драган Драшковић, Радомир Ристић). Краљево: Народни музеј: Историјски архив, [13]-20.

Виријевић 2006: В. Виријевић. *Краљево, град у Србији: 1918–1941*. Краљево:Народни музеј: Историјски архив.

Ginić 1963: I. Ginić. „Merenje nivoa urbanizacije u svetlu skorašnjih popisnih podataka". *Stanovništvo*, oktobar–decembar 1963, 427–454.

Ginić 1967: I. Ginić. *Dinamika i struktura gradskog stanovništva Jugoslavije, demografski aspekt urbanizacije*. Beograd: Institut društvenih nauka.

Група аутора 2006: *Водич Историјског архива Краљево*, књига XVI, друго, прерађено и допуњено издање, Краљево: Историјски архив.

Гудац Додић 2010: В. Гудац Додић. *Жена у социјализму, положај жене у Србији у другој половини 20. века*. Београд: Институт за новију историју Србије.

Halpern 2006: Dž. Halpern. *Srpsko selo: društvene i kulturne promene u seoskoj zajednici: (1952–1987)*. Beograd: Srpski genealoški centar.

Добривојевић 2008: И. Добривојевић, „Култура живљења у Југославији (1945–1955)". *Токови историје*, бр.1–2. Београд: Институт за новију историју.

Dobrivojević 2012: I. Dobrivojević. „Stambene prilike u jugoslovenskim gradovima 1945–1955", *Istorija 20. veka*, vol 30, br. 2, Beograd: Institut za savremenu istoriju.

Dobrivojević 2013: I. Dobrivojević. *Selo i grad, transformacija agrarnog društva Srbije: 1945–1955*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.

Jones 1980: L. Jones. *Great Expectations: America and the baby boom generation*. New York: Coward, McCann and Geoghegan.

Kostić 1955: C. Kostić. *Seljaci industriski radnici*. Beograd: Rad.

Kostić 1966: C. Kostić. „Selo i grad. Kriterijumi razlikovanja", *Sociologija sela*, br. 11–12, str. 129–141.

Крејаковић 2003: С. Крејаковић. „Избеглице у Краљеву 1941. године", *Краљево октобра 1941. Окупили смо*, (уредници: Драган Драшковић, Радомир Ристић), Краљево: Народни музеј: Историјски архив, [69]-84.

Крејаковић 2013: С. Крејаковић. *Идентитети жртава стрељаних у Краљеву октобра 1941. године*. Београд: Музеј жртава геноцида.

Ломић 1966: Ломић. „Урбанизам Краљева". *Краљево и околина*. (уредник: Михаило Малетић). Београд: Књижевне новине, 457–468.

Милановић 1973: Д. Милановић. *Краљево и његово уже гравитационо подручје*. Београд: Српско географско друштво.

Мирнић 1965: К. Мирнић. „Социјални аспекти савремене урбанизације: урбанизација као појава јединственог индустријског друштва" , *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 40, Нови Сад, 73–104.

Митровић 1997: М. Митровић. „Изгубљене илузије". *Прилози за друштвену историју Србије 1944–1952*. Београд: Институт за новију историју Србије.

Muzli 1988: J. Muzli. „Urbanizacija u socijalističkim zemljama". U: *Sociologija grada: sociološka hrestomatija* (izbor tekstova, uvodna studija, bio-bibliografske beleške i redakcija prevoda Sreten Vujović). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Николић 2010: М. Николић. *Истраживање развоја и организације мреже централних насеља на примеру функционалног подручја Краљева*, докторска дисертација у рукопису, Географски факултет у Београду.

Павловић 1986: Р. Павловић. „Кретање становништва у општинама региона Краљево у периоду од 1961. до 1981. године". *Наша прошлост,* 1, Краљево, 135–144.

Панић 1994: М. Панић. *Дом за збрињавање избеглице деце у Матарушкој Бањи (1942–1947)*. Краљево: Центар за социјални рад.

Petranović 1988: B. Petranović. *Istorija Jugoslavije 1918–1988. treća knjiga*, Beograd: Nolit.

Петровић 1989: Ј. Петровић. *Живот у Ранковићеву, документи, сведочења*. Краљево: Ибарске новости.

Радосављевић 1966: В. Радосављевић. „Привредни и комунални развој, запосленост и кадрови". *Краљево и околина*. Ур. Михаило Малетић, Београд: Књижевне новине, 479–520.

Радушки 2009: Н. Радушки. „Пољопривреда без пољопривредника – проблеми у демографском развоју Србије". *Социјална мисао*. Београд: Институт друштвених наука, 169–177.

Симијановић 2011: Ј. Симијановић. „Утицај миграција са Косова и Метохије на демографски развој Краљева",.*Баштина*, св, 30, Институт за српску културу, Приштина-Лепосавић, 117–133.

Стевановић 2004: Р. Стевановић. „Градска насеља Републике Србије у пописима становништва од 1948. до 2002. године". *Становништво,* год. 42, бр. 1–4, Београд: Центар за демографска истраживања-Институт друштвених наука, 109–126.

Стојиљковић 2010: Ј. Стојиљковић. „Baby Boom генерација на прагу пензионисања". *Становништво 48,* 2/2010, Београд: Центар за демографска истраживања -Институт друштвених наука, 75–91.

Суша 1966: С. Суша. „Преглед друштвено-политичког развоја после ослобођења, делатност Среског народноослободилачког одбора за срез Жички". *Краљево и околина*. Ур. Михаило Малетић, Београд: Књижевне новине, 432–456.

Тимотијевић 2012: М. Тимотијевић. *Модернизација балканског града (1944–1989): компаративна анализа развоја Чачка и Благоевграда у епохи* социјализма. Чачак: Народни музеј Чачак.

Jovan D. SIMIJANOVIĆ

SOME CHARACTERISTICS OF THE DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF THE CITY OF KRALJEVO AFTER THE SECOND WORLD WAR

Summary

This article analyzes the demographic development of the city Kraljevo after the Second World War. In the focus of the scientific article is the most dynamic period from 1944 to 1955. We also tried to analyze urban conditions in order to contribute to the knowledge of the standard of living at that time. By researching the *case study* of the city of Kraljevo, we tried to contribute to a more detailed understanding of the social circumstances in Serbia after the Second World War.

The increase in the population of the Kraljevo in the post-war period was conditioned, first of all, by migrations. Because of its geographical position, and the renewed and newly established industrial facilities, Kraljevo has become a desirable transit station and finally a destination for a large number of migrants. This scientific article deals with the real impact of daily migrations on the relation between the village and the city, and their formation of social physiognomy and urban image of the city. It is widely known that migrations from villages to cities are very characteristic for the time, but Kraljevo belongs to the group of cities where we can clearly see the existence of some other atypical motives. Discrimination and repression were the most important causes of migrants originating in Kosovo and Metohija. Most of these migrants were Serbs. A relatively high level of natural growth was maintained for a long time in Kraljevo. This was, primarly the result of migrant settlement, because most of them were in reproductive age. The process of "demographic transition", and phenomenon known as *baby boom* were the direct consequences of an increase in living standards, liberalization, modernization, better quality of health care, etc. Despite the efforts of institutional regulation, the process of urbanization and urban planning was under the influence of mass immigration and the styrian construction of suburban settlements.

Key words: Kraljevo, Serbia, demographic development, population, migrations, natural increase, urbanization, 1944–1955.

Рад је примљен 15. марта 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

УДК 323.1:316.75(497.11)"200/..."
821.163.41.09-31 Јаковљевић С.
792.2.091:316.75(497.11)"2013/2015"

Оригинални научни рад

*Весна Г. ЂУКИЋ**
Факултет драмских уметности, Универзитет уметности у Београду

МАНЕ НАШИХ ВРЛИНА: СРПСКА ТРИЛОГИЈА И ДЕМОКРАТСКА КОНСОЛИДАЦИЈА**

Апстракт: Предмет истраживања су апстрактне политичке идеје (politics) које утичу на конкретну позоришну политику (policy) и институционализовану културу памћења у периоду када се у Србији обележава стогодишњица Великог рата. Истраживањем су обухваћене идеолошке интерпретације две политичке идеје о национализму (српски и грађански) повезане с романом и представом „Српска трилогија", што се рефлектује на дисонантно национално и транснационално памћење о улози српског народа у овом рату. У том смислу се проблем посматра како у политичком контексту – имајући у виду да је завршетак рата у Србији 2012. проглашен државним празником, тако и у контексту односа позоришне представе са публиком и поларизованим друштвом.

Кључне речи: политичке идеје, културна политика, позоришна критика, српски национализам, грађански национализам, Велики рат, стогодишњица.

УВОД: ИСТРАЖИВАЧКА ПИТАЊА

И након демократских избора 2000. када је недемократски постоталитарни режим у Србији скинут са власти, део друштвене елите у „породици посредника" (Молар, 2005: 22), у складу с идеолошким дискурсом „погрешног и искривљеног веровања", (Кевежди, 2013: 265) своје изјаве за јавност заснива на политичким митовима, предрасудама и стереотипима о српском национализму. Тиме се непрекидно продубљује криза дуалног идентитета српског друштва и ствара непремостива развалина између политичког – у недавној прошлости „југословенског", и српског националног идентитета. Овај политички дискурс пренет је и у позоришни систем у Србији будући да позоришни критичари, према Молару, такође припадају породици

* Редовни професор, vesna.djukic@fdu.bg.ac.rs

** Рад је настао у оквиру научно-истраживачког пројекта Факултета драмских уметности (Универзитет Уметности у Београду) „Идентитет и сећање: транскултурални текстови драмских уметности и медија (Србија: 1989–2015)" (ев. број 178012) који је одобрило и финансира Министарсто просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

посредника у културном систему, те и позоришна критика постаје средство продубљивања кризе „располућеног српског друштва које је у доброј мери националистичко“ (Никчевић 2014).

Тако видимо да на позоришни систем у Србији делује мноштво политичких сила чије се дејство појачава када тема позоришне представе има политичку конотацију. Ово стога што различите силе на једном геополитичком простору заговарају различите политичке идеје (politics), а само неке од њих добијају прилику да те апстрактне идеје у мањој или већој мери преобликују у конкретне активности јавне позоришне политике (policy). Које су то силе, шта су њихови политички мотиви и које последице имају по културни и позоришни систем – кључно је питање овог рада.

Проблем наведене изјаве коју је пренео интернет сајт *Пешчаник* је у томе што се у њој не наводи значење појма „национализам“, па читалац не може знати шта је под овим позоришни критичар подразумевао, нарочито због постојања различитих практичних и теоријских варијација тог феномена. Прегледом сличних медијских изјава, може се уочити да само ретке садрже и објашњење, као нпр: да је национализам по дефиницији „када ви претпостављате да у име историје, или природе, или религије можете да одлучите о нечему мимо демократске воље људи“[1]. Овде видимо да се национализам схвата као антипод демократском одлучивању, што би се могло разумети као наметање идеје нације с којом се један број грађана идентификује, оном другом делу који такву идентификацију не прихвата и сваку манифестацију српске националне свести доживљава као (велико)српски национализам. Ако прихватимо ово одређење национализма, поставља се питање да ли важи и обрнуто – да грађанска елита, у отпору према историји, природи и религији, претпоставља да може да одлучи о нечему мимо демократске воље већинског српског становништва у Србији које осећа припадност српском народу?

Друго питање је да ли се одлуке доносе у грађанској или политичкој арени друштва, тј. да ли појединци и друштвене групе могу да доносе политичке одлуке које се односе на читаво друштво? То питање проучавамо са становишта савремених политичких теорија о консолидованој демократији које праве јасну разлику између политичког и грађанског друштва. У њима се истиче да су за демократско политичко друштво од кључног значаја развијене институције: политичке странке, избори, одговарајућа изборна правила, политичка вођства, међустраначки савези и законодавство (Линц-Степан, 1998: 22). У том смислу јасно је да се у таквим друштвима политички легитимитет одлука стиче у политичкој арени кроз политичке институције,

1 Владимир Милутиновић, филозоф и уредник портала „Двоглед“ у емисији „Да ли је одзвонило национализму у Србији“ Радија Слободна Европа емитованој на простору бивше СФРЈ 12. маја 2013.

те да горе наведене медијски посредоване изјаве појединаца који иступају изван политичких институција немају тај легитимет и да се не могу односити на целину државе и друштва.

С друге стране, грађанско друштво, „подразумева ону арену у оквиру система владавине на којој самоорганизоване групе, покрети и појединци релативно аутономни у односу на државу, покушавају да изразе вредности и идеје у које верују" (Линц-Степан, 1998: 21). Дакле, не спорећи то право, у овом случају се поставља питање међусобне солидарности различитих актера грађанског друштва, нарочито ако група у „породици посредника" дискриминише друге групе изношењем ставова заснованих на политичким митовима, предрасудама и стереотипима о српском национализму, имајући у виду да политички садржај позоришне критике може да утиче на конкретну позоришну политику. То видимо у одлуци Народног позоришта, као установе од националног значаја чији је оснивач држава, да скине спорну представу с репертоара иако Устав Републике Србије гарантује слободу уметничког стварања (чл. 73) и дужност чувања наслеђа (чл. 89).

Зато се, са становишта културне политике засноване на политичком легитимитету (Ђукић 2012: 25) одлучивања у „породици доносилаца одлука", поставља питање односа правно уређене државе према два дела грађанског друштва у Србији. Полазећи од става позоришног критичара о кризи „располућеног српског друштва које је у доброј мери националистичко" (Никчевић 2014), у даљем проучавању ћемо их, стога, условно поделити на два дела. Први ће представљати читалачка и позоришна публика као део „породице публике" због које роман *Српска трилогија* Стевана Јаковљевића деценијама не престаје да се прештампава и која је овацијама испратила свако извођење истоимене представе Народног позоришта пре него што је она скинута с репертоара. Други део ће обухватити део „породице посредника" у културном систему Србије који је преузео социјалну улогу мобилизатора друштвеног понашања и друштвених акција на основу стереотипа о српском национализму, што је до сада остајало изван проучавања друштвених наука (Голубовић 2004: 535–539).

У том контексту је од посебног значаја питање културе комуникације и одговорности за јавну реч „породице посредника" – односно позоришне критике и алтернативних медија према остатку друштва. Осим са становишта правне заштите слободе стваралаштва и дужности чувања наслеђа, а у овом случају књижевног наслеђа, проблем је у томе што, ако се представа „Српска трилогија" скине с позоришног репертоара, онда је „други" прикраћен за право на избор јер „публика не може да задовољава своје потребе без продукције стваралаца". То све зато што, по дефиницији, „посредници" утврђују вредности и подстичу или спречавају

публику да приступи тим вредностима. Томе, по Молару, треба додати и њихову демократску функцију објашњавања смисла уметничког стваралаштва која може да се заснива и „на личним интересима посредника“ (Молар 2000: 20).

У настојању да одговоримо на постављена питања, спроведено је емпиријско истраживање засновано на студији случаја позоришне критике представе „Српска трилогија“ постављене на репертоар Народног позоришта у Београду 2013. године, а скинуте с репертоара 2015. – и то у јеку обележавања стогодишњице Великог рата. У оквиру методе студије случаја, примењена је историјска метода која обухвата две временске тачке пресека: период између два рата када је први пут на сцени Народног позоришта у Београду изведена представа „На леђима јежа“ по мотивима романа *Српска трилогија* (1924–1938) и период од проглашења Примирја у Првом светском рату као државног празника до постављања и скидања представе „Српска трилогија“ с репертоара истог позоришта (2012–2015). Добијени резултати су поређени применом методе компаративне анализе. За прикупљање емпиријских података коришћена су архивска истраживања (Архива репертоара Народног позоришта у Београду, *Театрослов* Музеја позоришне уметности, пројекат *Растко* – библиотека српске културе на интернету) и медијска археологија (лист *Политика,* Радио Слободна Европа, интернет сајт *Пешчаник* и виртуелни форум, архив и антикваријат *Академедија Србија*).

КО ЈЕ КО И ШТА ЈЕ ШТА: ПОЗОРИШНА КРИТИКА И/ИЛИ ПОЛИТИЧКА ЦЕНЗУРА

У покушају да разумемо дуалност идентитета која се рефлектује на случај „Српска трилогија“, позивамо се на Скерлићев есеј о Србији, њеној култури и књижевности непосредно пред почетак Великог рата. Он је важан зато што омогућава да разумемо друштвено-политички контекст у којем се одвијају радње Јаковљевићевог романа и спорне представе.

Есеј сведочи о наглом развоју српске културе и књижевности и брзом „дизању из народа у грађанство“, а све то благодарећи политичкој независности Србије коју су Срби сами, својом рођеном снагом остварили. Та срчана и бунтовна раса – како каже Скерлић, „жива, слободољубива, поносита, жељна независности и способна за велики полет у часовима прегнућа, је у свој нови живот, и државни и културни, унела све своје добре стране“ (Скерлић, 504–505).

Овај Скерлићев став потврђује теорију вишеструких и комплементарних идентитета која разликује национални идентитет од политичког

идентитета државе, што Србима омогућава да осећају припадност српском народу и буду грађани Републике Србије, као што су били и грађани Југославије. Обрнуто не важи, јер грађани који немају самосвест о припадности српском народу осећају наднационални политички идентитет као примарни, иако он по дефиницији „није фиксиран и примаран већ веома променљив и друштвено конструисан" (Линц-Степан 1998: 55). Да би остао делотворан и након распада Југославије, а у контексту процеса придруживања Европској унији, део грађанске елите у Србији и данас активно настоји да сваку манифестацију националне свести, а у овом случају – научно, културно и историјско наслеђе, интерпретирано кроз савремено позоришно стваралаштво, представи јавности као претећу манифестацију српског национализма.

С друге стране, Скерлић каже да Србија има и своје „мане које проистичу из њених врлина" па набраја: извесну политичку разбијеност, претеран индивидуалистички дух, оскудица осећања целине земље и државе – све што бисмо и данас могли да уочимо као реазлоге „располућености" српског друштва. Он притом додаје и то да Србија „није у стању да истрајно издржи напор, и исто тако брзо малаксава као што се брзо одушевљава [...]." А за народ каже: „Сангвиничар, нервозан, раздражљив, више негативан но позитиван, више рушилац него стваралац, рђав слуга али и рђав господар [...] – данашњи Србијанац је све своје мане, као и своје врлине, пренео у своју државу, у своје друштво, и у своју књижевност" (Скерлић, 1977: 504).

Тако видимо да се, заправо, ради о следећем: врлине српског народа су, упркос свим манама, почетком 20. века створиле српску државу и српску културу, али су мане сангвиничног карактера, упркос врлинама, биле узрок сталног незадовољства њеним демократским развојем. Ако тај Скерлићев став ставимо у политички контекст, већ боље разумемо иронични обрт ситуације: врлине „полета и прегнућа" су за сто година створиле четири државе (Краљевина Србија, Краљевина Југославија, Република Југославија и Република Србија), а мане су, као „рђав господар" допринеле да се „одбацивањем реалних историјских путоказа" (Батаковић 2014: 806) претходне државе трансформишу у нове. Оне су и данас узрок незадовољству јер – све желећи више, брже и боље, рђаво суде о свом народу, својој држави, историји и култури. Последица тога је политичка подвојеност српског друштва на „добро" и „лоше", на врлине и мане, услед чега врлине нису способне да прихвате мане, а мане да сагледају врлине. Тачније, носиоци модерних и напредних политичких идеја не показују способност да прихвате ограничења са којима се суочавају држава и друштво у њиховој практичној имплементацији.

О тој неспособности да се врлине и мане прихвате као снаге и слабости јединствене целине сведочи и следећи налаз историчара Љубодрага Димића:

> „Простор на коме је живео српски народ окупља у 20. веку југословенска идеја. По својој природи изразито интегративна, југословенска идеја била је модерна политичка и државна идеја која неговањем свести о етничкој блискости, заједничком језику, територијама, интересима, посебностима настоји да превазиђе раздробљености, „преграде", баријере које су оставили претходни векови. Претпоставке за њено успешно интегративно дејство биле су модерно друштво и свесни и просвећени грађани, а баш тога на југословенском простору није било, или га је било сасвим мало" (Димић, 1998: 114).

Овај Димићев став недвосмислено указује на дуализам апстрактне југословенске идеје о етничкој блискости народа које су у стварности делиле конкретне баријере. Најзначајнија међу њима је самозаборав суштинских разлика међу народима због којих се и моћно Римско царство раздвојило на „источно" и „западно" баш на културном и геополитичком простору на којем је створена Југославија (Ђукић 2016: 28). Да би се разумео тај иронични обрт, мора се правити разлика између апстрактних политичких идеје (politics) о народном и државном јединству и конкретних практичних политика (policies) вођених у Југославији. Следбеници идеје политичког јединства упркос културолошким разликама, не разумеју, нити прихватају чињеницу да је патолошка ароганција тоталитарне државе била основни узрок њеног распада (Ђукић 2016: 123). Због тога је за даљи развој модерног друштва неопходно потребно познавање историје и поштовање културе, али један део српске јавности и данас, као и у периоду идеологије југословенства, баш у томе види препреку демократског развоја савременог друштва у Србији.

У том светлу треба читати и негативне позоришне критике представе „Српска трилогија" засноване на исто тако негативним књижевним критикама истоименог романа Стевана Јаковљевића.[2] Позивајући се на њих без анализе књижевног текста, а видевши у представи препреку демократског развоја Србије, критичарка истиче да – како каже, упркос великом менталном напору, не успева да „докучи разлоге инсценације баш овог романа" (Тасић 2013). Могуће да је то зато што на њене разлоге треба додати оно што тој критици недостаје: да је роман изабран *баш* у тренутку када цео свет обележава стогодишњицу Великог рата у којем је *баш* слободарска и срчана Србија однела победу над много надмоћнијим окупатором и *баш* када је Србија – после безмало сто година, почела да обележава „Дан примирја" као државни празник. У роману *баш* та Србија коју чини срчани и поносити српски народ заслужан за све победе, иронично – након рата силази са сцене, а на њу ступа југословенска политичка и интелектуална елита која наставља да води државу. Надаље, роман антиципира оно што се крајем 20. века

2 Позоришна критика се позива на књижевне критике Јована Деретића, Станка Кораћа и Ђорђа Јовановића.

и догодило – *баш* та југословенска елита је, као „рђав господар" који је запосео целу политичку сцену Србије, одговорност за распад државе приписала српском народу који је одавно сишао са политичке, као и са позоришне сцене.

Треба ли додати да је *баш* ту елиту описао и др Арчибалд Рајс у својој студији *Чујте Срби: чувајте се себе*. Издвајамо само део о незахвалности јер би превише било за овај рад да наведемо све мане које је Рајс описао:

> „Ваше вође нису још, за ових десет година колико је прошло од завршетка рата, свечано обележиле ни један од оних величанствених догађаја којима дугујете слободу и величину земље. Јасно је, такве свечаности би биле незгодне већини ваших садашњих вођа зато што они, док вам је земља била у смртној опасности и кад се требало жртвовати, ништа нису учинили за њу, већ су се само бринули како да склоне на сигурно своју драгоцену личност, чак су неки искористили несрећу отаџбине да би се обогатили" (Рајс, 2008: 26, 27).

Не увиђајући све ироничне обрте ситуације, од којих неке роман експлицитно описује, док неке наговештава, критичарка се фокусира на „уметничку немоћ романа". Али, ми се са тим налазом нећемо спорити због мноштва разлога. Прво, аутор овог рада је прикраћен за могућност да види представу јер је она само након неколико извођења скинута с репертоара Народног позоришта. Друго, позоришна критика представе се позива на књижевну критику романа, немарно их наводећи као негативне, иако заправо, једна од њих припада књижевној историји и не оцењује уметничку вредност романа, већ наводи његову изузетну популарност код читалаца „којој нису сметале ни све оне слабости на које је критика од почетка указивала" (Деретић, Пројекат Растко). Треће, уметничка критика – позоришна као и књижевна, по себи су субјективне, па у том смислу немају потенцијал да објективно прикажу вредност дела које је предмет спора и, четврто, та вредност је у ванременом опису историјске судбине и дуалног карактера српског народа који је изван домашаја сваке уметничке критике, а надмашује и књижевну историју досежући све до данашњих дана што уметничко дело чини актуелним и у савременом друштвеном контексту.

Можда је *баш* та друштвена и политичка актуелност романа пренета и у позоришну представу, подстакла лавину негативне позоришне критике. Али, за разлику од прве, друга је отишла даље од уметничке равни на којој се претходна критика задржала. Прва је је представу доживела као „псеудопатриотски шунд" највише због овација публике која је бурним аплаузом поздравила крај представе када „сви актери на сцени, и живи и мртви, поносно хорски певају *Тамо далеко* уз звуке топова у даљини". Осим што је уместо логичног сценског расплета – јер су и мртви заслужни за победу, истакла „лажну, набреклу патетику", такво виђење остаје у оквирима субјективне уметничке анализе и она за наша даља проучавања није од нарочитог значаја.

Друга критика је, међутим, била снажна реакција на одушевљење публике које је схваћено као манифестација српског национализма. Износећи експлицитни политички став о „располућеном српском друштву које је у великој мери националистичко" у њој се позива на „друштвени консензус око геноцида у Сребреници и рата у Босни и Херцеговини уопште" (Никчевић 2014). Тиме се имплицира кривица за догађаје током распада Југославије иако правна теорија и пракса полазе од претпоставке невиности коју је, у овом случају, и потврдио међународни суд правде у Хагу пресудом да Србија и српски народ нису одговорни за тај злочин. Прејудицирајући правну одлуку, позоришни критичар се придружио делу јавности која наводни „српски национализам" оптужује за све трагичне последице распада Југославије.

Погрешна премиса, надаље, води до низа могућих погрешних закључака, почев од тога да народ који је наводно починио геноцид нема право да слави херојску победу над окупатором. Та тема је, уосталом, већ покренута јавном дебатом о мотивима атентата Гаврила Принципа, подстакнутом премијером још једне позоришне представе која се, у светлу стогодишњице, некако истовремено бавила улогом „српског национализма" у Великом рату.[3] Тим поводом је ауторка комада изјавила да су „великосрби насамарили" Принципа наводећи да је исти сценарио довео и до убиства премијера Зорана Ђинђића (Ђукић 2016: 55) што, такође, правосуђе није доказало.

Сличан став је неколико година пре изнела и општинска организација Демократског савеза Бугара у Босилеграду (2010) поводом обнављања спомен костурнице српских цивила које је бугарска окупаторска војска побила у Великом рату, а потом у два наврата поново рушила током Другог светског рата. Истичући да су „погребне церемоније српских мученика послужиле као детонатор у друштву, што је разорило етички мир и довело до ужасног грађанског рата" (Дојчиновић 2015: 120), ова изјава јасно сведочи о томе да је заборав српских страдања била цена мира у југословенском друштву и да се у том погледу ништа није променило и након распада Југославије и оснивања „државе српског народа и свих грађана који у њој живе (Устав Републике Србије 2006). Тако видимо да је корен „располућеног српског друштва" у односу према српском народу, његовој историји и култури.

Дакле, један део ондашњег, а и данашњег друштва, не само што не види „никакву вредност" страдања за слободу, већ осуђује СПЦ за великосрпски национализам који се не огледа само у обнављању спомен-костурнице невиних цивилних жртава, већ и у одговорности за грађански рат у бившој

3 Дебата је покренута коментарима премијере представе „Мали ми је овај гроб" Биљане Србљановић изведеном у Бечу 16. 10. 2013, месец дана пре премијере „Српске трилогије" у Београду.

Југославији. Таквим иступом грађанског национализма у маниру позоришне критике коју смо горе анализирали, група припадника националне мањине која у Србији има сва грађанска права и слободе иако је Бугарска била на страни окупатора у оба светска рата, оспорава основно људско право на сећање о страдању српског народа.

Пренето у област мобилизаторске улоге уметничке критике, могло би се закључити да арогантно, или пре – патерналистичко тумачење представе „Српска трилогија" садржи имплицитну поруку да она нема право да се заврши „свечаним, патриотским и херојским тоном" песме *Тамо далеко* будући да је, наводно – како се имплицира, херојско мучеништво српског народа у албанској голготи у сенци потоњих злочина које, како смо видели, Србија и Срби нису починили. Из тога би, даље, произилазило да ни спорна песма не треба да се пева, ни представа да постоји – нарочито зато што их публика воли. Можда је следећи корак да се Јаковљевићев роман повуче из продаје јер, како каже Деретић, доживљава нарочиту популарност код читалаца, због које се ова романсирана историја Срба до данас није престала прештампавати?

Услед те еуфорије коју су, у предвечерје обележавања стогодишњице Великог рата, створили позоришни критичари и алтернативни медији, Народно позориште је након неколико извођења престало да изводи представу „Српска трилогија"[4] и публику ускратило за могућност да види и разуме шири друштвено-политички контекст обележавања стогодишњице Кајмакчаланске битке (2016), на коју се тема представе непосредно односи.

Тиме се оспорава и универзално људско право на културу јер, баш као што каже и Стеван Мајсторовић, то право може да се тумачи и као право сваког појединца да успоставља сопствене односе са историјом, што искључује „свако духовно туторство и ауторитарно или патерналистичко вођење, и то не само кад је реч о тумачењу историјског континуитета (традиционална), него и кад су у питању актуелна искуства људи (савремена култура)" (Мајсторовић, 1977: 98).

ЗАКЉУЧНА ДИСКУСИЈА: ПОЛИТИЧКА (НЕ)КУЛТУРА

Иако је рад заснован на случају негативне критике романа и позоришне представе „Српска трилогија", предмет проучавања значајно надилази уметничку раван књижевности и позоришта и односи се на политичке силе које делују на турбулентном геополитичком простору Србије и бивше Југославије.

4 Према архиви репертоара Народног позоришта, након премијере изведене 22. 11. 2013, на матичној сцени су током наредне две календарске године игране репризе и то: 2014. (24. 2, 5. 3, 4. 5) и 2015. (3. 2, 7. 6) уз два гостовања у Чачку (3. 3. 2014) и Панчеву (2. 2. 2015).

Дуалитет тих сила у овом раду разумемо као врлине које су током 20. века омогућиле стварање свих држава српског народа и мане сталног незадовољства њиховим демократским развојем.

Те „мане наших врлина", које је Скерлић описао још почетком тог века, домашују и до данашњих дана. Огледају се одбацивању историје, религије и културе, будући да један део друштвене и политичке елите у овоме види препреку демократског развоја модерног грађанског друштва у Србији.

Пренето на уметничку сцену, књижевна и позоришна критика из пера те елите, како оне међуратне, тако и ове данашње, постају средство да се публика – читалачка и позоришна, удаљи од историје српског народа у којој се, по оцени критике, налазе „идеолошке замке опасне по демократију". О културној и образовној функцији књижевности и позоришта да се разуме прошлост која, по Скерлићу, треба да служи садашњости и будућности, у тој критици нема ни речи.

Анационална грађанска елита – у правилу најкритичнија и најгласнија, наглашеног индивидуалистичког духа, с оскудицом осећања целине земље и државе, свако сећање на прошлост српског народа разуме као српски национализам. Тако и позоришна критика извођење позоришне представе „Српска трилогија" разуме не само као уметнички безвредно, већ и друштвено опасно јер, како наводи – „распирује страшћености којима је лако манипулисати".

Тако се као кључни проблем „располућеног" друштва – како га описује позоришна критика, уместо српског национализма, заправо, открива политичка некултура једног дела породице „посредника" који, подржан лако доступним интернет медијима, манипулише укупним културним системом Србије. Оличена је низом медијских изјава идеолога грађанског национализма – некад југословенског, данас глобалистичког, односно мундијалистичког, које културној јавности намећу вредносне ставове засноване на стереотипима о тзв. српском национализму. Њихова социјална и мобилизаторска функција усмерена је на негацију демократских права већинског дела друштва да слободно изражава вредности и идеје које чине српски национални идентитет.

Ово ауторитарно и патерналистичко духовно туторство засновано на личним интересима и субјективним интерпретацијама вредности и смисла позоришне представе „Српска трилогија" за друштво у процесу демократске транзиције и консолидације, осим што је супротно идеји демократије, производи последице и у осталим породицама културног система. Не само што ограничава право на културу у „породици публике" иако – или *баш* зато што је овацијама испратила сва извођења пре него што је представа скинута с репертоара, већ оспорава и право на уметничке слободе у „породици стваралаца" која је поставила представу на сцену Народног позоришта

у Београду. То публику чини пасивним објектом комуникације који нема утицаја на културни живот и културни развој и демократизацију друштва, што је супротно начелу „укључивања“ и „партиципације“ савремених културних политика. Пред том групом „посредника“ се повлачи и сама држава у „породици доносилаца одлука“, која у периоду обележавања стогодишњице Великог рата – иако оснивач ове установе од националног значаја, нити устаје у одбрану људских права загарантованих Уставом РС, нити достојанства уметности, уметника и публике.

ИЗВОРИ

Karabeg 2013: Omer Karabeg. „Да ли је одзвонило национализму у Србији“. *Радио Слободна Европа.* 12. мај 2013. <https://pescanik.net/da-li-je-odzvonilo-nacionalizmu-u-srbiji/>. [23. 4. 2015].

Nikčević 2014: Tamara Nikčević. „ Ivan Medenica – intervju“. *Peščanik*, 16. 1.2014. <http://pescanik.net/ivan-medenica-intervju/>. [17. 3. 2005].

Stojković 2014: Ljudmila Stojković. „Nas stalno neke nevolje stižu. Akademik Dragoljub Živojinović prvi put o svojoj knjizi *Nevoljni ratnici*, Srbiji, Evropi, velikim silama“, *Akademedija Srbija, virtuelni forum, arhiv i antikvarijat*. <http://www.akademediasrbija.com/index.php?option=com_content&view=article&id=8189:nas-stalno-neke-nevolje-stiu&catid=42:xfiles&Itemid=6 2005]>. [23. 4. 2015].

Тасић 2013: Ана Тасић. „Псеудопатриотски шунд поново напада“. *Политика*. 25. 11. 2013.

Театрослов, историја српског позоришта online. Београд: Музеј позоришне уметности Србије. <http://teatroslov.mpus.org.rs/>. [17. 4. 2015].

ЛИТЕРАТУРА

Батаковић 2014: Душан Т. Батаковић. „Историјска свест и национална хистерија“. *Српска хроника на светским вериґама*, књига 2, треће издање, Београд: Catena mundi, стр. 805–808.

Голубовић 2004: Загорка Голубовић. „Улога друштвених наука у разоткривању етничких стереотипа у Србији“. *Реґионални развој и интеґрација Балкана у структуре ЕУ – балканска раскрића и алтернативе*, зборник радова. Ниш: Филозофски факултет: Институт за социологију, стр. 533–543.

Деретић: Јован Деретић. „Кратка историја српске књижевности“. *Пројекат Растко – историја српске културе на интернету*. <https://www.rastko.rs/knjizevnost/jderetic_knjiz/jderetic-knjiz_11.html>. [17. 4. 2015].

Димић 1998: Љубодраг Димић. *Срби у Југославији*. Београд: Стубови културе.

Дојчиновић 2015: Рајка Дојчиновић. *Сиомен – костурница у Сурдулици 1924–2010*. Врање: Православна епархија врањска.

Ђукић 2016: Весна Ђукић. *(Ка)ко смо, студије културе памћења и политике идентитета у Србији*. Београд: Факултет драмских уметности.

Ђукић 2017. Весна Ђукић. „Политички мит vs православна култура: форматирање дисонантних наратива о небеској Србији“. *Зборник радова Факултета драмских уметности,* бр. 31, стр. 141–161.

Кевежди 2013: Мирослав Кевежди. „Идеологија и дискурс у теорији Теуна ван Дијка“. *Интеркултуралност – часопис за подстицање интеркултуралне комуникације*, Нови Сад: Завод за културу Војводине, март 203, бр. 5, стр. 264–277.

Критички радови Јована Скерлића 1977: Јован Скерлић. *Критички радови Јована Скерлића*. Приредио др Предраг Палавестра, Нови Сад: Матица српска.

Линц-Степан 1998: Хуан Линц, Алфред Степан. *Демократска транзиција и консолидација*. Београд: Филип Вишњић.

Мајсторовић 1977: Стеван Мајсторовић. *Култура и демократија*. Београд: Просвета.

Молар 2005: Клод Молар. *Културни инжењеринг*. Београд: Clio.

Радушки 2013: Нада Радушки. „Етнички процеси и националне мањине у Србији према попису из 2011“. *Куда иде Србија*. Београд: Нова српска политичка мисао. <http://www.nspm.rs/kuda-ide-srbija/etnicki-procesi-i-nacionalne-manjine-u-srbiji-po-popisu-2011.-godine.html?alphabet=l.> [17. 3. 2014].

Рајс 2008: Арчибалд Рајс. *Чујте Срби: чувајте се себе*. Београд: Беокњига.

Устав Републике Србије 2006: *Устав Републике Србије*. Београд: Службени гласник.

Храм св. Александра Невског 2012: *Храм Светог Александра Невског, Сйоменица йоводом сшогодишњице йосшојања храма*. Београд: Храм св. Александра Невског.

Vesna G. ĐUKIĆ

THE FAULTS OF OUR VIRTUES: *SERBIAN TRILOGY* AND DEMOCRATIC CONSOLIDATION

Summary

The research topic deals with abstract political ideas (politics) affecting concrete theatre policy (policy) and institutionalised cultural memory in the period of celebration of the centenary of the Great War. The research includes ideological interpretations of two political ideas of nationalism (Serbian and civic) in connection with the novel and play *Serbian Trilogy*, reflecting on the dissonant national and transnational memory of the role of Serbian people in this war. In that regard, the issue is viewed in both political context, bearing in mind that the end of the war in Serbia was declared a state holiday in 2012, as well as the context of relationship between theatre play with the audience and polarised society. In this paper, the duality of political forces, acting on the turbulent geopolitical ground in Serbia, is seen as virtues that enabled the creation of all Serbian countries throughout the 20th century, as well as faults of constant dissatisfaction with its democratic development. These "faults of our virtues", described by Skerlić in the beginning of the 20th century extend to our time. They are epitomised by rejection of history, religion and culture of Serbian people, since a part of social and political elite perceive these things as an obstacle to the democratic development of a modern civic society in Serbia. Thus, as a key problem of the "divided society", described by theatre criticism, instead of Serbian nationalism, is the lack of political culture in that part of family of "intermediaries", which with the support of easily accessible internet media, manipulates the entire Serbian cultural system. For the society in the process of democratic transition, this authoritative and paternalistic spiritual tutelage based on personal interests and subjective interpretation of values and meaning of the play *Serbian Trilogy*, aside from being opposite to the idea of democracy, has consequences in the other families of cultural system. Not only is it limiting the right to culture in "the family of audience", even though or precisely because of it, the audience gave a standing ovation for all performances of the play before it was cancelled, but contests the right to artistic expression in "the family of creators", which produced the play on the stage of the National Theatre in Belgrade. This puts the audience in the position of the passive object of communication, without influence on cultural life and development and democratisation of society, contrary to the principle of "inclusion" and "participation" of contemporary cultural policies. Ahead of this group of "intermediaries", the state in the "family of decision makers" backed down, as during the celebrations of the Great War centenary, despite being the founder of this national institution, did not defend the human rights guaranteed by the Constitution of the Republic of Serbia, or the dignity of art, artists and audience.

Key words: political ideas, cultural policy, theatre criticism, Serbian nationalism, civic nationalism, democratic consolidation, Great War.

Рад је предат 7. фебруара 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 371.382-053.4
37.036-057.874
371.3::0/9-028.31

Прегледни рад

*Весна Љ. МИНИЋ**
Учитељски факултет у Призрену – Лепосавић

*Марија М. ЈОВАНОВИЋ***
Филозофски факултет, Департман за педагогију, Ниш

ЗНАЧАЈ И ПРИМЕНА ДИДАКТИЧКИХ ИГАРА У ПРЕДШКОЛСКОМ И ОСНОВНОШКОЛСКОМ УЗРАСТУ***

Апстракт: Рад говори о игри као руководећој активности деце предшколског и млађег школског узраста. Она представља облик стваралачке делатности, помоћу које се дете целовито развија, испољава сопствену личност, свој карактер, индивидуалне склоности и способности; доприноси свеукупном развоју детета, припрема га за самосталан живот, учи га сналажењу у свакодневним ситуацијама, разумевању проблема и њиховом решавању. Насупрот традиционалном схватању игре као забаве, разоноде и утрошка времена без обавеза, савремена схватања се значајно разликују по томе што игра представља спонтано и природно стање детета, његову унутрашњу потребу за активношћу, кроз коју најефикасније усвајају знања, развијају вештине и способности, разумеју и усвајају одређене вредности, социјализују се и др. Дидактички обликоване игре на адекватан начин воде усвајању основних математичких појмова, развоју језичких способности, усвајању знања из природне и друштвене средине, физичких, музичких и ликовних активности. Актуелност ове теме потврђује се чињеницом да је игра неопходна сваком детету, без изузетака, да води позитивном развоју њихове личности и развијању креативности и стваралаштва.

Кључне речи: игра, дидактичка игра, деца, активност, развој, предшколски узраст, основношколски узраст, учење.

---

* ванредни професор, minic.vesna@gmail.com

** доцент доктор, marijaj@filfak.ni.ac.rs

*** Рад је резултат истраживања у оквиру пројеката *Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција* (ев. број III 47023) и *Одрживост идентитета Срба и националних мањина у пограничним општинама источне и југоисточне Србије* (ев. број 179013), које финансирају Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

УВОД

Игра, као централна активност сваког детета, представља начин комуникације кроз коју оно остварује интеракцију са околином, открива и упознаје свет који га окружује, разуме и учи природне и друштвене појаве и законитости. Као иманентна активност, праћена је задовољством, ритмом и хармонијом у којима дете ужива, развија машту и креативност. У њој дете истражује, експериментише, учи да савладава препреке и долази до решавања проблема. Васпитање игром, као и учење кроз игру, најделотворнији су и најефикаснији начини стицања знања и навика понашања. Велики значај игре огледа се у томе што ослобађа од напетости и фрустрација, задовољава приватне функције играча, решава конфликтне ситуације и остварује дечије потребе и жеље.

Дидактичке игре су потребне и пожељне у васпитно-образовном процесу јер су вишеструко корисне за децу. Оне одржавају дечију пажњу (која је у раном периоду дечијег развоја вигилна) и концентрацију, имају већу учинковитост и успешност у обављању одређених задатака. Управо је зато важно да васпитачи и учитељи у подстицању и развоју дечије игре буду незаобилазна карика. Они је свакодневно примењују у активностима и настави језика (слушања, говорења, читања и писања, јер се тиме лакше и брже овладава матерњим језиком); математике (бројеви, основне математичке операције, простор, време); природе и друштва (природне појаве, односи и законитости, друштвене појаве); физичких, музичких и ликовних активности, у којима до изражаја долазе опажање, креативност, маштовитост, инвентивност и стваралаштво. С обзиром на то да је игра блиска деци и да њоме улазе у свет знања на један другачији и занимљивији начин, потребно ју је примењивати, уколико је то могуће, у свим етапама активности и наставног часа, првенствено због количине информација којима је наставни процес данас оптерећен и које ученици треба да усвоје на брз и ефикасан начин.

ПОЈМОВНО ОДРЕЂЕЊЕ ДИДАКТИЧКИХ ИГАРА И ВРСТЕ ДЕЧИЈИХ ИГАРА

Када говоримо о дечијој игри у педагошком смислу, важно је нагласити да се мисли на дидактичку игру, дакле ону која је осмишљена, усмерена и има свој циљ. Под дидактичким играма подразумевамо оне „дечије игре које поред тога што поседују сва општа својства игара, садрже на посебан начин прилагођене и у њихова правила уграђене активности (перцептивне, логичке, говорне) ради унапређивања општег, а посебно интелектуалног развоја деце“ (Каменов 2006: 117). Оне спадају у игре са унапред датим правилима, полазе од потврђене хипотезе, према којој, ако на прави начин делујемо, култивишемо и усавршавамо дечију игру, те тиме повољно утичемо на дечији целокупан развој.

Она има резултат који деци „причињава радост игре, а васпитачима служи као показатељ степена развоја детета“ (Трнавац-Мозетић и др. 1991: 11). Правила у дидактичким играма имају функцију да регулишу њихове садржаје и ток, као и понашање деце. Правила у овим играма могу да забрањују, дозвољавају и прописују шта се сме, шта не сме радити, уносећи на тај начин у игру неизвесност, очекивања и напетост. Осим њих, постоји и задатак који играчи морају да реше што брже и боље, те се зато у називу многих дидактичких игара налазе захтеви попут: пронађи, изабери, подвуци, повежи, утврди, запази, покушај. Мирковић (2007: 65–68) истиче да је „социјално–педагошки значај игре велики за развијање и испољавање маште, развијање мишљења, стваралачких способности, навика понашања у социјалној групи, да пружа могућност испољавања особина појединца и има дијагностичку и терапеутску функцију“. Игра је била и раније заступљена у наставној пракси, али јој се сада даје посебан значај, јер су постали видни сви њени потенцијали. Дидактичка игра проверава раније искуства и стечена знања, пружа ново знање, развија способности, покреће на такмичење са другима, али и на такмичење са самим собом. Она има дидактичку вредност уколико одговара некој од суштинских потреба детета и уколико га упућује на вршење низа интелектуалних операција. Најчешћи фактори који утичу на успешност дидактичке игре су, према Кајои (1985: 219): „друштвена средина (социјални састав, стандард и услови живота људи у тој средини), здравствено стање деце, моторни развој детета (утиче на избор врсте игре и способност играња), интелигенција (интелигентнија деца се више играју, са више играчака, у играма траже више решења), пол, традиција, годишња доба: зимске и летње игре“. Савремена настава којој је циљ свестрано развијање личности детета, игру прихвата као мотивацију и покретачку активност. У њој дете спонтано развија своје когнитивне, моторичке, социјалне, емоционалне, језичке и комуникацијске способности. Иако је означена као спонтана активност која је сама по себи извор задовољства и радости, већина аутора се слаже да она има велике могућности за развој разноврсних дечијих потенцијала. „Игра нема циљеве којима служи, она своје циљеве и свој смисао има у самој себи. Игра није ради неког будућег блаженства, она је у себи већ срећа“ (Дуран 2001: 98). Дидактичке игре заправо представљају „активности захваљујући којима деца, уз структурирање и интеграцију искуства која поседују, прибављају себи нова, крећући се на лествици когнитивног развоја ка његовим вишим и савршенијим формама“ (Каменов 2009: 117). Кроз њих дете спонтано, на себи примерен начин, разуме свет који га окружује и делује на њега. Игра, дакле, има вредност уколико развија интелектуалне операције попут поређења, уопштавања, класификовања, анализе, синтезе, закључивања, памћења и др. Уз поменуте процесе се развијају и емоционално-социјални односи, па игра може бити вишеструко корисна, али и штетна уколико се не реализује на адекватан начин.

Када говоримо о врстама дечијих игара, треба кренути од Пијажеа и његове поделе, коју је дао полазећи од структуре игара и степена њихове менталне сложености. Он је наводио да постоје три врсте игара које одговарају сваком од стадијума, односно трима сукцесивним облицима интелигенције (сензомоторном, репрезентационом и рефлексивном). То су „практичне игре, симболичке игре и игре са правилима" (Каменов 1997: 109). Говорио је да постоје и конструкторске игре, али их није наводио у оквиру поделе коју је дао, зато што не представљају ниједан наведени стадијум. У систем дидактичких игара, према Пијажеу, спадају игре са готовим правилима, које су распоређене у две велике категорије: игре са интелектуалним комбинацијама и игре са сензомоторним комбинацијама. Најчешћа класификација дечијих игара у литератури је она која подразумева: функционалне игре; игре маште или игре улога; игре са готовим правилима; и конструкторске игре (према: Каменов 2009: 64–69). Функционалне игре, поред основних, садрже и сложеније, повезане покрете, који немају одређени циљ, већ се понављају због задовољства које доносе. Њихови облици су: сензомоторне активности сопственим органима, игре посвећене руковању материјалом, покретне игре уз коришћење реквизита и игре гласовима, слоговима и речима. Игре маште или игре улога се базирају на опонашању или имитацији, и њени облици су: опонашање поступака, симболичка имитација, симболичка игра улога са сижеом, драмске игре улога. Игре са готовим правилима су игре које, као што им име каже, подразумевају примену одређених правила током игре. Дидактичке игре су повезане са скоро свим осталим садржајима и активностима које се одвијају у установи, у оквиру: перцептивно-моторних активности, здравствено-хигијенских активности, друштвених активности, афективних активности, еколошких активности, откривачких активности, логичко-математичких активности, практичних активности, активности којима се унапређује комуникација и стваралаштво. Конструкторске игре детету пружају могућност да уобличава материјал како би постигло неки циљ , тј. створило нешто што доживљава као резултат свог рада. Њихови облици су: проналажење комбинација насталих ненамерним руковањем материјалом, обликовање, рељање материјала, графичко представљање, грађење готовим материјалом и организовање материјала, утилитарне конструкције.

ЗНАЧАЈ И УТИЦАЈ ДИДАКТИЧКИХ ИГАРА ЗА РАЗВОЈ ДЕЦЕ

Игра је веома комплексна људска делатност која се може посматрати са много аспеката. Феномен игре је и даље под лупом проучавања и открића, па тако у психолошким теоријама можемо наћи одређења игре чија је суштина у „доминацији средстава над циљевима, умањивању ризика од неуспеха,

привременом престанку фрустрације код играча, пружању слободе која се састоји у посебној осетљивости играча на свет око њега, добровољној природи" (Каменов 1997: 51). Због своје карактеристике да је доминантна активност у раном добу развијања деце, она се користи као посредник за утицање на развој деце у најширем смислу.

Везано за когнитивни развој деце, полази се од Пијажеове теорије која сматра да је то „спонтани процес, повезан са целокупним процесом ембриогенезе: дакле, целокупан развојни процес поставља у његов општи биолошки и психолошки контекст" (Хорват 1986: 25). Учење је, по датој теорији, изазвано средином и тај процес је ограничен само на један проблем или на једну структуру. Из тога следи да развој објашњава учење, и сваки облик учења се јавља као функција комплетног развоја, а не као функција која би могла да објашњава развој. Пијаже игру тумачи у функцији развоја когнитивних способности, па је за когнитивне теорије дечије игре карактеристично да је посматрају као специфичну сазнајну делатност, која је од пресудног значаја за развој симболичких функција. Помоћу симбола се представља стварност, па игра представља активност у којој се формирају системи симбола. Симболичке игре су интелектуално захтевне активности зато што се у њима врши претварање, које је облик мишљења и учења, баш као и игра. Претварање чини кључни корак у прелазу са сензуалномоторичке интелигенције до симболичког мишљења одраслих. Поред Пијажеа, и Виготски је дао допринос когнитивним теоријама дечије игре њеним тумачењем као практичне маште, при чему дете вреднује пут сазнавања. По њему, игра је етапа у сазнајном процесу коју он назива „детерминирајућом у односу на његов развитак" (Виготски 1971: 60). Вредност игре коју наводи Виготски огледа се у томе да дете није свесно мотива своје активности (зато се игра разликује од рада или осталих делатности), да га ангажује више него свакидашњи живот, у њој се понаша онако како жели, те му она причињава радост и задовољство. Његова схватања се разликују од Пијажеових у томе што он истиче да је игра једна од етапа когнитивног развитка и да директно утиче на развој детета, док Пијаже мисли да се игра одвија само на субјективном плану, тј. да само прати развој детета.

Путем игре се развијају интелектуални процеси детета који су предуслов за извршавање свих каснијих операција у предшколском и основношколском узрасту. Игра је „активност у којој долази до формирања предуслова за прелазак интелектуалних радњи на нови, виши ступањ интелектуалних радњи са ослањањем на говор" (Елконин 1978: 290). Овом тврдњом се доводи у везу онтогенетски развој са развојем интелектуалних активности (радњи). Брунер је такође указивао на значај претходних манипулација са материјалима на каснија решавања интелектуалних задатака. Дечије сазнање је важно питање које се прелама кроз игру. Дете опажа предмете и оно што га окружује нерашчлањено, дифузно и целовито у односу на одраслог

човека, није способно да прави разлику између реалног и имагинарног. Код њих се врши прелаз од простог опажања ка посматрању, које сједињује активност и мировање. Посматрањем, заправо, почиње нови степен сазнајног продирања у реални свет. Кроз игру, дете научи да прави разлику између горе-доле, напред-назад, мањег-већег, дужег-краћег, просторну оријентацију, тежину предмета, бројеве и др. Дете са околином ступа у контакт на начин који се разликује од одраслог човека, и тиме се разликује и пут стицања искуства, као и облике његовог изражавања. „Средина у коју дете долази и у којој се оно развија је мање природна, а више хуманизована" (Манојловић-Младеновић 2001: 15). Искуства до којих долази својом активношћу услов су за успешно упоређивање, оцењивање и закључивање. У развоју опажања, од примарног је значаја дететово слободно манипулисање предметима, спонтана активност, удружена са интересима, потребама и искуством. Начин на који дете мисли приликом игре је, у основи, покретач његовог интелектуалног развоја. Играјући се, дете сазнаје, али и сазнајући, тј. мислећи, оно се игра, и то је специфичан начин учења деце предшколског узраста. Поред наведених процеса, у игри се развија и говор, као важно средство комуникације са средином која окружује дете. За разлику од одраслих који су засићени звуковима и метафоричком природом свакодневног језика, деца виде облике речи и фигуративне карактеристике језика као извор ужитка. Први говорни покушаји који наликују на речи појављују се релативно рано, чак пре седмог месеца живота. Игре са елементима маште, игре са конверзацијом и др. у великој мери развијају језичке способности деце, самим тим усавршавају и унапређују комуникацију.

Најбурнији и најинтензивнији развој деца раног узраста доживљавају у сфери емоција. Дечија осећања су „снажна тако да преплављују читаво њихово биће, неконтролисано се испољавају у облику афекта, али не трају дуже јер су нестална и краткотрајна, јављају се неочекивано, нестају брзо, чешће се смењују, прелазе из једних у друга, из позитивних у негативна, и обрнуто" (Каменов 2006: 35). Онако како дете расте, испољава све већи број емоционалних реакција. „Плаши се, љути, воли, показује љубомору, завист, радост" (Смиљанић 2009: 125). Законитост у развоју емоција састоји се у томе да се из „опће узбудљивости развије најпре мањи број основних чувстава, а онда све више финијих и разним ситуацијама боље одговарајућих чувстава" (Фурлан 1983: 44). Из тог разлога, треба избегавати изазивање негативних емоција, нарочито манипулацију њима, јер то може оставити дубоке трагове и трауме које могу имати далекосежне последице по дечији развој и испољавање њихових емоција. За здрав емотивни развој детета од основног је значаја пријатна атмосфера у породици, хармонични односи између чланова породице, нарочито односи љубави и поштовања међу родитељима, а затим и разумевање развоја самог детета, као и игра. Дете је у игри више мотивисано

сопственим успехом него осећањем супериорности или инфериорности у односу на друге. Опонашањем улога одраслих, дете уноси, доживљава и стиче нова искуства, што повољно утиче на његов развој у погледу емотивног растерећења и смирења, као и на његов интелектуални развој. Њему ће игра много више значити ако се одрасли занимају за њу, ако родитељи дете подстичу на емотивно учешће, развија се његов целокупни мотивацијски систем, а то је веома значајно за касније раздобље, јер дете бива више мотивисано за учење и остале активности које се од њега очекују.

Дете предшколског и раног школског узраста се релативно брзо прилагођава другима, сарађује са њима у игри и осталим активностима, што олакшава процес социјализације у школском узрасту и припрему за школски живот. Међутим, оно је у овом узрасту још увек социјално недовољно прилагођено, у чијем превазилажењу могу помоћи односи међу родитељима, испуњени разумевањем, заинтересованошћу и заједничким активностима. Ако су одрасли „стрпљиви и нежни док се дете бори са снажним емоцијама, оно ће имати веће изгледе за срећан и уравнотежени развој" (Шаин-Марковић и др. 2009: 16). Такође, велику улогу имају и вршњачке групе, које на најадекватнији начин могу усмеравати процес социјалног укључивања детета и водити изградњи правилног социјалног понашања у групи. Каменов (1983: 87) наводи да игра делује „ослобађајуће на дечију личност, чији интегритет чува тако што поред социо-емоционалних својстава у њој учествује читава конгнитивна организација детета". Захваљујући социјалним контактима у игри, дете се ослобађа егоцентричности, а утиче се и на мењање мотивације детета, као и на садржај саме игре, што се нарочито огледа у стваралачким играма. У друштвеним играма развијају се и социјална осећања, попут симпатије, наклоности, обзирности, поштовања, разумевања и др. У њима се дете уверава да му је друг потребан ради извођења извесних игара, те се заједништво схвата као неопходност. Дете у игри учи да се контролише, да поштује и води рачуна о другим члановима групе у којој се игра, уме да се повуче када је то у интересу колектива, чиме се оспособљава за социјални живот без кога се не може замислити савремено друштво.

УЧЕЊЕ И ДЕЦА ПРЕДШКОЛСКОГ И ШКОЛСКОГ УЗРАСТА

Учење представља процес мењања појединца који учи, процес усвајања знања и стицања искуства. То је сложен процес који обухвата физичку и психичку страну човека, кога Пијаже објашњава развојем. Учење се данас најчешће дефинише као „релативно трајна промјена понашања која је резултат претходног искуства и активности организма" (Стојаковић 2002: 212). Циљ учења у раном добу је да се задовоље основне потребе детета, без истицања

интелектуализма. У овом добу, учење је спонтани чин јер се врши путем игре. Да би оно било успешно, потребно је да постоји радозналост, жеља за сазнањем које се може појавити и онда када су све остале потребе задовољене, као и жеља да разуме, научи, упозна, експериментише. Деца „воле да уче, што и раде ако им одрасли обезбеде одговарајуће услове, али без потребне мотивације се искључе“ (Еинон 2003: 112). Учењем дете „уноси ред у хаотично стање које га оружује (Стевановић 2001: 85). То је, заправо, процес који је свесно усмерен на прикупљање, разумевање и усвајање чињеница, појмова, ставова и генерализација о појавама, предметима који су сређени у системе знања. Учење подразумева, заправо, прераду и уобличавање искуства, разумевање суштине појава, трансфер знања и успостављање веза између њих. Ивић (1969: 104) наводи да је учење „стална или релативно трајна промена понашања индивидуе која је резултат њене претходне активности“. Посматрањем дечијег развоја, психолози су закључили да постоје три основна начина на који се учи. Хрњица (2003: 249) истиче да су то: „понављање, асоцирање одговора са једном посебном драži или класом драži у процесу условљавања, и посматрањем понашања социјалног модела“.

Интелектуална основа, формирана у раном периоду, од пресудног је значаја за развијање свих интелектуалних процеса и способности у каснијем периоду живота. Задатак интелектуалног васпитања, према наводима Марковића-Шаин и др. (2000: 109) односи се на: „развијање сазнајних и изражајних способности и деце предшколског узраста: опажања, пажње, памћења, маште, мишљења и говора; подстицање природне радозналости и развијање мотивације за интелектуални ради и учење; стварање услова за стицање елементарних представа о природи и увођење предшколске деце у математичке-логичке односе који омогућавају стицање основних појмова о броју, величини и простору“. Везано за пажњу, у раном добу, она је спонтана, ненамерна. Спонтана пажња условљена је интензитетом дејства неког предмета или његовом непосредном привлачношћу. Вољну пажњу одржавају и изазивају мотиви који нису у директном односу са његовим предметима. У њеном настанку важну улогу има говор. Утицај на развој пажње има и правилна организованост дечијих активности, јаснија постављених задатака, циљеви активности и услови, као и истицање дидактичких захтева за обављање активности. Трајање и обим пажње у предшколској доби повезани су са развојем намерне и усмерене пажње, са повећањем индивидуалног искуства детета и са развојем интеракције детета са околином. Памћење је процес задржавања и репродуковања стечених представа које се не добија рођењем, већ се развија под утицајем услова живљења и васпитања. Развој памћења огледа се у количини и квалитету запамћених чињеница. Између шесте и седме године повећава се вербално-логичко памћење, што је од великог значаја за касније напредовање. Деца тада успостављају логичке смисаоне

везе међу предметима и појавама, служе се речима при анализи запамћеног материјала, групишу га у целине. Код њих је знатно боље механичко у односу на логичко памћење.

Говорећи о развоју мишљења, поново се враћамо на Пијажеа и његову тврдњу да мишљење код деце и одраслих није исто, јер је код деце прелогичко, односно синкретичко. Мишљења која износе деца нису заснована на објективним чињеницам, због њихове неспособности за анализом и синтезом. Виготски је истицао да дете поласком у школу, функционише на нивоу комплекса, формирајући псеудо појмове на основу непосредног искуства са стварношћу, с једне стране, и на основу усвојених значења речи кроз комуникацију са одраслима, с друге стране. Развијање мисаоне активности у школи мора бити доминирајућа, јер без ње нема успешног когнитивног развоја ученика. У настави свих наставних предмета неопходно је неговати мисаоне операције као што су: упоређивање, индукција, дедукција, анализа, синтеза, конкретизација, апстракција и генерализација. Дидактичке игре доприносе развоју мисаоних способности, па зато на самом почетку школовања један део наставних активности треба организовати кроз игру, како би се деца лакше адаптирала на школску средину и боље усвојила садржаје који им се презентују. С обзиром на чињеницу да је радозналост основни покретач сазнајне активности, треба је подстицати и подржавати. Холт (1974: 44) истиче да су деца која су срећна „заинтересована за све активности, баве се њима дуго, лепо, конструктивно, маштовито напредују, уживају и задовољни су игром, док се деца која су несрећна ређе играју, сиромашније су им активности, играју се краће и не играју се лепо, конструктивно, маштовито". Поред когнитивних функција, и социјализација је производ учења. Путем њега, дете „од биолошког постаје социјално биће" (Вучић 2007: 28). Оно, заправо, учи да егзистира у друштву, његове основне вредности, шта треба да прихвати, шта да осуди, шта је добро, шта није, културне вредности, животне навике, начин изражавања мишљења, емоција и сл. Међутим, треба нагласити и чињеницу да је учење процес који је условљен активношћу саме индивидуе, и то оном која је изазвана њеним потребама и утицајем спољашње средине на њу.

ДИДАКТИЧКЕ ИГРЕ У ВАСПИТНО-ОБРАЗОВНОМ ПРОЦЕСУ

Савремена настава све више простора даје игроликој настави, као иновативном моделу у коме ученици своје задатке остварују путем игре, базиране на слободи и добровољности, као њеним основним одликама. Овај модел је пожељан јер се заснива на снажној мотивацији ученика, која води додатном улагању напора и активирању у обављању одређених задатака који се пред њима постављају. Кроз игру, деца брже, лакше и ефикасније уче

у односу на остале облике наставе, који могу представљати тешкоћу за њих. Разноврсност игара доприноси разноликости наставе, што мотивише и ученике и учитеље за учење и рад. Игролика настава се може спроводити у редовној настави, као и у ваннаставним активностима. У редовној настави се може користити за разумевање појма, теме и области наставног предмета, а у ваннаставном раду се може користити у раду секције, на допунској настави, на додатној настави, као и у раду са разредном заједницом. Методика израде дидактичких игара обухвата, према Јовићу и Кувељићу (2005: 11): избор тема – наставне јединице (конкретној изради модела претходи проучавање како објеката тако и збивања која ће се обрадити; важно је уочити који детаљи се морају истаћи а који се морају запоставити како би модел одговарао сврси); избор материјала (за израду дидактичких игара користе се папир, боје, фломастери и сличан материјал и прибор) и предлог решења – израда дидактичке игре (да би се дало најбоље решење за израду модела, ученици морају детаљно бити упознати са теоријом о датом објекту или појави по програму или уџбенику по ком се обрађује.

Дидактичка игра у настави српског језика користи се у подстицању говорно-језичког развоја деце и подразумева бројне логопедске игре, које служе развијању слушне пажње, побољшању изговора, стабилизовању гласа, проширивању вокабулара, учењу правилног обликовања реченице, одговарању на питања и смисленом говору. У оквиру предмета Српски језик, у делу припреме за читање и писање, наводе се вежбе у посматрању (визуелне вежбе); развијање аналитичког посматрања, тематски организовано посматрање предмета, биљака, животиња, лица, цртежа и илустрација. Основни наставни приступ учењу читања и писања остварује се применом гласовно аналитичко-синтетичке методе. У контакту са другима, дете развија социјалне, односно комуникативне функције говора. Да би развило ове функције, потребно је практиковање свих функција говора, посебно комуникативних и практичних. Марковић-Шаин и др. (2000: 188) наводе следеће функције: „интеракциона или фатичка (одржавање контакта са одраслима; инструментална (изражавање жеља, захтева, протеста); регулативна (управљање понашањем других); експресивна (изражавање осећања и унутрашњих стања); хеуристичка (постављање питања); имагинативна (стварање игровне, измишљене ситуације); обавештајна (давање података о ономе што саговорник не зна); перформативна (давање обећања)“. Од практичних, наводе аутори, потребне су: језичке игре различитог типа (вежбе гласовима, слоговима испробавањем и варирањем речи); говор као средство мишљења, формирање појмова; говор као средство управљања сопственим понашањем, средство за развијање слике о себи. Заправо, игра подстиче дружење, сарадњу и комуникацију међу ученицима, и на тај начин се код њих на пожељан начин развијају говорне способности. Неке од ових игара су:

дошајни, одгонетање непознатих предмета, питања супротног значења, играмо се именицама, не кради моје име и др.

У *настави Математике* користе се одређене дидактичке игре које су осмишљене за усвајање и развијање математичких појмова, релација и операција са тим појмовима и законима логичког мишљења. Примена математичко-дидактичких игара као метода учења је врло пожељна и доминантна у предшколском узрасту, приликом увођења и усвајања основних математичких појмова. У овим играма, пред дете се често постављају проблеми које оно на први поглед не може или може делимично да реши на основу раније стеченог искуства. Напор који улаже да би решило проблем је од кључног значаја, тј. мотивација настала самом игром. На тај начин, игра делује подстицајно на развој интелигенције детета, побољшава његову пажњу и усавршава концентрацију. Пример ових игара је: *стони лавиринт, чаробно дрво, бинго, ко ће пре, математичару, не љути се, дан-ноћ, годишња доба и др*. Јукић (1991: 123–144) наводи следеће игре: „магични квадрати и друге шеме, игра сликовница, аритметичко домино, геометријски домино, кобац, ребус-задаци".

У *настави Света око нас* могу се применити разнолике дидактичке игре. Ипак, мора се водити рачуна о њиховом одабиру и садржају. Приликом одабира и осмишљавања игара „треба имати у виду да игре делују васпитно и свестрано на психофизички развој деце, да се примењују постепено, занимљиво и корисно и да буду прилагођене развојним степенима" (Копас-Вукашиновић 2006: 174–189). Дидактичке игре из овог предмета морају бити занимљиве, како би подстакле интересовања ученика за усвајање садржаја везаних за њега. Томе помаже постојећи програм за едукацију учитеља из области екологије, под називом *Екологијом за садашњи и будући живот ове планете.* Кроз овај програм су васпитачима и учитељима понуђене игровне активности за рад са децом, усклађене са наставним садржајима природе и друштва. Читав програм представља сређен систем игара, кроз које деца имају могућности да се слободно и креативно изражавају, испољавају своје потенцијале, договарају и организују у групе, размењују искуства и уче. Његов основни циљ јесте развијање еколошке свести и подизање еколошке културе код деце предшколског и основношколског узраста. Васпитачима и учитељима су понуђене разноврсне дидактичке игре, игре покретом и игре маште и улога, које могу организовати са децом. Неке од игара које се примењују из овог предмета су: *сигнали из природе, смешни кипови, природне чаролије, шумске животиње, птице, наши пријатељи, путујемо и др.*

Физичко васпитање незаменљива је карика у хармоничном развоју дечије личности, те га зато не можемо оставити по страни и занемарити. Кроз игру, дете развија координацију покрета, моторику, фину моторику, мишиће, јача и унапређује опште здравље. Најприкладније васпитно средство

у настави физичког васпитања је, заправо, игра, јер је то најстарији облик људске активности који води правилном физичком и психичком развоју. Она има два важна аспекта проучавања у физичком смислу: здравствени и педагошки. Са педагошког становишта дете које се предаје игри упошљава све своје умне способности, развија опажање, памћење, машту, стваралачке способности, такмичарски дух, истрајност, дисциплинованост. Правилно одабране игре које су „добро дозиране, спроведене у одговарајућем обиму, са опремом која одговара вежбању у условима који су пријатни за рад, представљају неизбежно компоненете методолошког поступка у раду са децом" (Џиновић-Којић 2002: 31). Дидактичке игре у физичком васпитању подразумевају: игре ходања, игре трчања, игре скакања, игре дизања, игре ношења. Покретне игре у физичком васпитању су игре са готовим правилима и заснивају се на „вршењу одређених кретњи и радњи сопственим телом, а каткад и уз помоћ разних реквизита и справа, нпр. лопти обруча, полица, погодних играчака, љуљашки, тобогана и др. чиме добијају мотивацију игре" (Богосављев 1997: 15). Постоје тематске покретне игре и такмичарске покретне игре. Примери ових игара су: *стоноги, ко ће брже кроз тунел, мачка и врапци, бацање лопте преко круга, делови тела, мачка и миш, воћа и др.*

Када говоримо о *музичком васпитању*, важно је напоменути да свако дете поседује музичке потенцијале и активан је учесник у сопственом музичком развоју. У том развоју је битно социјално окружење које треба да буде богато интеракцијом музичких симбола (звук, глас, тон, динамика, темпо). Дете у игри кроз покрет одмерава ритам, кроз дозивање мелодијски израз, и та игра је значајна у музичком изражавању детета. Музичке игре „омогућавају ученицима да покретима изразе музички доживљај, карактер песме или њене изражајне елементе: ритам, темпо, динамику, мелодију, текст" (Павловић-Милићевић-Тркиловић 2013: 222). Ученицима млађих разреда најважније је пробудити радост слушања. Добро планираним активностима слушања музике постепено треба „обликовати навике активног слушања и развијати потребу за музиком слично, као што се развија потреба за читањем добре књиге" (Васиљевић-Стојановић и др. 2000: 104). Дидактичке музичке игре омогућавају ученицима да доживе и лакше схвате одређене музичке појаве и законитости. Неке од игара које могу послужити као дидактичке су: *не говори, певај, игре са чашама, игре са дрвеним кутијама, изгубљено пиле, рибар*, и др. Зајцев (1996: 42–44) наводи следеће: „лукава лисица, змија, препознавање по гласу, позив на игру, оркестар, сигнали, шетња, погађање, чврчци и огњишта".

У стваралачком процесу *ликовних активности* и игара дете се најбоље упознаје, његове развојне могућности, потребе, жеље, интересовања. Ликовни израз детета је начин комуникације са светом који га окружује. Зато је неопходно пружити му подршку, не само на вербалном плану, већ и гестом,

осмехом, мимиком, што ће утицати на његову мотивацију и повећано ангажовање. У ликовном развоју дете пролази кроз одређене фазе које се међусобно допуњују и прожимају. Неке од ових игара су: *мењамо шаре, цртамо необично, изгубљена четкица, игре глином, игре песком, мокро на мокро* и др.

ЗАКЉУЧАК

На основу реченог, може се закључити да је игра основна и природна активност сваког детета, односно средство којим се задовољавају њихове потребе, жеље, интересовања, развијају интелектуални процеси, одвија процес учења. Кроз игру, деца уче о себи и свему што их окружује, развијају креативност, инвентивност и стваралаштво. Она је посебно значајна јер доприноси целокупном развоју детета, а не само његовим појединим деловима. Сазнањем о њеној неопходности у дечијем животу, ваља истаћи чињеницу да није било која игра плодотворна, већ она која је вођена, која има свој циљ и педагошки значај. Дидактичке игре су оне игре чија је основна карактеристика да су подређене неким специјалним васпитно-образовним правилима која су унапред постављена. Њихови облици и садржаји углавном су дириговани, а улога васпитача и учитеља је организаторска. У њој је важно да не буде наметнута спољa, већ да се одвија са интересовањем, спонтано и слободно. Кроз ове игре се одвија и процес учења, што је вишеструко значајно за дечији развој, њихова разноврсност унапређује наставу – што делује подстицајно на ученике, али и учитеље. Спроводе се како у редовној настави, тако и у ванаставним активностима. Оне су заступљене у настави српског језика, математике, природе и друштва, физичког, музичког и ликовног васпитања.

ЛИТЕРАТУРА

Богосављев 1997: Миодраг Богосављев. *Покретне игре у дечјем вртићу*. Нови Сад: Драгон.

Васиљевић-Стојановић-Дробни 2000: Зорислава Васиљевић, Гордана Стојановић, Татјана Дробни. *Музичка радионица*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Виготски 1971: Лав Семјонович Виготски. „Игра и њена улога у психичком развитку детета". *Предшколско дете*, бр.1, 60 .

Вучић 2007: Лидија Вучић. *Педагошка психологија*. Београд: Центар за примењену психологију Друштва психолога Србије

Дуран 2001: Мирјана Дуран. *Дијете и игра*. Загреб: Неклада Слап.

Еинон 2003: Дороти Еинон. *Рано учење*. Нови Сад: Змај.

Елкоњин 1990: Данијел Борисович Елкоњин. *Психологија дечије игре*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Зајцев 1996: Данка.Зајцев. *Дечје игре*. Београд: Стевановић.

Ивић 1969: Иван Ивић. *Развој сазнајних функција у предшколском периоду*. Београд.

Јовић, Кувељић 2005: Неца Јовић, Драган Кувељић. *Како стварати пријатну атмосферу за учење- ризница идеја*. Београд: Кретивни центар.

Кајоа 1985: Роже Кајоа. *Игре и људи*. Београд: Нолит.

Каменов 1997: Емил Каменов. *Интелектуално васпитање кроз игру*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Каменов 2006а: Емил Каменов. *Васпитање предшколске деце*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Каменов 2006б: Емил Каменов. *Дечија игра*. Београд: Завод за издавање уџбеника.

Копас-Вукашиновић 2006: Емина Копас-Вукашиновић. „Улога игре у развоју деце предшколског и млађег школског узраста". *Зборник Института за педагошка истраживања*, бр. 38, 174–189.

Манојловић-Младеновић 2001: Александар Манојловић, Урош Младеновић. *Психологија предшколског детета*. Београд: Центар за примењену психологију.

Марковић-Шаин-Ковачевић и др. 2000: Мирјана Марковић, Мара Шаин, Илеана Ковачевић, Драгана Коруга, Рада Ивановић, Љубица Белански-Ристић, Милена Крсмановић, Златко Гајић, Добринка Пековић. *Корак по корак 2*. Београд: Креативни центар.

Мирковић 2007: Јелена Мирковић. *Игролика настава*. Образовна технологија 1–2. Београд.

Павловић-Милићевић-Тракиловић 2013: Биљана Павловић, Јелена Милићевић-Тракиловић. „Неговање и значај традиционалних народних игара са певањем у настави музичке културе". *Узданица*, X/1, 217–232.

Смиљанић 2009: Вера Смиљанић. *Развојна психологија*. Београд: Центар за примењену психологију Друштва психолога Србије.

Стевановић 2001: Марко Стевановић. *Предшколска педагогија*. Књига 1. Тузла: Денфаст.

Стојаковић 2002: Петар Стојаковић. *Педагошка психологија 1*. Бања Лука: Филозофски факултет.

Трнавац-Мозетић-Стојановић и др. 1991: Недељко Трнавац, Оливера Мозетић, Гордана Стојановић, Конџић Љубица, Ружа Јукић, Габријела Крагујевић. *Дидактичке игре.* Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Педагошка академија за образовање учитеља.

Фурлан 1983: Иван Фурлан. *Човјеков психички развој*. Загреб: Школска књига.

Холт 1974: Џон Холт. „Како деца уче". *Предшколско дете*, 44.

Хорват 1986: Лудвиг Хорват. *Предшколско васпитање и интелектуални развој*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Хрњица 2003: Сулејман Хрњица. Општа психологијаса психологијом личности. Београд: Научна књига Нова Infohome.

Џиновић-Којић 2002: Даница Џиновић-Којић. *Физичко васпитање предшколског детета.* Београд: Типограф.

Шаин-Марковић-Ковачевић и др. 2000: Мара Шаин, Мирјана Марковић, Драган Даневски, Мирјана Пађан. *Корак по корак 1*. Београд: Креативни центар.

Vesna LJ. MINIĆ

Marija M. JOVANOVIĆ

SIGNIFICANCE AND USE OF DIDACTIC GAMES FOR PRE-SCHOOL AND ELEMENTARY SCHOOL CHILDREN

Summary

Games, as the prevailing activity of children of pre-school and younger school age, is actually a type of a creative activity which helps children fully develop, display their own personality and nature, as well as their own tendencies and abilities. It contributes to the overall development of children, prepares them for independent life, teaches them how to cope with everyday situations, how to both understand problems and solve them. Contrary to the traditional understanding of the concept of the game as a fun and pastime activity with no obligations tied to it, modern understanding of the game is significantly different and sees games as spontaneous and natural state of children, their inner need to be active, which is the most effective way to adopt new knowledge, master new skills, understand and adopt new values, socialise with other children, etc. Games were a part of teaching in the past as well, but are now seen as even more important due to all their potentials which are becoming more and more evident. Games help children learn more quickly, easily and efficiently compared to other forms of studying and learning which can be difficult for them. Didactic games are very useful and helpful to children both of pre-school and younger school age, because they are very interesting and hold children's attention and help children be more efficient when completing certain tasks. Such games allow children to acquire new knowledge, develop new skills, be competitive both with others and themselves, which makes games didactically very useful. Games could also be very useful if they develop in children mental operations such as comparison, generalisation, classification, analysis, synthesis, deduction, memory, etc. Together with and with help of the above-mentioned processes, emotional and social relationships also develop, which makes games both useful and harmful if not carried out properly. Proper didactic games help develop language skills, learn about basic mathematical concepts, about nature and social environment, about physical, musical and artistic concepts. The importance of the concept of the game is supported by the fact that every child, without exception, needs games, needs to play; games lead to the positive development of their personality and develop creativity and imagination in children.

Key words: games, didactic games, children, activities, development, pre-school age, elementary school age, learning.

Рад је предат 13. марта 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 371(497.115)(091)

Прегледни рад

Љиљана Д. ТЕШМАНОВИЋ
ЈП Завод за уџбенике

*Синиша Р. ДОСТИЋ**
Факултет за пословне студије и право, Универзитет „Унион-Никола Тесла“

УЛОГА И ЗНАЧАЈ ОБРАЗОВАЊА НА ПРОСТОРУ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ НЕКАД И САД

Апстракт: У овом раду дат је кратак преглед развоја образовања на територији Косова из периода Османског царства до данас. Различите школе, као и наставни планови и програми имали су свој допринос у схватању и прихватању националних идентитета различитих народа који су живели или живе и данас на том простору. Вишевековни сукоби у борби за територију, као и вероисповест створили су мултикултурално друштво које ипак показује знаке нетолеранције због различитог тумачења историје и схватања ко је први био на том простору. Као што обично бива кад је реч о етничким сукобима, истина никада није на једној страни. Простор Косова вековима је био суочен с бројним изазовима, при чему је образовање само једно од њих. Стални дијалог између Србије и Косова, рад на придруживању заједници европских народа, изградња односа међусобног поштовања заснованог на принципу недискриминације последњих година надилазила је важност питања образовања, које је постало високополитизовано. У политичком понашању једног народа етнички и национални идентитет имају важну улогу при чему образовање треба да буде темељ који ће заједници донети друштвени просперитет и политичку стабилност.

Кључне речи: образовање, Косово, Османско царство, Република Србија.

УВОД

Свако друштво принуђено је да се прилагоди променама које намеће развој како појединца, тако и привреде у оквиру самог друштва или окружења. Самим тим, захваљујући усмеравању и уређењу друштвеног система креирани су и различити процеси образовног система. Промене у друштвеном, економском, политичком погледу пред образовни систем поставиле су захтев за креирање различитих модела образовања да би се задовољиле

* доцент, ljiljana.tesmanovic1974@gmil.com
* доцент, sinisa.dostic@fpsp.edu.rs

потребе савременог човека. Образовање данас корелира са свим наукама, што у прошлости није био случај, када је постојала тенденција једноличног, класичног образовања. Развој нових технологија, глобализација, сегментација тржишта, економске интеграције постављају изазов пред државе и друштво да испрате и прилагоде своје образовне системе да би биле конкурентне на тржишту и омогућиле становништву да буде компетентна радна снага. Урбани и убрзани начин живота, дигитализација, медији такође имају утицај на креирање елемената за стицање знања, развој комуникационих вештина, стварање стратегија које би омогућиле доступност образовања свакоме у времену и простору јер у 21. веку образовање није више само професија већ су знање, вештине, компетенције, мултидисциплинарност императив које друштво намеће појединцу. У модерном друштву моћ знања и образовања расту и развијају се путем поделе рада, организације, специјализације, научно-технолошких, информатичких достигнућа и кључ су за развој нових професија које врше слојну диференцијацију друштва. Последњих деценија друштвена стварност се брзо мењала, што значи да су наука и технологија имале утицај на све сфере рада и живота и учешће кроз образовне и професионалне структуре. Укључивање у токове развоја путем обазовања и њихово праћење искључују могућност маргинализације душтвене заједнице, јер када се образовни систем не развија, изостаје просперитет друштва, политика, економија, као и друге битне сфере друштва (Donald-Dearden 2005).

Образовање има значајну улогу у развоју и формирању личности појединца, утиче на будућност генрација, заправо циљеви развоја друштва одређују и циљ образовања и васпитања. Стално промене утичу на реформу образовања путем структуре, функционисања, програма, садржаја, метода, циљева, инкорпорисањем у систем. У Републици Србији, за разлику од пре два века, када се образовање развијало на таласима просветитељства које је било обликовано научним напретком и настајућом индустријском револуцијом, данас се драстично разликује јер су присутни бројни изазови из области глобализације, науке, капитала, културе, мобилности радне снаге. Тада је економски сиромашно српско друштво тежило модернизацији која се ослања на образовање становништва. Томе у прилог говоре високи издаци за образовање у ниском дохотку становништва, улагање у школе, степен уважавања учитеља и професора, повратак образованих младих људи из иностранства да би допринели развоју земље, из чега се види да је образовање било један од националних задатака чак и у сиромашним ратним годинама да би се подигао општи ниво образовања становништва.

У прошлости је највећи број реформи, а било их је око двадесетак, углавном био усмерен на унутрашње потребе образовног система и подразумевале су измене углавном појединих сегмената наставног плана, програма,

уџбеника, и није било дугорочног увида на утицај таквог система образовања са становишта његове улоге у утицају на окружење изван граница земље. Околности у којима се налази Република Србија данас јасно указују на то да је неопходан квалитетан развој система образовања да не бисмо остали на европској периферији. Околности морају свестрано да се сагледају, морају се укључити аспекти развоја чија је база садашње стање система с пројекцијом на будуће развојне потребе нашег друштва, а што налаже потреба да се образовни систем нашег друштва усклади с европским систем образовања. Потребно је установити какву интеракцију наш систем образовања треба да развија са другим националним системима (привреда, технолошки развој, наука, култура), да бисмо као друштво били конкурентни на тржишту радне снаге на европском и међународном простору.

Решавање неуједначености нивоа развоја региона у Републици Србији, повећање запослености, степена новостворене вредности на дужи рок изводљиво је путем технолошке модернизације, иновације производа, процеса, успостављањем нових производних сектора подизањем стваралачких и производних квалитета, што је задатак система образовања за радно способну популацију. Заправо, квалитетно образовање ствара квалитетну образовану популацију, преузима улогу кључног развојног фактора, фокусирано је на спољашњост, уместо традиционалне тежње ка аутономији. Као најважнији елеменат развоја појединца, друштва, државе, систем образовања своју улогу мора да остварује кроз економски, културни, социјални, политички, демократски систем правовремено, квалитетно и ефикасно.

Образовни систем једне земље треба да задовољи потребе развоја свих припадника различитих култура, без обзира на то да ли припадају мањинском или већинском становништву, уз очување идентитета и уважавања различитости и толеранције. Припадницима различитих културних традиција, образовне политике, историје образовање треба да покаже пут ка конструктивној међусобној комуникацији. Заштита идентитета, уважавање права мањинских заједница у образовању, усклађеност наставних планова и програма, обезбеђивање потребног броја уџбеника кораци су ка промоцији духа толеранције и разумевања, подизања квалитета образовања популације у мултикултуралном подручју.

ОБРАЗОВАЊЕ У ПЕРИОДУ ОСМАНСКОГ ЦАРСТВА

Косово и Метохија као мултинационални и мултирелигијски простор паралелно се развија вековима. На том простору веза с прошлошћу је изузетно јака. Митови о српској земљи, Косовском бој у, косовским јунацима, немањићкој лози, цару Лазару имају велики утицај на културни идентитет

и развој свести. Национални симболи, традиција, обичаји, осим што изазивају јаке емоције, уткани су и у културу, образовање, схватање и разумевање припадника, и то како мањинских, тако и већинских заједница. Заправо, Косово добро илуструје важну улогу коју национална свест и митови имају у обликовању понашања. Међутим, у периоду окупације под турском влашћу на датом простору живот се одвијао у околностима дискриминације, репресије, ратова, па је самим тим успостављање школа на матерњем језику било тешко. Пописи које је вршило Османско (Отоманско) царство[1] пружају податке о броју домаћинстава, као и о административној структури.

Књиге с важним датумима и статистичким извештајима биле су салнаме[2], годишњаци Османског царства, које су објављивале посебне владине институције или приватна предузећа од 1847. године. Главни салнаме је био салнаме државе, а од 1866. године администрације вилејта (покрајине) објавиле су и салнаме о покрајини, други тип салнама, из којих је влада могла да утврди ресурсе и услове дате покрајине. Саламе објављене у време Османске владавине могу да се поделе у четири групе: владине, које су садржале детаљне информације о административној структури Османског царства, покрајине, с детаљним информацијама о годишњим дешавањима у покрајини, званичних институција, које су чинили трећу групу салнама, а односиле су се на војне салнаме, образовне, за спољне послове, и приватне салнаме, које су издавале приватне установе или одређене особе (Birbudak-Akbaba 2013).

Победом Османског царства 1389. године на Косову је почело јачање суверинитета турске власти на Балкану, па самим тим и на Косову. У годима које су уследиле великим делом Косова доминирало је Османско царство, да би 1455. године Мехмед Други (Фатих) успоставио османски суверинитет на целом Косову.[3] Косово је остало све до 1913. године под доминацијом Османског царства, имало је статус покрајине, и као такво

1 Отоманско царство или Отоманска империја је англицизам, појам преузет из енглеског језика, који су сковали историчари с енглеског говорног подручја. Османско царство или Османска династија је династија чији је први владар био Осман Први. Династија, као и царство носе име по њему. Наша традиција и језик познају и појам Турци османлије, названи тако по свом владару. Енглески историчари су из неутврђених разлога, турско лично име Осман заменили арапским личним именом које се чита Отман, тако да се читањем историјских дела с енглеског говорног подручја такав погрешан назив проширио и у друге језике. Видети више на: https://amarilisonline.com/glossary/otomansko-carstvo.

2 Салнаме је назив званичног годишњака Османског царства у 19. веку. Први је објављен 1847. године. Припремили су га Ахмед Вефик-паша, Ахмет Цевдет-паша и Хаирулах. Спонзорисао га је познати реформатор, велики везир Мустафа Ресит-паша.

3 Након Боја на Косову, у којем је погинула српска властела, слаби српска држава. У наредних шездесетак година Турци су полако освајали територију а свака побуна завршавана је крвавим терором. Пописом које су извршиле турске власти из 1455. године забележено је 24.795 становника, од чега је само 65 било Албанаца.

било је подељено на 6 санџака и 30 округа у којима је, према подацима из 1900. године, живело 775.172 становника.[4]

У време Абдула Хамида Другог[5], 34 султана Османског царства, Османско царство, укључујући ту и Косово, постало је простор на коме су оснивane образовне организације и увођене су у систем. Султан је обезбедио средства за оснивање нових институција, спровео је реформу за побољшање постојећег образовног система. Основао је 18 стручних школа, Универзитет у Инстанбулу[6], мрежу основних, средњих и војних школа. У покрајинама је именовао администраторе провинција чији је задатак био да примењују законе Министарства образовања, спроводе инструкције Министарства, баве се образовањем, врше контролу школа и библиотека. Институције основане на простору Косова могу се подвести под медресе, основне школе, средње школе, високе школе, немуслиманске школе, стручне школе, библиотеке, новине, предузећа за штампу. Истражујући просторе које су освојили, настојали су да модернизују образовни систем упркос тешким условима у том периоду, а у исто време подржавали су различите кампање образовања да би се повећао квалитет образовања, али и да би се подигла свест о идентитету.

У периоду 1898–1901. године у покрајини Косово постојало је 39 медреса с 1.407 ученика 1899. године, а већ 1903. године постојале су 43 медресе са 1.491 учеником. У класичном периоду оне су извор образовања и науке и најважнија институција образовања Османског царства. Активне су од времена оснивања државе па до преокрета у двадесетом веку[7].

4 Скопље санџак (Скопље, Штип, Куманово, Велес, Радовиш, Крива Паланка, Кочани, Малишево, Кратово, Качаник), Приштина санџак (Приштина, Митровица, Вучитрн, Гњилане, Прешево), Призрен санџак (Призрен, Тетово, Бицај), Нови Пазар санџак (Нови Пазар, Сјеница, Бјело Поље, Нова Варош, Колашин), Пећ санџак (Пећ, Ђаковица, Беране, Гусиње), Пљевља санџак (Пљевља, Пријепоље). Популацију настањену у провинцији Косово чинила су следећа лица: муслимани (441.823), Грци (38.904), Бугари (284.265), католици (648), Латини (4.580), протестанти (97), Јевреји (1.980), Копти (2.896). Наведено према табели 1. Административна организација провинције Косово из 1900. године, стр. 255, и табели 2. Број становника у провинцији Косово. (Birbudak-Akbaba 2013).

5 Абдул Хамид Други постао је султан 1876. године пошто је на престолу заменио брата Мурата Петог. Наследио је финансијски банкротирану државу којој је претила побуна Босне и Херцеговине, а коју су потпомогле Србија, Црна Гора и Русија. Његово свргавање с власти догодило се 1909. године, када је у земљи владало опште незадовољство државном ситуацијом, као и појавом Младотурског покрета. Наследио га је Мехмед Пети, који је државу увео у Први светски рат.

6 Darülfünun

7 Прва медреса основана је 1331. године у Изнику (Никеја). У Турској, као и у већим градовима на Балкану (Скопље, Сарајево) биле су културни центри из којих су касније излазиле улеме. Дословно значење медреса на арапском је „место подучавања“, „школа“; у ужем смислу означава врсту исламске висиоке школе. У почетку су настајале као „побожне задужбине“, у којима је дародавац имао право да у школи насталој

Основна структура остала је иста у оквиру исламске традиције, док се мењала у погледу организације. Улеми[8] у медресама пружали су религиозне, научне и образовне услуге, обучавали су за административне и бирократске функције, судове. Имали су важну улогу у сваком аспекту друштвеног и службеног живота. (İhsanoğlu) Поред медреса као основних образовних институција, основне школе[9] адаптиране су у модерније образовне системе и било их је 445 године 1892. За време султана Абдула Хамида Другог у покрајини Косово основано је 380 сибијских школа и основних школа (165 у Скопљу, 79 у Призрену, 55 у Приштини, 49 у Пљевљима, 27 у Новом Пазару, 5 у Санџаку).[10] Квалитет образовања се временом повећао захваљујући повећаном броју основних школа, којих је 1905. године на Косову било 500. Наставни план с претежно религиозним студијама практично се реализовао током три године (куранско писмо, рецитација, верска правила и принципи ислама, турски правопис...). Реформа у образовању, пре свега на ниву основне школе, кретала се у правцу оспособљавања ученика за потребе владиних канцеларија, војних и медицинских школа. Традиционалне сибијске школе и медресе, којима су управљали улеми, нису могле да подигну ученике за новоуспостављене бирократске кадрове и средње школе, па се уместо реформи традиционалних религиозних школа кренуло у правцу оснивања нових школа, као и система увођења новог модерног наставног плана који је обухватао математику, историју, географију, француски језик, сликање итд, а све под покровитељством Министарства просвете (Köni 2013).

Логичан наставак образовања пружале су средње школе[11] којих је било на читавом простору Османске империје. У делу покрајине Косово 1898–1903.

од његове задужбине (вакуф) одреди укупан наставни план и програм, број ученика, као и учитеља. Најчешће су се налазиле уз џамије.

Након оснивања прве медресе султани су отварањем сваке нове медресе ангажовали из разних крајева исламског света учењаке којима су поверавали управу над основаним медресама. Медресе с највишим рангом у османском царству биле су оне које је основао султан на власти, ранг испод припадао је задужбинама ранијих султана, а најнижи ранг имале су медресе које су основали чланови Порте и верски званичници (Barišić 2007).

8 Улема је арапски израз за познаваоца ислама. Означава међу муслиманима признату, ауторитативну особу у теологији. У Османлијском царству савет улема залазио је у развој друштва и државе.

9 Ibtidai Mektep.

10 Према Салнаме из 1874. године, Призрен је имао 21 мектеб (назив за основну школу којој је основна сврха да се деца у њој уче основама исламске вере, исламског начина живота и понашања у друштву, основама арапског језика и граматике, правилним ишчитавањем Курана) и 4 медресе (исламска верска школа вишег нивоа од мектеба, средња и виша школа); 1886. године у Призрену је било 17 школа за мушкарце и 9 за девојке, као и једна типа Гимназије за муслиманску децу. На простору данашњег Санџака, турски путописац Евлија Челеби је забележио да је 1661. године било 11 медреса, од тога 5 у Новом Пазару.

11 Rusdiye Mektep

године било је више од 20 школа са по 2–3 учитеља а број ученика је варирао. У Приштини 1898. године било је 196 ученика, 1899. године 91, 1901. године 172, 1903. године 190 ученика; у Митровици 1898. године била су 43 ученика, 1899. године 33, 1901. године 57, 1903. године њих 88 (Birbudak-Akbaba 2013: 257). У овим школама био је заступљен свеобухватан наставни план и програм којим су изучаване религија и наука, класичне науке, друштвене науке, турски, персијски, француски, арапски језик, *Куран*, калиграфија, геометрија, историја, географија, морал, сликарство, хигијена. Средњошколско образовање намењено дечацима трајало је три године, док је школа за девојчице трајала шест година. Средња школа за девојчице[12] обухватала је основну школу и средњу школу у којој су се изучавали турски, персијски и арапски језик, друштвене науке као што су историја, географија, затим рачунање, религија, и, за разлику од школа за дечаке, изучавале су домаћинство и ручни рад. Са од три до пет наставника спровођено је образовање око 130 ученица 1898. године, 132 ученице 1899–1900. године, 135 ученица 1901. године, 157 ученица 1903. године. Поред средњих школа за дечаке и школе за девојчице, у покрајини Косово постојала је и средња стручна војна школа. Сваке године образовано је око 1.500 дечака и девојчица у средњој школи (Birbudak-Akbaba 2013: 255–256).

Након завршетка средње школе образовање се настављало на вишој школи.[13] У периоду 1898–1903 на територији покрајине Косово биле су две више школе, и то у Сјеници и Скопљу. Школа у Скопљу имала је доста наставног особља, као и врло интензиван наставни програм. Међу запосленима били су: 15 наставника, службеник, ментор, имам, библиотекар, магационер (домар), доктор, директор и три заменика. У то време школа је имала престижан наставни програм, којим су се изучавале друштвене науке, природне науке, геометрија, космографија, рачун, алгебра, тригонометрија, машине, економија, калиграфија, књижевност, право, верске науке, морал, сликарство, хигијена, пет језика (турски, арапски, персијски, француски, бугарски). У вишој школи у Скопљу, поред муслиманског становништва, образовало се и немуслиманско становништво, и то 10 ученика 1898. године, 13 ученика 1899. године, 25 ученика 1901. године, 17 ученика 1903. године, иако су постојале у Османском царству и немуслиманске школе. У вишој школи у Сјеници, где је радило 6 наставника, такође се образовало и немуслиманско становништво, и то 6 ученика 1903. године.

Немуслиманске школе као образовне организације успостављане су у регионима које су настањивали припадници различитих националности као и религија да би се и њихова деца образовала. У периоду Османског царства

12 Inas Rusdiyesi
13 Idadi Mektep

на тим просторима осниване су средње и више школе након добијања дозволе и лиценце, тако да је покрајина Косово имала 17 немуслиманских школа 1898–1903. године, у којима је средње и више образовање годишње стицало око 3.000 ученика. Детаљи о периоду оснивања, као и броју ученика оба пола 1898–1903. године могу се видети из прилагођене табеле 1 (Birbudak-Akbaba 2013: 258).

Табела 1. *Немуслиманске школе на Косову (1898–1903)*

Локација	Верска заједница	Врста школе	Година оснивања	1898		1899		1901		1903	
				М	Ж	М	Ж	М	Ж	М	Ж
Скопље	Бугарска	ВШ	1839/1840	390	–	199	–	199	–	199	–
Скопље	Бугарска	СШ/ ВШ	1872/1873	200	150	199	163	199	163	199	163
Скопље	Српска православна	СШ	1889/1890	97	–	40	60	40	60	40	60
Скопље	Јеврејска	СШ	1888/1889	150	–	160	–	160	–	160	–
Скопље	Грчка	СШ	1876/1877	50	–	50	60	50	60	50	60
Кочани	Бугарска	СШ	1856/1857	50	–	59	–	95	–	59	–
Крива Паланка	Бугарска	СШ	1844/1845	100	60	120	61	152	61	125	61
Штип	Бугарска	СШ	1875/1876	90	35	89	30	89	30	89	30
Штип	Бугарска	СШ	1879/1880	Н	Н	300	60	300	60	300	60
Штип	Бугарска	СШ	1889/1890	Н	Н	83	46	83	46	83	46
Штип	Јеврејска	СШ	1882/1183	Н	Н	60	–	60	–	60	–
Куманово	Бугарска	СШ	1872/1873	190	–	198	–	198	–	198	–
Кратово	Бугарска	СШ	1877/1878	153	54	160	50	160	50	160	50
Призрен	Српска православна	СШ	1871/1872	470	–	399	–	399	–	399	–
Тетово	Бугарска	СШ	1859/1860	200	–	198	–	189	–	198	–
Пљевља	Српска православна	СШ	Н	Н	Н	100	–	100	–	100	–
Пријепоље	Српска православна	СШ	1856/1857	Н	Н	Н	Н	39	20	39	20
Укупно				2.140	299	2.414	530	2.512	550	2.618	550

(М – мушкарци, Ж – жене, Н – непознато, ВШ – висока (виша) школа, СШ – средња школа)

У Османском царству школе за учитеље су се оснивале и у покрајинама/провинцијама. У покрајини Косово, у Скопљу је основана једна школа за обуку учитеља 1900/1901. године и образовала је 39 студената, а већ 1903. године је има 42 студента. Будући учитељи за основне школе које су се налазиле у покрајини припремали су се за позив учећи *Куран*, арапски, персијски, турски језик, рачун, историју, географију и калиграфију.

Поред школе за учитеље, у Скопљу је постојала и индустријска школа[14], основана 1895/1896. године, с петогодишњим наставним планом и програмом, утврђеним критеријумима за упис, као и за полагање испита. Студирало је 80 студената припадника муслиманске и немуслиманске вероисповести, подељених у одељења за будуће кројаче, столаре, произвођаче ципела. Скопље је у том периоду имало и војну средњу школу.

На простору тадашње покрајине Косово постојале су библиотеке које су углавном основали познати људи тог времена. У Радовишу је основана 1773/1774. године, у Пећи и Призрену 1805/1806. године, у Ђаковици 1863/1864. године. Осим библиотека, у покрајини Косово постојала је и издавачка делатност[15], као и новине, чија је улогу била да информишу и образују људе.

СИСТЕМ ОБРАЗОВАЊА НА КОСОВУ У ПРОШЛОМ ВЕКУ

Данашња територија Косова почетком 20. века била је покрајина у Османском царству. Покрајина Косово простирала се на подручју данашњег Косова, Санџака, прешевске долине, западне Македоније са седиштем у Скопљу. У том периоду живот хришћанског становништва на овом простору био је врло тежак. Борбе за ослобођење од Турака водило је албанско становништво дижући устанке 1905–1912. године. Устанци су подизани ради стицања културне, економске и политичке аутономије. Почетком 1912. године избио је велики албански устанак на подручју Дренице, Пећи, Ђаковице и северне Албаније с циљем установљења аутономне Албаније, увођења албанског језика као службеног, као и повлачења турских чиновника с тог подручја. Устаници су успели да стекну контролу над читавим Косовом, северном Албанијом, Скопљем, чак су стигли и до Солуна, што је резултирало одлуком нове владе да Порта 18. августа 1912. године призна аутономну Албанију са четири покрајине (вилајети): косовски, скадарски, јањински и битољски. Међутим, становници тих подручја нису били само Албанци, што је угрозило националне интересе суседних држава, које су врло брзо кренуле у рат против Турске.

Током балканских ратова 1912–1913. године Србија је припојила области Санџака, Македоније, Косова, а накратко и Албаније, што је у исто време представљало проблем српској дипломатији због становништва које се

14 *Hamidiye Industrial School.*

15 У оквиру Индустријске школе у Скопљу постојала је формална штампарија у којој су се штампале књиге на турском, француском, бугарском и српском. *Косовска шшам-йарија* основана је 1875/1876. године, а касније је променила назив у *Покрајинска шшамйарија.*

током векова променило. На мировним преговорима у Лондону након окончања ратова косовско-метохијске области припале су Србији и Црној Гори.[16] У тим тешким годинама о насиљу, суровости, у којима је највише страдало недужно становништво, писала је и европска штампа. Народ није имао прилику да се путем референдума изјасни, тако да су велике силе одлучивале о његовој судбини. Један од резултата тог револта јесте упамћен и као „албанска голгота", коју је преживео српски народ у избегличкој колони, као и српска војска 1915. године повлачећи се преко Косова и Албаније. Након завршетка Првог светског рата Косово је постало део новостворене Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. У периоду до Другог светског рата на Косово је досељено око 60.000 колониста из свих крајева Југославије, што је касније опет један од разлога који су оставили негативне последице на односе Срба и Албанаца.[17] У периоду Другог светског рата постојао је фашистички покрет Велика Албанија и тада је усвојен термин национализам као идеологија која треба да омогући стварање Велике Албаније. Сукоби, као и прогони Срба настављени су и након окончања рата. Комунистичка власт је до краја 1948. године постепено преузимала управу над Косовом и Метохијом. Уставом из 1974. године покрајине у саставу СР Србије добиле су своја државна и партијска председништва. Покрајинске власти имале су право вета на одлуке власти у Србији и њихова територија није могла да се мења без одлуке покрајинске скупштине. Након смрти Јосипа Броза Тита, као и Едварда Кардеља, живот Срба на територији Косова и Метохије постајао је све тежи, јер су сепаратисти, позивајући се на Устав, путем масовних демонстрација захтевали да Косово и Метохија постане седма република СФРЈ, јер је у Уставу писало да републике имају право на отцепљење. Након низа дешавања, као што су одбијање шиптарских покрајинских власти да признају суверенитет Републике Србије, преко смењивања комплетних руководстава у скупштинама покрајине и иницирања више од 130 амандмана на Устав, сукоба унутар врха Републичке владе Србије, где је на изборима победио Слободан Милошевић, Устав из 1974. године укинут је 1990. године. У наредној деценији сукоби су се наставили, да би 24. марта 1999. године започела НАТО агресија и бомбардовање Србије, а делимично и Црне Горе, које се окончало након 78 дана и склопљеног споразума у Куманову. Тада су се повукле српска војска и полиција, као и НАТО и УМНИК. Протерано је око 250.000 Срба, а 2000. године пао је режим Слободана Милошевића, уз финансијску и медијску помоћ Запада.

16 Захтеви Албанаца да у састав њихове територије уђу Приштина, Пећ, Косовска Митровица, Тетово нису услишени, због чега су основали „Комитет за одбрану Косова и северног Епира".

17 Године 1928. Албанија је проглашена краљевином, а Ахмед Зогу је себе сматрао краљем свих Албанаца у оквиру и изван Албаније, што је упућивало на претварање унутрашњег питања у међународно, што ће и бити перманентан узрок кризе, као и сукоба међу народима.

Прогони и насиље над Србима настављени су да би се отела њихова имовина, а они иселили с простора Косова и Метохије. У том насиљу, поред протеривања српског становништва, рушени су им домови, школе, институције, цркве, манастири, српска гробља. У 2005. години Савет безбедности УН дао је зелено светло за почетак преговора о будућности Косова и Метохије.

Током историје многе државе су користиле образовање за подстицање одређеног националног идентитета, при чему су укључивале одређене групе у образовни процес, односно искључивале су друге. Заправо, образовање се може користити и као средство за репресију етничких мањина тако што се негира приступ образовању или образовању на одређеном језику. Такво неједнако поступање према етничким групама од стране држава може да ескалира насилним конфликтима међу етничким групама који могу узроковати сецесију или стварање независне територије (Begu 2015).

У Османском царству, када је усвојен правилник из 1867. године, којим се уређивало питање поседовања некретнина и земљишта странаца, држава више није имала право да контролише образовни систем у страним школама. Након две године, према одредбама правилника који је усвојен на нивоу Министарства образовања, процес отварања школа за немуслимане и странце регулисан је помоћу услова које су морале да задовоље. Дакле, нова школа је могла да се оснује само ако је постојала потреба за њом, и то након анализе бројног стања немуслиманског становништва у одређеном подручју, чињеничног стања у вези са земљиштем, објектом образовне установе, оснивачем и особљем које ће радити у школи. Након задовољења тих услова, од Министарства је могла да се потражује дозвола за оснивање. Немуслиманско становништво је покушало да се окупи под категоријом „османског идентитета", што је узроковало појаву одређених пропуста у процесу спровођења инспекција у школама које су биле у власништву немуслимана и странаца.[18] У извештају који је 1886. године достављен султану Абдул Хамиду Другом наведено је да до тада није примењен ниједан закон који регулише рад тих школа, што је резултат пропуста у раду државних институција.[19] Декретом из 1895. године наложено је немуслиманима власницима основних школа да на трошак државе ангажују најмање једног наставника турског језика. Међутим, тај декрет није спроведен у потпуности. Духовне вође многих немуслиманских заједница су у погледу образовања заузеле заједнички став према Османском царству. Када је Османско царство почело да губи снагу, Руси су стали у заштиту православних Грка, Французи и Немци у заштиту католичких Јермена, Енглези и Американци су штитили

18 Године 1886. основана је прва инспекцијска служба у надлежности Министарства образовања.

19 У Османском царству у том тренутку било је 4.547 школа, од којих 413 у власништву странаца, а 4.049 школа није имало адекватну дозволу.

интересе протестантских Јермена. Након владавине Абдула Хамида Другог земља је била у хаотичном стању, што је посебно дошло до изражаја у области образовања. Стање у установама за средње образовање је било толико лоше да су родитељи ангажовали приватне наставнике или су децу слали у стране школе. У тим школама иницијатива да се уведе као обавезан предмет турски језик није заживела. Након 1908. године, Министарство образовања покренуло је нову иницијативу за успостављање надзора на немуслиманским школама, као и за увођење турског језика у наставни план и програм као обавезног предмета. У периоду општег хаоса изазваног Балканским ратом Османско царство је остало без значајног дела територија, па самим тим и без школа које су биле на том подручју (Gatalo 2015).

Пре 1912. године на територији Косова и Метохије постојале су државне школе на турском језику, као и католичке и православне школе. Посебан статус међу национално-конфесионим школама имале су католичко-арнаутске школе у којима је пружана настава на арнаутском језику[20] и писање латинским, пре свега због заштите Ватикана, који је одобрио Аустроугарској да заштити католике на том подручју. Након балканских ратова, у периоду од 1913 до 1915. године, образовне институције католика и Арнаута несметано су наставиле своје активности. Турске државне школе су званично затворене и уместо њих започеле су рад државне школе на српском језику. У државним школама сви предмети, осим верских, предавани су на српском језику. Припремни предшколски разред уведен је за муслиманску децу да би им се предавао српски језик. За децу муслиманске вероисповести верска настава одвијала се на турском и албанском језику. Како је Аустроугарска владавина на Косову и Метохији кратко трајала (1914–1918), није се догодио „процват“ образовања. Школе Католика, као и Арнаута, функционисале су као и раније. Извори помињу да су у том периоду први пут основане албанске школе, и то само неколико школа. Према студији из 1918–1919, коју је спровела Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, било је неколико школа у којима се писало на албанском. Међутим, ниједна од тих школа није преживела рат. Исти извештај наводи да је постојало и више турских верских школа у којима се верска настава одвијала на арапском и турском. Како су упућивани чести захтеви имама на југу да је неопходно да муслиманска деца имају на располагању школе на турском језику, Министарство просвете је издало специјални циркулар 1919. године којим је забрањено отварање нових турских школа, што није значило да се морају затворити постојеће.[21] Такође, у извештају Министарства се не помињу школе на албанском језику (Dimić 2000).

20 Арнаут је турски етноним који се користи за означавање Албанаца.

21 Циркулар је потписао министар образовања Светозар Прибићевић 23. августа 1920. године. У њему је наређено да престану да раде све недржавне школе од 1. септембра 1920. године.

Краљевина је покушала да допринесе повећању образовања, као и политичкој интеграцији етнички хетерогене области отварањем основних, средњих и виших школа. У ту сврху подигнуто је 486 школских зграда, и успостављено је 100 библиотека. За државу и националне мањине питање школовања и образовања било је једно од одлучујућих питања јер се односило на виталне интересе саме државе, као и народа који су у њој живели. Како је у првој деценији постојања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца образовање регулисано чак помоћу 37 различитих закона и аката, јасно је да је било неопходно да се спроведе образовна и културна интеграција која је требало да се прилагоди новим околностима и да истовремено штити интересе државе. Школе су образовале у духу националног јединства, лојалности краљу, династији Карађорђевић и отаџбини. Таквом образовном политиком требало је да се очувају државни и национални интереси, као и да се реализује ширење државног језика, писмености, да се повећа знање о прошлости, вера у корисне ефекте и неопходност образовања, учења и стицања вештина. У то време такав концепт образовања није се разликовао од концепта образовања других европских земаља (Dimić 2000).

У периоду 1919–1939. године у Југославији дозвољено је образовање само на српскохрватском језику, док су све школе на албанском затворене. У руралним подручјима забележен је најмањи број учесника у процесу образовања. Најугроженија група су биле девојке муслиманске вероисповести. Током Другог светског рата, Косово се придружило Албанији под италијанском окупацијом. У том периоду осниване су основне школе на албанском језику у Приштини, као и средња школа. Након Другог светског рата, Косово је поново постало део Југославије, а Албанци су препознати као национална мањина која се образује у основној школи на матерњем језику, док је средње и више образовање било доступно само на српскохрватском језику. Изменом Устава 1968. године омогућено је албанској мањини образовање на матерњем језику на свим нивоима. Универзитет у Приштини отворен је 1969. године, где су српски и албански језик уживали равноправан положај. У ту сврху склопљен је и споразум с Албанијом да би се увозио наставни материјал за потребе албанских студената. У Универзитету у Приштини 1981. године, од 45.000 студена, 75% чинили су представници етничких Албанаца. Касних седамдесетих и раних осамдесетих економска ситуација се на Косову, као и у Југославији погоршала, а присутност дикриминације на Универзитету ескалирала је масовним протестом и нередима студената 11. марта 1981. године, што је за резултат имало увођење ограничења у образовању ове мањине у смислу окончања споразума између Албније и Косова за размену образовног материјала и увођење српскохрватских књига које су превођене на албански за потребе универзитета. Савезни механизми покушавали су да одрже образовање у идеолошком контексту југословенства, да поврате правну контролу над косовским школама и универзитетом.

То што су Албанци у покрајини Косово одбацили српски курикулум који је усвојило Српско образовно веће изазвало је интервенцију српских полицијских снага и забрану приступа јавним школама. Албанска заједница након тога створила је свој систем образовања који се одвијао у приватним кућама, гаражама. Усвајањем новог курикулума промовисали су албански национални идентитет. Пре деведесетих, на Косову су школе и универзитет биле најважније институције у којима су паралелно егзистирале обе заједнице.

СУПРОСТАВЉЕНЕ ПЕРСПЕКТИВЕ ОБРАЗОВАЊА НА КОСОВУ ДАНАС

У мултиетничкој средини појединци морају да се третирају на исти начин, да имају иста права, без обзира на расу, религију, пол, једнак третман, без обзира на културне и друштвене разлике. Етничка припадност, националност и држављанство само су неки од могућих идентитета самоконцепције појединца који су најрелевантнији за однос грађана и државе. Улога образовања у културолошки различитом друштву важна је за формирање идентитета заснованог на концепту грађанства као идентитета. Косово добро илуструје важну улогу коју су национализам и митови имали у обликовању понашања. Негативни национализам, који је окарактерисао Балкан деведесетих година прошлог века, промовисао је ауторитаризам, нетолерантну политичку културу. Мржња и сегрегација уочавале су се и у сегменту јавног образовања, што је утицало на заједнички образовни систем који је био на снази од Другог светског рата. Од пада комунизма западни Балкан пролази кроз фундаменталне и вишеструке трансформације које су по својој природи сложене и тешко их је објаснити једним моделом или парадигмом. У тој сложеној трансформацији, у којој се паралелно одвијају демократизација и транзиција заједно с изградњом државе и европским интегарацијама, обично се јавља измењена слика региона (Kastrati 2016).

Након рата 1998–1999. године, постоје два паралелна образовна система на Косову. У српској заједници образовање се одвија на српском језику. Школска управа српског минстарства образовања надгледа рад образовних институција на српском језику на територији Косова. Образовање се одвија према наставним плановима и програмима Републике Србије, као и с уџбеницима који долазе директно из Републике. Паралелно са српским образовањем функционише и образовање којим управља Министарство просвете Републике Косово. Према закону, основно и средње образовање на Косову је бесплатно и финансира се из буџета Косова, односно из буџета Републике Србије. Болоњски процес примењују и Косово и Србија, као и одговарајући стандард квалитета високог образовања. Појединачни системи расли су паралелно током последњих година овог века, укључујући ту и поделу институција и образовних установа.

Мањине на Косову имају право да се образују на свом матерњем језику, и то почевши од предшколских установа, преко основних школа, средњих школа до универзитета. Турци, Бошњаци, Ашкалије, Египћани и део Горанаца, дакле ђаци ових етничких заједница, похађају наставу према плану и програму Министарства за образовање, науку и технологију Косова. Наставни планови и програми реализују се на албанском, бошњачком[22] и турском[23] језику, при чему су план и програм на бошњачком и турском језику прилагођени у односу на матерњи језик, историју, ликовну и музичку културу ради очувања етничког идентитета мањинских заједница које слушају наставу на тим језицима. Део Рома који живе у српским енклавама образује се према српском наставном плану и програму, односно део Рома који живи у местима где је албанско становништво образује се према наставном плану и програму Косова. Један део ромске популације слуша наставу и на бошњачком језику. Ашкалије и Египћани похађају наставу на албанском језику, јер је то њихов матерњи језик. Након основног и средњег образовања обезбеђене су студије на турском, албанском, бошњачком, а разликује се од факултета до факултета по заступљености језика на којима се одвија настава. У делу Косова где су Албанци мањина, као у Звечану, Зубин Потоку, Лепосавићу, северном делу Митровице, општини Штрпце, у школу иду одвојено од српских ђака, и то по наставном плану и програму Министарства за образовање, науку и технологију Косова и наставу похађају на албанском.[24] Образовање под управом Министарства Косова започиње систем предшколског образовања који је подељен на три нивоа, према годинама старости деце, вртић за децу 1–2 године, 3–4 године, и припремни за децу од 5 година. Законом о основном и средњем образовању основно образовање 1–5 разреда, и ниско средње образовање 6–9 разреда, које обухвата децу 12–15 година је обавезно и бесплатно. Обавезно образовање почиње када дете достигне старост од шест година. Високо средње образовање организовано је као опште

22 Пре оружаног сукоба на Косову Бошњаци су похађали наставу у основним и средњим школама и факултетима на српском језику. По доласку међународних снага на Косово 1999. године, родитељи бошњака написали су петицију тадашњем надлежном органу за образовање да се њихова деца школују убудуће на бошњачком језику, што им је омогућено већ у октобру 1999. године одлуком Министарства за образовање, науку и технологију Косова. Од 2002. године отварају се факултети где могу да студирају на бошњачком језику. Највећи број ученика бошњака је у Приштини, Митровици, Пећи, Призрену, Драгашу.

23 На Косову највећи број припадника турске мањине живи у општинама Призрен и Гњилане и похађа наставу у 11 основних и средњих школа (гимназија, техничка, економска, медицинска школа) на турском језику. Постоје и четири предшколске установе у којима се одвија настава на турском језику. На Учитељском факултету у Призрену и на Одељењу за турски језик и оријенталистику на Универзитету у Приштини Турци могу да добију високо образовање на свом језику.

24 http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/izvestaji/Praksa-implementacije-Zakona-upotrebi-jezika.pdf

и стручно образовање у трајању од три или четири године, што зависи од образовних програма које је Министарство одобрило и на добровољној је основи. Постоји и специјално образовање намењено деци с посебним потребама. Високо образовање доступно је на приватним факултетима и државном универзитету за стицање факултетске, мастер дипломе, као и дипломе доктора наука. Процену квалитета образовања прати Косовска акредитациона агенција коју је основало Министарство просвете, науке и технологије Косова, а у складу с косовским законом о високом образовању.

Према наставном плану и програму које је одобрило Министарство просвете, науке и технолошког развоја, настава се одвија у делу Косова где је српско становништво. Предуниверзитетско образовање обухвата предшколско васпитање и образовање, основно образовање и васпитање и средње образовање и васпитање. Предшколско образовање и васпитање подразумева васпитање и образовање деце предшколског узраста, односно узраста од шест месеци до поласка у основну школу. Припремни предшколски програм остварује се као програм припреме за полазак у школу у трајању од четири сата дневно у периоду од девет месеци и одвија се у предшколским установама. Основно образовање и васпитање је обавезно и траје осам година, остварује се у два образовно-васпитна циклуса, 1–4 и 5–8 разреда. Средње образовање и васпитање одвија се у средњим школама у којима се реализује школски програм општег, стручног, или уметничког образовања. Делатност високог образовања остварује се кроз академске и струковне студије на основу акредитованих студијских програма за стицање високог образовања. Део система образовања Републике Србије је и образовање одраслих, које се остварује као формално образовање, неформално образовање и информално учење.

На преговорима одржаним у Бриселу 2016. године потврђен је постигнути споразум о међусобном признавању диплома, који обухвата признавање свих степена диплома, од основне школе до доктората.[25]

ЗАКЉУЧАК

У Османском царству на Европској територији покрајина Косово била је изузетно важна. У прилог томе говоре нам образовне организације које су оснивane на том подручју крајем 19. и почетком 20. века. У периоду 1876–1903. године на Косову је основано 380 сибијских и основних школа, да би бројка од 500 школа била достигнута 1905. године. У том периоду постојало је више од 20 средњих школа, као и школа за девојчице, две високе (више) школе,

25 Договор је постигнут 2011. године, а нови споразум 29. септембра 2015. године (Koordinaciono telo 2013). Видети више на: http://www.kt.gov.rs/sr/news/arhiva-vesti/informacija-o-proceduri-priznavanja-diploma-stecenih-na-univerzitetima-sa-teritorije-ap-kosovo-i-metohija/

као и 17 немуслиманских школа. Скопска гимназија имала је изванредан наставни план и програм, укључујући ту и изучавање пет страних језика, висококвалитетно образовно наставно особље. Након периода уставних реформи (танзимата) године 1839. немуслимани су стекли право да похађају османске високошколске установе да би се касније укључивали у државну службу.

У Османском царству, због слабе интервенције Министарства образовања, неспровођења адекватне контроле у школама које су држали страни мисионари и образовали децу из књига из својих земаља, за коначан исход имале су побуне које су на крају и означиле крај Османском царству на тим територијама. Школе које су основали представници страних заједница, мисионари, уместо да допринесу образовању и науци у Османском царству, својим радом стварале су нове политичке идеологије које су допринеле његовом паду. Са балканским ратовима 1912–1913. Османско царство изгубило је део територије, па су самим тим и многе школе остале изван његове надлежности. Дозвола за образовање на локалном језику из 1913. године била је услов да се у школски програм уведе и турски језик. Међутим, над овим школама механизам контроле није успостављен све до Првог светског рата, па се ни образовни систем није мењао.

У школама које нису биле турске, турски језик је често био само изборни језик јер наставници нису имали довољно знања, а постојао је и проблем с уџбеницима који нису били довољно квалитетни. Често ни Турци нису дозвољавали да њихова деца из тих разлога похађају наставу. У периоду Абдула Хамида Другог често су превођени европски уџбеници за часове читања. Фокус деце приликом едукације усмераван је на земље из којих су били оснивачи школа. У таквој образовној средини тешко је било пробудити код деце свест о националном идентитету, посебно ако се узме у обзир чињеница да су многе стране школе намерно запостављале турски језик. Декретом из 1895. године у основним школама у власништву немуслимана, о трошку државе требало је да се ангажује наставник турског језика, који није спроведен у потпуности због заједничког става немуслимана и странаца, а што је за последицу након владавине Абдула Хамида Другог имало хаотично стање земље у погледу унутрашњих питања, посебно у домену образовања.

У периоду након убиства краља Александра Србија је постала средиште јужнословенског покрета под покровитељством Русије, док је анексија Босне и Херцеговине 1908. године дала снажан подстрек (српском национализму) за уједињење цркве, школе, штампе, књижевности. Након балканских ратова 1912–1913. године Србија је проширила своју територију и увећала становништво.

По окончању Првог светског рата нестала су четири царства: османско, аустроугарско, немачко, руско, па се самим тим променила и политичка карта Европе и створене су независне националне државе.

Видовданским уставом Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, настава у целој земљи је постала државна, почивала је на истој основи, прилагођавана је средини којој је намењена. Све школе морале су да дају морално васпитање и да развијају државну свест у духу народног јединства и верске трпељивости. Основна настава је била државна, општа и обавезна, док се верска одвијала по жељи родитеља, старалаца, по вероисповести, у складу с њиховим верским начелима. Стручне школе су отваране према потребама занимања а универзитетска настава је била слободна.

Како је по завршетку Првог светског рата Косово припало новоствореној Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, успостављене су школе на српском језику. Између два светска рата, а и након Другог светског рата, заједнички образовни систем имао је утицаја на стварање напетости међу генерацијама различитих етничких група. Историјски посматрано, школски програм дизајниран изван простора Косова није пружао могућност учења који би створио толерантну политичку културу. Косово је званично признато као аутономна покрајина Републике Србије 1963. године, када су се догодиле и промене у образовном систему. Значајно право да се развијају мањине дато је Уставом из 1974. године, када је Југославија дозволила да мањине имају право да користе свој језик и писмо. Те позитивне промене у образовној политици, која је дозволила развој културе, ипак нису утицале на умањење осећаја репресивности и неједнаког третмана, што је касније ескалирало протестима студената, као и захтевима за стварање републике на основу бројности албанског становништва. Мере које је предузела Србија, битка за повратак српског образовања на простор Косова ојачала је национални идентитет Албанаца потпомогнутих кадровима школованим у иностранству, најчешће на каирском универзитету Ал Азхар, који су у потпуности преузели наставни процес, и продубила је разлике између две етничке групе.

Једнострано проглашење независности Косова 2008. године, чији Устав гарантује право мањинама на јавно образовање на свом језику, као и егзистирање српског образовног система у општинама с већинским српским становништвом, слика је паралелног образовног система који се самостално развијају. Одвојени образовни системи не пружају простор за интеракцију и помирење две етничке групе. Продубљивање разлика и погоршање односа између две етничке групе може да води чак и насилном сукобу. У мултикултуралном друштву интеркултурално разумевање је веома важно развијати и путем дијалога који се може промовисати и кроз образовне установе, уз препознавање културних посебности друге стране, као и сучељавањем различитих перспектива за припаднике заједнице на истом простору. Историја образовне политике говори нам да образовање може да буде моћан алат у спречавању и неговању мултикултуралних вредности, као и да у исто време буде како део проблема, тако и део решења.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Barišić 2007: Srđan Barišić. „Školstvo Islamske zajednice: između tradicije i modernizacije". U: *Islam na balkanskoj vetrometini.* <http://www.academia.edu/18116860/Skolstvo_Islamske_zajednice_izmedju_tradicije_i_modernizacije>. [23. 4. 2018].

Begu 2015: Edona Begu. *Ethnicity and Education: Kosovo's case*. <http://studylib.net/doc/7094841/ethnicity-and-education--kosovo-s-case>. [20. 4. 2018].

Birbudak-Akbaba 2013: Togay S. Birbudak, B. Akbaba. „Education life in the Kosovo province in the early part of twentieth century". *International Journal of Academic Research*, Part B. < http://www.tsbirbudak.com/wp-content/uploads/2015/11/Education-Life-in-The-Kosovo-Province-in-the-Early-Part-of-Twentieth-Century.pdf>. [11. 4. 2018].

Dimić 2000: Ljubodrag Dimić. "Facts And Interpretations of Education and Everyday Terror". (Noel Malcolm. *Kosovo: A Short History*. New York: New York University Press, 1999, 492 str.). <http://kosovo.net/nmalk8.html>. [10. 4. 2018].

Donald-Dearden 2005: Mc Donald, F., Dearden, S. „Europian Economic Integration". *Financial Times*. Prentice Hall.

Fond za humanitarno pravo. *Praksa implementacije Zakona o upotrebi jezika.* <http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/izvestaji/Praksa-implementacije-Zakona-upotrebi-jezika.pdf> [1. 4. 2018].

Gatalo 2015: Haris Gatalo. „Obrazovni sistem jedne imperije: Strane škole u Osmanskom carstvu". *Novo vrijeme.* 29. januar 2015. <http://novovrijeme.ba/obrazovni-sistem-jedne-imperije-strane-skole-u-osmanskom-carstvu/> [7. 4. 2018.].

İhsanoğlu: Ekmeleddin Ihsanoğlu. *Science in the Ottoman Empire*. <http://www.politikadergisi.com/sites/default/files/kutuphane/science_in_the_ottoman_empire_-_politikadergisi.com_.pdf >. [7. 4. 2018].

Kastrati 2016: Ardian Kastrati. „The Role of Education for Identity Formation Among Albanians and Serbs of Kosovo: the Application of the Difference-Blinded Approach for Establishing Citizenship Regime in a Multi-Cultural Society". *EJSER European Journal of Social Sciences Education and Research Articles*, vol. 6. <https://econpapers.repec.org/article/eurejserj/235.html>. [20. 4. 2018].

Köni 2013: Hakan Köni. „Politics of Religion and Secularism in the Ottoman Empire; 14th to 20th century: A Study". *International Journal of Research In Social Sciences*, May 2013. Vol. 2, No.1 <http://ijsk.org/uploads/3/1/1/7/3117743/v2i102_political_science.pdf>. [11. 4. 2018].

Koordinaciono telo 2013: Koordinaciono telo Vlade Republike Srbije za opštine Preševo, Bujanovac i Medveđa: *Informacija o proceduri priznavanja diploma stečenih na univerzitetima sa teritorije AP Kosovo i Metohija.* <http://www.kt.gov.rs/sr/news/arhiva-vesti/informacija-o-proceduri-priznavanja-diploma-stecenih-na-univerzitetima-sa-teritorije-ap-kosovo-i-metohija/>. [28. 4. 2018].

Necati 2010: Demir Necati. „Education in Kosovo among 1877–1912 according to Prime Ministry Ottoman Archives". *Zeitschrift für die Welt der Türken.* 2. <https://www.researchgate.net/publication/49593293_EDUCATION_IN_KOSOVO_AMONG_1877-1912_ACCORDING_TO_THE_PRIME_MINISTRY_OTTOMAN_ARCHIVES>. [1. 4. 2018].

Ljiljana M. TEŠMANOVIĆ
Siniša R. DOSTIĆ

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF EDUCATION IN THE TERRITORY OF KOSOVO AND METOHIA IN THE PAST AND TODAY

Summary

This work gives a short review of the development of education in the territory of Kosovo since the period of the Ottoman Empire. Different schools as well as syllabus and curriculum have contributed to the understanding and acceptance of national identities of various people who lived or still live in that territory. Century-long conflicts in their struggle for the territory, together with their religion, have created a multicultural society which still shows signs of intolerance due to different interpretations of history and perception of the first settlers of this territory. Just as with any other ethnic conflicts, the truth is never unilateral. The territory of Kosovo has faced numerous challenges for centuries, with education being only one of them. During the Ottoman Empire rule in the territory of Kosovo there were educational institutions in which non-Muslims were taught in their own language and religion so that after the Tanzimat period they could be entitled to attend Ottoman high schools and be included in the civil service. After the Balkan wars, the Ottoman Empire lost part of its territories, which changed the map of the Balkans of the time by creating national states as well as the national system of education. After the First World War, Kosovo became part of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes where schools in the Serbian language were introduced, while after the Second World War the common system of education was established. The Constitution from 1974 granted the minorities the right to use their own languages and alphabets. Positive changes in the educational policy did not alleviate the feeling of unequal treatment of the Albanian people, which will escalate in the student protests and requests for the establishment of the republic due to the larger number of inhabitants of Albanian nationality. Since the declaration of Kosovo independence in 2008, two separate systems of education have been applied. In the past few years the dialogue between Serbia and Kosovo, the work on the accession to the community of the European nations, building relations of mutual respect based on the non-discrimination principle have been more significant than the education issue, which has become highly politicised. Although ethnic and national identities play an important role in the political behaviour of a nation, education should be the foundation for building social prosperity and political stability. In the multicultural environment it is very important to develop intercultural understanding through dialogue which may also be promoted by educational institutions recognising specific cultural features of the other side, as well as confronting different perspectives for the members of the community in the same territory.

Key words: education, Kosovo, the Ottoman Empire, the Republic of Serbia.

Рад је предат 16. маја 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 373.3(497.115)"1913/2017"

Оригинални научни рад

*Петар Ђ. РАЈЧЕВИЋ**
Универзитет у Приштини, Учитељски факултет у Призрену / Лепосавићу

ОСНОВНА ШКОЛА „БАНОВИЋ СТРАХИЊА" БАЊСКА

Апстракт: У прошлим временима (XIX век) говорило се да без учитеља нема ни попечитеља. Његов рад доводи се у везу са основном школом која обухвата највећи проценат младе популације у односу на све касније степене школовања. То правило важи и за рад основне школе у Бањској, о којој је реч у овом раду. Ово историјски познато место по манастиру Бањска, њеном градитељу краљу Милутину, његовој мајци Јелени Анжујској и два века дугој слави светих Немањића у средњовековној Србији, баштини традицију бриге о школи и схватању њеног значаја за људе. Образовање се овде манифестовало кроз хумани рад, доношење, преписивање, упознавање и поштовање правних докумената, читање књига религијског садржаја, градитељство, поезију, црквено сликарство, медицинске записе и слично. Вук Стефановић Караџић сачувао је траг о Бањској и Бановић Страхињи у једној од епских народних песама. Од 1994. године основна школа у Бањској носи име Бановић Страхиње. Данас се настава одвија у савременој згради поред речице Бањске на улазу у насеље. Запошљава стручан кадар и иде укорак са савременим тенденцијама у начину рада. Набавља се и употребљавају у настави најсавременија технологија и уређаји и примењују најновија научно проверена достигнућа.

Кључне речи: основна школа, Манастир Бањска, Бањска, Бановић Страхиња, наставни рад.

УВОД

„Помало је такијех јунака,
Ка' што бјеше Страхинићу бане."

Судбину народа у свим временима делиле су и његове институције. Такав је случај и са основним школама на северном делу Косова, од којих се овог пута говори о основној школи у месту Бањска. Значајна историјска збивања утицала су и остављала траг и на рад школе, књиге, писмености и културног израза. Основна школа у Бањској основана је 1913. године, после ослобођења овог дела земље од вишевековне турске власти, незаинтересоване за економски

* ванредни професор, petar.rajcevic@pr.ac.rs

напредак и културни развој српског народа. Први учитељи основне школе у Бањској били су Лазар Васић и његова жена Достана. Због Првог светског рата школа није радила у периоду од 1914. до 1918. године. Године 1925. изграђена је нова школска зграда, у којој је радио и становао учитељ Ђорђе Божовић. Ни за време Другог светског рата школа није имала потребне услове за рад. Најпре, није имала први и основни услов – слободу. Године 1959. четворогодишња школа у Бањској прерасла је у осмогодишњу школу; том приликом додељен јој је назив „Светозар Марковић". Стара школска зграда налазила се испод (преко пута) конака манастира Бањска. Изградња нове школске зграде у којој се и данас (2017. године) изводи настава почела је 1967. године. Од 1994. године школа у Бањској носи назив „Бановић Страхиња".

ДЕФИНИСАЊЕ ОСНОВНИХ ПОЈМОВА

На почетку рада потребно је дефинисати следеће основне појмове: основна школа, Манастир Бањска, Бањска, Бановић Страхиња, наставни рад.

Значај школе у Србији схваћен је још у средњем веку у потпуној равноправности са значајем цркве. Поуздано се зна да је краљица Јелена Анжујска (жена краља Уроша) основала и успешно руководила школом за девојчице. Постојање закона подразумевало је писменост. Ни успон на свим осталим подручјима није могао бити замислив без писмених и образованих људи у моћној држави славних Немањића. „Ако се не буду украшавале школе и буду ниже од цркава, зар ће се цркве онда украсити ученима?" (Вукићевић 2006: 39). Од учитеља се очекивало да уче децу од свег срца и да размишљају о њима. Милостивост учитеља према деци изражавана је на тај начин да им понекад поклоне крстић или иконицу како би мотивисали децу да долазе к њима ради учења. „Када иду у цркву за време молитве, прво да се деца скупе сва учитељу у училиште и тако сва редом по два и два да иду у цркву и учитељ с њима, као пастир са стадом својим. Ако учења не буде, шта је корист царству? Јер сваки човек који не уме читати Св. Писмо сличан је скоту" (Вукићевић 2006: 40). Писменост је, у њеном почетном раздобљу, требало да послужи познавању, разумевању и ширењу вере у народу. Касније су се наставни садржаји проширивали.

Свети мученик Доситеј Васић у једној поуци и благослову пастви каже: „Покажите ми: цркву и школу. По цркви ћу познати јесте ли синови царства небеснога, деца Божја. По школи – волите ли народ свој у омладини, припремате ли генерације нацији својој у правилном изграђивању и да ли је и како васпитавате" (Перовић, 2016: 22). О томе свети Јустин Ћелијски каже слично: „школа је друга половина срца Богочовекова, а Црква је прва" (Поповић, 2016: 125). У Бањској је присутна брига и о цркви и о школи – како данас, тако и у прошлости.

Основна школа (Grundschule, Volksschule; начална школа) посматра се као главни носилац дела општег васпитања и образовања нације. С обзиром на територијалну распоређеност и организованост, основне школе могу бити централне, подручне и сл. Централне основне школе настају онда када се наша основна школа од четворогодишње почиње да развија у осмогодишњу основну школу. Основно школовање у Србији је обавезно.

Манастир Бањска на северном делу Косова и Метохије са црквом посвећеном Светом архиђакону Стефану сазидан је између 1313. и 1317. године у центру српске државе. Задужбина је српског краља Стефана Уроша II Милутина. Његов положај, као и посед делом се налазио на рудоносној планини Рогозни. Манастир је убирао приходе од земљорадничких села, али је у поседу имао и руднике сребра, злата, олова.... „У повељи је први пут поменут и рудник гвожђа Глуха Вас, касније забележен као Глухавица“ (Зарковић, 2007: 77). Значајни приходи од рударске производње и трговине омогућили су брзу изградњу манастирског комплекса. Ову цркву краљ Милутин наменио је себи за гробну цркву. У њој је најпре и био сахрањен. „У биографији краља Милутина стоји да се краљ око изградње цркве саветовао са мајком (Јеленом) и братом (Драгутином), а да је старање и надзор над подизањем задужбине поверио Данилу II, тада игуману бањском, касније Архиепископу.“ (Задужбине Косова и Метохије, 2016: 77). После Косовске битке 1389. године његово тело је пренето у Трепчу, а потом, 1460. године, у бугарски град Софију, где се и сада налази. У цркви је, између осталог, постојала и библиотека. Почетком 15. века пожар је прогутао књиге које су се ту налазиле. Запис о томе једна је од потврда о манастирима као културним и просветним центрима у средњем веку. „И Бањска је, страдајући кроз своју седмовековну историју, прошла голготу заједно са Христом, била насилно претварана у џамију, разарана, пустошена. Али је остала Христова и са Христом, увек спремна да се стави у службу онога циља који јој је намењен, у складу са осведоченим еванђелским начелом – уколико веће страдање претходи, утолико већа слава следује“ (Симеон, 2007: 77). Манастир је 11. августа 2013. године прославио 7 векова постојања. Данас је то жив манастир у којем се одвија стални процес обнове, заштите и украшавања. Чине се напори да се економски осамостали, издржава и даље развија.

О постојању значајних књига из четрнаестог века сачувани су писани трагови. У *Старим српским записима и натписима за 1351. годину* помиње се „грешни Мартинијан писац књиге *Триод посни* за игумана Јефтимија у Бањској“[1] (Стојановић, 1982: 37). За следећу, 1352. годину наводи се ново дело, *молитвеник*. „Син молебник светаго краља Уроша и светаго Стефана и светаго монастира Бањске [...]“ (Стојановић, 1982: 38).

1 Књига је писана на пергаменту. Има 179 листова. Димензије: 315 x 210 mm. Берлин СБ, 27.

У националној библиотеци у Паризу постоји *Минеј* са записом монаха Антонија о томе да је дом Св. Стефана спаљен и да су књиге гореле. Из средине XIV века је и *Четворојеванђеље*, писано на пергаменту и папиру – 144 листа.[2] Познат је и *Служебник* из XIV века. Поред служби Светог Јована Златоуста и Светог Василија Великог, сачувана је и прећеосвећена литургија „Цар наш" – писар Атанасије[3]. Дакле, не само да постоји писменост и потреба за књигом у то време, него се стварају културна дела непроцењиве вредности. Јасно је, притом, да је много тога нестало заувек али ипак оно што је преостало (књиге, фреске, накит, грађевине...) говори о души и чежњама, о величини српског човека тога времена и његовим идеалима.

Слика 1. Архиепископ Данило II

У манастиру Бањска боравио је веома учени Свети Данило II. Под његовим надзором зидани су манастир Дечани и манастир Бањска. Написао је више житија и других дела: *Житије краљице* Јелене (1317), *Житије краља Драгутина* (1320/1330), *Житије краља Милутина* (1324), *Житије архиепископа Арсенија I, Житије архиепископа Јоаникија* и *Житије архиепископа Јевстатија I* , сва три дела између 1324. и 1327. године. Написао је и *Службу архиепископу Арсенију* и *Службу Архиепископу Јевстатију*, обе пре 1324. године. Одбор Српске академије наука и уметности уврстио је архиепископа Данила II крајем 20. века међу имена 100 најзнаменитијих Срба свих времена.

Бањска је познато насеље у општини Звечан на Косову и Метохији. Удаљена је 12 километара северно од Звечана и 4 километра од магистралног пута Косовска Митровица – Рашка – Краљево. Данашња територија насеља Бањска помиње се још у доба Римљана у I веку пре нове ере. Већ у то време Римљани су користили термоминералне изворе у лековите сврхе. Византијски извори и каснија археолошка истраживања потврђују присуство словенског становништва од VI и VII века па све до краја средњег века.

У својој прошлости Бањска је често мењала свој статус. Била је варошица, град, село. До 1956. године била је општина у саставу Звечанског среза за насеља: Бањска, Бањска Река, Бањски Суви До, Бресница, Валач, Вилиште, Грижани, Извори, Јанков Поток, Јошевик, Каменица, Кула, Липовица,

2 Његове димензије су: 282 x 182 mm. Чува се у Београду, УБ (Универзитетска библиотека) РС 6.

3 Београд УБ Ћор. 7.

Ловац, Лизиште, Локва, Меки До, Ораовица, Рудине (из данашње општине Звечан) и насеља Војмислиће, Жареви, Јунаке, Козарево, Паруци и Шипово из данашње општине Зубин Поток. Делови општине западно од Бреснице (Жеровница, Банов До, Локва, Липовица, Рујиште, Козарево и друга насеља) тада се припајају општини Косовска Митровица, а Бањска остаје са месном канцеларијом и добија статус села. Од тада почиње да стагнира у сваком погледу. Године 1948. Бањска је имала 81 становника, 1953. године 129 становника, 1961. године 253 становника, 1971. године 308 становника, 1981. године 355 становника, 1991. године 331 становника, 2011. године 465 становника.

За Бановић Страхињу се у песми каже:

„Нетко бјеше Страхинићу бане,
Бјеше бане у маленој Бањској,
У маленој Бањској крај Косова,
Да такога не има сокола.“

У народној песми о Бановић Страхињи говори се „како је у време боја косовскога, пре самог боја, Бањска похарана и попаљена. Песма пева да је Бановић Страхиња био из ’малене Бањске крај Косова’[...]“ (Никчевић, 2011: 60). За страдање Бањске сазнаје у Крушевцу из писма које му је послала мајка.

Бановић Страхиња (Страхињић Бан) увек се тумачи као јунак великог чојства. Историјски је непозната личност. По неким тумачењима, народна поезија је у његовом лику сачувала сећање на зетског феудалца Ђурђа Стратимировића Балшића (1386–1404).

Истоимена песма („Бановић Страхиња“) једна је од најпознатијих народних епских песама и говори о овом јунака, српском властелину и витезу, коме је Турчин Влах Алија отео жену. У њој је обрађена позната епска тема о ограбљеној жени. Основни мотив песме заснован је на контрасту између традиционалног и људског.

„Шуре моје, девет Југовића!
Шта се, браћо, данас обрукасте?
На кога сте ноже потргнули?
Кад сте, браћо, ви таки јунаци,
Камо ножи, камо ваше сабље,
Те не бисте са мном на Косову.
Да чините с Турцима јунаштво,
Десити се мене у невољи?“

Лик Бановић Страхиње је уметнички успешан (усамљени јунак, сâм језди кроз Голеш планину у пратњи верног пса Карамана), а супротстављен је нејуначким поступцима Југовића.

Слика 2. и 3. Бановић Страхиња

Наставни рад је појам под којим се разуме најорганизованија (институционална) делатност за спровођење васпитања и образовања. Наставни рад је исто што и васпитно-образовни рад. Подразумева постојање ученика, учитеља и наставних садржаја (наставних програма) као минимума без којих је незамислив.

ТРАДИЦИЈА, САВРЕМЕНИ РАД И ЗНАЧАЈ ШКОЛЕ У БАЊСКОЈ

Основна школа „Бановић Страхиња“ у Бањској има дугу и богату традицију васпитно-образовног рада. Као прва српска четворогодишња школа на овим просторима, решењем Министарства просвете Краљевине Србије основана је 1913. године. „На предлог школског надзорника Славољуба Панића, Министарство просвете Краљевине Србије 1913. године доноси решење о оснивању прве српске школе у Бањској. За прве учитеље постављају учитеља Васић Лазара и његову супругу Достану“ (Елаборат, 2006: 2). У то време школа је имала два одељења првог разреда са 59 ученика узраста 10–16 година старости и то искључиво мушких. Рад са ученицима једног одељења отпочет је у бившем турском „мејтепу“, сграђеном уз манастир. Рад са другим одељењем отпочео је у Старом хотелу. Наредне школске године 1914/1915. остају исти учитељи који су радили са два разреда. У првом и другом разреду било је око 70 ученика.

Јула 1914. године започео је Први светски рат, завладала је епидемија тифуса па је школа била затворена неколико месеци. „До почетка Првог светског рата проценат оних који су редовно похађали школу кретао се испод 50%, што је [...] значајно успоравало модернизацијски процес“ (Ђуровић, 2003: 154). У јесен 1915. године Србију су напале удружене снаге Аустроугарске, Немачке и Бугарске војске. Србија је окупирана. Из тих разлога школа није отпочела са радом све до октобра 1918. године.

Због повећања броја ученика и недостатка простора, тадашњи учитељ Ђорђе Божовић, заједно са Школским одбором и уз помоћ Министра просвете Краљевине Србије Светозара Прибичевића 1924. године отпочиње изградњу нове школске зграде. Рад у новој школи која је имала две учионице, канцеларију, један ходник и стан за учитеља отпочео је 1925. године.

За време Другог светског рата школа није радила. Почиње са радом 1945. године уписујући ученике узраста од 7–16 година старости. Године 1959. четвороразредна школа одлуком СО-е Бањска прераста у осмогодишњу школу и добија име „Светозар Марковић“. Школа од тада ради до данашњих дана. Стара школска зграда налазила се преко пута манастира. Због повећања броја ученика одлуком СО-е Косовска Митровица почела је 1967. године изградња нове школске зграде.

Слика 4. Прилаз Основној школи „Бановић Страхиња“ Бањска

Нова зграда са укупно 1980 m^2 корисне површине, у којој се данас изводи настава, у функцији је од 1976/77. године. Изграђена је на јако лошој конфигурацији терена. Често је изложена опасностима од поплава и наноса у време временских непогода од јачих атмосферских падавина и надоласка речице Бањске која протиче у непосредној близини зграде. Школа нема ограђено школско двориште. Данашњи назив „Бановић Страхиња“ на основу решења СО-е Звечан школа је добила 1994. године.

У свом саставу школа је имала издвојено одељење у Рудинама од школске 1950/51. године. Настава се изводила до четвртог разреда. Школске 2004/2005. године школа је затворена, јер у насељу више није било ученика. Данас (2017. године) настава се изводи само у школској згради у Бањској.

Школа располаже простором који се састоји од 10 учионица површине 60 m^2, које су у добром стању. Окречене су и опремљене потребним

учионичким инвентаром. Осим учионица, школа поседује кабинете за извођење наставе физике, биологије и хемије, информатике и рачунарства, музичке културе. Има и радионицу за техничко образовање, салу за физичко васпитање, спортски терен у школском дворишту, радионицу домара школе, потребан број канцеларија и друго. У згради се налази и школска библиотека са фондом од приближно 5000 књига, углавном школске лектире, стручне литературе за наставнике и других подручја.

Школа поседује сопствену котларницу и инсталацију система централног грејања на чврста горива. Урађена је санација мокрих чворова. Дотрајали школски инвентар замењен је новим.

Једна просторија уступљена је за предшколско васпитање и образовање у организацији дечјег вртића „Лане“ из Звечана. Стално се набављају нова наставна средства и остала потребна опрема. Води се брига о перманентном стручном усавршавању наставника, стручних сарадника и осталих радника школе путем семинара и предавања.

У протеклим деценијама школа у Бањској, осим по својој примарној функцији – васпитању и образовању младих, значајна је и по учешћу у описмењавању одраслих становника места и околине. Ништа мањи њен допринос није ни у оживљавању и развоју фолклора, спортских, драмских, хорских и других делатности. Културно-забавни и спортски живот скоро да и не постоји нити за то, у овом тренутку, има услова. Школа је једина институција у којој се повремено организују културно-забавне и спортске манифестације приликом школских свечаности и празника. У новије време успостављена је сарадња са школама у Републици Српској где деца извесно време одлазе и бораве у породицама ученика, својих вршњака из те средине. Размишља се, такође, о успостављању сарадње са другим основним школама које носе име Бановић Страхиње.

Сви бивши ђаци ове школе памте се као вредни, честити и поштени људи. Радили су и истицали се у многим делатностима. Овом приликом могуће је присетити се само неких од њих. Богослав Радосављевић (06. 05. 1944–14. 02. 2002) познати је академски сликар овог краја. Југослав Костић (рођен 13. 02. 1939. у селу Рудине) основну школу завршио је у Бањској. Био је члан председништва СФРЈ. Скупштина општине Звечан прогласила га је за свог почасног грађанина. Милија Милосављевић оснивач је и једини власник компаније Ктитор која је већ скоро три деценије једна од водећих на тржишту Србије по обиму производње и продаје канцеларијског намештаја.

Школа поседује пољопривредно земљиште и то: шума 1,38 h, пашњак 0,23 h, воћњак 0,65 h и зграде. Нова школска зграда располаже површином од 1980 m^2 и школским двориштем у површини 58,41 ари. Стара школа има 150 m^2 корисне површине и школско двориште од 28,72 ара. Школска зграда

у бившем издвојеном одељењу у Рудинама има 100 m² корисне површине и двориште од 40 ари. Основна школа у Бањској располаже укупном површином учионица од 1002 m², кабинетом за биологију и хемију 30 m², библиотеком 25 m², кабинетом за информатику површине 35 m², кабинетом за музичку културу 63 m², зборницом за наставнике 63 m², просторијом педагога 15 m², просторијом за администрацију 15 m², канцеларијом за директора 15 m², радионицом за техничко образовање 57 m², радионицом 6 m², салом 120 m², холовима и ходницима 433 m², салом за физичко васпитање 185 m², туш кабином и мокрим чворовима 100 m².

Сви кабинети добро су опремљени потребном опремом и прибором за несметан васпитно-образовни рад. Од обавезних ваннаставних активности у школи се одвијају: додатна настава, допунска настава, припремна настава, изборна настава. Ученици имају велик избор секција у које могу да се укључе. То су литерарна секција, рецитаторска, фолклорна, драмска, саобраћајна, ликовна, клуб младих техничара, хортикултура. У оквиру науке младима: млади математичари, млади физичари, млади хемичари, млади биолози, млади историчари и млади географи. У школи постоје ученичке организације: Дечји савез, Подмладак црвеног крста, Покрет горана и Спортско друштво. Организован је и производни и други друштвенокористан рад. Према календару рада школе организују се и обавезне екскурзије. Њихова непроцењива вредност је у повезивању теорије са пратичним радом.

Директори основне школе у Бањској, између осталих, били су Исаило Касаловић, Миро Јакшић, Миленко Луковић (од 1996. до 2013). Дужност директора школе у Бањској од 2013. године до данас обавља Драган Лазаревић, професор физичког васпитања. Педагог је Јасмина Антић.

Табела 1. Стручна спрема запослених радника школе

	VII	VI	V	IV	III	II	I
Органи управљања (директор, помоћник директора)	1						
Наставници (предметна настава)	11	3					
Учитељи (разредна настава)	1		1				
Стручни сарадници (педагог, психолог, библиотекар)	1						
Администрација (секретар, шеф рачуноводства)	1			1			
Техничко особље (домар, стражар, курир)					1	1	6
УКУПНО	15	3	1	1	1	1	6

Неки од укупно 28 у табели наведених радника (пре свега наставници предметне наставе) ангажовани су само на пола радног времена. Преостали део норме реализују у другим оближњим основним школама.

Школске 2015/2016. године наставу је похађало и са успехом завршило 46 ученика. Постигнути резултати видљиви су из табеле која следи:

Сваки разред од I до VIII имао је по једно одељење. Одељења разредне наставе су комбинована. Комбиновани су I и III, II и IV разред.

Табела 2. Бројно стање и успех ученика школске 2015/2016. године

БРОЈНО СТАЊЕ УЧЕНИКА

Разред	I			II			III			IV			V			VI			VII			VIII			СВЕГА		
Пол	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.
Број уписаних ученика	3	1	4	1	1	2	2	3	5	2	/	2	3	5	8	2	5	7	4	4	8	5	5	10	22	24	46
Број исписаних ученика	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
Број уписаних у току школ. год.	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
Укупно уч. на крају полугодишта	3	1	4	1	1	2	2	3	5	2	/	2	3	5	8	2	5	7	4	4	8	5	5	10	22	24	46

УСПЕХ УЧЕНИКА

Разред	I			II			III			IV			V			VI			VII			VIII			СВЕГА		
Пол	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.
Одлично (I успешно савладао)	1	1	2	1	1	2	2	1	3	1	/	1	/	2	2	1	2	3	/	3	3	1	2	3	7	12	19
Врло добри (I савладао)	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	3	2	5	/	3	3	1	1	2	2	3	5	6	9	15
Добри (I делимично савладао)	1	/	1	/	/	/	/	1	1	1	/	1	/	1	1	1	/	1	3	/	3	2	/	2	7	3	10
Довољни	1	/	1	/	/	/	/	1	1	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	2	2
УКУПНО са позитивним успехом	3	1	4	1	1	2	2	3	5	2	/	2	3	5	8	2	5	7	4	4	8	5	5	10	22	24	46

Разред	I			II			III			IV			V			VI			VII			VIII			СВЕГА		
Пол	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.
Недовољни са једном слабом	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
Недовољни са две слабе	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
Недовољни са три слабе	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
УКУПНО са недовољним успехом	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
НЕОЦЕЊЕНИ	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/

ИЗОСТАНЦИ

Разред	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	СВЕГА
Оправдани изостанци	205	48	107	65	100	458	529	244	1756
Неоправдани изостанци	/	/	/	/	/	/	/	/	/
УКУПНО изостанака	205	48	107	65	100	458	529	244	1756

ВАСПИТНО ДИСЦИПЛИНСКЕ МЕРЕ

Разред	I			II			III			IV			V			VI			VII			VIII			СВЕГА		
Пол	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.
Опомена одељенског старешине	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
Укор одељенског старешине	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
Укор одељенског већа	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
Укор директора школе	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
Укор наставничког већа																											
УКУПНО изречених дисц. мера	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/

Није било неоправданих изостанака ученика из школе што значи да је доживљавају као место угодно за боравак, дружење са вршњацима и осталом децом и као средину у којој имају прилику да уче и напредују. Ученицима није изречена ниједна опомена као ни укор.

Табела 3. Успех ученика на крају 2016/2017. школске године

И З В Е Ш Т А Ј

О УСПЕХУ УЧЕНИКА ОСНОВНЕ ШКОЛЕ „БАНОВИЋ СТРАХИЊА“
У БАЊСКОЈ НА КРАЈУ II ПОЛУГОДИШТА ШКОЛСКЕ 2016–17. ГОД.

РАЗРЕД	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	СВЕГА
БРОЈ ОДЕЉЕЊА	1	1	1	1	1	1	1	1	8

БРОЈНО СТАЊЕ УЧЕНИКА

Разред	I			II			III			IV			V			VI			VII			VIII			СВЕГА		
Пол	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.
Број уписаних ученика	2	1	3	3	1	4	1	1	2	2	3	5	2	–	2	3	5	8	2	5	7	4	4	8	19	20	39
Број исписаних ученика	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Број уписаних у току школ. год.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Укупно уч. на крају полугодишта	2	1	3	3	1	4	1	1	2	2	3	5	2	–	2	3	5	8	2	5	7	4	4	8	19	20	39

УСПЕХ УЧЕНИКА

Разред	I			II			III			IV			V			VI			VII			VIII			СВЕГА		
Пол	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.
Одлично (I успешно савладао)	1	–	1	1	1	2	1	1	2	2	1	3	1	–	1	–	2	2	1	2	3	–	3	3	7	10	17
Врло добри (I савладао)	1	1	2	1	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3	2	5	–	3	3	–	1	1	5	7	12
Добри (I делимично савладао)	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	2	1	–	1	–	1	1	1	–	1	4	–	4	6	3	9
Довољни	–	–	–	1	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	1
УКУПНО са позитивним успехом	2	1	3	3	1	4	1	1	2	2	3	5	2	–	2	3	5	8	2	5	7	4	4	8	19	20	39

Разред	I			II			III			IV			V			VI			VII			VIII			СВЕГА		
Пол	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.
Недовољни са једном слабом	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Недовољни са две слабе	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Недовољни са три слабе	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
УКУПНО са недовољним успехом	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
НЕОЦЕЊЕНИ	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–

ИЗОСТАНЦИ

Разред	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	СВЕГА
Оправдани изостанци	18	81	–	86	55	181	286	454	1161
Неоправдани изостанци	–	–	–	–	–	–	2	15	17
УКУПНО изостанака	18	81	–	86	55	181	288	469	1178

ВАСПИТНО ДИСЦИПЛИНСКЕ МЕРЕ

Разред	I			II			III			IV			V			VI			VII			VIII			СВЕГА		
Пол	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.
Опомена одељенског старешине	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Укор одељенског старешине	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Укор одељенског већа	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Укор директора школе	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Укор наставничког већа																											
УКУПНО изречених дисц. мера	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–

Из табеле (и посета школи) се може закључити да се ради добро, са малим бројем деце – ученика. Тај број и даље опада, смањује се. У две посматране школске године није постојала потреба за изрицањем било какве васпитно-дисциплинске мере. Нема много изостанака. Број неоправданих изостанака ученика са наставе је минималан. Запажа се код ученика старијих разреда (VII и VIII), и то само у протеклој 2016/2017. школској години.

ЗАКЉУЧАК

Деца из Бањске имају могућност да се описмењују и школују (васпитају и образују) у свом месту од 1913. године. До данас радило се у више зграда, у условима смењивања ратова, прекида рада школе и послератних полета, вишестране обнове и изградње. Данашњи услови за рад школе су веома добри. То се може рећи и за резултате који се постижу. Штета је, само, што нема више ученика.

У насељу Бањска почела је да се обнавља бања која је и раније успешно радила, с обзиром да постоје природни извори топле воде са лековитим својствима. Очекује се да ће њеним скорашњим оживљавањем бити створени услови за повећање броја радних места, запошљавање младих кадрова. Очекује се, такође, пораст броја становника и више деце у школи. Школског простора у згради има за далеко већи број ученика него што је то данас случај. Није прихватљиво да се људи одсељавају и живот стагнира у овом

историјски чувеном месту, здравом и мирном природном окружењу без буке, поред бање, бистре реке Бањске (погодне за наводњавање ораница), плодне долине, родних поља, воћњака, вредних људи и чувеног манастира Бањска.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Вукићевић 2006: Миленко Вукићевић. *Школе у држави Немањића.* Београд: Свет књиге.

Ђуровић 2003: Арсен Ђуровић. „Образовање у Краљевини Србији крајем XIX и почетком XX века", У: *Образовање код Срба кроз векове.* Београд: Завод за уџбенике и наставна средства: Друштво историчара Србије: Историјски институт.

Елаборат за верификацију школе (2006). *Бањска: Основна школа* Бановић Страхиња.

Зарковић 2007: Божидар Зарковић. „Светостефанска повеља као извор за историју рударства", У: *Манастир Бањска и доба краља Милутина.* Зборник са научног скупа одржаног од 22. до 24. септембра 2005. године у Косовској Митровици. Ниш: Центар за црквене студије; Косовска Митровица: Филозофски факултет: Манастир Бањска.

Никчевић 2011: Радомир Никчевић (главни уредник). *Манастир Бањска.* Цетиње: Митрополија црногорско-приморска ИИУ Светигора.

Перовић 2016: Жељко Перовић (приредио). *Живот и поуке свештеномученика Доситеја Васића. Христос је наш мир, златне јабуке моје.* Пирот: Манастир светог Димитрија Дивљана.

Поповић 2016: Јустин Поповић. *Светосавље као философија живота.* Београд: Хришћанска мисао.

Симеон 2007: протосинђел Симеон. *Бањска, сведок и чинилац васкрсења у визури светостефанске перспективе.* Бањска: Манастир Бањска.

Стојановић 1982: Љуба Стојановић (приредио). *Стари српски записи и натписи.* Београд: Српска академија наука и уметности: Матица српска: Народна библиотека Србије.

Теодосије 2016: Уређивачки одбор Епископ рашко – призренски и косовско – метохијски Теодосије... и др. : *Задужбине Косова и Метохије: историјско, духовно и културно наслеђе српског народа,* 2. Допуњено издање. Призрен: Епархија рашко-призренска и косовско-метохијска.

Petar Đ. RAJČEVIĆ

PRIMARY SCHOOL “BANOVIĆ STRAHINJA” IN BANJSKA

Summary

In the 19th century in Serbia there was a saying that “Without teachers there would be no ministers”. The work of teachers is related to primary education, which comprises the highest percentage of young population in regard to the further degrees of education. The cited saying can be applied to the work of primary school in Banjska which is the subject of this paper. This historically important place, famous for the monastery of Banjska and its founder King Milutin, his mother Helen d’Anjou and two centuries long fame of the holy Nemanjić dynasty in the medieval Serbia, continues the tradition of caring for school and understanding its significance for people. Education was manifested through human work, copying, introducing and respecting legal documents, reading books of religious contents, building construction, poetry, church painting, medical notes and the like. Vuk Stefanović Karadžić kept mark of Banjska and Banović Strahinja in an epic poem. The primary school has been called “Banović Strahinja” since 1994. Today, the teaching process takes place in a modern building near the river Banjska just before the settlement is reached. The teaching staff is adequately trained and is keeping up with the new ways of teaching. The school is equipped with the most modern teaching devices and the latest achievements scientifically proved are applied.

Key words: primary school, Monastery of Banjska, Banjska, Banović Strahinja, teaching.

Рад је предат 5. марта 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 373.5-057.875(=163.41)(437.6)"17/18"

Прегледни рад

*Бранислава Р. КОЊЕВИЋ**
Гимназија „Стеван Пузић", Рума

ЗНАЧАЈ КЕЖМАРСКОГ ЛИЦЕЈА ЗА ИСТОРИЈУ СРПСКОГ ШКОЛСТВА

Апстракт: Предмет овог рада је Лицеј у Кежмароку, значајан за образовање српских студената с краја XVIII и почетка XIX века, који је истовремено био и омиљено место за студирање доњоугарским Србима, пре свега због заступљене верске толеранције, али и због широког образовања које се тамо стицало. Циљ рада је да се истакну школска правила и стил живота који се морао поштовати током школовања. Наши познати студенти били су: Димитрије Давидовић, Милован Видаковић, Јован Стерија Поповић, Лазар Лазаревић старији, Павле Кенгелац, Антоније Арнот… Посебно је истакнута школска 1826/27. година, када је у Кежмароку било највише српских студената. Исте године основано је тајно студентско друштво Societas Serbica, које је убрзо било забрањено. У овом раду коришћен је историјски метод, а из њега се може закључити да је стручној јавности до сада углавном остало непознато како су се школовали наши студенти у предвуковском периоду.

Кључне речи: школство у XIX веку, лицеји, Кежмарок, Societas Serbica, српски студенти.

Крајем XVIII и почетком XIX века, деца и штићеници, махом богатијих Срба, школовала су се „на страни", широм Хабзбуршке монархије. То се највише односило на угарске Србе, који су живели на територији данашње Војводине, на такозваној „Доњој земљи". У нашој историји остали су запамћени многи умни људи школовани на универзитетима у Бечу, Пешти, Халеу, Пожуну… Ипак, избегавајући јаке католичке утицаје у аустријским школама, српски студенти су се радије уписивали на протестантске лицеје широм данашње Словачке Републике – у Пожуну, Левочи, Прешову и Кежмароку. Нарочито је био популаран кежмарски Лицеј, на коме је било студената различитих националности и вероисповести – Немаца, Мађара, Срба, Словака, Бугара, чак и Јевреја, као и неколицина студената муслиманске вероисповести. Познат између осталог, и по „гвозденој" дисциплини, овај евангелистички лицеј је српским студентима-православцима одговарао

* професор историје, мастер менаџмента у образовању, brankaruns@gmail.com

и зато што се ту нису осећали католички утицаји, бар не у оној мери у којој су се осећали у другим аустријским школама тог времена. Значај кежмарског Лицеја је утолико већи за српске студенте, што је први директор Велике српске православне гимназије у Новом Саду, Павел Јозеф Шафарик, чувен по свом широком образовању и организационим способностима, своје академско звање стекао баш на овом Лицеју. Када се зна каква је организација владала на кежмарском Лицеју, може се лако закључити да је то веома утицало на Шафарикове изражене способности директора ове српске установе која је изнедрила велики број знаменитих делатника. Стога је за српско школство Лицеј у Кежмароку био изузетно значајан просветни центар током XVIII и XIX века. Нажалост, осим уске стручне јавности, данас мало ко у нас зна за некадашњи кежмарски Лицеј и његов значај за нашу културну, али и за политичку историју. Кежмарок је омалена варош смештена у подножју Високих Татри, скоро на тромеђи Словачке, Пољске и Украјине, а окупљен је око некадашњег дворца чувеног „куруцког краља" Инмриха (Имреа) Текелије. Ипак, своју репутацију значајног историјског места Кежмарок није стекао захваљујући куруцима, већ је за то заслужна његова богата традиција школства.

Премда се за оснивање кежмарског Лицеја узима 1787. година, први извештаји о постојању градских школа датирају са краја XIV века (1383–1392), а по свему судећи, први тип парохијских школа постојао је и век раније. После 1531. године, са појавом реформације, школа је попримила протестантски карактер и претворила се најпре у „фарску школу", односно у богословију. Мада је од почетка била смештена у самом центру града, школа је управо због протестантског карактера морала бити измештена изван места, одмах пошто је 1687. сграђена дрвена евангелистичка црква. До 1703. године у истој згради је била и основна школа, а и гимназија. Временом, школа је прерасла у Лицеј, на коме је поред одељења теологије, постојало и једно одељење филозофије и два одељења права. Прва је основана катедра филозофије 1787. године. Потом је отворена катедра теологије 1801, а 1805. почела је са наставом и прва катедра права. Друга катедра права основана је 1846. године. Нажалост, Лицеј се није још дуго развијао у том правцу. После неуспеле револуције 1848/49, мађарска влада је 1849. и 1852. издала документа којима се на Лицеју укидају академске студије, а њих замењује осмогодишња гимназија. Премда се школа и даље могла називати Лицејом, она то практично више није била (Barathova 1990:68).

Наши студенти, који од самог оснивања Лицеја овде студирају, истина у почетку у малом броју, углавном су заинтересовани за студије права или филозофије. Многи учени „доњоземни" угарски Срби управо овде су завршили „философију" или права, да би потом постали значајни политичари, адвокати, професори, лекари, инжењери или свештеници, али и књижевници, покретачи првих новина и часописа, библиографи и слично.

Бројни студенти касније су својим значајним радом обележили време у коме су стварали, остављајући трага у нашој културној историји. Као наше најчувеније кежмарске студенте свакако треба навести утемељиваче српске комедиографије Јована Стерију Поповића (1806–1856) и Лазара Лазаревића Старијег (1803–1846), потом новинара, уредника и политичара Димитрија Давидовића (1789–1838), затим чувеног архимандрита и научника Павла Кенгелца (1766–1843), па првог српског романописца Милована Видаковића (1780–1841), као и уреднике часописа: *Србске новине или маīазин за художесīтво, књижесīтво и моду* Антонија Арнота (1808–1841) и књижевног алманаха *Цвеће* Георгија Лазаревића (1808–1872), касније румског адвоката. Сви заједно су несумњиво оставили дубоког трага у српском образовном систему.[1] Због њих, али и због других мање познатих делатника, Лицеј у Кежмароку, али и само место, заслужују посебну пажњу.

Почетком XIX века број српских студената у Кежмароку полако расте, а у трећој деценији већ постаје значајан. У првој трећини XIX века, српски студенти се чешће опредељују за овај Лицеј, што је утврдио професор Филозофског факултета на Универзитету у Прешову (Словачка) др Едмунд Хлеба, у свом чланку „Југословенски студенти на лицеју у Кежмароку двадесетих

1 Јован Стерија Поповић, српски књижевник – романописац, комедиограф, трагичар, критичар, филолог, песник, правник и школски писац. По завршеним студијама у Кежмароку враћа се у родни Вршац 1830. године, где почиње његов просветни рад. Наиме, једно време ради као наставник латинског језика. Из Србије му, од Владе кнеза Милоша, 1840. године долази понуда да буде професор правних предмета на Лицеју у Крагујевцу, што и прихвата, а две године касније постаје начелник Министарства просвете. Радио је на писању школских уџбеника и састављању наставног програма, учествовао је у оснивању Народног музеја, Позоришта и Друштва српске словесности, остављајући значајан траг у српском културном и просветном животу.
Антоније Арнот, значајан просветни делатник, један је од најзначајнијих професора српског Лицеја.
Лазар Лазаревић старији, адвокат по професији, драмски писац и песник, по опредељењу је пре свега био професор. Доласком у Нови Сад 1830. године почиње његова професорска каријера у новосадској Гимназији, где је некада и сам био ђак чувених П. Ј. Шафарика и Г. Магарашевића. Следећи њихов пример, сâм је стремио да буде професор који ће ђацима успешно преносити своје богато класично знање, а колико је у томе био успешан види се и из података да су га ђаци са часова испраћали молбом „narare domine". Многи његови ђаци обележиће српску културну и политичку сцену као што су М. П. Десанчић, С. Милетић, Ј. Јовановић Змај и други.
Павле Кенгелац, архимандрит, али и научник-природњак, географ, историчар. Бавио се књижевношћу, а написао је два значајна дела наше науке *Јесīасīвословије* и *Исīорију свеīа*. Свој допринос српском образовању дао је и као професор прве богословије темишварске дијецезе.
Милован Видаковић ће у српском образовању остати упамћен као професор новосадске Српске Гимназије по сукобу са П. Ј Шафариком око слободног приступа појединим темама из античке Грчке, због чега ће напустити професуру и годинама радити као приватни учитељ. Последње године живота провео је у Пешти где је водио бригу око смештаја свих српских ђака, сâм им пружајући бесплатно преноћиште.

година XIX века“ (Хлеба 1968: 18–30), наводећи да је у школској 1821/22. години на кежмарском Лицеју студирало једанаест српских ђака, које он назива југословенским или илирским, а следеће 1822/23. уписана су само два. Наредне 1823/24. уписано их је осам, док се 1824/25. на Лицеј уписало седам нових српских студената.

У следеће две године – 1825/26. и 1826/27, број евидентираних српских студената значајно је повећан. Школске 1825/26. уписано је нешто више српских студената него до тада – њих деветнаест, али је наредне 1826/27. у Кежмарок на студије из такозване „Доње земље“, односно данашње Војводине, стигло тридесет студената, углавном сегединских и пештанских ђака. У тој групи налазили су се и Лазар Лазаревић Старији, Антоније Арнот и Георгије Лазаревић, док ће им се Стерија придружити следеће школске године. У једном тренутку, односно током 1826/27. школске године, у маленом Кежмароку нашло се чак педесетак наших младића, што је свакако представљало значајну и упадљиву групу студената.

Већ у следећој (1827/28) школској години, поново се бележи значајан пад на дванаест уписаних студената, док је наредне 1828/29. школске године забележено осамнаест нових ученика Срба. Потом се у школску 1829/30. уписују двадесет и два студента из српских крајева, да би се у школској 1830/31. години, тај број поново смањио на свега тринаест студената.[2] Из Хлебиних података јасно је да Србима овај Лицеј постаје нарочито занимљив у трећој деценији XIX века. Могуће је да су томе допринели и тадашњи словачки професори и директори из Карловачке и Новосадске гимназије: Карло Руми (1770–1847), Андрија Волни (1759–1827), као и чувени слависта Павел Јозеф Шафарик (1795–1861), који су у то време управо ишколовали нове генерације гимназиста, спремних да наставе студије. Несумњиво је да су они, уз дискретно усмеравање великог словакофила митрополита Стефана Стратимировића (1790–1836), својим ђацима указивали на предности овог Лицеја, јер су неки од њих и сами управо ту стекли своје факултетске дипломе.

Остаје да се одговори на питање шта је било то пресудно да привуче српске студенте у Кежмарок? Град је мали, а школска правила оштра и диктирају гвоздену дисциплину, коју сви морају поштовати. Поред стицања врло богатог класичног образовања, као и беспрекорног познавања латинског језика и античке културе, ипак се чини да је од изузетног значаја за православне студенте био елемент толеранције и верске слободе, што је утицало да се определе за овај удаљени Лицеј као место за наставак свог школовања.

О Кежмарском лицеју се у Словачкој зна доста захваљујући добро очуваној архивској грађи и ангажману професора Хлебе и кежмарске историчарке и књижевнице др Норе Баратове. Из едукативних књига др Баратове

2 Lyceal archiv Kesmarok, *Nova Matricula Lycei Kesmarkiensis Evangelicorum Avg. conferouis 1813/14–1839/40,*

намењених омладини, јасно се види на који начин је био устројен Лицеј, указујући на чињеницу да су се чврста правила понашања предочавала студентима сваке године пре почетка наставе. Тако је било прописано да се већ при самом упису студенти прво представљају ректору Лицеја, па се тек потом уписују у школу, наравно уколико имају сва потребна документа. Приликом уписа студенти би добијали инструкције о томе да морају поштовати школску дисциплину, да не могу одсуствовати са предавања без претходне дозволе и да не могу утицати на избор облика образовања, јер је то искључиво право управе. Сви студенти су се морали вежбати у побожности, а да се не би забављали споредним стварима, морали су избегавати све што није добро за њих и што не подстиче марљивост. Ту се пре свега мислило на игре, картање и сличне активности. Такође, морали су се одрицати и свега онога што се сматрало недостојним образованог човека, као што је на пример пијанство. Сваки студент је био дужан да поштује норме хуманости према другима, а у евентуалним споровима са другим студентима није смео узимати правду у своје руке, већ о томе је морао обавестити ректора, који би потом одредио надлежног наставника за решавање насталог спора.

Правила су инсистирала на достојанственом понашању студената у школи и ван ње, а на такво понашање се нарочито морала обратити пажња приликом уласка и изласка у школу или у цркву. Извршавање ових одредаба од 1815. године пратила је посебна лицејска комисија, која је била задужена и за санкционисање оних који се правила не би придржавали. Поред професора и ректора који су надгледали дисциплину, о понашању студената бринули су и управник и господар алумнеа, врсте мензе. Рецимо и да су студенти током школовања често живели код самих професора, па је и то била прилика за надгледање њихове дисциплине. О озбиљним неделима, уколико би се догодила, одлучивао је школски колегијум који се састојао од четири професора највиших разреда, а који су и наизменично обављали функцију ректора. Ученици су могли бити укорени приватно или јавно, зависно од одлуке колегијума. Ученици виших разреда нису кажњавани батинама, али су могли бити кажњени на други начин. Казне су се кретале од укора до вишесатног школског затвора, што је подразумевало стајање у тесној и прегрејаној просторији. За неке непоправљиве гестове изрицан је *consilium abeundi*, као опомена пред искључење. О прекршајима ђака вођена је „Црна књига" у коју су записивани сви прекршаји и начини кажњавања. Одатле се може видети да се ђаци баш и нису радо придржавали прописаног понашања – неки су пушили на улици, неки су се картали и коцкали, појединци су се играли лоптом у граду, а извесни студенти су ишли на пливање и клизање, иако им је све то било строго забрањено. Ни дванаесточасовни школски затвор није био довољан да се одређеним студентима забрани одлазак у оближњу студентску крчму „Коруна" (Barathova 1990:70). За српске студенте се зна да су се често тукли,

нарочито са мађарским студентима, као и да су често узимали у заштиту своје словачке колеге. Настава се одвијала на латинском језику и он је, уз немачки, био једини дозвољен језик на Лицеју. Ако би неко од студената у школи или у школском кругу проговорио неким другим језиком, био је кажњаван – читав дан је морао да носи око врата такозвани *signum morum*, значку или таблицу на којој је била порука да тог дана нико са њим не сме да прича.

Студенти су, наравно, морали марљиво да уче, а они који би избегавали понављање градива, писање домаћих задатака или тестирања били би строго кажњавани. Услове за учење су имали и у самој школи, јер им је на располагању била богата школска библиотека која је за студенте била отворена три пута недељно. Ова библиотека је и данас отворена за јавност, а формирана је још 1484. године, захваљујући једном локалном „књигокупцу", који је од трговаца и занатлија откупљивао књиге које би они доносили са својих „заграничних" путовања. Фонд је од почетка био намењен професорима и студентима, али и осталим грађанима Кежмарока – углавном занатлијама. Даљем допуњавању Библиотеке значајно су допринели професори и студенти, а нарочито професор и ректор Јан Халупка (1791–1871), касније познат као највећи словачки комедиограф. Он је увео праксу да сваки ученик по повратку са „вакација" (распуста) из свог краја донесе по једну књигу. Иначе, Библиотека је прве просторије добила 1601. године, када је имала нешто преко 400 књига. Пресељењем школе у нову зграду 1775. године створили су се услови и за бољи смештај књига, али и више могућности за њихово коришћење. Значајне податаке о лицејској библиотеци дала је Љиљана Милић у раду објављеном у *Панчевачком читалишту* 2005. године (Милић 2005: 57–60).

Испити на Лицеју били су јавни и полагали су се у фебруару и јуну, а трајали су по две недеље. Што се ваннаставних активности тиче, одлазак у цркву био је обавезан недељом, празницима и на дан рођења суверена, када су у професорској аудиторији – сали за реторику, држани пригодни говори, после чега су студенти рецитовали песме.

Стигавши у Кежмарок, страни студенти су морали да потраже смештај. Студенти су смештани у такозване коморе, скромне собе у породичним кућама професора Лицеја или виђенијих домаћина. Било је кућа у којима је боравило и по десетак студената. Те коморе су углавном биле тесне и мрачне, каже Баратова, а што је више студената живело у њима, то је смештај био јефтинији. Добри студенти са скромнијим приходима могли су и бесплатно да станују код оних породица којима је у замену за собу и храну требало подучавање деце, а могли су и да држе „кондиције" другој деци и тако сами себи финансијски помогну. Оваква врста смештаја ђака била је уобичајена у свим местима Хабзбуршке монархије у којима су постојале школе. За најскромније студенте постојао је алумен, врста мензе. О томе где су живели наши студенти током студија у Кежмароку двадесетих година XIX века писали су

Живан Милисавац (1968: 31–40) и Ристо Ковијанић (1971: 471–503). Како су живели сазнаје се из едукативног романа *Шшуденш* др Норе Баратове (Barathova 1991). Овај роман писан је на основу архивских извора и има за циљ да словачку омладину упозна са студентским данима њиховог великог песника Павола Орсага Хвиездослава (1849–1921). Пишући јасним и питким језиком, историчарка Баратова дала је веома успелу, широку слику оног времена када је кежмарски Лицеј бележио своје најбоље дане.

Кежмарок је, по свему судећи, у првој трећини XIX века био изузетно погодан за наставак универзитетског школовања српских младића. Понуђено им је широко енциклопедијско образовање, врхунско познавање латинског и немачког језика, беспрекорно познавање античке културне баштине, релативно јефтин смештај и повољни услови за живот. Поред гвоздене дисциплине, којој се и нису увек покоравали, они су овде имали оно што у другим аустријским школама нису – никоме нису сметали као „грко–несаједињени", па су се због тога у Кежмароку добро осећали.

Из чланка „Југословенски студенти на лицеју у Кежмароку двадесетих година XIX века" професора Хлебе може се видети да је највише Срба студирало у Кежмароку 1825/6. и 1826/7. године (Хлеба 1968: 18–30). Да су ове две године биле од посебног значаја показује и једно Хлебино откриће о активностима српских младића на Лицеју у Кежмароку, а на које је код нас указала др Исидора Поповић, тада мр Милић (Милић 2006: 22–24). Оно је врло важно за расветљавање стила и начина живота наших студената, који ће постати квалитетни интелектуалци и значајни друштвени и културни делатници у нас, настављајући да обликују културни живот свог народа и да раде за добробит свом роду. За те две године у Кежмароку је било необично много наших студената – тих педесетак младића као да се сјатило из такозване „Доње земље", да би својим веселим ђачким животом и несташлуцима, али и тучама оставили трага не само у архивским изворима о ђачким прекршајима, већ и у урбаним легендама овог града. Кежмарок из тог времена је град са претежно немачким становништвом. Чини се да немачки и мађарски студенти нису баш најбоље прихватали своје словенске колеге, али и да су за то имали прећутну подршку власти. Некако у то време расту и међунационалне тензије, о чему детаљно пише професор Хлеба. Он каже да су национални испади од стране мађарских студената били чести, стално су се дешавале некакве чарке и трзавице, које често ни Наставнички савет није могао да спречи. Нарушавање прописа и школске дисциплине већ је било толико узело маха да више ни строге телесне казне, па ни сама искључења (*consilium abeundi*) нису помагала у затрованој међуљудској атмосфери.

Прва трећина XIX века остала је упамћена у Кежмароку и по формирању „литерарних" друштва, у којима је иста национална припадност представљала једини критеријум, тако да су овакве организације заправо имале више

национално-политички, него књижевни карактер. Прво је формирано немачко литерарно друштво 1823, потом словачко 1824, па српско 1826. и 1832. мађарско студентско друштво. У таквим удружењима, каже кежмарска историчарка др Нора Баратова у роману *Штуденш*, ученици су читали своје песме и приче, а неки су имали и властите библиотеке. На тим безазленим састанцима, они су имали прилику да разговарају и стварају на матерњем језику, који иначе нису могли да користе током наставе, нити у кругу Лицеја. Српско студентско удружење Societas Serbica изгледа није било сасвим безазлено, јер је било тајно, а одмах по његовом открићу је и забрањено. У Архиву кежмарског Магистрата, Хлеба је пронашао документа која откривају постојање тог тајног друштва, формираног непосредно пошто је у Кежмарок пристигао онај необично велики број српских студената (Хлеба 1992: 21). Он примећује да су школске и градске власти прећутно одобравале постојање немачких и мађарских студентских „литерарних" организација, али и да је сазнање о постојању тајног српског друштва у Кежмароку резултирало најпре опсежном истрагом, а потом и његовим забрањивањем.

Постојање друштва је разоткривено највероватније у децембру 1826. или почетком јануара 1827. године, дојавом двојице немачких студената – браће Беницки, Адолфа и Мартина, који су и раније улазили у сукобе са „илирским" студентима. Откриће овакве организације је по свему судећи превазилазило надлежности школских власти, тако да је у истрагу укључен и Магистрат. Основана је посебна комисија за испитивање делатности тог друштва. Комисију, која је спроводила саслушања не само међу студентима Лицеја, већ и међу грађанима Кежмарока, чинили су сенатор Павел Мелцзер, нотари Јозеф Едуард Фурман и Вацлав Матеј, адвокати Антон Клајн и Павел Келер, као и двојица лицејских професора – Даниел Михалик и Штефан Краловански. Приликом истраге, Комисија је извршила снажан притисак на капетана друштва, Константина Обрадовића из Сремских Карловаца, и он је напослетку попустио. Потврдио је постојање ове српске организације на Лицеју и предао Комисији неку врсту Статута и списак чланова друштва.[3] Комисија је закључила да је посреди младићка непромишљеност, а не опасна политичка организација, али је друштво ипак забрањено, а његови чланови су обећали послушност (Hleba 1984: 72–73). Има индиција да је друштво, иако је почетком 1827. године забрањено, наставило да постоји, али му је у овом тренутку немогуће ући у траг и утврдити како се његова делатност после забране одвијала. На основу докумената кежмарског Магистрата о овом друштву, који се чувају у Архиву Министарства унутрашњих послова Словачке Републике Левоча, у Спишкој Соботи у Попраду, немогуће је одговорити на питање шта је била основна делатност овог удружења и зашто

3 Ministerstvo vnútra Slovenskoj republiky, Štátny archiv v Levoči, pobočka Poprad, MM-K, *Acta sessiorum politicarum*, 2/Pol/1827.

је оно забрањено?[4] Данас се не зна да ли је Societas Serbica имало исти „литерарни" карактер као и друга студентска удружења, или је можда имало и политичку конотацију?

Занимљиво је приметити да је баш мудри и напредни професор Даниел Михалик (1767–1840) био члан комисије која је испитивала делатност Societas Serbica, када се зна да је у то време у његовој кући живело осам српских студената, од којих се само један није налазио ни на једном списку чланова тајног друштва. Тешко је веровати да професор није знао шта му се дешава у кући, поготово и зато што је био веома отворено наклоњен српским студентима. Михалик је остао запамћен као њихов осведочени заштитник, штитећи их где год и кад год је могао. Биће да је томе допринело и професорово дугогодишње пријатељство са Шафариком, коме је и предавао током студија (Живановић 1963: 47). Даниел Михалик, Славус (односно Словак) из Хиба, веома значајан за српске студенте по заштитничком ставу који је према њима увек имао, много чему их је могао научити. Предавао је теологију, филозофију, математику и физику, а био је и чувени полиглота – уз матерњи словачки, говорио је латински, немачки, мађарски, грчки, француски, италијански, хебрејски и оријенталне језике. Као вредан радник и велики зналац, своје студенте је подстицао да вежбају самостално размишљање, а не да само напамет уче оно што пише у уџбеницима (Barathova 2009: 204).

Уз Михалика, како каже Хлеба, највише поверења код „илирских" студената имао је професор Јан Шнајдер (1787–1835) са катедре права (Хлеба 1968: 29). Предавао је државно, приватно, цивилно и црквено право и политичке науке. О њему је остало запамћено да је био велики филантроп, а да му је главна карактеристика била доброта. Веома се радовао када је неком могао да помогне каже о свом професору један студент (Barathova 2009: 47). Поред стечених знања, и искуства прикупљена у самом Кежмароку значајно су користила српским студентима. Скоро сви они наставили су да се друже и после кежмарских дана.

Овде треба поменути још једну значајну коинциденцију. Непосредно пре доласка на студије утемељивача наше комедиографије – аутора наше прве оригиналне комедије Лазара Лазаревића Старијег и нашег несумњиво највећег комедиографа Јована Стерије Поповића, један од најугледнијих професора овог Лицеја био је Јан Халупка – чувени словачки комедиограф. Мада до сада нема научних доказа да је Халупка директно утицао на наше комедиографе, јер је у тренутку њиховог доласка на студије већ био напустио професуру и настанио се у оближњем Брезном, крајње је интересантно да су оба утемељивача оригиналне српске комедиографије – Лазаревић и Стерија – похађали управо Лицеј на коме су Халупкини утицаји били још

4 Ministerstvo vnútra Slovenskoj republiky, Štátny archiv v Levoči, pobočka Poprad, MM-K, *Acta sessiorum politicarum*, 7/Pol/1827.

увек веома јаки. Уз то, упадљиво је и да су наша два прва комедиографа почела да објављују своје комедије управо по повратку из Кежмарока.

Прича о кежмарским студентима из времена највеће славе Лицеја обогаћује српску културну баштину за једну лепу слику о заједништву и пријатељству, али и о сазревању, учењу и стварању у првој половини XIX века. И Кежмарок на неки начин чува успомену на српске студенте – премда су им Срби веома ретки гости, по кежмарским ресторанима се и данас могу наручити јела са атрибутима „српски" или „црногорски". Нажалост, о школовању наших ђака на овом Лицеју до сада се писало недовољно. Уз професора Едмунда Хлебу, који је о српским ђацима и прикупио највише података, код нас су се за ову тему интересовали Живан Милисавац, Ристо Ковијанић и, у новије време, др Исидора Поповић (Милић). Мада су се они у својим научним радовима озбиљно бавили овом темом, ти подаци су махом остали познати само историчарима књижевности.[5] Тек је др Исидора Поповић, радећи на Радио-телевизији Војводине, покушала да популарише ову тему у својим прилозима из историје Новог Сада. Такође, захваљујући њеном научном ангажману током истраживања у Кежмароку и ентузијазму кежмарског културног делатника Милана Хоме, поводом манифестације „Литерарни Кежмарок" на Лицејској згради 2007. постављена је спомен-плоча са именима знаменитих Срба – студената Лицеја: Јована Стерије Поповића, Лазара Лазаревића старијег, Павла Кенгелца, Димитрија Давидовића, Милована Видаковића, Антонија Арнота и Георгија Лазаревића. Кратке биографије неких од њих могу се наћи и у својеврсном кежмарском биографском речнику *Особности Кежмароку 1206–2009* (Barathova: 2009). На кући у Кежмароку, у којој је током својих студија живео Павел Јозеф Шафарик, 2004. године је откривена спомен-табла Шафарику и тиме је истакнут његов значај и за Кежмарок. Управо је поред свих поменутих Срба студената, Павел Јозеф Шафарик важна карика и спона између овог Лицеја и нашег школства. Пажљивом анализом првих година рада српске Гимназије у Новом Саду, лако је уочљиво да је Шафарик велики део својих наставно-директорских способности понео баш из Кежмарока. Не може, а да се не нагласи његов утицај на професоре Српске православне велике гимназије, исти какав су на њега имали Данијел Михалик, Јан Генерзих, Адам Подконицки и други професори кежмарског Лицеја. Широко образовање и богато искуство стечено на Лицеју у Кежмароку српски студенти су уткали у нашу културно-образовну политику.

5 Током истраживања за своју докторску тезу, наишла сам на занимљиву грађу која се временски не уклапа у моју тему, али је свеједно битна за историју школства и наставе код нас. Због тога сам се позабавила овом темом, сматрајући да она до сада није у довољној мери осветљена. Захваљујем госпођи Љиљани Милић, библиотекарки, која ми је на тему указала и уступила изворе и литературу на словачком језику.

ИЗВОРИ

Lyceal archiv Kesmarok, *Nova Matricula Lycei Kesmarkiensis Evangelicorum Avg. conferouis 1813/14–1839/40.*

Ministerstvo vnútra Slovenskoj republiky, Štátny archiv v Levoči, pobočka Poprad, MM-K, *Acta sessiorum politicarum*, 2/Pol/1827.

Ministerstvo vnútra Slovenskoj republiky, Štátny archiv v Levoči, pobočka Poprad, MM-K, *Acta sessiorum politicarum*, 7/Pol/1827.

ЛИТЕРАТУРА

Baráthová 1990: Nora Baráthová. *Nad Kezmarkom vietor veje.* Bratislava: Tatran.

Baráthová 1991: Nora Baráthová. *Študent: Mladé roky P.O. Hviezdoslava.* Bratislava: Mladé letá.

Baráthová 2009: Nora Baráthová a kol. *Osobnosti Kežmaroku 1206–2009.* Kežmarok: Jadro.

Живановић 1963: Ђорђе Живановић. „Шафарик у Новом Саду ‘изгнанство’“. *П. Ј. Шафарик 1759–1861*. Зборник чланака поводом стогодишњице смрти. Нови Сад: Матица српска.

Ковијанић 1971: Ристо Ковијанић. „Срби који су учили у Словачкој (XVIII–XIX век)“. Зборник Матице српске за књижевност и језик, св. III, 19, 471–503. Нови Сад: Матица српска.

Милисавац 1968: Живан Милисавац. „Уз чланак Југословенски студенти на Лицеју у Кежмароку двадесетих година XIX века“. Зборник Матице српске за књижевност и језик, св. XVI, 1, 31–40. Нови Сад: Матица српска.

Милић 2006: Исидора Милић. „Живот и дело Лазара Лазаревића старијег“. *Свеске маīице срīске, Ґрађа и īрилози за кулīурну и друīшīвену исīорију, Серија умеīносīи*, св.11. Нови Сад: Матица српска.

Милић 2005: Љиљана Милић. „Лицејска библиотека у Кежмароку: прилог за историју библиотекарства“. *Панчевачко чиīалиīше*, св. IV, 6, 57–60, Панчево: Градска библиотека.

Хлеба 1968: Едмунд Хлеба. „Југословенски студенти на Лицеју у Кежмароку двадесетих година XIX века“. *Зборник Маīице срīске за књижевносī и језик*. св. XVI, 1, 18–30. Нови Сад: Матица српска.

Hleba 1984: Edmund Hleba. „Kežmarské Lyceum”. *Dokumentiy k histórii školy v 1. pol. 19. storočia*, Poprad, 72–77.

Hleba 1992: Edmund Hleba. „Významné osobnosti Kežmarského Lýcea od 17. do 19. storočia”, *Osobnosti kežmarského školstva.* Zbornik Múzea školstva a pedagogiky na Slovensku. Bratislava: Muzeum školstva a pedagogiky.

Branislava R. KONJEVIĆ

THE SIGNIFICANCE OF THE KEŽMAROK LYCEUM FOR THE HISTORY OF SERBIAN EDUCATION

Summary

Slovakian town of Kežmarok was an important educational centre for Serbian students in the 18th century and the first half of the 19th century. There was the Lyceum, attended not only by Serbs, but also by students of other nationalities and religions.

The Lyceum can be traced back to the 14th century, when there was a parochial school in Kežmarok that became Protestant after the Reformation. The fact that the Lyceum tolerated different religions was appealing to Serbian students. There were the departments of theology, philosophy and law. The Lyceum was officially founded in 1787.

Serbian students, majority of whom were from southern Hungary, were mostly interested in the study of law and philosophy. After graduating from the Lyceum, their work left a significant mark on the Serbian cultural history. The most famous Serbian students that attended the Lyceum in Kežmarok in the first half of the 19th century were, among others, Jovan Sterija Popović, Lazar Lazarević senior, Dimitrije Davidović, Pavle Kengelac, Milovan Vidaković, Antonije Arnot, Georgije Lazarević. During the school year 1826–1827 there were around 50 Serbian students in Kežmarok. They founded a Serbian student organisation "Societas Serbica", which was soon to be banned.

Metropolitan Stefan Stratimirović chose which Serbian students would continue their education in Kežmarok, taking into consideration the opinion of the teachers and headmasters of the gymnasiums in Karlovci and Novi Sad: Karlo Rumi, Andrija Volni and Pavel Jozef Šafarik.

Serbian Orthodox students wanted to continue their schooling in Kežmarok not only because of religious tolerance, but also because of the classical education. The classes were taught in Latin, and the students were also allowed to speak German while in the Lyceum. The students could study in the school building, where they could use its rich library.

Unfortunately, there are not many written sources about the schooling of Serbian students in Kežmarok. So far, this topic has been researched by Živan Milisavac, Risto Kovijanić and Isidora Popović. Although they approached the topic seriously, it is mostly literary historians that are familiar with their data.

Key words: Education in the 19th century, Lyceum, Kežmarok, "Societas Serbica", Serbian student.

Рад је предат 15. марта 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 373.3(497.115)"1923/..."

Прегледни рад

*Славиша И. БИШЕВАЦ**
Филозофски факултет, Универзитет у Нишу

*Душан М. МАНОЈЛОВИЋ***
Средња школа Звечан

ОСНОВНА ШКОЛА „ЗУПЧАНСКА"

Апстракт: На основу необјављених извора и литературе у раду је обрађена историја једне од старијих школа у Старом Колашину. Ова васпитно-образовна установа почела је са радом још давне 1923. године, па ће у скоријој будућности прославити стогодишњицу постојања. Аутори имају за циљ да представе њено функционисање, проблеме с којима се суочавала, наставни кадар и кретање броја ученика од оснивања до 1990. године, када је одлуком Скупштине општине Зубин Поток постала део јединствене установе за основно образовање и васпитање на овој територији под именом Основна школа „Јован Цвијић". Своју самосталност школа је вратила неколико година касније. Данас постоји и ради као ОШ „Благоје Радић".

Кључне речи: Косово и Метохија, Стари Колашин, Зупче, школа, образовање, школство.

УВОД

Стари Колашин је део Косова и Метохије који се налази у долини горњег Ибра. Постоје многа тумачења граница ове области, како на основу различитих природних карактеристика (Лутовац 1954: 62–65), тако и на основ историјских чинилаца (Бишевац 2013: 581). Сматра се да Колашину припадају сва села у административним границама општине Зубин Поток, али и нека села изван тих граница која имају природне везе с овим подручјем. Према таквом народном схватању, Колашин почиње од Рибарићке клисуре, где Ибар нагло скреће из североисточног у југоисточни правац, а завршава се с крајњим српским кућама у селу Зупчу, на ушћу Јагњеничке реке у Ибар. У ширем смислу Колашин обухвата сва српска села окружена двема планинама, Мокром Гором и Рогозном (Божовић 1926: 126; Елезовић 2009: 300).

* Докторанд, bisevacs@hotmail.com
** Матурант, dusanmanojlovic353@gmail.com

Како је већ поменуто, део Колашина јесте и Зупче, насеље на пространим речним терасама при излазу Ибра из Варашког теснаца. Реч је о старом насељу, што се може закључити на основу бројних материјалних остатака из прошлости.[1] Стари Колашин, као и село Зупче, вековима су били део римске државе, затим средњовековне Србије (Рашке), а касније, све до балканских ратова и ослобођења, део Османског царства. Услед сталних сеоба, посебно оних у XVII и XVIII веку, становништво се исељавало са ових простора, тако да су данашњи становници Зупча највероватније досељеници. О њима немамо много података. У Девичком катастигу се помиње 1763. године, као приложник, извесни Петар Радић. Радића и сада има у Зупчу. Они су дошли из Брда. У селу живе и Касаловићи, са којима су род Вучинићи. Ту је и род Радојевића, који су се раније презивали Цветићи. По причи предака пореклом су из Васојевића, од братства Бабовића. Побегли су плашећи се крвне освете, јер су убили Фатића у Коњусима. Отуда су дошли на земљу вучитрнских ага Шишковића у Зупчу. Ракићи су досељени из Брњака и настанили се у махали Радиће, одакле су исељене неке куће овог рода. Ракићи су пореклом Дробњаци. Као стари род Зупчани помињу и Апостоловиће (3 куће). Род су са Клицановићима у Читлуку одакле су и досељени овде. У селу има Јовановића и Божовића, доселили су се из села Љуште близу Косовске Митровице (Лутовац 1954: 71).

Тачан број становника Зупча, као и многих других колашинских села, пре ослобођења 1912. године није могуће утврдити, док каснији подаци често нису поуздани. Како се ово насеље граничи са Чабром и Кошутовом где су живели Арбанаси, његови мештани су свакодневно били изложени притисцима, уценама и нападима, па су многи били принуђени да напуштају своја огњишта. Из Зупча се становништво непрекидно исељавало нарочито после 1880. године, када је било ненасељене земље у Топлици (Ђорђевић 1927: 17).

У таквим околностима водила се борба за чисту егзистенцију, па услова за развој и напредовање није било. Уследио је Први светски рат, окупација аустроугарске солдатеске и нова страдања. Тек након 1918. године можемо говорити о новим моментима и покушајима да једно од највећих колашинских села добије прву васпитно-образовну установу.

Школство у Колашину има дугу традицију јер је почело да се развија још у време Турака, 1891. године, када је била отворена прва школа у оквиру манастирског комплекса Дубоки Поток. Нешто касније школе су добила

1 У Зубачкој Ријеци су очуване зидине неког груписаног насеља. Близу њега је старо српско гробље и рушевине цркве коју су Зупчани обновили 1938. године, али су Албанци у току Другог светског рата однели кров и врата с ње. У близини овог старог насеља био је хан у који су свраћале кириџије, на попречном путу који је водио од Ораховца и Подрима уз Јагњеничку реку за Нови Пазар (Лутовац 1954: 70).

околна села: Јунаци, Брњак, Рујиште, Црепуља, Лучка Река, Вараге и Бање. Школа у Зупчу била је следећа у низу која је наставила да шири писменост и образовање, а значај који је имала за становништво је непроцењив.

ШКОЛА ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

О почетку рада школе у Зупчу имамо контрадикторне податке. У реконструисаном летопису пише да је основана 1922. године. Међутим, према извештају школског надзорника Младена Радојевића[2] о раду школа Звечанског округа у току школске 1923/24, ова установа је почела с радом октобра 1923. године, као једна од три школе које су тада отворене у Колашину.[3] Ову годину помиње и Вучина Добрић у својој монографији *Просветитељство и школство у Старом Колашину* (Добрић 2011: 518), као и Слободан Јакшић у делу *Просвета и школе у Старом Колашину* (Јакшић 1996: 145). Јакшић говори да се у летопису школе наводи и 1925. као година почетка рада. Нажалост, тај део летописа није сачуван, па овај податак не можемо потврдити (Јакшић 1996: 145).

ОСНИВАЊЕ ШКОЛЕ

После Првог светског рата број деце у Зупчу и околним селима знатно се повећао, а самим тим и потреба за установом васпитно-образовног типа. Становници Зупча, односно родитељи, покренули су иницијативу за њено отварање. Априла 1922. године упутили су молбу Министарству просвете Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у којој се, између осталог, наводи да су деца из Зупча путовала у два и по километра удаљено село Вараге или још удаљенији Зубин Поток који је био на три сата пешачења, како би похађала наставу. Родитељи су писали да такав пут нејака деца нису могла свакодневно да прелазе, што је био разлог учесталих изостајања с наставе. Они су наглашавали и чињеницу да се путовало поред реке Ибра, па је безбедност њихове деце била угрожена, због чега су често стрепели да им се нешто не догоди на том путу. Истицали су да ће сами сносити све трошкове изградње школе, да не траже никакву помоћ од општине, а још мање од државе. Ову молбу потписало је тридесет девет Зупчана.[4]

---

2 Младен Радојевић је пореклом из Зупча.

3 Архив Југославије(АЈ), Министарство просвете (МП), фонд 66, фасцикла 1281, архивска јединица 1838/1923 (у даљем тексту: АЈ, МП, 66-1281-1838-1923), Извештај школског надзорника округа звечанског Младена Радојевића о завршетку школске 1923/1924. године послато Министарству просвете, бр. 902, Београд, 3. јул 1924.

4 У Зупчу је тада било тридесет девет домова, што се наводи у самој молби (АЈ, МП, 66-ај-ар-1922, Молба становника Зупча за изградњу школе Министарству просвете, Косовска Митровица, априла 1922).

Одговор на упућену молбу није се чекао дуго. Министар је, дирнут јаком вољом Зупчана за школовање своје деце, послао позитиван одговор и наложио школском надзорнику да по прописима чл. 13 и 64 и тачка 6 Закона о народним школама донесе одлуку о одвајању овога села од дотадашње школске општине „Дубокопоточке“ и образовању нове школске општине с центром у Зупчу. Он је препоручио надзорнику да одмах, чим окружни одбор донесе одлуку о формирању нове школске општине, учини све што треба, поштујући Правила о грађењу школа, да становници овога места у најкраћем року „дођу до школе“.[5]

Одбор је на седници 3. јуна 1922. године у вези с наређењем Министарства просвете, а у складу са законом, донео одлуку да се оснује школска општина с центром у Зупчу, да је чине села Зупче, Кошутово и Чабра и да се школа зове „Зупчанска“.[6]

Након ове одлуке била је формирана комисија која је имала задатак да надгледа изградњу школе.[7] Иако су све припреме текле по плану, саградити школу за кратко време није било могуће, с обзиром да су становници Зупча, сходно обећању, сами учествовали у њеном грађењу.

Видевши да се радови неће завршити пре зиме, комисија је имала предлог да се у међувремену у закуп узме привремена просторија, кућа Василија Радојевића, и обезбеди учитељ, како би школа почела с радом 1. септембра 1923. године. Школски надзорник Младен Радојевић је прихватио предлог, а затим је писао Министарству захтев крајем јула 1923. године да што пре пошаље одлуку о отварању школе и именује учитеља који би учествовао у уређењу школе и осталим припремама за њено отварање. У међувремену, комисија је извршила проверу привремене зграде[8]

5 АЈ, МП, 66-ај-ар-1922, Министарство просвете КСХС школском надзорнику среза Звечанског, Београд, 22. 4. 1922.

6 Овакву одлуку потписали су председник Школског одбора и Окружни начелник М. Божовић, чланови С. Панић, М. Божовић, Д. Томић, А. Панић и пословођа Р. Мићовић (АЈ, МП 66, ај-ар-1922, Решење Окружног школског одбора округа звечанског да се образује нова школска општина, бр. 24, Косовска Митровица, 3. јун 1922).

7 Комисију су чинили: С. Стевановић, шеф грађевинског сектора, Д. Томић, Ј. Јокић, Т. Базовић и два одборника села Зупча. Комисија је била у обавези да поднесе извештај о згради (АЈ, МП, 66-ај-ар-1923, Окружни школски одбор округа звечанског начелнику округа, бр. 37, Косовска Митровица, 10.7.1922).

8 О њој су забележили следеће: „[...] Зидана је од тврдог материјала. Има једно одељење довољно пространо за учионицу. Испред ове зграде налази се довољан простор за дечије игралиште. У близини постоји добра бунарска вода за пиће, па се ова зграда може употребити за привремену школу док се нова не подигне, а у случају да подизање нове школске зграде буде задоцнело, ова би зграда могла да послужи 5–10 година најмање“ (АЈ, МП, 66-ај-ар-1923, Начелник округа звечанског школском надзорнику округа, Косовска Митровица, 22. јун 1923).

и нови извештај о условима за рад проследила Министарству просвете 15. јула 1923. године. Сагледавши све чињенице, министар Трифуновић је послао одобрење да с радом почне нова школа у срезу Митровачком, округу Звечанском. Он је био сагласан и с тим да се привремено за рад користи зграда коју је предложила поменута комисија, најдуже за период од пет година, инсистирајући да се убрзано ради на изградњи новог школског објекта.[9]

ИМЕ ШКОЛЕ

Основна школа у Зупчу, као и многе друге школе, неколико пута је мењала име. Одлуком министра просвете Краљевине СХС први назив школа је добила по месту где се налазила, Основна народна школа „Зупчанска“. Овај назив школа је носила до 1931. Те године се по закону Краљевине Југославије мењало име установама образовања. Школски одбор у Зупчу је јуна месеца 1931. године предложио да се школа убудуће зове „Свети Сава“. Школски надзорник среза звечанског је предлог Одбора и своје мишљење проследио Министарству просвете у Београду, које је донело одлуку да Основна школа у Зупчу, среза Косовскомитровачког, бановина Зетска, убудуће носи име највећег српског духовника, Светог Саве.[10] Године 1956. школа добија назив „Благоје Радић“, у знак сећања на локалног учитеља који погинуо у народноослободилачкој борби 1943. године. Тај назив школе остао је до данас.

РАД ШКОЛЕ ДО ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Подаци о раду школе од оснивања до почетка Другог светског рата веома су оскудни. Летопис из тог времена није сачуван, а увидом у архивску грађу се долази само до неких кратких информација. На основу ових трагова можемо само делом реконструисати функционисање школе у Зупчу.

Новоотворена школа рад је започела с једним одељењем и закашњењем од два месеца због проблема око уређивања школског простора. Први учитељ и управник ове школе био је Захарије Степановић. О њему готово да нема података. Не знамо какве је квалификације имао, осим да је пре доласка на место учитеља био официр. У Зупчу се задржао само прве године. Нови учитељ од школске 1924/1925. године био је Миодраг Каличанин.

9 АЈ, МП, 66-ај-ак-1923, Одлука министра просвете М. Трифуновића о оснивању школе, О.Н. бр. 35479, Београд, 13. 8. 1923.

10 АЈ, МП-66-ај-ак-1931, Министарство просвете Краљевине Југославије Персоналном одељењу, О.Н. бр. 71913, Београд, 7. 10.1931.

Међутим, ни о њему нема детаљнијих сазнања. Познато је само то да је овде радио до краја школске 1927/28. године, а након тога је премештен. Следећи учитељ школе „Зупчанске“ од школске 1928/29. године био је Колашинац, Миладин Божовић. Он је радио до краја школске 1934/1935, када га је заменио Милија Цветнић. Разлог одласка није забележен. Овај учитељ је остао у школи до почетка Априлског рата (Јакшић 1996: 145; Добрић 2011: 528). Током Другог светског рата школа није радила из безбедносних разлога. Услед непријатељских напада на Колашин током 1941. и 1944. године школска зграда је била разорена, а целокупна документација и књижевни фонд су уништени.[11]

Табела 1. Приказ броја ученика од оснивања школе до 1941. године (Јакшић 1996: 146)

Школска година	**Број ученика**	**Школска година**	**Број ученика**
1923/24	–	1932/33	60
1924/25	38	1933/34	51
1925/26	47	1934/35	51
1926/27	48	1935/36	49
1927/28	40	1936/37	55
1928/29	42	1937/38	66
1929/30	50	1938/39	74
1930/31	55	1939/40	101
1931/32	57	1940/41	84

РАД ШКОЛЕ ОД 1945. ДО 1964.

Други светски рат је оставио далекосежне последице на становништво Старог Колашина. Крај се дуго оправљало од демографских и материјалних губитака, па је било потребно време да се створе услови за обнављање рада школа (Бишевац 2016: 109–133). Наставни процес у школи у Зупчу почео је тек с јесени 1945. године. Како је школа била уништена, на почетку се радило у кући Радивоја Ракића. Локалне власти су се, уз помоћ мештана, залагале за изградњу нове школе, која је била завршена тек следеће године. Објекат је имао једну учионицу и стан за учитеља. Школске 1946/1947. године отпочео је рад у новој згради. Ђака је временом било све више, па једна

11 Школа је имала и читаоницу са око 100 књига, а тај број се стално увећавао (Добрић 2011: 529).

учионица није била довољна.[12] Након две године, опет великим залагањем становништва, дограђена је била још једна учионица.

У школи се радило по Наставном плану и програму за основне школе Федеративне Народне Републике Југославије донетом од стране Министарства просвете 1945. године. Настава се по овом програму изводила све до 1947. године када је Министарство просвете Народне Републике Србије донело нови наставни план за све основне школе на њеној територији. Избачена су била два предмета, веронаука и ручни рад. Овај план није био практичан, па је стално било додатних упутстава и измена. На крају је у потпуности замењен новим. Тек је 1. јула 1959. године био донет Општи закон о школству, којим је уведено обавезно основно образовање и уређен рад у васпитно-образовним установама што се сматрало кључем успеха школског система у послератној Југославији (Петровић-Теодосијевић 2016: 88).

Табела 2. Наставни предмети у основним школама од 1945. до 1947. године (Петровић – Теодосијевић 2016:52)

Ред. бр.	**ПРЕДМЕТИ**	**I разред**	**II разред**	**III разред**	**IV разред**
1	Српски језик	10	10	7	7
2.	Историја			3	4
3.	Земљопис			2	3
4.	Рачун	6	6	5	5
5.	Природа и привреда			4	4
6.	Ручни рад	1	1	1	1
7.	Писање	1	1	1	1
8.	Певање	1	1	1	1
9.	Телесно вежбање	1	1	1	1
10.	Цртање	1	1	1	1
11.	Веронаука	1	1	1	1
	Укупно:	22	22	27	29

Школа у Зупчу је од оснивања радила као четвороразредна. Услова да прерасте у осморазредну није било. У међувремену је, због потребе да деца наставе школовање, одлуком Савета за просвету СО Зубин Поток, током две школске године 1958/59. и 1959/60, била припојена осмогодишњој школи „Јован Цвијић“ у Зубином Потоку. Спроводећи *Закон о осмогодишњој школи* из 1959. године, исти Савет је 1960. вратио статус самосталности овој школи.

12 Број ученика у матичној школи током школске 1946/1947. године био је 132, од тога 76 дечака и 56 девојчица (Јакшић 1996: 121).

Табела 3. Број ученика након Другог светског рата
(Добрић 2011: 530–531)

Шк. година	I разред	II разред	III разред	IV разред	Свега
1947/48.	32	57	24	11	124
1948/49.	18	26	54	19	117
1949/50.	19	18	24	53	114
1950/51.	8	14	15	53	90
1951/52.	18	10	13	13	54
1952/53.	15	15	10	10	50
1953/54.	14	17	11	11	53
1954/55.	21	14	15	13	63
1955/56.	28	16	14	13	71
1956/57.	23	20	14	15	72
1957/58.	22	13	14	14	62
1958/59.	17	18	12	16	63
1959/60.	24	21	18	18	81
1960/61.	29	26	21	17	93
1961/62.	17	25	19	21	82
1962/63.	24	18	22	17	81
1963/64.	19	19	23	19	80

РАД ШКОЛЕ ОД 1964. ДО 1990. ГОДИНЕ

Уставом Савезне Федеративне Републике Југославије из 1963. године дошло је до многобројних промена у унутрашњој организацији државе. У складу с тим, била је извршена систематизација васпитно-образовних институција, па је Решењем о формирању матичних основних школа на територији Општине Зубин Поток, које је потписао председник, Рафајло Касаловић,[13] школа у Зупчу 1964. године прерасла у осмогодишњу. Тако је постала централна школа са истуреним одељењима у Рујишту[14], Чабри[15]

13 Архива школе (у даљем тексту: АШ), Решење о формирању матичних основних школа на територији Општине Зубин Поток, Зубин Поток, 29. децембар 1964 године, број 01-2925/64. год.

14 Основна школа у Рујишту отворена је 1914. године на предлог школског надзорника Т. Панића. На почетку је радила у приватној кући, а после Првог светског рата изграђена је нова зграда захваљујући добровољним прилозима становништа Рујишта, Јагњенице и Козарева. Издваја се од осталих школа у Колашину по томе што је једина, иако с прекидима, радила и током Другог светског рата. Учитељ који је обележио прошлост ове школе јесте Радојко Спасојевић. Радио је у њој више од 40. година. Број ученика се између два светска рата кретао се између 35 и 55. Касније их је било све мање, па је зато и била припојена школи у Зупчу (Јакшић 1996: 132–134).

15 Школа у Чабри је једина у овом крају у којој се настава изводила на албанском језику. Основана је марта 1948. године као четвороразредна школа. Настава се пет година

и Перковцу[16]. Јесени исте године уписала је прве ученике у пети разред, а било их је 29 (Јакшић 1996: 147).

Како је прерасла у осмогодишњу школу, поново није било довољно простора за све ученике. Уместо да се радило на томе да се подигне нова зграда нашло се друго, изгледа, не најбоље решење. У селу је постојао задружни дом који нико није користио. Налазио се испод магистрале, нешто даље од старе школе. Дом је на брзину адаптиран. Добијено је седам учионица, зборница, канцеларије за директора и секретара, сала за физичко васпитање и још две помоћне просторије. Касније је било ограђено двориште, па су подигнути терени за одбојку, кошарку, фудбал. Ово и даље није био адекватан простор за наставу. Мештани и ученици нису били одушевљени променом локације и школске зграде, али су овај поступак власти морали да прихвате.[17]

Табела 4. Број ученика по разредима у периоду 1964–1971 (Јакшић 1996: 147)

Шк. год.	**I**	**II**	**III**	**IV**	**V**	**VI**	**VII**	**VIII**	**Свега**
1964/65.	16	18	20	23	29	/	/	/	106
1965/66.	19	16	16	20	28	33	/	/	132
1966/67.	31	18	18	25	31	26	32	/	182
1967/68.	26	34	19	20	26	33	38	32	228
1968/69.	12	28	31	23	21	30	32	27	204
1969/70.	24	13	33	34	27	24	31	27	213
1970/71.	28	24	20	33	24	27	24	31	221

Основна школа је након премештања на нову локацију наставила с радом. По мишљењу просветних инспектора, тај објекат је задовољавао већину критеријума за неометано извођење наставе, а проблеми с којима су се суочавали наставници и ученици нису много утицали на квалитет наставе. Са својим истуреним одељењима школа је имала укупно седамнаест одељења у периоду од 1970. до 1980. године. У школи су радила двадесет и три просветна радника, од тога у матичној школи једанаест, Чабри десет и Рујишту

изводила у једном приватном објекту који је био у јако лошем стању. Зграда за школу је подигнута тек 1952. године. Почела с радом с једим одељењем које је бројало 58 ученика. Временом је у школи било све више ђака, па је школске 1967/68. године била уписана прва генерација петака. Тако постепено прерасла у осмогодишњу школу, али је функционисала и даље као одељење Основне школе „Благоје Радић“ (Јакшић 1996: 159).

16 Школа у Перковцу је отворена 1968. године након великог залагања становника Перковца, Доњег и Горњег Стрмца и локалних власти. Деца из ових села годинама су похађала наставу у околним школама, а многа нису ни ишла у школу. Осамдесетих година школа је остала без ђака, тако да је престала са радом (Добрић 2011: 544–547).

17 Стара школа је са 50 ари уређеног дворишта, воћњаком и баштом, била предата општини, а тамо је касније био отворен „Мотел“. (Добрић 2011: 530).

и Перковцу по један. Мањих промена је било услед одуствовања наставника због болести или других приватних разлога.[18]

Радна дисциплина је била задовољавајућа, што потврђују извештаји Просветне инспекције. Стручни органи школе су редовно одржавали своје седнице на којима су разматрана питања реализације наставног програма, организовања допунске и додатне наставе, а редовно се вршила и анализа успеха на крају полугодишта и школске године.[19] У школи су у току године редовно биле организоване слободне активности ученика. Рад ученика у овој области одвијао се у појединим друштвима и секцијама, а били су ангажовани и у ваннаставним активностима више него икада раније.[20]

У матичној школи се ни у поменутом раздобљу нису дограђивале нове просторије, али ни у истуреним одељењима. Све школе су биле снабдевене пијаћом водом, а у Зупчу и Чабри вода је била уведена и у школске зграде. Ретко су се куповала наставна средства, па су учитељи и наставници сами морали да се потруде да наставу учине занимљивијом. [21]

Слика 1. Наставно особље ОШ „Благоје Радић“[22]

Карактеристично за ову школу је било то што је у предметној настави на српскохрватском језику увек био висок проценат квалификованих наставника, по чему се разликовала од других образовних установа у Колашину. На основу педагошке документације сазнајемо да су углавном сви предмети седамдесетих година били стручно заступљени изузев албанског језика као нематерњег. У настави на албанском језику у Чабри, међутим, квалификациона структура

18 АШ, Извештај за школску 1978/79. годину.
19 АШ, Извештај за школску 1979/80. годину.
20 Исто.
21 АШ, Извештај за школску 1976/77; 1977/78. и 1978/79. годину.
22 Фотографија се чува у Архиви школе.

у вишим разредима није увек била задовољавајућа. Стручно су били заступљени само часови историје и географије, а ретко и часови албанског језика као матерњег. Органи управљања школе су чинили напоре да се путем расписивања конкурса обезбеди одговарајући наставни кадар, али како се на конкурс нису пријављивали стручни наставници, били су принуђени да ова радна места попуне радницима који су дуже били у радном односу на одређено време.[23]

Настава у истуреном одељењу у Рујишту се изводила у једној учионици. То је био задовољавајући простор у складу са бројем ученика који се готово сваке године смањивао. Треба напоменути да је ово била старија зграда, на којој су често биле видљиве пукотине, али средства за реновирање школе није било могуће обезбедити, већ су с времена на време вршене мање санације.[24]

У истуреном одељењу у Чабри настава се изводила на албанском језику, у две смене. Школа је била осморазредна, као и матична. Недостатак школског простора је био толико изражен да је представљао велику сметњу за успешан наставни процес. Наиме, ово одељење користило је школску зграду која је била подигнута још давне 1952. године за потребе четворазредне школе. Прерастањем ове школе у осморазредну, објекат није имао капацитет да прими све ученике. Од постојеће четири учионице, три су по мишљењу тадашњег директора одговарале школским нормативима. Једна учионица и наставничка канцеларија биле су малих димензија да је у њима било готово немогуће сместити ни најосновији школски намештај, како за потребе ученика, тако и за потребе наставника.[25]

Слика 2. Ученици ОШ „Благоје Радић“[26]

23 Исто.
24 Исто.
25 АШ, Извештај за школску 1976/77;
26 Приватна архива аутора, Душана Манојловића.

Крајем 1979. године Савет школе је на предлог и иницијативу Месне заједнице, родитеља и становништва, донео је коначну одлуку о изградњи споменбисте Благоју Радићу, човеку чије је име школа носила. Затражена је и добијена сагласност од стране општинског СУБНОР-а Косовске Митровице. По добијању сагласности надлежног органа био је формиран одбор за подизање бисте. Одбор, који је био састављен од чланова свих друштвено политичких структура школе, Месне заједнице, из редова Савета родитеља и подружница МК ССРН Чабре. Одбор је покренуо широку акцију на нивоу Месне заједнице за прикупљање добровољног прилога у новцу, а истовремено су били закључени уговори с ауторима из Приштине и Скопља који су урадили бисту.

У акцији која је успешно окончана учествовали су ученици и просветни раници свих ООУР на нивоу Центра за основно образовање и васпитање Зубин Поток. Спомен-биста је откривена 29. јуна 1980. у кругу школе где је одржан велики народни збор, а говоре о Радићу одржали су пријатељи, саборци[27] и ученици школе.[28]

Почетком осамдесетих година број ученика је био у порасту. Школске 1980/1981. године ОШ „Благоје Радић“ у Зупчу са истуреним одељењима је уписала 340 ученика. Од овог броја 140 је похађало наставу на српскохрватском језику и 200 ученика на албанском језику. Настава се углавном одвијала без већих потешкоћа.[29] Целокупни васпитно-образовни рад био је програмиран и реализовао се у складу са Законом о основној школи, Јединственим наставним планом и програмом, Статутом, као и одговарајућим прописима

27 Откривању овог дела присуствовали су наставници, ученици, родитељи као и многобројни гости који су били позвани да присуствују овом значајном дану за „Зупчанску школу“. Том приликом говор је одржао истакнути историчар и Радићев саборац из Копаоничког партизанског одреда Бранислав Божовић. Између осталог, он је о Радићу рекао следеће: „У овом свечаном тренутку, када треба открити спомен – бисту човеку чије име носи ова основна школа, поносан што у име његових ратних и школских другова могу да оживим сећања на Благоја Радића, првобораца и комунисте из овог краја. Благоја смо упознали и дружили се с њим у најтежим данима устанка и револуције и осведочили да је то био узоран комунист, добар и омиљен друг, храбар борац и вешт ратник. С тога смо дубоко уверени да генерације, које ће проћи кроз ову школу, могу да се надахњују ликом, животом и делом Благоја Радића“ (АШ, Реферат Бранислава Божовића, 29. VI 1980. године).

28 Част да прочита свој рад приликом откривања бисте припала је и Јасмини Манојловић, ученици ове школе. О Радићу је написала следеће: „Много је у свету, безмерно много, градова и села и људи које је историја мимоишла и оставила у сенци. Једно од тих села које је остало у сенци историје јесте и Зупче. Међутим, у њему су се родили велики револуционари, надахнути напредним идејама и врелом младошћу која се бурно развијала у њиховим жилама. Један од тих револуционара јесте и Благоје Радић, кога је полет младости и необуздана снага која је избијала из његовог тела понела ка новим јутрима. Али та нова јутра окупана слободарским сунцем он није дочекао. Његова физиономија није имала времена да сазри, а његове идеје биле су угашене у расцветалој младости. Зато моја школа носи његовов име као успомену на тешке дане када су се рађали велики слободари“ (АШ, Реферат ученице Јасмине Мајноловић), 29. VI 1980).

29 АШ, Извештај за школску 1980/1981.

и упутствима надлежних органа и институција општине Титова Митровица и Покрајине. Сва васпитно-образовна подручја, активности и задаци школе конкретније су били утврђени Годишњим планом рада школе који су на почетку сваке школске године усвајали самоуправни и стручни органи школе. План је био рађен на основу Одлуке Скупштине СИЗ основног образовања и васпитања. Сваког септембра изнова су дефинисани облици васпитно-образовног рада с ученицима, календар рада, број радних и наставних дана, годишњи број часова по наставним предметима и разредима, слободне активности и друштвено користан рад, програми и планови стручних и самоуправних органа као и друштвено политичких и ученичких организација и заједница.[30]

На основу извештаја директора и просветних саветника сазнајемо да је стручност у школи и даље била на високом нивоу.[31] У разредној настави тај проценат је често био максималан,[32] док је у предметној настави понекад био мањи због одласка наставника у пензију или преласка у другу школу.[33]

Поред свих напора да се прошири школски објекат до реализације тог плана није дошло ни до краја осамдесетих годинама, односно периода који обрађујемо. У извештајима се често истиче да су зграде у Зупчу, али и истуреним одељењима видно оштећене, да током кишних дана прокишњавају, да су неке од њих ненаменски направљене тако да су изискивале велика материјална средства да би се довеле у исправно стање. Управа школе због недостатка новца није била у стању да ова питања реши. Колико су могућности дозвољавале вршене су само најнеопходније поправке оштећених делова зидова малтерисањем и гипсирањем. Учионице су увек биле очишћене и окречене. Из истих разлога учионички и канцеларијски намештај годинама није било могуће заменити, већ су и на њему вршене одговарајуће поправке.[34] Како се школа налазила у близини Ибра, локалне власти су једино помогле да се обнови оштећена ограда школског дворишта у матичној школи.[35]

---

30 АШ, Извештај за школску 1982/83, 1; Извештај за школску 1985/86.

31 АШ, Извештај за школску 1980/1981.

32 АШ, Извештај за школску 1985/86; АШ, Извештај за школску 1987/88.

33 На почетку школске 1986/87. дошло је до промене у погледу наставног особља јер су у друге школе прешла три наставника. Били су то наставници српскохрватског и албанског језика и учитељ истуреног одељења у Рујишту. Стручни и самоуправни органи школе су овај проблем, уз помоћ и разумевање и наставника који су напустили школу, успели да донекле ублаже јер је наставник матерњег језика одржавао наставу све до окончања конкурса пошто је у другој школи радио у поподневној смени, а у Рујишту су учитељи из матичне школе низменично одржавали наставу, те је школа само две наставне недеље била без учитеља. Али, и ове наставне дане учитељ је одрадио нерадним суботама у току првог полугодишта. Тако су од септембра месеца до окончања конкурса, остали незаступљени само часови нематерњег језика (АШ, Извештај за школску 1986/87).

34 АШ, Извештај за школску 1987/88.

35 Школа је често имала проблем с водом. У извештају смо нашли податак да су током школске 1987/88. године били уложени напори да се санира стање на водоводу за школу, али проблеми водоснабдевања нису ни тада били решени (Исто).

Табела 5. Број ученика у матичној школи и истуреним одељењима у Рујишту и Перковцу
(АШ, Извештаји за школску 1976/77, 1977/78, 1978/79, 1979/80, 1980/81, 1981/82, 1982/83, 1983/84, 1984/85)

Шк. година	I разред	II разред	III разред	IV разред	V разред	VI разред	VII разред	VIII разред	Свега
1976/77.	16	14	15	23	16	16	19	23	163
1977/78.	21	16	17	14	19	14	16	19	149
1978/79.	17	21	13	15	14	18	13	17	137
1979/80.	19	14	14	13	15	14	18	13	123
1980/81.	20	19	14	14	15	14	18	13	127
1981/82.	25	20	19	14	15	15	14	18	140
1982/83.	17	25	20	19	14	15	15	14	139
1983/84.	18	12	23	21	19	14	15	14	136
1984/85.	18	21	17	25	20	19	14	15	149

У периоду од 1985. до 1990. године, просветна инспекција из Косовске Митровице често је обилазила школе у Зубином Потоку, посећивала часове и пратила рад наставника и директора. Те контроле су нарочито биле појачане након обнављања општине 1987. године. У њиховим извештајима је записано да је школа у Зупчу функционисала без већих потешкоћа и да су услови за рад солидни. Наставно особље је углавном било стручно заступљено као и раније. Њихов рад је константно оцењиван највишим оценама, што најбоље указује на то да су улагали максималан труд у реализацији часова. Успеси ученика, такође су били евидентирани. Они су на општинским и покрајинским такмичењима остваривали завидне резултате.

Како је време пролазило, миграције становништва Колашина у централну Србију или оближње градове Косова и Метохије биле су све израженије. Тако се смањивао и број ученика, што је постајао горући проблем ове, али и других школа у Старом Колашину. Тај процес, изгледа, током деведесетих година XX није било могуће зауставити.

УЧИТЕЉИ И НАСТАВНИЦИ

Најбитнији фактор школског система свакако су просветни радници. Од њиховог образовања, оспособљености за рад с децом, педагошке праксе, пожртвованости и других карактеристика највише зависи успех који ученици постигну током образовања. Међу учитељима и наставницима школе у Зупчу увек је било савесних радника, оних који су улагали много труда да описмене своје ђаке и науче их другим вредностима.

Слика 3. Колектив ОШ „Благоје Радић“[36]

Списак радника који су службовали у матичној школи и истуреним одељењима у Рујишту и Перковцу до 1990. године:

– Захарије Степановић[37]
– Миодраг Каличанин[38]
– Миладин Божовић[39]
– Милија Цветнић[40]
– Радојица Јакшић[41]
– Добросав Вучинић[42]

36 Приватна архива аутора, Душана Манојловића.

37 Био је први учитељ „Зупчанске школе“. У Зупчу је провео само прву годину рада. Његово залагање за изградњу и отварање школе у Зупчу, уз свесрдну помоћ Младена Радојевића, школског надзорника среза Звечанског рођеног у Зупчу, било је од великог значаја. То се види из свих докумената, везаних за градњу и отварање школе (Јакшић 1996: 145; Добрић 2011: 528).

38 Био је Степановићев наследник. Ни о овом учитељу немамо много података. У школи је остао до краја школске 1928/1929. године. Тада је премештен, а на његово место је послат Миладин Божовић (Добрић 2011:528).

39 Рођен је у Придворици 1905. године. Учитељску школу школу завршио је у Јагодини. Прво место службовања било је у селу Бувце (Лебане), а затим у Зупчу. Први је тада отворио и одељење на српском језику у селу Чабра. Из Зупча је прешао у Зубин Поток где је службовао до 1941. године (Јакшић 1996: 209).

40 Учитељ из Варага. Основну школу завршио је у родном месту, малу матуру у Косовској Митровици 1928. године, а учитељску школу 1933. године у Скопљу. За учитеља је постављен први пут октобра 1934. године у основној школи у Миљковцу (Црна Гора). Касније је радио у просветном одељењу банске управе на Цетињу. Крајем 1935. године био је премештен у основну школу у Зупчу. После првог пљења колашинских села 1941. године, избегао је у топлички крај, а потом се 1942. године вратио у Ибарску долину (Јакшић 1996: 213–215).

41 Учитељ из Доњег Јасеновика (Добрић 2011: 532).

42 Учитељ из Вељег Брега (Исто).

– Светозар Кенић[43]
– Драгомир Божовић[44]
– Невенка Цветнић[45]
– Боривоје Станковић[46]
– Божидар Божовић[47]
– Предраг Ивановић[48]
– Рада Вујовић[49]
– Божидар Секулић[50]
– Првослав Даниловић[51]
– Милица Базовић
– Станица Јакшић[52]
– Развигор Јакшић[53]
– Јордан Крстић[54]
– Владимир Обрадовић[55]
– Милодарка Поповић[56]
– Милица Миленковић[57]
– Биљана Петронијевић[58]
– Стојка Ракић[59]

43 Учитељ из Гњилана (Исто).
44 Учитељ из Доброшевине (Исто).
45 Учитељица из Варага. Колико је остала у школи није забележено (АШ, Књига запослених).
46 Учитељ из Ћуприје. Нисмо успели да сазнамо колико је радио у школи (Исто).
47 О њему немамо поузданих информација. Био је учитељ (Исто).
48 Учитељ из Косовске Митровице (Исто).
49 Учитељица из Косовске Митровице (В. Добрић, *Просветитељство и школство у Старом Колашину,*532).
50 Учитељ из Доњег Крњина – Лепосавића (Исто).
51 Учитељ из Косовске Митровице (Исто).
52 Учитељица из Доњег Јасеновика (Исто).
53 Наставник историје из Доњег Јасеновика (Исто).
54 Учитељ из Пирота (Исто).
55 Учитељ из Читлука и дугогодишњи управник школе. Са радом је почео 1. октобра 1961. године (АШ, Књига радника).
56 Радила је као учитељица. О трајању радног ангажовања нема информација. Помиње се у документима као учитељица са сталним ангажовањем седамдесетих и осамдесетих година (Исто).
57 Учитељица из Новог Пазара (Исто).
58 Учитељица из Варага. У Зупче је дошла из школе у Црепуљи 1. октобра 1964. године (Исто).
59 Учитељица из Зупча. Била је ученик Митровачке гимназије. Затим је уписала Вишу учитељску школу у Приштини коју је успешно завршила. Школа у Зупчу је била њена прва, али нажалост и последња школа у којој је радила од 15. септембра 1961. до 15. јуна 1966. године. Млади живот једне од првих учитељица из овог колашинског села био је прекинут 15. јуна 1966. године када је страдала заједно са оцем у својој кући у Зупчу од удара грома. С. Јакшић у делу *Просвета и школе у Старом Колашину*

– Пантелија Манојловић[60]
– Љиљана Манојловић[61]
– Нада Мијатовић[62]
– Гордана Бисенић[63]
– Мирко Миленковић[64]
– Велибор Милентијевић[65]
– Милодарка Миленковић[66]
– Станимир Јакшић[67]
– Трифун Радојевић[68]
– Орловић Вукадин[69]
– Миодраг Цветковић[70]
– Милица Миленковић[71]

погрешнио наводи име Стајко Ракић. Учитељ под тим именом није забележен у школској документацији. Реч је о поменутој учитељици (Подаци о Стојки Ракић добијени од рођака).

60 Наставник хемије и биологије из Прелеза. Рад у Зупчу почео је 1. септембра 1965. године. Пре тога је радио у основној школи у Јошаничкој Бањи (АШ, Књига радника).

61 Учитељица из Смедеревске Паланке. Супруга Манојловић Пантелије са којим је дошла у Зупче из школе у Јошаничкој Бањи. У овој школи је завршила радни век пензионисањем 2003. године (Исто).

62 Забележено је само да је била учитељица, других података о њој нема (Исто).

63 Наставница из Смедеревска Паланке. С радом је почела септембра 1965. године. У школи је остала највероватније само годину дана с обзиром да је била уговорски радник. У школској документацији се не помиње током следеће наставне године (Исто).

64 Наставник српског језика из Јагњенице. Дошао је из школе у Рујишту 1. јануара 1965. Неко време радио је у ОШ „Јован Цвијић“ у Зубином Потоку, али се враћа у Зупче. Пензионисан је 2003. године (Исто).

65 Пореклом је из Јагњенице. Предавао је математику. У школи у Зупчу је радио до 1. октобра 1966. године (Исто).

66 Учитељица из Златара (Нови Пазар). У ову школу дошла је 1. октобра 1966. године. Није забележено до кад је радила, само да је прешла у у Основну школу „Азис Сулејмани“ у Косовској Митровици (Исто).

67 Пореклом је из Јасеновика (Зубин Поток). Обављао је послове секретара, а у документацији школе пише да је кратко радио и као учитељ, вероватно као замена услед одсуства стручног кадра. Почео је да ради 1. новембра 1966. године. Касније је прешао у Центар за основно образовање и васпитање у Зубином Потоку (Исто).

68 Родом из Зупча. У питању је била уговорена настава. Радио је од 18. септембра 1967. до 10. јула 1972. године. Тада је прешао у другу радну организацију (Исто).

69 Учитељ из Стрмца. Рад је започео 10. октобра 1968. године, али убрзо одлази у ЈНА одакле се враћа 11. јануара 1970. година и наставља са радом до 31. децембра 1990. године када прелази у Основну школу „Јован Цвијић“ у Зубином Потоку где ће радити до пензионисања 2010. године (Исто).

70 Почео с радом 31. 3. 1969. У овој школи је пензионисан (Исто).

71 Радила је као учитељица кратко време, од 1. октобра 1968. до 11. маја 1970. године (Исто).

– Димитрије Ђусић[72]
– Живојин Миљковић [73]
– Милета Миловановић[74]
– Миломир Башчаревић[75]
– Градимир Јакшић[76]
– Драган Бишевац[77]
– Миланка Башчаревић[78]
– Симо Јакшић[79]
– Милка Ђорђевић[80]
– Бојана Орловић[81]
– Миљојка Обрадовић[82]
– Драгољуб Милентијевић[83]
– Слободан Танић[84]

72 Наставник историје из Загуља (Зубин Поток). На месту наставника историје рад је започео 1. априла 1969. године. Прави паузу због одслужења војног рока. Напустио је школу и одселио се у Крагујевац 1. октобра 1988. године (Исто).

73 Учитељ из Србице. Радио је од 27. јануара 1972. до 31. августа 1986. године. Отишао је у Клину (Исто).

74 Наставник из Варага. Пре доласка у Зупче радио је у Техничкој школи у Косовској Митровици. Пензионисан је 1983. године (Исто).

75 Учитељ из Угљара. У Зупче је дошао из школе у Зубином Потоку, али у архиви школе није забележен датум. Овде је завршио радни век и пензионисан је 29. августа 2003. године (Исто) .

76 Наставник српског језика из Јасеновика. Рад је започео 1. септембра 1969. године, али после месец дана одлази у ЈНА. Након повратка из војске је прешао у ОШ „Јован Цвијић“ (Исто).

77 Учитељ из Крлигата. Кратко време је провео у овој школи од 4. октобра 1969. до 18. јануара 1970. године (Исто).

78 Учитељица из Угљара. Предавала је историју и географију као уговорски радник од 9. децембра 1969. до 1. фебруара 1971. године. О њеном евентуално новом ангажовању нема података (Исто).

79 Учитељ из Доњег Јасеновика. Уговорена настава. У Зупче је дошао из школе у Подграђу 6. јануара 1970. године. Радио је до 8. априла 1970. године када је пензионисан (Исто).

80 Учитељица из Читлука. Завршила је Учитељску школу у Призрену. Свој радни век је започела 1. септембра 1970. године у истуреном одељењу у Перковцу. Касније је радила у матичној школи до пензионисања 2010. године (Исто).

81 Учитељица из Стрмца. Радила је кратко, од 24. новембра 1971. до 8. марта 1972. Уговорена настава (Исто).

82 Учитељица из Читлука. Радила је кратко као учитељица од 24. новембра 1971. до 8. марта 1972. Ова учитељица је у школи у Зупчу радила и школске 1987/88. године, а касније је прешла у ОШ „Јован Цвијић“ (Исто).

83 Наставник математике из Јагњенице. Дошао је из школе ОШ „Бранко Радичевић“ из Косовске Митровице 1. септембра 1971. године. Свој радни век провео је у овој школи. Дуго је обављао функцију директора. На том месту га је школске 2003/2004. заменила Драгица Ђуровић, професор географије (Исто).

84 Пореклом је из Свињара. Почео је с радом 14. септембра 1972. године. Прешао је у Гимназију у Косовској Митровици. Предавао је ОТО и физику (Исто).

– Предраг Милутиновић[85]
– Зорица Аџић[86]
– Радоица Мијачић[87]
– Гордана Трајовић[88]
– Радојица Влашковић[89]
– Никола Пачариз[90]
– Душан Јовановић[91]
– Драгана Томашевић[92]
– Миодраг Божовић[93]
– Бисерка Влашковић[94]
– Љубинка Божовић[95]
– Милунка Илинчић[96]
– Петар Радосављевић[97]
– Миодраг Башчаревић [98]

85 Наставник техничког образовања из Брњака. У школу је дошао 7. новембра 1973. године. Радио је све до 21. августа 2007. године када је прешао у ОШ „Јован Цвијић“ (Исто).

86 Наставница српског језика из Косовске Митровице. Почела је с радом 9. октобра 1975. године. Касније је прешла у Косовску Митровицу у ОШ „Азис Сулејмани“ (Исто).

87 Наставник физичког васпитања из Калудре (Зубин Поток). У ову школу је дошао 1. септембра 1975. године и радио је до пензионисања 2014. године (Исто).

88 О њој у школској документацији нема много података. Наводи се као наставница која је држала наставу из општег техничког образовања, физике и физичког васпитања током школске 1974/75 (Исто).

89 Наставник физике из Лучке Реке. Радио је у ОШ „Јован Цвијић“. У Зупчу је допуњавао недељну норму часова. У педагошкој документацији се помиње само током школске 1976/77. године (Исто).

90 Наставник српског језика из Косовске Митровице. Радио је од 13. децембра 1982. године до 4. јуна 1983. године. Тада је отишао на одслужење војног рока. Рад наставља 1. септембра 1984. године. Отишао је у Косовску Митровицу 31. августа 1986. године и рад наставио у Техничкој школи (Исто).

91 Предавао је математику у периоду од 1978. до 1994. године (Исто).

92 Наставница српског језика из Косовске Митровице. Радила је само једну школску годину од 21. септембра 1983. до 31. августа 1984. године (Исто).

93 Наставник музичке културе. У овој школи провео је више од 30 година. Почео је с радом 1975. године, а радио је до школске 2012/2013. године (Исто).

94 Предавала је руски језик од 22.9. 1983. до 31.81985. године. Након тога се помиње као радник школе почетком 1990. године. Ово је била уговорена настава (Исто).

95 Радила је као учитељица на замени од 22.9. 1983. до 30.4. 1984. године (Исто).

96 Учитељица из Јагњенице. Радила је на замени од 17. септембра 1984. до 12. априла 1985. године као учитељица, а од 1. октобра 1986. до 31. августа 1987. године као наставник српског језика (Исто).

97 Професор руског језика из Зупча. Радио је као наставник руског језика у овој школи од 2. септембра 1985. до 30. септембра 1987. године. Тада прелази у ОШ „Јован Цвијић“ (Исто).

98 Учитељ из Косовске Митровице. Рођен 5. фебруара 1951. године. Радио је као учитељ од 1. октобра 1986. године. Радни однос је престао услед смрти, али није забележен датум (Исто).

– Недељка Башчаревић[99]
– Рмуш Вучеља[100]
– Надица Вучинић[101]
– Драгана Влашковић[102]
– Весна Ђурић[103]
– Љубиша Пантовић[104]
– Нада Божовић[105]
– Велика Јовановић[106]
– Велимирка Божовић[107]
– Ахмедин Јусуфи[108]
– Енвер Мустафа[109]
– Мерима Хасани[110]
– Фатима Курти[111]
– Саније Воца[112]

99 Наставник руског језика из Угљара. Радила је само једну школску године, од 1. октобра 1987. до 31. августа 1988. године (Исто).

100 Професор српског језика из Шекулара (Иванград). У Зупче је дошао 7. септембра 1987. године и радио нешто више од годину дана, до 24. октобра 1988. када прелази у СШ „Григорије Божовић“ (Исто).

101 Пореклом је из Зупча. Радни однос је засновала 1. септембра 1987. године. Радила је до 28. фебруара 1990. године када се удала и отишла у Војводину (Исто).

102 Рођена је у Зубином Потоку. Радник по уговору. Предавала је историју од 17. октобра 1988. године, највероватније до краја школске године (Исто).

103 Професор српског језика из Црепуље (Зубин Поток). Дошла је из ОШ „Петар Кочић“ 1. децембра 1988. и предавала до краја школске године, 31. августа 1989. године. Прешла је у основну школу у Зубином Потоку (Исто).

104 Професор историје из Звечана. Радио је у школи од 1. септембра 1989. до 1992. године (Исто).

105 Професор руског језика из Зубиног Потока. У овој школи допуњавала недељну норму (Исто).

106 Наставница физике и хемије из Зупча. Била је радник ОШ „9. мај“ у Лучкој Реци. Овде је допуњавала норму (АШ, Извештај за школску 1985/86. годину).

107 Наставник руског језика. Радила је у Економској школи у Косовској Митровици. Била је ангажована током школске 1988/89. године, након интервенције директора и секретара за друштвене делатности СО Зубин Поток јер се и на поновљени конкурс нико није пријавио да изводи наставу из предмета руски језик (АШ, Записник са седнице одржане 29. 9. 1988. године).

108 Решење о сталном радном односу добио је школске 1984/85. године јер је био један од ретких стручно заступљених наставника који је предавао албански језик. Међутим, радни однос је прекинут већ 1. октобра 1985. године након дисциплинског поступка који је био покренут против овог наставника јер је ударио ученика (АШ, Записници са седница Савета школе од 29. 6 1984. и 1. 10. 1985. године).

109 Наставник албанског језика који је заменио Јусуфија. Била је ово уговорена настава (АШ, Записник са седнице Савета школе од 22. 2. 1985).

110 Уговорена настава, предавала је албански језик. Нема информација о радном ангажовању (АШ, Књига радника).

111 Предавала је албански језик, немамо податке о томе колико је радила у школи (Исто).

112 Уговорена настава за часове албанског језика у матичној школи. У документацији је забележено да је била учитељица (Исто).

ЗАКЉУЧАК

Основна школа у Зупчу има богату прошлост и једна је од најзначајнијих васпитно-образовних установа у Старом Колашину. Отворена је иницијативом и великим залагањем становника, односно, родитеља који су желели да им се деца описмене. Почела је с радом 1923. године у приватној кући, у тешким условима, да би касније, изградњом нове зграде, прерасла у школу модерног типа какве су тада постојале у Краљевини СХС/Југославији. Самостално је функционисала до 1990. године, када је одлуком Општине Зубин Поток била припојена Основној школи „Јован Цвијић“. Аутономију је вратила после 1999. године.

Током рада мењала је више пута име. Први назив био је „Основна народна школа Зупчанска“, да би 1931. године добила име првог српског архиепископа. У време Савезне Федеративне Републике Југославије, на инсистирање локалних и окружних власти, још једном јој је промењено име. У знак сећања на локалног учитеља, учесника народноослободилачке борбе који је страдао 1943. године у борбама на Сутјесци, школа је названа „Благоје Радић“. То име се одржало до данас.

У време Другог светског рата школа није радила, а зграда је била у потпуности разорена. Поново је трудом мештана обновљена, па се настава у њој почела изводити јесени 1946. године.

Како се број ученика у школи константно повећавао, ова четворогодишња школа је одлуком Општине Зубин Поток 1964. године прерасла у осмогодишњу с истуреним одељењима у Чабри, Рујишту и Перковцу. Због недовољног простора за све ученике у матичној школи, на брзину је био опремљен велики задружни дом, па је школи, упркос противљењу родитеља, промењена локација.

Као и многе друге, и ова се васпитно-образовна установа, суочавала с проблемима који су саставни део наставног процеса. Због недостатка материјалних средстава нису се дограђивале нове просторије, а понекад нису могле да се уређују ни већ постојеће. Вршена је само мања санација тамо где је било неопходно. Иако су се управници трудили да уз помоћ власти обезбеде услове за рад ипак се често осећала потреба за заменом намештаја и новим наставним средствима.

Без обзира на све проблеме, у школи је увек радио висококвалификован наставни кадар који је добијао високе оцене приликом посета часова просветне инспекције. Учитељи и наставници су се трудили на све начине да ђаци савладају предвиђено градиво и да положе разред. Многи су савесним радом стекли углед и поверење становништва и родитеља. Било је и оних на чији су рачун биле упућене критике, али је тај број занемарљив.

Кроз основну школу у Зупчу прошло је много генерација ученика носећи најлепше успомене из ђачких дана. Овде су стекли основе образовања

које је било драгоцено у даљем школовању. Школа је успела да опстане упркос свим проблемима и недаћама с којима се суочавала. Постоји и данас као симбол просвете и културе једног од највећих колашинских села.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Југославије – Београд
Фонд: Министарство просвете
Архива Основне школе „Благоје Радић" Зубин Поток)
Приватна архива Д. Манојловића – фотографије (Зубин Поток)

ЛИТЕРАТУРА

Бишевац 2013: С. Бишевац. „Стари Колашин – бранилац српства на Косову и Метохији", у: *Културно наслеђе Косова и Метохије. Историјске тековине Србије на Косову и Метохији и изазови будућности*, књ. 1, Београд: Косовска Митровица: Канцеларија за КиМ: Универзитет у Приштини.

Бишевац 2016: С. Бишевац, „Страдање становништва Старог Колашина у Другом светском рату", у: *Косово и Метохија у Другом светском рату – седам деценија касније*. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 109–133.

Божовић 1926: Г. Божовић. *Приповетке*. Београд: С. Б. Цвијановић.

Добрић 2011: В. Добрић. *Просветитељство и школство у Старом Колашину*. Зубин Поток: Стари Колашин.

Ђорђевић 1927: Т. Р. Ђорђевић. „Становништво у Србији после сеобе 1690. године", у: *Годишњица Николе Чупића*, књ. XXXVI, Београд: Државна штампарија КСХС.

Елезовић 1932: Г. Елезовић. *Речник косовско-метохијског дијалекта*, св. I, Београд: Планета.

Јакшић 1996: С. Јакшић. *Просвета и школе у Старом Колашину*. З. Поток: Београд: Стари Колашин.

Лутовац 1993: М. Лутовац. *Ибарски Колашин: антропогеографска истраживања*. Београд: САНУ.

Петровић-Теодосијевић 2016: С. Петровић-Теодосијевић. *Социјализам у школској клупи. Реформа основношколског система у Србији 1944*–1959. Докторски рад. Београд: Филозофски факултет.

Slaviša I. BIŠEVAC
Dušan M. MANOJLOVIĆ

PRIMARY SCHOOL IN ZUPČE

Summary

Primary school in Zupče is considered to be one of the oldest schools in Stari Kolašin. It started working in 1923, and it will celebrate the centenary of existence in the near future. Since its very foundation until school year of 1964/1965, it was a four-grade primary school, and since September 1964, following the decision of the Zubin Potok Municipal Assembly, it received the status of an eight-grade school. Then the first students of the fifth grade enrolled in it. Having been transformed into an eight-year-grade school, it became the head school, to which Rujište, Čabra and Perkovac as the school's prominent departments were assigned. As the number of students increased with the time, the old building became too crowded for all the students, so the municipality took care to provide a new one in a relatively short time. There was a building of a cooperative home in the village that nobody used. That is why it was quickly adapted for the school, and seven spacious classrooms, teachers' chambers, offices for director and secretary, physical education room and two auxiliary rooms were obtained. A fenced yard and raised courts for volleyball, basketball and football were set up around the school a bit later. At its foundation the school was named "Primary School Zupčanska", at the time of the Kingdom of Yugoslavia, it was called by the Serbian saint of St. Sava, and in 1968 the name was changed to the Elementary School "Blagoje Radić". The number of students ranged from 60, at the time of the foundation, to 240 who attended the school in the 1970s. The school, of course, was also facing the problems that are an integral part of the educational process. The lack of school furniture and teaching materials are just some of them. However, all these difficulties were solved with the help of the local administration, the Ministry and the teachers and other teaching personnel who have been working here. By attending Zupčanska primary school, many generations of students have been cherishing the most beautiful memories from school days. The school has managed to survive both during wars and the greatest sufferings. It still exists today as a symbol of education and culture of this region.

Key words: Kosovo and Metohia, Old Kolašin, Zupče, school, education, teaching process.

Рад је предат 17. априла 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПОЛИТИКОЛОГИЈА

УДК 341.231(=163.41)(497.5)"1991/1995"
323.1(=163.41)(497.5)"1991/1995"

Оригинални научни рад

*Александар Л. МАРТИНОВИЋ**
Правни факултет, Нови Сад

ДРЖАВНО-ПРАВНИ РАЗВОЈ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ КРАЈИНЕ

Апстракт: Историјски корени крајишке државотворности. Републику Хрватску су 1991. године чиниле територије хрватског и српског народа. 17. фебруара 1990. године основана је Српска демократска странка.

Заједница општина Сјеверне Далмације и Лике. Сабор у Србу, Српско национално вијеће и Декларација о српској аутономији. Плебисцит о српској аутономији. Српска аутономна област Крајина. Референдум о останку у Југославији. Уједињење САО Крајине и Босанске Крајине. Српска аутономна област Славонија, Барања и Западни Срем. Република Српска Крајина.

Венсов план. Развој институција Републике Српске Крајине и хрватска кршења мировног плана УН. Република Српска Крајина – иницијатор свесрпског уједињења. Српска федерација – недосањани крајишки сан. Окупација РСК.

Кључне речи: Република Српска Крајина, САО Крајина, САО Славонија, Барања и Западни Срем, декларација, плебисцит, референдум, Венсов план, уједињење, окупација.

ИСТОРИЈСКИ КОРЕНИ КРАЈИШКЕ ДРЖАВОТВОРНОСТИ

Државно-правни развој Републике Српске Крајине има дугачак историјски континуитет. На простору Српске Крајине, Срби су присутни још у римско време, о чему нас обавештава римски писац Плиније. Наш археолог Ђорђе Јанковић вршио је ископавање на подручју некадашње РСК и даје податке да је први слој живота Срба на просторима РСК археолошки утврђен у 4. и 5. веку.

О присутности Срба у средњем веку на крајишким просторима обавештава нас франачки писац Ајнхард[1] у *Ајнхардовом летопису* из 818. и 822. године.

* Доцент, a.martinovic101@gmail.com

1 Ратко Личина. „Меморандум о Републици Српској Крајини". *Република Српска Крајина: државна документа. Књ. 10, 2005–2015: документа у прогонству.* Београд: Мирослав: Покрет за слободне српске земље.

Материјално историјски извори нам говоре о присутности Срба на крајишким просторима и у немањићко време, као што су манастир Крупа из 1317. године, манастир Крка из прве половине 14. века, као и манастир Драговић из 14. века.

Корени државности Српске Крајине сежу у 16. век (1530. година), када је формирана Војна Крајина, као гранична војно-одбрамбена линија између Аустрије и Турске и која је постојала све до развојачења 1882. године. После пада Балкана под Турке, Срби Крајишници организују у Аустрији своје локалне органе, а 1630. године цар им издаје и Српски устав (Statuta Valachorum). Срби имају самоуправу, па и српске општинске судове и врховни суд! За узврат, Срби Крајишници су чували аустријску границу од Турака.[2]

О Српској Крајини сведочи и аустријски цар Леополд Други 1790. године: „Што се Мене тиче, држим да је српски народ, и пре рата с Турцима, живео у Срему, Славонији и Бачкој, а приликом рата, једнодушно у поновном освајању истих предела, учествовао, те и сад тамо живи, па да, стога, на те земље и највише право има."[3]

Током 19. века Срби су били равноправан народ са Хрватима. То је потрајало све до 1941. године и формирања тзв. НДХ у којој су Срби доживели геноцид незапамћених размера. Равноправност Срба и Хрвата потврђена је и свим одлукама ЗАВНОХ-а из 1943. и 1944. године. Тако је било и према свим уставима федералне Хрватске од 1947. до 1990. године.

Републику Хрватску су 1991. године чиниле територије хрватског и српског народа. Сходно томе, у Уставу Хрватске из 1974. године оба народа су носиоци суверенитета:

„Члан 1: Социјалистичка Република Хрватска је национална држава хрватског народа, држава српског народа у Хрватској и држава националних мањина које живе у њој."[4]

Државност Хрватске у Југославији се темељила на самоопредељењу Хрвата и Срба у Хрватској. После Првог светског рата, Словенци, Хрвати и Срби су основали државу на својим етничким територијама у бившој Аустрији 29. октобра 1918. Већ 1. децембра 1918. ујединили су је са Србијом у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца – од 1929. названом Краљевина Југославија.

Православни Срби су се борили против фашиста и имали су две антифашистичке ослободилачке армије – партизане и четнике. После победе антифашистичких држава у Другом светском рату, православни Срби су

2 *Исто*
3 *Исто*
4 *Нав. дело*

опростили Хрватима наведени стравични геноцид. Пристали су (1945) да своје етничке територије споје с хрватским и организују Народну Републику Хрватску (касније, Социјалистичку Републику Хрватску). Срби су поставили Хрватима само један услов – да власти Републике Хрватске не могу прекидати државне везе Срба у Крајини са Србима у осталим федералним јединицама Југославије.

Ову политичку вољу српског народа нису поштовали Влада и Сабор Републике Хрватске 1990–1991. године, проглашавајући сецесију из Југославије и бришући у хрватском Уставу одредницу о суверености Срба у Хрватској. Хрвати су тада, према међународном праву, извршили агресију на СФР Југославију. Напали су војне касарне и почели терор над Србима. Овакви поступци се квалификују као агресија у Резолуцији Генералне скупштине ОУН број: 3314/1974, од 14. децембра 1974. У њеном Члану 2 то недвосмислено пише:

> „Употреба оружане силе, којом се крши Повеља, од стране једне државе, која делује прва, представља довољан, непосредан доказ чина агресије, иако Савет безбедности може закључити, у складу са Повељом, да утврђивање да је почињен чин агресије не би било оправдано, кад се узму у обзир, друге постојеће околности, међу њима, чињеница, да акти о којима је реч, или њиове последице, немају довољну тежину.“[5]

Одредница (д) овог Члана прецизира акте агресије, а они су типични за понашање хрватских војника и полицајаца 1991. године:

> „У складу са одредбама Члана 2, и само уз резерве садржане у њему, без обзира на то, да ли је рат објављен или није, услове чина агресије, испуњавају сви акти који следе: [...]
>
> д) Напад оружаних снага, једне државе, на копнене, поморске, или ваздухопловне оружане снаге, или на цивилну морнарицу, и авијацију, друге државе.“

Уз овако јасну Повељу ОУН о агресији, Хрватска се огрешила и о Устав СФРЈ. Он је предвиђао да се осамостаљење република може обавити само уз сагласност свих конститутивних народа. Значи, никако без сагласности Срба у Хрватској. Насилну сецесију не дозвољавају ни одредбе правних начела просвећених народа – у смислу Члана 38 (с) Статута Међународног суда правде у Хагу, где се сецесија квалификује као најтеже кривично дело. Оваква квалификација сецесије је садржана и у законима: Француске, Немачке, Швајцарске, Русије, Пољске, Мађарске и многих других земаља.

5 *Исйо*

Нико од Срба у Социјалистичкој Републици Хрватској није био присталица стварања српске државе. Српске вође су, за разлику од хрватских, поштовале одредбе Устава СФРЈ и наведене одредбе међународног права.[6]

Важећим Уставом Републике Хрватске из 1990. године Срби су изгубили статус конститутивног народа и претворени су у националну мањину. Као одговор на бројне атаке нове хрватске власти на њихов национални, верски и културни идентитет, Срби су на простору Крајине кренули су у процес стварања својих националних институција.

У наставку овог текста обрадићемо хронолошки најважније догађаје и документе у периоду 1990–1995. године.

СДС – ПОЛИТИЧКИ ШТИТ СРБА КРАЈИШНИКА

17. фебруара 1990. године основана је Српска демократска странка (СДС). Под отвореним небом, оснивачкој скупштини је присуствовало око 7.000 грађана из Книна, са Баније, из Лике, са Кордуна и из Далмације. У програмским документима који су усвојени акламацијом, истиче се да ће се СДС залагати за вишестраначки систем и федерално устројство Југославије. Наглашава се да је регионална подела СР Хрватске застарела и да не одговара модерним принципима политичке егзистенције и историјским интересима српског народа. У том смислу, СДС ће се залагати за административну поделу Хрватске која ће примерније одржавати националне структуре подручја на којима живи српски народ. Усвојена је и посебна резолуција СДС о Косову, у којој се истиче велика историјска неправда нанета српском народу на косовском тлу. СДС се енергично противи формирању друге албанске државе. За председника странке изабран је академик Јован Рашковић.[7]

Рашковић је, обраћајући се јавности, предочио програмске циљеве и саопштио следеће:

> „Српска демократска странка сматра да се интереси српског народа у Хрватској могу најбоље бранити и успостављати најприје опћом демократизацијом земље. Зато су прихваћена она промишљања која основне увјете ваљаног друштвеног развоја, као и развоја нашег друштва виде у увјерењу да је свака влада одговорна народу и само њему. Југославија креће једним новим и бољим путем. Истина, она се нашла у високим кризним тешкоћама. Без радикалних реформи у друштвеном животу и привредном систему излаза не може бити. Нови привредни систем је сасвим добро, барем што се пројеката тиче, устројен. Реформа се мора упутити ка привредном систему праве конкуренције и изграђеног модерног тржишта, јасне дефиниције власништва и подузетништва. Чини се да је много важније, барем у овом тренутку, успостављање политичког поретка

6 *Нав. дело*
7 *Исто*

слободних избора и плуралистичке, вишестраначке демократије. Постојећи политички систем у Југославији изграђиван је на доминацији једне партије, комунистичке странке. Комунистички покрет у свијету, па и код нас показао је све своје слабости. У том процесу се јасно издваја дистинкција између политичког успјеха и хисторијског резултата. На друштвеном и политичком плану, комунистички покрет имао је и одређене успјехе. Но, без обзира на, понекад и врло високу успјешност, овај покрет је доживио хисторијски крах. Та дистинкција између политичког успјеха и хисторијског пораза, мислимо – представља основну карактеристику и југословенског комунистичког покрета. Тај покрет постаје главна препрека за успостављање политичке демократизације у овој земљи. Излазак из кризе, која је не само економска и политичка, већ и етичка видимо у стварању нових партија и нових покрета. Одлучили смо се да свим грађанима који дијеле ово мишљење и увјерење предложимо оснивање СРПСКЕ ДЕМОКРАТСКЕ СТРАНКЕ."[8]

ПРВИ ВИШЕСТРАНАЧКИ ИЗБОРИ У ХРВАТСКОЈ

22. априла 1990. године одржан је први круг вишестраначких избора у Хрватској. Највећи број гласова добија ХДЗ. У Книну СДС осваја 83% гласова за одборничка мјеста и 3 посланичка мјеста у Сабору Републике Хрватске (Јован Опачић, Душан Зелембаба и Радослав Тањга). СДС апсолутну већину осваја и у општинама Грачац и Доњи Лапац. Из ових општина као посланици у Сабору Републике Хрватске изабрани су Ратко Личина и Душан Ергарац.[9]

ЗАЈЕДНИЦА ОПШТИНА СЈЕВЕРНЕ ДАЛМАЦИЈЕ И ЛИКЕ

6. јуна СО Книн доноси Одлуку о покретању иницијативе за формирање Заједнице општина Северне Далмације и Лике.[10]

27. јуна СО Книн донела је одлуку о формирању Заједнице општина Северне Далмације и Лике. СО Грачац и Доњи Лапац донијеле одлуку о приступању Заједници општина чиме је Заједница и званично почела да постоји.[11]

Привремено Предсједништво Заједнице општина Северне Далмације и Лике упутило је 3. јула на Отрићу код Грачаца позив свим општинама у којима је већинско становништво српско да се прикључе новој Заједници

8 Личина 2016а: Ратко Личина. „Програмски циљеви Српске демократске странке", *Рейублика Срйска Крајина: државна докумейша. Књиīа 1, 1990*. Београд: Мирослав: Покрет за слободне српске земље.

9 „Хронологија догађаја у Републици Српској Крајини 1990. године", *Нав. дело.*

10 „Одлука о покретању иницијативе за формирање Заједнице општина Сјеверне Далмације и Лике", *Нав. дело*

11 „Одлука о формирању Заједнице општина Сјеверне Далмације и Лике", *Нав. дело*

општина, јер „уставне промене битно нарушавају равноправност српског народа у Хрватској“ (др Милан Бабић).[12]

На овом састанку, поводом тад актуелних уставних промена закључено је следеће:

> „Оцјењује се да би уставним промјенама, према приједлогу што га је прихватио Сабор СР Хрватске на сједници од 28. јуна 1990. године, дошло до битног нарушавања равноправности народа и народности у СР Хрватској, посебно српског народа. Привремено предсједништво сматра потребним и корисним да се, ради расправе и заузимања заједничких ставова о предложеним уставним промјенама, одржи састанак представника свих општина у СР Хрватској у којима су Срби већинско становништво. Такав састанак заказује се за 6. јула 1990. године, у 11 сати, у Општинској вијећници у Книну. Позив за састанак упутити ће се телексом општинама: Книн, Обровац, Бенковац, Грачац, Доњи Лапац, Титова Кореница, Војнић, Вргинмост, Двор на Уни, Костајница, Глина, Петриња, Пакрац, Грубишно поље, Дарувар, Вуковар и Бели Манастир. Састанку требају присуствовати: предсједници скупштина општина, чланови Привременог предсједништва Скупштине Заједнице општина Сјеверне Далмације и Лике, заступници у Сабору СР Хрватске из тих општина, представници Главног одбора Српске демократске странке и представници Економско-правног савјета Скупштине Заједнице општина.
>
> На основу Закључка Скупштине општине Книн о покретању иницијативе за оснивање Заједнице општина Сјеверне Далмације и Лике донесено на 2. заједничкој сједници Вијећа мјесних заједница, Друштвено-политичког вијећа и Вијећа удруженог рада од 6. 6. 1990. године, Предсједништво Скупштине општине је ступило у контакте са скупштинама и политичким организацијама општина на које се ова иницијатива односила, такођер Предсједништво је ступило уконтакт и са представницима других општина ван овог подручја. Иницијатива је наишла на добар пријем, тако да су је неке скупштине општина званично и прихватиле, док су је друге скупштине уврстиле у дневни ред својих наредних сједница. Поред општина Книна, Бенковца, Обровца, Доњег Лапца, Грачаца, Титове Кореницe; постоји велико расположење да се овој Заједници придруже и општине: Војнић, Вргинмост, Двор на Уни, Костајница, Глина, Петриња, Пакрац, као и подручја Врховина, Плашког, Окучана и Госпића. Хиљаде људи на скуповима који су одржани током јуна у овим срединама поздравили су стварање ове Заједнице.
>
> Ова Скупштина је као разлог покретања иницијативе за оснивање заједнице нашла у циљу остваривања јединственог привредног подручја, остваривања политике воље регионалног размјештаја капацитета, коришћење средстава акумулације привреде и становништва али и средстава за подстицање бржег развоја неразвијених општина. То су били оправдани разлози за побољшање економског положаја овог подручја и економске равноправности народа. Ови захтјеви ни у ком случају нису имали циља угрожавање суверенитета или привредног јединства Републике Хрватске, већ напротив јачање њене привредне моћи и равномјерног развоја. С обзиром да на подручју Сјеверне Далмације, Лике, Кордуна, Баније и дијела

12 „Хронологија догађаја у Републици Српској Крајини 1990. године“, *Нав. дело*

> Славоније већином живи Српски народ, као и историјски народ на дијелу Републике Хрватске који је представљао територију Војне крајине, то постоје историјско културни разлози да се на овом простору Републике оформи савремени регион, коме би могле доћи до изражаја националне и културне специфичности овог дијела Републике Хрватске."[13]

САБОР У СРБУ, СРПСКО НАЦИОНАЛНО ВИЈЕЋЕ И ДЕКЛАРАЦИЈА О СРПСКОЈ АУТОНОМИЈИ

У Србу је 25. јула одржан Велики српски сабор. Усвојена је декларација о суверености и аутономији српског народа и Одлука о формирању Српског националног вијећа. За чланове СНВ (највишег извршног тијела српског народа у Хрватској) изабрани су председници странака Јован Рашковић и Миле Дакић, председници општина Книн – Милан Бабић, Д. Лапац – Давид Растовић, Грачац – Војислав Лукић, Обровац – Сергеј Веселиновић, Бенковац – Здравко Зечевић и Глина – Велибор Матијашевић, посланици у Сабору: Јован Опачић, Душан Зелембаба, Радослав Тањга, Ратко Личина и Душан Ергарац, те представник СПЦ парох Вељко Босанац. За председника СНВ изабран је др Милан Бабић.[14]

Сабор Хрватске донио Одлуку да „шаховница" постаје државни симбол Републике Хрватске. Ово је изазвало незадовољство српског народа, јер су под тим симболом у време НДХ страдавала српска деца и српско цивилно становништво.

На Сабору у Србу донета је Декларација о суверености и аутономији српског народа:

> „1. У границама СР Хрватске, која је држава и српског народа који живи у СР Хрватској, српски народ је, на основи својих географских, историјских, друштвених и културних особености, суверен народ са свим правима која садржава сувереност народа. Српски народ у СР Хрватској има пуно право да се у заједништву са хрватским народом, или самостално, при успостављању нових односа у Југославији, опредјељује за федеративно или конфедеративно државно уређење. Не може се без учешћа српског народа у Хрватској бирати облик југословенског заједништва, а то нарочито вриједи за ситуације легитимног отцјепљења. Отцјепљују се народи, а не државе. Српски народ даје себи право да се на историјским територијама, које обједињују садашње границе Хрватске, опредјељује са киме ће живјети, у којем ће режиму живјети и како ће се повезивати са другим народима у Југославији. Никo нема историјско право да одређује судбину српског народа који ту живи вјековима и прије стварања државе Хрватске.

13 „Записник 1. сједнице Привременог предсједништва Скупштине Заједнице општина Сјеверне Далмације и Лике", *Нав. дело*

14 „Хронологија догађаја у Републици Српској Крајини 1990. године", *Нав. дело*

2. На основу своје суверености српски народ у Хрватској има право на аутономију. Садржај те аутономије зависиће од федеративног или конфедеративног уређења Југославије. У условима федеративног државног уређења српски народ има право на несметану и без ограничења употребу у службене и приватне сврхе српског књижевног језика, писма ћирилице, школа и српских школских програма, културних и политичких институција, предузећа, штампе и српске радио-телевизије. Организација овакве аутономије ће се провести само путем пуне општинске самоуправе, посебно у општинама где је српски народ већинско становништво и повезивањем тих општина у заједнице. У условима конфедеративног државног уређења Југославије српски народ у Хрватској има право на политичко-територијалну аутономију.

3. Као политички представник српског народа у Хрватској конституише се Српски сабор који заседа у Србу. Као извршни орган Српског сабора конституише се Српско национално вијеће. Српско национално вијеће има право да организује плебисцитарно изјашњавање српског народа о свим питањима битним за његов положај у Хрватској и Југославији, као и о другим питањима која се тичу остваривања српског суверенитета и аутономности.

4. Српско национално вијеће представља самостални орган који између два заседања Српског сабора спроводи одлуке Српског сабора и ове Декларације, те припрема питања о којима ће се изјашњавати Српски сабор и плебисцитарно српски народ.

5. Српски сабор, на заседању у Србу, 25. јула 1990. године, проглашава ништавним за српски народ у Хрватској све уставне и законске промјене које негирају његов суверенитет као народа и умањују његова аутономна права.

6. Српски народ у Хрватској не тражи ништа више од оних права која други савремени народи Европе одавно имају и уживају."[15]

ПЛЕБИСЦИТ О СРПСКОЈ АУТОНОМИЈИ

На првој сједници у Книну 31. јула СНВ се констисуисао и расписао референдум (касније преименован у плебисцит) о српској аутономији на подручју Хрватске, заказан за 19. 08. 1990. године.[16]

У Одлуци о расписивању референдума закључено је следеће:

„1. Расписује се референдум за цјелокупно Српско становништво које живи у границама Републике Хрватске.

2. Референдум ће се одржати у периоду од 19. августа до 02. септембра 1990. године, а спровешће се по мјесним заједницама и насељима.

3. На референдуму ће се одлучивати о Српској аутономији на историјским територијама обједињеним садашњим границама Републике Хрватске.

4. Ова одлука као и резултати референдума бит ће објављени путем средстава јавног информисања."[17]

15 „Декларација о суверености и аутономији српског народа", *Нав. дело*
16 „Хронологија догађаја у Републици Српској Крајини 1990. године", *Нав. дело*
17 „Одлука о расписивању референдума о Српској аутономији", *Нав. дело*

МУП Хрватске је 17. августа послао полицајце у више српских општина Северне Далмације и Лике са циљем да одузму оружје резервног састава милиције и онемогуће припреме и спровођење првог српског плебисцита. Срби су одговорили подизањем барикада. Истовремено, у хрватским селима формиране су нове полицијске станице: у Кијеву у општини Книн, у Ловинцу у општини Грачац, у Крушеву у општини Обровац, у Шкабрњи у општини Бенковац, у Подлапачи у општини Кореница и у Видушевцу у општини Глина (ове нове станице биће главни генератори каснијих криза). Председник СО Книн, Милан Бабић, прогласио ратно стање, због учесталих хрватских напада на српски народ и завођење терора.[18]

24. августа одржана је ванредна седница Сабора Хрватске. За члана Председништва СФРЈ из Хрватске је изабран, уместо Стипе Шувара, Стјепан Месић. На Месићево место председника Владе долази Јосип Манолић. Посланик СДС-а Ратко Личина на истој седници обавештава Сабор о резултатима српског плебисцита, те о одлуци СДС-а да због покушаја спречавања српског изјашњавања и државног терора СДС замрзава свој рад у Сабору Хрватске. Личина је позвао и остале посланике српске националности да напусте Сабор Хрватске.[19]

На основу изражене воље српског народа, на плебисциту о српској аутономији проведеном од 19. августа до 2. септембра 1990. године, Српско национално вијеће, на својој 4. сједници, одржаној 30. септембра 1990. год. у Србу, утврђује да се српски народ изјаснио за српску аутономију на етничким и историјским територијама на којима живи, а које се налазе унутар садашњих граница Републике Хрватске као федералне јединице СФРЈ. На основу изражене воље српског народа, Српско национално вијеће проглашава српску аутономију. Српско национално вијеће позива српски народ да се свим средствима одупре терору усташоидне власти и заштити своје људско достојанство и своја грађанска и национална права:

> „1. Изјашњавање је проведено на основу Одлуке о провођењу изјашњавања (плебисцита) српског народа у Републици Хрватској о српској аутономији коју је донијело Српско национално вијеће на сједници од 16. 08. 1990. године на основу тачке 4. Декларације о суверености и аутономији српског народа, члана 157. Устава СФРЈ и члана 232. Устава Републике Хрватске.
>
> 2. Изјашњавање је одржано у слиједећим општинама: Книн, Бенковац, Обровац, Грачац, Доњи Лапац, Госпић, Титова Кореница, Оточац, Огулин, Слуњ, Војнић, Карловац, Вргинмост, Глина, Двор, Костајница, Петриња, Пакрац, Дарувар, Грубишно Поље, Гарешница, Бели Манастир и Вуковар.
>
> Те на дијеловима општина: Синj, Дрниш, Скрадин, Задар, Дуга Реса, Врбовско, Сисак, Новска, Нова Градишка, Кутина, Бјеловар, Вировитица, Подравска Слатина, Ораховица, Нашице, Осијек, Винковци, Ријека, Пула, Сплит, Шибеник, Имотски, Метковић и Дубровник.

18 „Хронологија догађаја у Републици Српској Крајини 1990. године“, *Нав. дело*

19 „Хронологија догађаја у Републици Српској Крајини 1990. године“, *Нав. дело*

Изјашњавање је онемогућено од стране хрватске полиције у мјестима у којима су Хрвати већина – градовима: Сплит, Солин, Каштела, Шибеник, Ријека, Сисак, Карловац, Загреб и тзв. Бански дио Хрватске, тако да се преко 150.000 Срба није могло изјаснити.

3. У општинама и дијеловима општина у којима је спроведено изјашњавање, изјаснило се о српској аутономији укупно 567.725 од тога:

ЗА СРПСКУ АУТОНОМИЈУ	567.127
ПРОТИВ	144
Неважећих листића	464.

4. На основу података изјашњавања по насељима сва српска насеља у свим поменутим општинама у којима је проведено изјашњавање изјасниле су се апсолутном већином гласова ЗА СРПСКУ АУТОНОМИЈУ."[20]

„На основу изражене воље српског народа на плебисциту о српској аутономији проведеном од 19. 08. 1990. год. до 02. 09. 1990. године тачке 4. Декларације о суверености и аутономији српског народа, Српско национално вијеће на својој 4. сједници одржаној 30. 09. 1990. године у Србу

УТВРЂУЈЕ

1. Српски народ који живи на етничким и историјским територијима које се налазе унутар садашњих граница Републике Хрватске као федералне јединице СФРЈ, апсолутном већином се изјаснио ЗА АУТОНОМИЈУ .

2. На основу изражене воље српског народа Српско национално вијеће ПРОГЛАШАВА АУТОНОМИЈУ."[21]

СРПСКА АУТОНОМНА ОБЛАСТ КРАЈИНА

13. децембра у Кореници представљена је скица за Статут САО Крајине, као предлог политичко-територијалног решења српског националног питања на овом подручју, „искључиво за федеративну опцију решења уставне кризе у Југославији" (др Милан Бабић). Статут ће бити донет пре доношења Устава Хрватске.[22] У скици Статута је дефинисано следеће:

„Основа за успостављање аутономне области је остваривање националне равноправности, културних и историјских особености српског народа на подручју историјских територија Далматинске и Војне Крајине која се сада налази у авнојевским границама Републике Хрватске. Статут има за циљ да ваљано правно санкционише постојеће стање то јест успостављену Заједницу општина Сјеверне Далмације и Лике и изражену вољу српског народа са овог подручја за успостављање српске аутономије у Хрватској. Искуство регионалних аутономија које данас постоје у Европи (Шпанија, Италија) примјер је за овакво конституисање аутономије.

20 „Извјештај о провођењу изјашњавања српског народа у републици Хрватској о српској аутономији". *Нав. дело*

21 „Одлука СНВ о српској аутономији", *Нав. дело*

22 „Хронологија догађаја у Републици Српској Крајини 1990. године", *Нав. дело*

Српску Аутономну Област Крајину треба одредити као подручје у саставу Републике Хрватске на којем настањени грађани самостално остварују права и испуњавају дужности утврђене Уставом Републике Хрватске, државним законима и Статутом аутономне области, тако да у основи буде грађански суверенитет. Подручје које обухвата Српска Аутономна Област је подручје Заједнице општина Сјеверне Далмације и Лике, подручја општина у којима је већинско српско становништво, а које донесу Одлуку о приступању Заједници општина – Аутономној области, те насеља са већинским српским становништвом која су се изјаснила за Аутономију а која се референдумом придруже једној од ових или ново успостављених српских општина. Сједиште највиших органа Аутономне Области јесте Книн. То је главни град Аутономне Области.

Аутономна права, то јест правне надлежности Аутономне Области, имала би да обухвате: регулативне надлежности (назив аката путем којих би се оне вршиле могао би бити: закон, одлука и сл.) и у оквиру регулативних мера извршне власти. Регулативне би се утврдиле методом таксативног набрајања. Обавезно би обухватиле круг права и институција везаних за употребу писма и назива језика, за школе и друге образовне и културне институције, информисање, слободу вјероисповјести и одговарајуће институције и друге елементе везане за специфичности националног, историјског и културног бића српског народа. Регулативне надлежности још обухватају комунално уређивање простора на подручју Аутономне Области, заштиту споменика културе, хотелску индустрију, туризам, заштиту природе и располагања природним добрима, заштиту здравља и сл. Обухватиле би круг права и институција везаних за унутрашње послове и локално судство на подручју аутономије. Поред надлежности за извршавање својих прописа, аутономија може законом државе бити овлашћена и за извршавање државних прописа. Статут Аутономне Области треба да каже за случај ових овлашћења Република мора пренијети Аутономној Области средства за вршење тих послова. У оквиру овог дијела мора се одредити и финанцијска аутономија Аутономне Области. Аутономна Област мора имати властите порезе и одређене проценте од државних пореза у сразмјери с потребама које произлазе из вршења њеног аутономног дјелокруга. Аутономна Област може имати властите посједе и другу имовину. Она има свој буџет и завршни рачун.

Органи Аутономне Области (највиши) морали би бити конституисани према слиједећој схеми: представничко тијело (Скупштина Области) за вршење регулативних и других одлучујућих функција Аутономне Области, изабрано на непосредним вишестраначким изборима тајним гласањем и извршни орган Аутономне Области (Извршно вијеће Области) за вршење извршних послова. Предсједник представничког органа имао би и неке самосталне функције – да представља Аутономну Област, да проглашава акте представничког тијела Аутономне Области и сл. Извршни орган треба бити биран од представничког тијела, као и његов предсједник. Могуће га је бирати из реда чланова представничког тијела или независно од чланства у представничком тијелу.

Одредбе у овом дијелу зависе од одговарајућих одредаба у Уставу Републике Хрватске. Не долази у обзир никаква институционализирана контрола државе над вршењем аутономног дјелокруга Аутономне Области, осим контроле уставности и законитости аката Аутономне Области, што врши ту функцију (заштите уставности и законитости у држави уопште) установљени Уставни суд. Долазио би у обзир, евентуално, орган који би се називао Владин повјереник или слично, који би био надлежан за контролу над вршењем делегираних надлежности Аутономне Области, односно њезиних одговарајућих органа. Смисао територијалне аутономије управо је

> у томе да Аутономна Област аутономно од државе и њених органа врши послове у оквиру својега аутономнога дјелокруга. Разумије се, у границама Устава и закона државе, о чему води рачуна, како смо истакли, Уставни суд.
>
> Завршне одредбе утврдиле би најкаснији рок за конституисање органа Аутономне Области, правни режим регулисања друштвених односа који су у сфери аутономног дјелокруга, дан ступања на снагу Статута Аутономне Области. Статут Аутономне Области мора се доносити и мијењати по посебном поступку, сложенијем од поступка по којем представничко тијело Аутономне Области доноси друге акте. Он мора бити дјело представничког тијела Аутономне Области, никако државе. Статут Аутономне Области мора бити у сагласности с Уставом државе."[23]

СНВ и Привремено председништво ЗО Северне Далмације и Лике усвојили су 19. децембра 1990. године Статут САО Крајине и прогласили Српску Аутономну Област Крајину. Формирано је извршно веће САО Крајине, на челу са Миланом Бабићем.[24]

18. марта 1991. године, СО Книн, на основу Резолуције о раздруживању Републике Хрватске и САО Крајине, доноси Одлуку о одвајању од Републике Хрватске. То је значило да се у САО Крајини примењују закони и прописи савезне државе и САО Крајине. На том заседању донесена и Одлука о примени закона и других прописа на подручју САО Крајине:[25]

> „Члан 1: На територији Српске Аутономне Области Крајине примјењиваће се савезни прописи и прописи Српске Аутономне Области Крајине.
>
> Члан 2: Прописи Републике Хрватске, на подручју Српске Аутономне Области Крајине примјењиваће се као правна правила и то само ако нису у супротности сасавезним прописима и Статутом САО Крајине."[26]

РЕФЕРЕНДУМ О ОСТАНКУ У ЈУГОСЛАВИЈИ

Специјалци МУП-а Хрватске напали су 31. марта 1991. године српске положаје на Плитвицама. На српској страни страдао је Рајко Вукадиновић, а на хрватској полицајац Јосип Јовић. По многим тумачењима, био је то почетак хрватско-српског рата.[27]

Извршно веће САО Крајине поводом дешавања на Плитвицама упутило је 1. априла у Кореници захтеве и донело Наредбу о мобилизацији. Извршно веће САО Крајине донело одлуку о присаједињењу САО Крајине Србији и о расписивању референдума:

---

23 „Скица за Статут САО Крајине", *Нав. дело*

24 „Хронологија догађаја у Републици Српској Крајини 1990. године", *Нав. дело*

25 Личина 2016б: Ратко Личина. „Хронологија догађаја у Републици Српској Крајини 1991. године", *Република Српска Крајина: државна документа. Књига 2, 1991*. Београд: Мирослав: Покрет за слободне српске земље.

26 „Одлука о примјени закона и других прописа на подручју САО Крајине", *Нав. дело*

27 „Хронологија догађаја у Републици Српској Крајини 1991. године", *Нав. дело*

„На основу претходно донесене Одлуке о отцјепљењу Српске Аутономне Области Крајине од Републике Хрватске, Извршно вијеће Српске Аутономне Области Крајине на сједници одржаној 01. априла 1991. године доноси

ОДЛУКУ

о присаједињењу Српске Аутономне Области Крајине Републици Србији

Члан 1.

Српска Аутономна Област Крајина присаједињује се Републици Србији.

Члан 2.

Ступањем на снагу ове Одлуке територија Српске Аутономне Области Крајине постаје саставни дио јединствене државне територије Републике Србије.

Сходно претходном ставу овога члана на територији Српске Аутоном- не Области Крајине од доношења ове Одлуке важи Устав Републике Србије и примјењују се закони Републике Србије као и уставноправни систем Социјалистичке Федеративне Републике Југославије.

Члан 3.

Статут Српске Аутономне Области Крајине као и остали правни прописи који важе на њеној територији ускладиће се на основу ове Одлуке са Уставом Републике Србије у року од 30 дана од дана доношења Одлуке.

Члан 4.

Територију Српске Аутономне Области Крајине која овом Одлуком улази у састав јединствене државне територије Републике Србије чине општине Книн, Бенковац, Обровац, Грачац, Доњи Лапац, Кореница, Војнић, Вргинмост, Глина, Двор на Уни, Костајница, Петриња, Пакрац.“[28]

На Седници Скуштине САО Крајине 30. априла донета је Одлука о расписивању референдума за присаједињење САО Крајине Републици Србији:

„На основу права народа на самоопредјељење као и на основу претходно донесене Одлуке о присаједињењу Српске Аутономне Области Крајине Републици Србији, које је донијело Извршно вијеће САО Крајине на сједници од 01. 04. 1991. године те члана 9. става 2. тачке 5. Статута САО Крајине, Скупштина САО Крајине на својој 1. сједници одржаној у Книну 30.04.1991. године, доноси

ОДЛУКУ

О РАСПИСИВАЊУ РЕФЕРЕНДУМА ЗА ПРИСАЈЕДИЊЕЊЕ САО КРАЈИНЕ РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Члан 1.

Референдум за присаједињење САО Крајине Републици Србији ће се спровести на територији САО Крајине 12. 05. 1991. године у времену од 8–20 сати.

Члан 2.

Питање које ће бити предметом изјашњавања грађана гласи:

28 „Одлука о присаједињењу Српске Аутономне Области Крајине Републици Србији“, *Нав. дело*

„Да ли сте за присаједињење САО Крајине Републици Србији?“
На референдуму грађани ће се изјашњавати са „ЗА“ или „ПРОТИВ“.

Члан 3.

Одлука на референдуму биће пуноважна уколико се за њу изјасни надполовична већина грађана уписаних у гласачке спискове.

Члан 4.

Проглашење Одлуке у надлежности је Скупштине САО Крајине која је обавезна да ову Одлуку прогласи у року од 7 дана од дана објављивања коначних резултата референдума.

Члан 5.

Скупштина САО Крајине образује централну Комисију за спровођење референдума који чине:

Предсједник 1. Љубица Вујанић
секретар 2. Борка Лалић
члан 3. Никица Шашић
члан 4. Здравко Зечевић
члан 5. Душан Вјештица

Централна комисија именује општинске комисије за спровођење референдума. Општинске комисије на свом подручју имају гласачке одборе.

Члан 6.

Централна комисија за свој рад непосредно је одговорна Скупштини САО Крајине.

Члан 7.

Одлука ступа на снагу даном доношења.“[29]

14. мај 1991. године објављени су резултати референдума на територији САО Крајине о присаједињењу Србији:

„Централна комисија за спровођење референдума на подручју САО Крајине на сједници одржаној дана 14. маја 1991. године на темељу прегледаних материјала који су Централној комисији доставиле општинске комисије са подручја САО Крајине сачинила је извјештај, те исти подноси скупштини САО Крајине

И З В Ј Е Ш Т А Ј

о спроведеном референдуму на територији

СРПСКЕ АУТОНОМНЕ ОБЛАСТИ КРАЈИНА

Комисија је констатирала на темељу достављених материјала да је дана 12. маја 1991. године у времену од 8 до 20 часова проведен референдум у слиједећим општинама којеприпадају САО Крајини:

1. Бенковац
2. Војнић
3. Вргинмост

29 „Одлука о расписивању референдума за присаједињење САО Крајине Републици Србији“, *Нав. дело*

4. Доњи Лапац
5. Двор на Уни
6. Глина
7. Грачац
8. Кореница
9. Костајница
10. Книн
11. Обровац
12. Заједница српских мјесних заједница Општина Петриња и Сисак

Након што је комисија прегледала све материјале достављене од општинских комисија констатирала је да није било никаквих неправилности како на гласачким мјестима, тако ни у раду општинских комисија. На референдуму се одлучивало о питању "Да ли сте за присаједињење САО КрајинеРепублици Србији и зато да остане у Југославији са Србијом, Црном Гором и другима који желеда очувају Југославију?" [...]

Укупни подаци за територију САО Крајине

1. Број уписаних гласача	226.263
2. Гласало	179.840
у односу на уписане гласаче	79,48 %
3. "ЗА" приједлог гласало	179.490
у односу на уписане гласаче	79,33 %
у односу на који оне су гласали	99,80 %
4. "ПРОТИВ"	206
у односу на уписане гласаче	0,11 %
у односу на који оне су гласали	0,09 %
5. Неважећих	144
у односу на уписане гласаче	0,08%
у односу на који оне су гласали	0,06%

[....]

На основу утврђених резултата Централна комисија констатује да су испуњени услови да Скупштина САО Крајине у смислу члана 5. Одлуке о расписивању референдума донесе Одлуку о присаједињењу СРПСКЕ АУТОНОМНЕ ОБЛАСТИ КРАЈИНЕ РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ и да Крајина остане у ЈУГОСЛАВИЈИ са Србијом, Црном Гором и другима који желе да очувају Југославију, јер је од укупно уписаних гласача у гласачке спискове на референдум изишло и гласало 79,48% а „ЗА" се изјаснило 79,33% од уписаног броја, односно 99,80% од броја који је гласао."[30]

НОВА ИНИЦИЈАТИВА – УЈЕДИЊЕЊЕ САО КРАЈИНЕ И БОСАНСКЕ КРАЈИНЕ

У Бањалуци је 24. јула потписан Договор о привредној, политичкој и културној сарадњи САО Крајине и Заједнице општина Босанске Крајине:

30 „Извјештај о спроведеном референдуму у САО Крајини", *Нав. дело*

„СРПСКА АУТОНОМНА ОБЛАСТ КРАЈИНА коју представља предсједник Владе Српске аутономне области Крајина др. Милан Бабић и ЗАЈЕДНИЦА ОПШТИНА БОСАНСКА КРАЈИНА коју представља предсједник Извршног вијећа Заједнице општина Босанска Крајина Анђелко Граховац склопили су 24. 06. 1991. године у Бања Луци

УГОВОР О САРАДЊИ

Члан 1.

Овим уговором утврђују се субјекти, садржај и начин интеграције Српске аутономне обасти Крајина и Заједнице општина Босанска Крајина и обавезе које из тог проистичу.

Члан 2.

Сарадња у оквиру интеграције обухватит ће сљедеће области: привреду, политику, културу, просвјету, образовање, здравство, социјални рад и социјалну политику, саобраћај и везе, информисање, одбрану као и друге области живота и рада у којима се укаже потреба за интегративном сарадњом.

Члан 3.

Сарадња ће се у процесу интеграције остваривати на нивоу институција и органа као и других субјеката који врше власт, послују или на било који други начин дјелују у областима коју су предвиђене као садржај сарадње члана 2. овог Уговора, и којима је сједиште на територијама САО Крајина и Заједнице општина Босанска Крајина.

Члан 4.

Одлуке уредбе и друга одговарајућа правна акта којима ће бити регулисана сарадња у појединим областима доносит ће институције, органи и субјекти на које се односи садржај тих одлука. Изузетно, у оним случајевима у којима због значаја појединих одлука, ако је се тичу развоја обеју Крајина као цјелина,одлуке ће доносити на нивоу Владе односно Извршног вијећа и Скупштина САО Крајине и Заједнице општина Босанске Крајине.

Члан 5.

Уговорне стране су се договориле да свака од њих (САО Крајина и Заједница општина Босанска Крајина) задржавају свој политички и правни субјективитет све дотле док опште политичке прилике у Југославији као и процеси интеграције међу њима не услове и омогуће и другачија рјешења.

Члан 6.

Уговорне стране споразумијеле су се да у односу на треће субјекте поред самосталног, могу имати и заједнички наступ када је то у обостраном интересу.

Члан 7.

Одговорност за преузете обавезе из овог уговора имају институције, органи и субјекти који доносе појединачне одлуке и друга правна акта а у крајњој инстанци Скупштина САО Крајине и Скупштина Заједнице општина Босанска Крајина.

Члан 8.

Начини и средства којима ће се обезбједити спровођење донијетих одлука и других аката који проистекну из овога уговора као и његове одредбе одредит ће Скупштина САО Крајине и Заједница општина Босанске Крајине.

Члан 9.

Овај уговор ступа на снагу даном његовог проглашења на заједничкој сједници Скупштина САО Крајине и Заједнице општина Босанске Крајине уз његово претходно претходно потписивање на нивоу Владе САО Крајине и Извршног вијећа Заједнице општина Босанске Крајине."[31]

МИРОВНА КОНФЕРЕНЦИЈА У ХАГУ – НАЈАВА ДОЛАСКА СНАГА УН

Влада САО Крајине у Книну је 5. септембра упутила писмо мировној конференцији о Југославији у Хагу. Усвојена је платформа о могућим решењима уставног положаја САО Крајине у будућој заједници југословенских народа:[32]

Влада Српске Аутономне Области Крајина на сједници одржаној 5. 09. 1991. године разматрала је „Декларацију о Југославији" донесену на Ванредном министарском састанку Европске политичке кооперације у Бриселу 27. августа 1991. године, Споразум о прекиду ватре и Меморандум о посматрачкој мисији и поводом њих заузела слиједеће ставове. Српски народ САО Крајине, који чини хисторијски и етнички простор српског народа, преко својих легалних и легитимних институција и органа, од самог почетка своје борбе за слободу инационално и људско достојанство, који су нападнути од хрватске неофашистичке власти, користио је основно демократско средство – референдум. Користећи своје право на самоопредјељење, право које ни једног тренутка није спорио другим народима, српски народ неопозиво је одлучио да не живи ни у каквој хрватској држави, а за комунистичког режима силом је био натјеран да живи унутар административних граница Хрватске као федералне јединице ФНРЈ/СФРЈ протеклих четрдесет пет година. Оног часа кад су попустиле стеге комунистичке тираније и на југословенским просторима, када је коначно постало могуће изразити своју вољу, српски народ Крајине одлучио је да свој суверенитет угради у државу у којој ће живјети и остали дијелови српског народа на Балкану...

Влада САО Крајине нема мандат српског народа САО Крајине да чини било какве уступке на штету народа који јој је указао повјерење да заступа његове интересе у овим судбоносним тренуцима, а још мање има право да стоји по страни догађаја у времену када се на одређеним нивоима директно одлучује о његовој судбини и његовом положају у Југославији и Европи. Хоћемо да вјерујемо да је европска политичка рационалност и уважавање реалности, ако и демократска традиција која у данашњој Европи постоји, довољна гаранција да ће се поштовати право српског народа САО Крајине, као, уосталом, и право других народа, на самоопредјељење и његова демократски изражена воља. Свако друго рјешење било би и биће израз политичке нерационалности које ће нужно по законима политичког дјеловања водити даљњим сукобима и угрожавати мир на ширем простору. Зато захтијевамо од свих релевантних фактора у процесу одлучивања о миру у Југославији да спријече да се једно насиље над српским народом САО Крајине које спроводи фашистичка хрватска

31 „Договор о привредној, политичкој и културној сарадњи САО Крајине и Заједнице општина Босанске Крајине", *Нав. дело*

32 „Хронологија догађаја у Републици Српској Крајини 1991. године", *Нав. дело*

власт не замијени другим насиљем, оним што би поништило демократски изражену вољу српског народа и тиме његово право на самоопредјељење. Такав поступак негирао би суверености српског народа – а то српски народ неће дозволити као што то ни до сада у својој историји није дозвољавао, без обзира на нову цијену коју би морао платити за своју слободу. За српски народ бити слободан значи бити суверен, а бити суверен значи постојати у форми властите демократске државе."[33]

16. октобра Влада САО Крајине донела је Платформу за разговоре у Хагу:

„СТАТУС СЛОБОДНЕ И САМОСТАЛНЕ ТЕРИТОРИЈЕ
СРПСКЕ АУТОНОМНЕ ОБЛАСТИ КРАЈИНЕ

– Платформа за разговоре у Хагу –

Српска Аутономна Област Крајина слободни је и самостални територијално-политички субјект. Слобода и самосталност територијално-политичког субјективитета и интегритета Српске Аутономне Области Крајине изражава се у следећим областима и то:

а) економској – привредни систем са свим његовим инструментима

б) политичкој – институције и органи власти Српске Аутономне Области Крајина: Скупштина САО Крајине, Влада САО Крајине и судови САО Крајине

ц) правној – највишим (конститутивни) акт САО Крајине је Уставни закон

д) одбране – оружане снаге САО Крајине (које чине територијална одбрана Крајине и милиција Крајине)

е) спољна политика – САО Крајина учествује преко својих органа и институција власти увођењу спољне политике заједно с осталим субјектима (десубјективизиране) Југославије.

Изложени садржај самосталности и слободе Српске Аутономне Области Крајине биће гарантован од стране међународне заједнице и то искључиво преко Организације уједињених нација. Гарантни рок самосталности и слободе Српске Аутономне Области Крајине одређује се на 25 година. Након истека гарантног рока Српска Аутономна Област Крајина и српски народ у њој искористиће своје право на потпуно самоопредјељење и прикључиће се једној од међународноправно признатих држава. Опредјељење Српске Аутономне Области Крајина јесте очување југославенске федерације (и продужење њеног међународно-правног континуитета), у којој би она имала статус равноправне федералне јединице."[34]

У Хагу је 18. октобра 1991. године предложена Декларација о Југославији, према којој се досадашње републике сматрају сувереним имеђународно признатим државама, с могућношћу слободне асоцијације и механизма за заштиту људских права и права националних и етничких група. Предвиђен је и специјални статус за области у којима припадници неке етничке групе чине већину.[35]

33 „Платформа о могућим решењима уставног положаја САО Крајине у будућој заједници југословенских народа", *Нав. дело*

34 „Платформа за разговоре у Хагу", *Нав. дело*

35 „Хронологија догађаја у Републици Српској Крајини 1991. године", *Нав. дело*

Влада САО Крајине је у Книну 18. новембра исте године заузела ставове о начину ангажовања снага УН (постављање снага УН на линију сукоба, ТО се не разоружава уколико се не разоружава ЗНГ, ЈНА се дезангажује, али остаје на територији САО Крајине):

„Влада САО Крајина на сједници одржаној 18. новембра 1991. године разматрала је Иницијативу Предсједништва СФРЈ за ангажовање мировних снага Уједињених нација на линији сукоба између оружаних снага САО Крајина и хрватских фашистичких формација и поводом тога заузела слиједеће ставове. Влада САО Крајина још једном јасно и недвосмислено, изражавајући тиме свој политички субјективитет и сувереност САО Крајине без чијих органа и институција није могуће постићи никакав коначни договор о размјени југословенске државне и политичке кризе и обустављању сукоба, обавјештава све актере међународне заједнице који су ангажовани на успостављању мира путем спречавања агресије хрватских фашиста на САО Крајину да неће дозволити да било ко изврши разоружање САО Крајине тако што би распустио оружане снаге САО Крајине. Сагласно томе, Влада САО Крајине неће без њене сагласности дозволити улазак мировних снага УН на суверену територију САО Крајине. Сваки насилни покушај уласка мировних снага УН на териториј САО Крајине сматраће се актом агресије и нарушавања територијално-политичког интегритета и суверености САО Крајине и према њему ће се поступити у складу с традицијом српског народа, а то значи да ће те снаге бити заустављене на граници САО Крајине.

Наша сувереност је једна и неупитна. Наша слобода врховни је критеријум нашег ангажовањау циљу одбране суверености САО Крајине. Све ово добило је свој исказ и у највишем правном акту САО Крајине Уставном закону САО Крајине.

Евентуално ангажовање мировних снага УН на линији разграничења између САО Крајине и Хрватске по оцјени Владе САО Крајине има смисао само уколико се те снаге буду ангажовале на заустављању агресије хрватских фашиста на САО Крајину. [...]

Уосталом, на спречавање успостављања фашизма међународна заједница се обавезала својим одлукама и конвенцијама. Такво ангажовање Мировних снага УН било би у складу с основним принципима Повеље УН којом се предвиђа да се, демократском вољом народа успостављене границе не могу силом мијењати и да ће се међународна заједница безрезервно, преко својих органа и институција, ангажовати на спречавању таквих покушаја који представљају акт агресије.

Полазећи од овакве обавезе међународне заједнице, а које је санкционисана Повељом УН, Влада САО Крајине и овом приликом изражава свој протест према наведеним принципима и одредбама које је сама усвојила. Влада САО Крајине, такође, жели да упозна читаву свјетску јавност и све релевантне факторе за одржавање свјетског мира и на то да је она опредељена за политичка рјешења и да је против употребе силе и арбитрирања силом у стварима које се могу ријешити политичким средствима. Од почетка, досљедна том свом ставу, Влада САО Крајине ће онога часа када престане агресија хрватских фашиста на територијални и политички интегритет и суверенитет САО Крајине обуставити све своје оружане акције које су сада у функцији одбране САО Крајине. Влада САО Крајине, поводом приједлога за поновно изјашњавање српског народа о томе у којој ће држави живјети, које би било спроведено под надзором међународне заједнице, саопштава, да је српски народ САО Крајине такву одлуку већ донио, изјаснивши

се на плебисциту 12. маја 1991. године стопроцентно да ће живјети у једној држави с осталим Србима на простору Југославије. Та одлука, која представља основу политичке платформе и политичког програма Владе САО Крајине, не подлијеже никаквој накнадној провјери. Она је коначна и дефинитивна. Српски народ у цјелини, а тиме и српски народ у САО Крајини, као државотворан народ, с дугом традицијом своје државности одвише је озбиљан да би било коме могао дозволити да посумња у његову одлуку о томе у којој држави жели живјети и у који државни оквир уградити своју сувереност.

Међутим, Влада САО Крајине, уколико се од стране међународне заједнице и њених организација процјењује да би поновно испитивање воље српског народа САО Крајине о томе у којој држави жели живјети, које би било проведено под контролом и надзором међународне заједнице допринело коначном рјешењу овог ратног сукоба – разграничење између САО Крајине и Хрватске и на тај начин успостављању стабилног и трајног мира у овом дијелу свијета, даће сагласност за спровођење још једног плебисцита у САО Крајини о питању државног опредјељења српског народа САО Крајине. Нашу сувереност, изразићемо и у овој прилици тиме што ће легитимни и легални, за то према одредбама Уставног закона САО Крајине овлашћени орган – Скупштина САО Крајине расписати поновни плебисцит.

Учешће међународне заједнице у спровођењу тог плебисцита преко организације УН било би сведено на контролу и надзор плебисцита, кроз учешће представникаУН у комисијама које спроводе плебисцит, а које образује Скупштина САО Крајине, како би представници УН својим присуством у тим комисијама за међународну заједницу били гаранција вјеродостојности добивених резултата.[36]“

СРПСКА АУТОНОМНА ОБЛАСТ СЛАВОНИЈА, БАРАЊА И ЗАПАДНИ СРЕМ

18. децембра 1991. године изашао је први (и једини) број *Службеног Гласника Српске Области Славонија, Барања и Западни Срем*. У њему су објављене, између осталог, Декларација о суверености српског народа Славоније, Барање и Западног Срема, Одлука о положају српског народа Славоније, Барање и Западног Срема и Уставни закон Српске Области Славонија, Барања и Западни Срем.[37]

РЕПУБЛИКА СРПСКА КРАЈИНА

19. децембра 1991. године Уставотворна скупштина усвојила је Устав и прогласила Републику Српску Крајину, у чији састав улазе САО Крајина и СО Славонија, Барања и Западни Срем и САО Западна Славонија. За првог предсједника изабран је др Милан Бабић. За првог министра именован Ристо Матковић.[38]

---

36 „Ставови Владе САО Крајине“, *Нав. дело*

37 „Хронологија догађаја у Републици Српској Крајини 1991. године“, *Нав. дело*

38 *Исто*

21. децембра председник РСК Милан Бабић упутио је Захтев ЕЗ за признање РСК.[39]

24. децембра Скупштина САО Западне Славоније донела је Одлуку о припајању Западне Славоније Републици Српској Крајини:

„На основу члана 5. Устава Републике Српске Крајине те члана 1. Статута САО Западне Славоније, слободно изражене воље српског народа на референдуму одржаном дана, 19. 5. 1991. године, Скупштина САО Западне Славоније на своме 4. засједању одржаном дана 24. 12. 1991. године доноси:

ОДЛУКУ

о припајању САО Западне Славоније Републици Српској Крајини

I

Српска аутономна Област Западна Славонија припаја се Републици Српској Крајини. Досадашње територије САО Западне Славоније чине јединствену територију Републике Српске Крајине.

II

На досадашњем територију Српске аутономне области Западне Славоније организација власти и примјена прописа врши се у складу са Уставом Републике Српске Крајине.

III

Ова одлука ступа на снагу даном доношења.“[40]

ВЕНСОВ ПЛАН

21. фебруара 1992. године Савет безбедности усвојио је резолуцију 743, којом се одобрава почетак мировне мисије у Југославији и формирање УНПРОФОР-а:

„ВЕНСОВ ПЛАН

(Резолуција 743 Савјета безбједности УН усвојена 21.2.1992)

Општи принципи

1. Мировна операција УН у Југославији био би привремени договор у циљу стварања услова за мир и безбедност потребних за преговоре о свеукупном решењу југословенске кризе. Она не би прејудицирала исход таквих преговора.

2. Операција би била установљена од стране Савета безбедности Уједињених нација (СБ УН), који би деловао на основу препорука генералног секретара. Пре доношења такве препоруке генерални секретар би требало дасе увери да се сви ангажовани у сукобу на озбиљан и уздржан начин, односепрема договорима, укључујући и безуслован прекид ватре договорен у Женеви 23. новембра 1991. године. Он би, такође, требало да добије, преко свог личног изасланика, категорична уверавања да све југословенске стране у сукобу прихватају концепт који он треба

39 *Исто*

40 „Одлука о припајању САО Западне Славоније Републици Српској Крајини“, *Нав. дело*

да препоручи СБ, као и да ће оне обезбедити сву неопходну помоћ и сарадњу да би омогућиле Мировној операцији да изврши своју функцију.

3. Војно и полицијско особље потребно за реализовање операције далеби добровољно, као одговор на захтев генералног секретара, владе земаља чланица УН. Земље које дају особље биле би потврђене од стране СБ, на основу препоруке генералног секретара, након консултација са југословенским странама.

4. Сви припадници мировне операције били би под оперативном командом генералног секретара и не би им било допуштено да примају оперативна наређења од националних власти. Од њих би се захтевало да буду сасвим непристрасни у односу на разне стране у сукобу. Они припадници који би били наоружани имали би стално инструкције да силу употребљавају у најмањој мери, потребној и нормалној само у самоодбрани.

5. У складу са уобичајеном праксом, СБ би вероватно засновао операције за почетни период од шест месеци. На основу сагласности Савета, операција би наставила да делује у Југославији, док се решење сукоба не оствари преговорима. Генерални секретар би уобичајено сваких шест месеци достављао редовне извешаје СБ. Ти извештаји би садржавали и његове препоруке о продужењу мандата операције.

6. Операцију би колективно финансирале земље чланице УН. Међутим, од свих југословенских органа се очекује да за потребе УН обезбеде бесплатно што је могуће више услова за смештај и других средставаза снабдевање, као што су храна и гориво, што би било потребно за операцију. Од њих би се такође тражило да са УН склопе споразуме у вези са привилегијама, имунитетом и средствима која ће бити потребна за операцију иучеснике у њој, у циљу реализације својих обавеза, а посебно апсолутном слободом кретања и комуникацијама.

Основни концепт

7. Посматрачка војска и полиција УН били би постављени у одређеним областима у Хрватској, означеним као „Заштићене области Уједињених нација“ (ЗОУН). Ове области би биле демилитаризоване; све оружане снаге унутар њих биле би повучене или распуштене.Улога снага УН била би да обезбеде да области остану демилитаризоване и да све особе које живе у тим областима буду заштићене од страха и оружаних напада. Улога посматрачке полиције УН била би да се обезбеди да локалне полицијске снаге извршавају своје задатке без дискриминације у односу на особу било које националности и без кршења било чијих људских права. Пошто снаге УН преузму своје одговорности у ЗОУН, све снаге ЈНА размештене у било ком делу хрватске територије, биле би премештене изван те републике. Снаге УН би, такође, на одговарајући начин, помогле хуманитарним агенцијама УН у враћању свих расељених особа које желе да се врате у своје домове унутар ЗОУН.

Заштићене области Уједињених нација

8. ЗОУН би биле области у Хрватској за које је генерални секретар оценио да су потребни специјални услови у међупериоду, како би се обезбедио трајан прекид ватре. То би биле области у којима Срби чине већину или пак значајну мањину становништва, и где су међусобне напетости довеле до оружаних сукоба у недавној прошлости. Као што је већ речено, специјални услови у овим областима били би привременог карактера и не би прејудицирали исход политичких преговора за свеукупно решење југословенске кризе.

9. Биле би три ЗОУН: источна Славонија, западна Славонија и Крајина.Оне би биле састављене од следећих општина, или делова општина:

Источна Славонија:

Бели Манастир, делови Осијека који леже источно од града Вуковара и одређена села у крајњем источном делу Винковаца.

Западна Славонија:

Грубишно Поље, Дарувар, Пакрац, западни делови Нове Градишке и источни делови Новске.

Крајина:

Костајница, Петриња, Двор на Уни, Глина, Вргинмост, Војнић, Слуњ, Кореница, Доњи Лапац, Грачац, Обровац, Бенковац и Книн.

Пре почетка распоређивања снага, претходница снага УН би, након консултација са локалним лидерима, одредила прецизне границе ЗОУН. Распоред и функција снага Уједињених нација.

10. Задатак заштате грађана у ЗОУН делиле би пешадијске јединице снага УН и њени цивилни полицијски посматрачи. Пешадијске снаге би обезбедиле да ЗОУН остану демилитаризоване. Полицијски посматрачи би обезбедили да локална полиција извршава своје задатке без дискриминацијеу односу на било коју националност и уз пуно уважавање људских правасвих становника ЗОУН.

11. Пешадијске јединице би биле распоређене унутар целе ЗОУН. Оне би биле лако наоружане, али би користале оклопне транспортере и хеликоптере.Контролисале би прилазе ЗОУН, тако што би успоставиле контролне станице на свим путевима и основним правцима који воде у ове области, као и на важним раскрсницама унутар области. На овим контролним станицама оне би заустављале, ако је потребно и претраживале возила и људе, како би обезбедиле да у ЗОУН не улазе војне формације нита наоружане групе и да се не уноси било какво оружје, муниција, експлозивна средства или друга војна опрема. Оне би спроводиле обимне патроле унутар ЗОУН пешке, возилима и хеликоптерима.Такође би истраживале све притужбе које би им биле упућене у вези са нарушавањем демилитаризованог статуса ЗОУН. Свако потврђено нарушавање разматрало би се са окривљеном страном и било би по потреби јављено од стране генералног секретара СБ.Уколико би дошло до развоја озбиљнихнапетости између националности унутар ЗОУН, снаге УН би се ставиле између две стране, ради спречавања непријатељстава.

12. Цивилни полицијски монитори, би, такође, били распоређени унутар целе територије ЗОУН. Они би били наоружани. Не би имали било какву извршну одговорност за одржавање јавног реда, али би блиско пратили рад локалних полицијских снага. С тим у вези они би били размештени уз полицијске команде у сваком региону и општини, и пратили би локалну полицију за време патролирања и обављања других дужности. Они би разматрали све притужбе о дискриминацији и другим нарушавањима људских права и обавештавали би команданта снага УН о свим уоченим случајевима дискриминације или неправде. Њима ће бити потребан слободан и непосредан приступ свим објектима и средствима која припадају или су под контролом локалних полицијских снага.

13. Снаге УН би такође укључивале и групу војних посматрача. Они би били ненаоружани, у складу са уобичајеном праксом УН.Они би у прво време били распоређени унутар ЗОУН, ради верификације демилитаризације тих области. Чим би демилитаризација била спроведена, војни посматрачи би се преместили у делове Босне и Херцеговине који се граниче са Хрватском. Њихове би функције биле да широко патролирају, успостављају везе са локалним органима и да упозоравају команданта снага УН уколико би међусоцијална напетост претила нарушавању мира

и спокојства које су успоставиле снаге УН унутар ЗОУН. Њихове добре услуге помогле би решавању локалних проблема и у испитивању навода о међусоцијалним напетостима или агресији.Тачна подручја у којима би војни посматрачи деловали била би одређена од стране претходнице снага УН, након консултација са локалним органима. Такође би се успоставио мањи одред војних посматрача у Дубровнику.

14. Војни и полицијски припадници снага УН дошли би у Југославију што је могуће пре, након што СБ одлучи да пошаље снаге. Оне би биле размештене симултано у све три ЗОУН. Преузимање одговорности снага у циљу спровођења заштите ових области било би синхронизовано са процесом демилитаризације. С тим у вези, биће потребна блиска координација са командантима снага које се тренутно налазе у свакој од ЗОУН, а договорили би се временски рокови у циљу повезивања распоређивања снага УН са демилитаризацијом сваке области.

Демилитаризација ЗОУН

15. На основу договорених временских рокова, демилитаризација ЗОУН би се спровела што је могуће брже, на следећи начин:

(а) све јединице и припадници ЈНА и Хрватске националне гарде, као и све јединице ТО или пак особе које не живе у ЗОУН, биле би одатле повучене;

(б) све јединице ТО и особље које је базирано у ЗОУН било би распуштено и демобилисано. Распуштање би подразумевало привремено расформирање команди структура јединица. Демобилизација би подразумевала да припадници који су наоружани престану да носе било какву униформу или оружје, мада би и даље могли бити плаћени од стране локалних власти;

(в) оружје јединица ТО и оно које припада људима који живе у ЗОУН предало би се јединицама ЈНА или Хрватској националној гарди, у зависности од случаја, пре него што се те јединице повуку из ЗОУН. Алтернативно, оружје би се могло предати снагама УН на чување у међупериоду, уколико би такво решење више одговарало јединицама на које се то односи;

(г) све паравојне, нерегуларне или добровољачке јединице или припадници били би повучени из ЗОУН или, уколико им је место боравка у тим областима, били би распуштени и демобилисани.

16. Дужност сваке јединице била би да, пре повлачења или пак распуштања, уклони све мине које је положила за време док се налазила у ЗОУН.

17. Спровођење напред наведених договора за демилитаризацију ЗОУН верификовале би снаге УН.

Премештање ЈНА

18. Паралелно са преузимањем од стране јединица УН заштитне функције у ЗОУН све јединнце ЈНА распоређене у било ком делу Хрватске биле би премештене у места изван те републике. Сатница за премештање била би договорена између команданта снага УН и савезног секретара за народну одбрану СФРЈ. Све српске територијалне, паравојне, нерегуларне или добровољачке јединице (осим оних које су распуштене и демобилисане унутар ЗОУН), повукле би се на сличан начиниз Хрватске. Ова повлачења верификовали би војни посматрачи УН.

Локалне полицијске снаге

19. Одржавање јавног реда унутар ЗОУН била би одговорност полицијских снага, које би биле наоружане искључиво личним наоружањем. Свака од ових снага била би формирана од становника са местом боравка у дотичној ЗОУН, у односу који би одражавао пропорционалну националну структуру становништва, које је

ту живело пре недавних непријатељстава. Локалне полицијске снаге биле би одговорне постојећим општинским саветима у ЗОУН. Све постојеће регионалне полицијске структуре остале би на свом месту, под условом да се придржавају напред наведених одредби увези са националном структуром локалних полицијских снага.

Повраīак расељених лица у своје домове

20. У складу са успостављеним међународним принципима, политика УН је да олакша повратак својим домовима свим особама расељеним због недавних непријатељстава, које то желе. Руковођење овим послом преузимају хуманитарне агенције УН. Уколико би се успоставиле снаге УН у Југославији, оне би обезбедиле сву неопходну подршку тим напорима у ЗОУН. Посматрачи полиције УН имали би посебно важну улогу у овом случају.

Орīанизација снаīа УН

21. Уколико би се успоставила мировна операција у циљу реализације напред наведених задатака, том би операцијом командовао цивилни шеф мисије, који би примао инструкције од и који би извештавао генералног секретара УН. Као што је већ наведено, генерални секретар би лично извештавао СБ, чије би смернице тражио уколико би се појавиле било какве потешкоће у реализацији мандата снага. Потчињен шефу мисије био би командант снага, ранга генерал-мајора, који би командовао војним елементима, и полицијски комесар, који би командовао посматрачима цивилне мисије. Команда снага би се налазила у Бањој Луци, са регионалним уредима у Београду и Загребу.

22. У циљу реализације напред наведених задатака, снаге би морале бити састављене од приближно 10 пешадијских батаљона, 100 војних посматрача и 500 полицијских посматрача, уз неопходно цивилно и војно особље за подршку. Ово указује на јачину од нешто више од 10 хиљада људи."[41]

18. маја 1991. у Книну је заседала Скупштина РСК, на којој су присуствовали академик Јован Рашковић др Милан Бабић. Усвојена Декларација о садашњим и будућим циљевима РСК.[42]

РАЗВОЈ ИНСТИТУЦИЈА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ КРАЈИНЕ И ХРВАТСКА КРШЕЊА МИРОВНОГ ПЛАНА УН

16. јуна 1993. Влада РСК донела је Закључак о службеној употреби језика и писма:

„Влада Републике Српске Крајине, разматрајући остваривање језичне политике на целокупној територији Републике уочила је неке недоследности, те с тим у вези доноси слиједећи:

З А К Љ У Ч А К

У члану 7. ст. 1. Устава Републике Српске Крајине (*Службени īласник РСК* бр. 2/92.) каже се да је у Републици у службеној употреби српски језик, а писмо ћирилица.

41 Личина 2016в: Ратко Личина. „Венсов план", *Рейублика Срйска Крајина: државна докумена: хронолоīија доīађаја са докумена*ц*ијом. Књиīа 3, 1992. Дио 1*. Београд: Мирослав: Покрет за слободне српске земље.

42 „Хронологија догађаја у Републици Српској Крајини 1992. године", *Нав. дело*

Влада Републике Српске Крајине даје тумачење да се овим чланом подразумјева употреба српског језика ијекавског изговора којим се говори у највећем дијелу Републике, у Книнској крајини, Лици, Кордуну, Банији, Западној Славонији па и дијелу Барање, Источне Славоније и Западног Срема.

Дакле, српски језик ијекавског изговора у службеној је употреби у државним органима иинституцијама, те у школству.

Препоручује се Министарству просвјете и Министарству културе и вјера да одмах оснују савјет за питања употребе језика и писма и провођење језичне политике. Савјет би требао одмах приступити изради докумената за стандардизацију језичне политике.“[43]

21. јуна 1992. године хрватске снаге извршиле су агресију на међуречје Крке и Чиколе (Миљевачки плато), иако је то подручје под заштитом УН. Заробљено је и убијено 40 српских војника. Овај напад био је директно кршење резолуције 743 – Венсовог плана.[44]

22. јануара 1993. године извршена је агресија хрватске војске на заштићену зону Равних котара. Председник Републике Српске Крајине Горан Хаџић прогласио је ратно стање:

„На основу Устава Републике Српска Крајина, члан 78. тачка 5. и 6. а у циљу одбране одагресије РХ:

1. ПРОГЛАШАВАМ ратно стање на целој државној територији Републике Српска Крајина.

2. НАРЕЂУЈЕМ општу мобилизацију по Плану одбране.

3. Оружане снаге, Влада и сви државни органи ће се у складу са Планом одбране, у потпуности и непрекидно ангажовати на својим задацима у области одбране земље.“[45]

10. јула 1993. године потписан је први Ердутски споразум:

„СПОРАЗУМ

1) Неће бити хрватских оружаних снага, ни полиције у подручјима назначеним на приложеној мапи после 31. јула 1993.

2) УНПРОФОР ће ући у подручја назначена на приложеној мапи.

3) У селилма: Ислам Грчки, Смоковић и Кашић, биће присутна српска полиција, заједно с УНЦИВПОЛ-ом, а о броју припадника српске полиције постићи ће се договор с УНПРОФОР-ом.

43 Личина 2016г: Ратко Личина. „Закључак о службеној употреби језика и писма“, *Рейублика Срйска Крајина: државна докумейша: хронолоїија доїађаја са докумейшацијом. Књиїа 4, 1992. Дио 2*. Београд: Мирослав: Покрет за слободне српске земље.

44 „Хронологија догађаја у Републици Српској Крајини 1992. године“, *Нав. дело*

45 Личина 2016д: Ратко Личина. „Проглашење ратног стања“, *Рейублика Срйска Крајина: државна докумейша: хронолоїија доїађаја са докумейшацијом. Књиїа 5, 1993. Дио 1*. Београд: Мирослав: Покрет за слободне српске земље.

4) С повлачењем хрватских оружаних снага и полиције, сходно Тачци 1, Масленички мост, аеродром Земуни и брана Перуча биће под екслузивном контролом УНПРОФОР-а. Градњи понтонског моста, може се приступити пошто обе стране потпишу овај споразум.

Обе стране се саглашавају да појачају напоре на изналажењу решења свих проблема који између њих постоје путем преговора, почев од споразума о прекиду ватре посредством УНПРОФОР-а."[46]

9. септембра 1993. године оружане снаге Републике Хрватске извршиле су агресију на српска села у Јужној Лици (Медачки џеп). Убијено је око 100 Срба.[47]

3. фебруара 1994. године Министарство иностраних послова издало је документ „Република Српска крајина – једна од нових држава насталих на тлу бивше Југославије":

„Европска заједница, ОУН и све чланице Међународне заједнице сагласиле су се 1990. и 1991. да прихватају стварање нових држава на тлу СФР Југославије. Одлуке КЕБС-а из 1976. о непромењивости европских државних граница нису брањене. То је објашњено у ставу Бадентерове арбитражне комисије, где је речено да међународно признање једне државе (мислило се на СФРЈ) представља само декларативни акти и ништа више. Комисија је изложила народима Југославије принцип Запада, којег треба да поштују, а који је истицао: ентитет се сматра државом кад има територију, становништво и законодавну власт (мислило се на Словенију и Хрватску).

Тако је, по одлукама и принципима међународне заједнице, Република Српска Крајина испунила све услове за међународно признање:

1) Република Српска Крајина је настала по вољи свог народа, што је у сагласности са правом народа на самоопределење и што тиме није нарушила одлуку Међународне заједнице да се одобри формирање више држава на територији СФРЈ. (Друго је питање што је било планирано 6 држава: Србија, Црна Гора, Словенија, Хрватска, Босна и Херцеговина, Македонија и, евентуално седма држава Косово, а створено је, за сада, десет: Србија, Црна Гора, Словенија, Хрватска, Македонија, Муслиманска Босна и Херцеговина, Република Српска, Хрватска, Херцег-Босна, Република Српска Крајина и Муслиманска Западна Босна);

2) Република Српска Крајина, већ четири године живи као и свака друга држава, јер има оно што је Европска заједница захтевала од Словеније и Хрватске – ради признања: територију, становништво и законодавну власт.

Тако је РСК једна од правних наследница СФР Југославије. Она ће наследити имовину и дугове бивше државе према принципима важећим и за остале наследнице (сукцесоре).

46 Личина 2016ђ: Ратко Личина. „Ердутски споразум", *Рейублика Срйска Крајина: државна документа: хронолоїија доїађаја са документацијом. Књиїа 6, 1993. Дио 2.* Београд: Мирослав: Покрет за слободне српске земље.

47 „Хронологија догађаја у Републици Српској Крајини 1993. године", *Нав. дело*

До сада, Република Хрватска је користила територију, становништво, привредне и друге објекте Републике Српске Крајине, као своје, и калкулисала њима у деобном билансу. Чак је, преко својих лобија у свету, обезбедила писмену препоруку Савета безбедности о помоћи обнове Хрватске у висини од 20 милијарди долара, од чега само за Вуковар 6,2 милијарде. Свакако, у питању је 90% државна територија Крајине. РСК је 1992. затражила учешће на преговорима о сукцесији, али у Међународној конференцији, то не прихватају, јер Хрватска није сагласна. Ово питање, с обзиром на учеснике, једино би у корист РСК могле покренути СРЈ и РС. Требало би да препоруче разговоре са Хрватском само за територије које контролише Влада у Загребу, а да она постигне договор са Владом РСК о осталим територијама бивше СР Хрватске.

С обзиром да је Република Хрватска једнострано ставила ван снаге уговор Срба и Хрвата из 1944. у Топуском и покушала анектирати српске територије, изазвала је рат и пресудно утицала на стварање две државе РСК и РХ. То је имало за последицу разграничење две етничке заједнице и пресељења стотине хиљада лица у оба правца. Тако су створене категорије избеглица са изгубљеном покретном и непокретном имовином и изгубљеним правима из радног односа: стечене пензије, инвалиднине, здравствено осигурање, пензије итд. Протерани Срби из Хрватске су без могућности да дођу до личних докумената, јер су сви универзитетски и архивски центри ван територије РСК.

Питање избеглица, Хрватска је у свету приказала једнострано, јер и протеране Србе сматра својим избеглицама, а узроке избеглиштва представља као последицу агресије на Хрватску. То је тако вешто планирано да ни у Венсовом плану нема ни једне одреднице о заштити протераних Срба са територија Хрватске. Говори се само о избеглицама из УНПА зона и обавези њиховог враћања, што подразумева само припаднике хрватске националности. То исто поновљено је и у Резолуцији СБ бр. 762 (1992). У оваквој ситуацији делегација РСК је у фебруару 1993. у Њујорку захтевала од Венса и Овена да се у документима Савета безбедности мора регистровати чињеница о протераним Србима из Хрватске. Резултат је био половичан. То није учињено у резолуцијама, него само у Извештају Б.Б. Галија Савету безбедности 15. 05. 1993. где је наведено да је Хрватска до 18. 03. 1993. протерала (само у Србију и Крајину) 251.000 Срба. Овде нису споменути протерани Срби у Републици Српској, европским и ваневропским земљама и Срби који су још остали у Хрватској. С обзиром да у Крајини није било (укупно) толико Хрвата пре 1991. колико Гали броји протераних Срба у питању је страдање Срба у бившој Хрватској далеко већих размера, него Хрвата. Сабирањем броја Срба у Крајини (500.000), с бројем прогнаних у Србију (131.000), Крајину (120.000), Републику Српску (60.000), затим нерегистрованих у ове три државе и у другим земљама, закључује се лако да је Срба у Хрватској морало бити најмање 30%, а не 11%, како је то тврдила хрватска статистика.

У целокупној проблематици српско-хрватских односа, најтеже је, за РСК, документација Савета безбедности. У првом реду, резолуције, које су супротне духу Венсовог плана, прејудицирају политико решење, сматрајући РСК интегралним делом Хрватске. Ову парадоксалност Хрвати покушавају да елиминишу тврдњом да и Венсов план предвиђа реинтеграцију свих „хрватских" територија. Свакако, тако нешто Венсов план не предвиђа, па нам остаје да резолуције СБ третирамо:

1) као документа супротна духу Венсовог плана и

2) као документа ниже правне вредности,

па, као таква, не могу ставити ван снаге право народа на самоопределење, гарантовано Повељом ОУН.

Политичко решење у бившој Хрватској, практично, решено је стварањем државе Републике Српске Крајине. Чињеница је да је она тренутно у рату са Републиком Хрватском, али спремна да са њом успостави мир и нормализује односе.

У том циљу, пристајемо на договор о:

– правима из социјалног осигурања,

– надокнади штете избеглицама и држављанима друге земље,

– успостављању саобраћаја, ПТТ веза, далековода, нафтовода, водовода, коришћења електричне енергије, трговине, производње итд.

Република Хрватска је, потребе за коришћењем крајинских саобраћајница и осталог, приказала у ОУН као хуманитарно питање и питање опстанка своје државе. При таквим образложењима челника УНПРОФОР-а и Међународне конференције, Влада Крајине је исти третман тражила и за своје животне потребе. При томе, захтевано је за Крајину коришћење хрватских саобраћајница, излазак на море и остале уступке, по принципу реципроцитета.

Влада РСК је копредседницима изложила став о обавези Међународне заједнице да прихвати разграничење између РХ и РСК, кад већ у неколико државних творевина, за 2 века, није могло доћи до мирног заједничког живота две етничке заједнице. Очигледно је да су Хрвати 1991. показали да не желе да живе са Србима, а Срби не смеју да остану са Хрватима у истој држави. [...]"[48]

РЕПУБЛИКА СРПСКА КРАЈИНА – ИНИЦИЈАТОР СВЕСРПСКОГ УЈЕДИЊЕЊА

На ванредном заседању Скупштине РСК 18. августа 1994. године председник Скупштине РСК Бранко Војница дао је подршку руководству РС и критиковао ставове и поступке руководства Србије. Две скупштине упутиле иницијативу за уједињење Србије, Црне Горе, Републике Српске и Републике Српске Крајине:

„НАРОДНОЈ СКУПШТИНИ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ
НАРОДНОЈ СКУПШТИНИ РЕПУБЛИКЕ ЦРНЕ ГОРЕ

Сматрајући да је право народа на самоопредељење, односно право народа да слободно одреди свој политички статус, историјско, природно и неотуђиво, потврђујући да је принцип сталног суверенитета народа и нација над територијама на којима живи гаранција националног, социјалног, културног и економског развоја, налазећи да су то право и тај принцип озакоњени у бројним документима

48 Личина 2016е: Ратко Личина. „Република Српска Крајина – једна од нових држава насталих на тлу бивше Југославије", *Рейублика Срйска Крајина: државна документа: хронолоīија доīађаја са документацијом. Књиīа 7, 1994. Дио 1*. Београд: Мирослав: Покрет за слободне српске земље.

Организације уједињених нација, КЕБС-а и Конференције о бившој Југославији, констатујући да су Република Српска Крајина и Република Српска државни ентитети који су, након сецесионистичког комадања СФРЈ настали оваплоћењем права на самоопредељење и принципа перманентног суверенитета народа и нације и да имају право да одлуче о својој држави, Скупштине Републике Српске и Републике Српске Крајине одлучиле су да упуте

ПРЕДЛОГ

ЗА УЈЕДИЊЕЊЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ, РЕПУБЛИКЕ ЦРНЕ ГОРЕ, РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ И РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ КРАЈИНЕ У ЈЕДНУ ДРЖАВУ

1. Упућује се позив Скупштинама Републике Србије и Републике Црне Горе да прихвате Предлог о уједињењу у једну државу и да размотре процедуру и услове под којима би се обавило ово уједињење.

2. Задужује се заједничка делегација Скупштина Републике Српске Крајине и Републике Српске да што пре одпочне разговоре са представницима Скупштина Републике Србије и Републике Црне Горе како би се израдила декларација о уједињењу као и нацрти других релевантних докумената.

3. Заједничкој делегацији даје се рок од месец дана да обави овај посао и после тога обавести Скупштине о резултатима преговора."[49]

СРПСКА ФЕДЕРАЦИЈА – НЕДОСАЊАНИ КРАЈИШКИ САН

Скупштина РСК 3. фебруара 1995. године донела је Одлуку о остваривању пројекта Српске Федерације:

„Скупштина Републике Српске Крајине на 2. сједници II редовног засједања, одржаној 3. 2. 1995. године, једногласно је усвојила

ОДЛУКУ

I

Усваја се пројект Остваривања Српске Федерације као основног правца спољне политике Републике Српске Крајине, чији је приједлог утврдила Влада, на иницијативу Српске Демократске Странке Крајине.

II

Одлука ступа на снагу даном доношења."[50]

49 Личина 2016ж: Ратко Личина. „Предлог за уједињење Републике Србије, Републике Црне Горе, Републике Српске и Републике Српске Крајине у једну државу", *Република Српска Крајина: државна документа: хронологија догађаја са документацијом. Књига 8, 1994. Дио 2*. Београд: Мирослав: Покрет за слободне српске земље.

50 Личина 2016з: Ратко Личина. „Одлука о остваривању пројекта Српске Федерације", *Република Српска Крајина: државна документа: хронологија догађаја са документацијом. Књига 9, 1995*. Београд: Мирослав: Покрет за слободне српске земље.

Република Српска донела је 16. априла 1995. године одлуку о прихватању пројекта Српске Федерације:

„На основу члана 70. Устава Републике Српске и члана 110. и 115. Пословника народне скупштине Републике Српске, Народна скупштина Републике Српске, на седници одржаној 15–16. априла 1995. године, д о н е л а ј е

О Д Л У К У

О ПРИХВАТАЊУ ПРОЈЕКТА ОСТВАРИВАЊА СРПСКЕ ФЕДЕРАЦИЈЕ

I

Прихвата се Пројекат остваривања српске федерације, који је Народној скупштини Републике Српске доставила Скупштина Републике Српске Крајине.

II

Предлаже се Скупштини Републике Српске Крајине да се именује међурепубличка комисија са по три члана из обе републике, са задатком да припреми конкретан план уједињења Републике Српске и Републике Српске Крајине.

III

План уједињења, који би био понуђен Заједничкој скупштини Републике Српске и Републике Српске Крајине на усвајање, треба да садржи активности, акта, временски период и све предрадње да би се уједињење могло реализовати.

IV

У састав међурепубличке комисије испред Републике Српске именују се:

1. Проф. др. НИКОЛА КОЉЕВИЋ, потпредседник Републике Српске,

2. Проф. др. ГАШО МИЈАНОВИЋ, председник Врховног суда Републике Српске

3. МИРОСЛАВ ВЈЕШТИЦА, посланик у Народној скупштини Републике Српске.

V

Ова одлука ступа на снагу даном објављивања у *Службеном гласнику Рейублике Срйске*."[51]

ОКУПАЦИЈА РСК

1. маја 1995. у 5:30 часова хрватска војска почела је агресију на Западну Славонију под називом „Бљесак".[52]

Радна група за припрему Плана уједињења издала је 25. маја саопштење за јавност:

„На својим редовним заседањима у Боровом Селу и Санском Мосту од 20. 05. 1995. и 15–16. 04. 1995. године Скупштина Републике Српске Крајине и Народна скупштина Републике Српске донеле су одлуку о формирању заједничке Радне групе за припрему предлога плана уједињења Републике Српске Крајине и Републике Српске.

51 „Одлука о прихватању пројекта Српске Федерације", *Нав. дело*

52 „Хронологија догађаја у Републици Српској Крајини 1995. године", *Нав. дело*

Радна група је на свом првом састанку размотрила питање друштвених, политичких и уставних основа, односно легитимитета и легалитета одлуке о уједињењу двеју република и констатовала:

– Природно, неотуђиво и непреносиво је право српског народа из Републике Српске Крајине и Републике Српске на самоопредељење, на основу кога он, као и сваки слободан и суверен народ, може самостално да одлучи о свом политичком и државном статусу и обезбеди свој економски, социјални и културни развој, што је гарантовано Повељом Уједињених нација и утврђено уставима обе републике.

– Неспорна је историјска чињеница да је српски народ, у намери да живи у једној држави, користећи своје неотуђиво право на самоопредељење и дајући највећи допринос уз огромне жртве, створио 1918. прву јединствену заједничку државу – Краљевину СХС.

– Српски народ из Републике Српске Крајине и Републике Српске је током Другог светског рата, и поред тешког геноцида који је над њим извршен, пристао да остане и у федеративно преуређеној Југославији, односно да као конститутивни народ образује Хрватску и Босну и Херцеговину, али искључиво, недвосмислено и изричито само као федералне јединице у саставу Федеративне Југославије, са жељом и чврстим опредељењем да живи у јединственој држави са осталим српским народом и свестан да га само таква држава може заштитити од новог геноцида и гарантован му националну слободу и равноправност.

– Једнострана и противуставна сецесија Хрвата и муслимана из бивше Хрватске и бивше Босне и Херцеговине, изведена је са циљем да се сруши заједничка југословенска држава и прекине њен државноправни идентитет и континуитет, а да се српском народу одузме статус конститутивног народа и да се доведе у положај понижене и обесправљене националне мањине и тиме негира његово право на самоопредељење. На тај начин срушени су основи настанка Федеративне Југославије и Хрватске и Босне и Херцеговине као њених федералних јединица, а тиме и одлуке њихових земаљских антифашистичких вијећа и АВНОЈ-а. Зато је српски народ био принуђен на одбрамбени рат и на стварање својих држава – Републике Српске Крајине и Републике Српске, не само ради заштите своје слободе, суверености, статуса конститутивног народа и достојанства, већ и самог биолошког опстанка.

– Током минуле четири године српски народ је поднео огромне жртве, издржао невиђене војне, политичке и дипломатске притиске и изолацију, медијску сатанизацију, нечовечне економске санкције и војне нападе НАТО-а. И поред тога конституисао је своје самосталне државе – Републику Српску Крајину и Републику Српску.

– Српски народ из Републике Српске Крајине и Републике Српске је више пута, а посебно непосредно и изричито на референдумима, у Републици Српској у мају 1993. и Републици Српској Крајини у јуну исте године, изразио своје опредељење да се државно уједини и остане у Савезној Републици Југославији, са осталим деловима српског народа.

– Скупштине две републике су на заједничкој седници у Приједору октобра 1992. године усвојиле Декларацију у којој су недвосмислено изразиле опредељење да се државно уједине. Скупштина Републике Српске Крајине је 10. 11. 1994. године а Народна скупштина Републике Српске је 16. априла усвојила пројект остварења Српске федерације.

– Најзад, скупштине обе републике су у априлу, односно мају ове године донеле одлуку о приступању реализацији уједињења и образовале заједничку групу од шест чланова са задатком да припреми конкретан План уједињења.

– Након најновије хрватске агресије на Републику Српску Крајину и неопростивих злочина над српским народом и његовим браниоцима у Западној Славонији, као и интензивирања напада муслиманско-хрватских формација на Републику Српску, истинско уједињење је постало и неопходно и неодложно.

Након постизања сагласности о наведеним чињеницама, група наставља рад на припреми Плана уједињења и предлогу конкретних решења која се односе на поступак уједињења и карактер јединствене државе у погледу облика државног уређења, облика владавине, облика организације власти и политичког режима."[53]

4. августа 1995. године, у 5 часова, Хрватска је напала Републику Српску Крајину; та агресија позната је под шифром „Олуја".[54]

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Личина 2016а: Ратко Личина. *Република Српска Крајина: државна документа. Књига 1, 1990.* Београд: Мирослав: Покрет за слободне српске земље.

Личина 2016б: Ратко Личина. *Република Српска Крајина: државна документа. Књига 2, 1991.* Београд: Мирослав: Покрет за слободне српске земље.

Личина 2016в: Ратко Личина. *Република Српска Крајина: државна документа: хронологија догађаја са документацијом. Књига 3, 1992. Дио 1.* Београд: Мирослав: Покрет за слободне српске земље.

Личина 2016г: Ратко Личина. *Република Српска Крајина: државна документа: хронологија догађаја са документацијом. Књига 4, 1992. Дио 2.* Београд: Мирослав: Покрет за слободне српске земље.

Личина 2016д: Ратко Личина. *Република Српска Крајина: државна документа: хронологија догађаја са документацијом. Књига 5, 1993. Дио 1.* Београд: Мирослав: Покрет за слободне српске земље.

Личина 2016ђ: Ратко Личина. *Република Српска Крајина: државна документа: хронологија догађаја са документацијом. Књига 6, 1993. Дио 2.* Београд: Мирослав: Покрет за слободне српске земље.

Личина 2016е: Ратко Личина. *Република Српска Крајина: државна документа: хронологија догађаја са документацијом. Књига 7, 1994. Дио 1.* Београд: Мирослав: Покрет за слободне српске земље.

Личина 2016ж: Ратко Личина. *Република Српска Крајина: државна документа: хронологија догађаја са документацијом. Књига 8, 1994. Дио 2.* Београд: Мирослав: Покрет за слободне српске земље.

Личина 2016з: Ратко Личина. *Република Српска Крајина: државна документа: хронологија догађаја са документацијом. Књига 9, 1995.* Београд: Мирослав: Покрет за слободне српске земље.

Личина 2016и: Ратко Личина. *Република Српска Крајина: државна документа. Књ. 10, 2005–2015: документа у прогонству.* Београд: Мирослав: Покрет за слободне српске земље.

53 „План уједињења РС и РСК", *Нав. дело*

54 „Хронологија догађаја у Републици Српској Крајини 1995. године", *Нав. дело*

Aleksandar L. MARTINOVIĆ

THE LEGAL DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF SRPSKA KRAJINA AS A STATE

Summary

Historical roots of forming Krajina state. In 1991 the Republic of Croatia consisted of the territories of Croatian and Serbian people. The Serbian Democratic Party was founded on 17th February, 1990.

The community of municipalities of Northern Dalmatia and Lika. The Assembly in Srbo, Serbian National Council and the Declaration of Serbian Autonomy. The plebiscite about Serbian autonomy. Serbian Autonomous Territory Krajina. The referendum about remaining in Yugoslavia. The Union between Serbian Autonomous Territory Krajina and Bosnian Krajina. Serbian Autonomous Territory Slavonia, Baranja and Western Srem. The Republic of Serbian Krajina.

The Vance plan. The development of institutions of the Republic of Serbian Krajina and the Croatian breach of the UN peace plan. The Republic of Serbian Krajina – the initiator of all-Serbian unity. Serbian Federation – unfulfilled dream of Krajina. The occupation of the Republic of Serbian Krajina.

Key words: The Republic of Serbian Krajina, Serbian Autonomous Territory Krajina, Serbian Autonomous Territory Slavonia, Baranja and Western Srem, Declaration, Plebiscite, Referendum, Vance plan, Unity, Occupation.

Рад је предат 9. марта 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 327.56-314.15(4)"20"
314.15-026.48(4)"20"

Оригинални научни рад

*Dragan J. TANČIĆ**
Institute for Serbian Culture Pristina Leposavic

*Miodrag L. GORDIĆ***
Faculty of Business Studies and Law Belgrade

*Petar D. TANČIĆ****
Faculty of Political Science, European University Brcko Distrikt

DETERMINING THE EFFECT OF THE REFUGEE CRISIS ON THE SECURITY LEVELS OF SMALL STATES USING THE DEMATEL METHOD*****

Abstract: In the last few years, the refugee crisis is threatening to change the societal, ethnic, confessional and economic flow across the globe. This crisis in its growing and unpredictable development is changing the physiognomy of the modern world and affects the security of all aspects of social life. It also has a particular influence on the security of small states in Europe, especially the ones located along the movement routes of several million migrants. In that same spot are the states of the Balkan Peninsula, including the Republic of Serbia. Actually, the Republic of Serbia represents an important stage of the refugee columns' path. In addition, this state is small by all its characteristics (both quantitative and qualitative); therefore the refugee crisis can leave a sizeable influence on all levels of the state's security. The effects of the crisis on the security levels of small states, in the case of the Republic of Serbia, has been described using the DEMATEL method. In investigating this influence, ninety-two experts for different security levels (from public institutions of Serbia) have been surveyed. The survey involved the effects on the following levels of security: human security, societal and national security.

Key words: Refugee crisis, small state, levels of security, DEMATEL.

* Associate Professor, Research Associate, dragan_tancic@yahoo.com
** Associate Professor, gordicmiodrag@gmail.com
*** Student, deimos_kod@yahoo.co.uk
**** The research paper was written within the Project *Material and Spiritual Culture of Kosovo and Metohija* (No. 178028), approved and financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

INTRODUCTION

The analysis of science and professional literature, statements of numerous politicians, news journals and other articles show how much the effect the refugee crisis has on the security of small states, including the Balkan states, which include the Republic of Serbia. For example, in the statement for the german "ZDF" television, the German Chancellor Angela Merkel said that "More of a concern is going to be how to deal with the migrant issue than the financial situation of Greece or the Euro's stability" (Beta & Tanjug 2015). This shows the attitude of the leading politicians of the European Union towards the refugee crisis. In addition, it is important to mention that the biggest part of the refugees come to Europe via Balkan and Mediteranian routes, as well as the fact that the first on the refugees' route are the states in the Balkans, but also the Mediteranian states that are in the EU – Italy, France and Spain (Gordić-Petrović etc. 2017).

However, numerous economical, political, religious and ethnical problems which flood the little states in the Balkans – who are still vulnerable from the wounds of previous wars and unextinguished fires in their mutual relations, without a unique strategy and mutual opinion of the refugee crisis – leave a door open to the crisis to affect the security of these states in a particular way. That is why it was necessary to determine how the routes of refugees would affect the security of these small states on a fragile, post-war area. The effect of the crisis on the levels of security of the Republic of Serbia was questioned according to the classical classification of security, but also the classification of the Copenhagen school (Buzan-Waever etc 1998).

All this was the basis of setting the primary goal of the research: Determining the effects of the refugee crisis on the levels of national security of the Republic of Serbia, as a small state.

Based on the primary research goal, the general hypothesis was set, which states: The refugee crisis has a significant effect on the security levels of the Republic of Serbia, as a small state. Considering that Serbia is a small state, the biggest threat of the crisis is on the societal security – her effect on the national security is lower, while the smallest threat for Serbia is on the human security of the refugees themself.

THEORETICAL ASPECTS OF THE RESEARCH

Numerous conflicts of low intensity on the teritory of South Africa and Middle East, have led to millions of people migrating, mostly of Muslim religion, towards the countries of the European Union (Todorovic-Milutinovic 2016). All of these events, like centuries before, couldn't avoid the Balkans, nor the small and mutualy torn and divided countries in it.

The reason of the refugee crisis is an attempt to escape from wars, political prosecution and economical exploitation to the countries of western civilization, which best indicates that the current world peace is like a soap bubble that can pop at any moment and start world wide conflicts.

Aside from the Mediteranian countries of the European Union, the biggest security problems arise in the Balkan countries. This is a result of the routs that the refugees take, publicly known as the "Mediteranian route", i.e. the "Balkan route". Data on the number of refugees that take this route is not entirely known, due to the inefficiency and sluggishness of the administration of several states that are in this route. According to the data of UNHCR from 2015, the number of Syrian citizens that seek asylum in Europe is on the rise and represents close to 10% of the total number of citizens that left the country since the start of the conflict. In Europe, from 2011 till the end of 2015, asylum was sought by 500.000 people from Syria, out of which close to 140.000 was during the 2014 alone. The big majority of the refugees also sought protection in Turkey, Lebanon, Jordan, Iraq and Egypt. Unlike these states, the EU is trying in all possible ways to reduce the influx of refugees in their member countries.

Before we explain the use of the DEMATEL method, it is necessary to say something about the terminological syntagm of the small states (bearing in mind that the center of gravity of security issues is related to this very syntagm). There are different approaches in the determination of the category of small states. The most common criteria are capacity, strength, i.e. quantitative, and qualitive characteristics. Quantitative definition of a "small state" is considered from a geographical, demographic and economic aspect. From a geographical aspect, small states are ones whose surface is less than 200.000 km^2.

From a demographic standpoint, a small state is one with less than 15 million inhabitats, while the economic aspect considers the economic and trade potential of the state, i.e. gross national income per capita. (Gordic-Petrovic 2014).

Therefore, small states have limited teritory, relatively small population and limited resources. Small states are sometimes also called "weaker states", but are also defined negatively as "the states that are not large forces". However, the United Nation Organization doesn't share the same opinion, primarily because of the stance in the preamble of the OUN Charter, which says that all states in the would are equal, from a statehood perspective, regardless of their strength seen in the size of the teritory, its population or the level of civilization. It is interesting to note that within this organization there is a Forum of small states, which considers that the states that have a population of less than 10 milion are small states, and according to that categorization, there are 106 small states in the world. Speaking of, contemporary history shows a trend of

growing numbers of small states, and it is predicted that such trend will continue in the future (Gordic-Petrovic 2014).

Qualitative definition of the term "small state", aside from quantitative indications, takes into account some qualitative indicators which, because they cannot be measured, some authors also reffer to as relative indicators of state size. Those indicators may be internal (political will – inititative, national interest, internal security state, economic situation, relations to neighbouring countries) and external (geostrategic position, strategic partners, membership in international organizations, membership in military alliances).

An important indicator of the size and importance of a state is both gross domestic product and gross national income per capita (GDP). The bigger the GDP of a state is, the bigger her economic potential, and local influence. (Gordic-Petrovic 2014).

Based on all these statements, we can conclude that the Republic of Serbia is in every way a small state, both by population and its area, and her economic strength. The Republic of Serbia does not belong to any security block (Republic of Serbia is declared as military neutral), nor is she a member of the EU, and on top of all that has a very complex geopolitical position. The Republic of Serbia, even with numerous attempts to promote mutual trust in the region, unfortunately always runs into antagonisms and hate outbursts. Also, as is in every small state that arose after the bipolar world divide (in the modern sense), public institutions are not yet sufficiently developed, so there is no unique state strategy or defined interests, leaving the state to deal with daily political interests instead. Unfortunately, in this time of uncertainty, which also affects much larger and richer countries, a question is posed – how to face, security-wise, the newest global security threats, including the refugee crisis, and how will it affect in the future not only the development, but also survival of small countries.

From this point of view, we need to answer the basic question of the research and prove the set hypothesis, by reasearching the influence of the refugee crisis on all security levels of the Republic of Serbia. In this paper, we have questioned the influence of the crisis on human, societal and national security.

RESEARCH RESULTS

Data on the influence of the refugee crisis are collected using the survey technique. Ninety-two security experts (deliberate sample) have been surveyed (questionnaire was of the semi-enclosed type). Questionnaire survey used collected the expert opinions on the mutual nfluence of the levels of security, as well as the attitudes on indicators – the content of indicators for each level of security individually.

For data processing and the assessment of mutual influence of the security levels in regards to the Republic of Serbia, the DEMATEL method was used (Moghaddam 2010; Sumrit-Anuntavoranich 2013).

This method was used to determine the total number of direct and indirect influences of each factor – the security levels of the rest of the factors – the rest of security levels, but also received influences from the other factors (Moghaddam 2010). On the same principle, content – indicators of each security level were considered. Using the DEMATEL method, connections and the factor influence strength were determined (security level, i.e. indicator) in regards to the refugee crisis, and less important factors were eliminated.

Each of the respondents did an assesment of the mutual influence of the levels of security elements. According to the DEMATEL procedure method, the first step of every respondent was to asses the levels of security by pair, and the assesment of each respondent was shown with a non-negative matrix of assesment of the mutual influence of security levels (Sumrit-Anuntavoranich 2013). Based on individual matrixes of mutual influence of security levels of each respondent, average values were calculated and a matrix of direct influence of security levels was formed (Table 1).

Table 1: Security levels direct influence matrix

Level	Human security	Societal security	National security
Human security	0,00	1,31	2,63
Societal security	2,57	0,00	3,31
National security	1,43	2,42	0,00

In the second step, the normalization of the matrix of direct influence was done using formula 1.

$$D = \frac{x}{\max\left(\max_{1\le i\le} \sum_{j=1}^{n} x_{ij}, \max_{1\le i\le n} \sum_{i=1}^{n} x_{ij} \right)} \quad (1)$$

Where, – normalized direct influence matrix,

X – the element of the average matrix of the mutual influence estimate.

Each element of the direct influence of security level matrix was divided by a maximum value of the sums of columns and rows of the matrix of direct influence and a new matrix was formed – a normalized matrix of direct influence (Table 2).

Table 2: Security levels direct influence normalized matrix (Gordić- Petrović etc 2017).

Level	Human security	Societal security	National security
Human security	0,000	0,220	0,443
Societal security	0,433	0,000	0,557
National security	0,241	0,407	0,000

In the next step, the total influence matrix was used to show the total relations between each security level pair. Elements of the total influence matrix were calculated using formula 2, and the matrix was shown in table 3.

$$T = D(I - D)^{-1}\,\mathrm{u}$$
$$T = [t_{ij}]_{\mathrm{nxn}},\ i, j = 1,2,...n \qquad (2)$$

Where:
T – total influence matrix,
I – individual influence matrix,
t_{ij} – total influence matrix element.

Table 3: Levels of security total influence matrix (Gordić et, 2017).

Level	Human security	Societal security	National security
Human security	0,668	0,863	1,220
Societal security	1,223	0,926	1,615
National security	0,900	0,992	0,951

Based on the previous table we can determine whether the refugee crisis has an influence on a certain level of security by calculating the value treshold. The value treshold gives us data about the direction of influence, i.e. if the level of security has an influence over other levels of security or if it is the other way around. The value of the elements in the total influence matrix larger than the value treshold indicates that there is an influence, and value below the value treshold indicates that there is a dependence.

Value treshold is calculated as an arithmetic mean of the direct influence of security levels matrix using formula 3 and it equals 1.04. Bearing in mind that

no security level has all values below the value treshold, we can determine that all security levels are important from the standpoint of potential endagerment from the refugee crisis (table 4).

$$\alpha = \frac{\sum_{i=1}^{n}\sum_{j=1}^{n}[t_{ij}]}{N} \tag{3}$$

Where:
α – value threshold,
N – total number of matrix T elements.

Table 4: Comparison of matrix elements of total influence of security levels with threshold value (Gordić-Petrović etc. 2017).

Level	Human security	Societal security	National security
Human security	0,668	0,863	**1,220**
Societal security	**1,223**	0,926	**1,615**
National security	0,900	0,992	0,951

By calculating the sum of mutual influence, we get the total value of all security levels (table 5). Range of the refugee crisis' influence on security levels is determined according to the value of the sum of influence.

Table 5: Ranking of the influence of security levels

Level	Human security	Societal Security	National security	Total individual influence of the level	Level ranking
Human security	0,668	0,863	1,220	2,751	**3**
Societal security	1,223	0,926	1,615	3,764	**1**
National security	0,900	0,992	0,951	2,843	**2**

As you can see in table 5, based on the mutual influence of security levels, refugee crisis mostly endagers societal security, then national, while the least threatened is human security.

The same way as for all security levels, the effect of the crisis on the indicators of each level was determined.

Table 6: Ranking of the influence of the human security factors

Factor	Ecological security	Security of social communities	Economic security	Political security	Personal security	Total individual factor influence	Factor ranking
Ecological security st	1,690	1,845	1,975	1,876	1,522	8,908	**3**
Security of social communities	1,798	1,574	1,895	1,795	1,422	8,484	**4**
Economic Security	2,008	1,974	1,890	2,005	1,578	9,455	**1**
Political Security	1,924	1,852	2,023	1,730	1,556	9,085	**2**
Personal Security	1,726	1,696	1,866	1,780	1,267	8,335	**5**

As you can see in table 6, based on the mutual influence factor, human security can mostly be endangered by threatening economic security, and least by threatening personal security.

Table 7: Ranking of the influence of human security factors

Factor	Religious identity	National identity	Total individual factor influence	Factor ranking
Religious identity	1,000	0,000	1,000	**1**
National identity	0,000	0,998	0,998	**2**

When societal security is in question, based on mutual influence factor, no sizeable difference is determined.

Table 8: Direct influence of national security factors matrix

Factor	Economic threats	Increased intolerance, extremism and violence	Social disorganization in critical areas	Criminal activity
Economic threats	0,00	2,98	2,38	2,81
Increased intolerance, extremism and violence	3,17	0,00	3,17	2,33
Social disorganization in critical areas	2,95	2,38	0,00	2,76
Criminal activity	3,45	2,86	3,45	0,00

Table 9: Ranking of the influence of national security factors

Factor	Economic threats	Increased intolerance, extremism and violence	Social disorganization in critical areas	Criminal activity	Total individual factor influence	Factor ranking
Economic threats	1,809	1,864	1,907	1,921	7,501	**3**
Increased intolerance, extremism and violence	2,120	1,689	2,020	1,841	7,67	**2**
Social disorganization in critical areas	2,021	1,804	1,695	1,787	7,307	**4**
Criminal activity	2,323	2,080	2,213	1,808	8,424	**1**

As you can see in table 9, based on the mutual influence factor, national security can be influenced the most by increasing criminal activities, and the least in the case of disorganizing society in critical areas.

Based on the results of the reasearch, the set hypothesis is confirmed and the general goal of the research is reached, i.e. the level of influence of the refugee crisis on various security levels was determined, and how big of a threat the crisis is to societal, national and human security.

DISCUSSION

Research results show that the greatest danger for the Republic of Serbia, and thus to other countries with a small population, is societal security. Namely, in such enviroments it is difficult to assimilate into the population, which makes it possible for a domestic nation to be left without a collective – national identity as a center of gravity of a nation's peculiarity (Anderson 1991). Bearing in mind the centuries worth of experience of the Serbian people it is justifiable to include the religious identity as one of the basic indicators of societal security, and its endangerment is the consequence of a number of factors (open market of the Western Europe, BREXIT, economical crisis, industrialization in the period of SFR Yugoslavia). For example, the most capable and knowledgable, mostly young people, are leaving towards the Western Europe. All of this has led to a difficult demographic situation, and the main identifiers resulting from it are the increased age of the nation and numerous areas that are now left without a working population. In such a situation, the influx of a large number of refugees could lead to significant changes in the matters of national and religious identity in the Republic of Serbia.

The big part of Europe is aware of the problems endangering societal security; most states are trying to preserve their national identity through the cultural – ethnical principles of nation and state. These countries, whose concept of nation – state has been adopted by the majority of other European countries, have been under the influence of large capital, global corporations in the previous periods. In search for labor force, they have imported a large number of Arab population, thus increasing multiculturalism of European Union, but the problem arises when multiculturalism grows into multinationality (Gordić-Petrović etc. 2017).

Unlike the cultural – ethnic principle of nation and state, the state – teritorial princip allows for multiculturalism to take place through civic organizations, but the very idea of multinationalism is punishable and disallowed (examples: USA, Great Britain). Therefore, while others are being protected by all applicable means, especially in the countries in which Orthodoxy is dominant, so-called citizenism is created, based on atheism – the greatest paradox of false civil society. Those who are bothered by Orthodox believers are also negative towards Serbian Orthodox Church, because of the presumption that the civil society needs to be atheistic, or in the best-case scenario agnostic. Under such conditions of pseudo citizenship, the Republic of Serbia is faced with a refugee crisis and the economic difficulties (Gordić-Petrović etc. 2017). Under these conditions, the system of security of the Republic of Serbia has to react proactively, using all of its functions, in order to protect the cultural, national and religious identity of its people and the sovereignty of their own territory (Smith 1991). Incorrect refugee policy would allow for back-door entry of other confessionalities into the territory of the Republic of Serbia, under the pretext that someone else would later correct this issue. If it comes to this, that someone else will only be able to ascertain the situation in which Serbs no longer have their own religious and national identity, and their own state.

Research shows that the refugee crisis has a significant impact on the national security of the Republic of Serbia. While discussing national security, we are not limited by the classic concept of military security threats. Namely, the paper discusses a new concept of national security, with the following basic indicators (that were investigated in the paper): increased intolerance, extremism and violence, societal disorganization in critical areas, criminal activities, and economic threats. Increased intolerance, extremism and violence is not a characteristic of Serbian people (example being the numerous wars led during XX century). In addition, it is necessary to state that sociologists and demographers differ negative factors and positive factors in studying the causes of contemporary refugee crisis. Negative factors refer to places of origin of refugees and represent the reasons for leaving. They mainly include poor healthcare, unsafe enviorment as a result of war, unrest, inability of religious expression, inability of political expression and ideas, unemployment, poor living conditions, lack of educational opportunities and others. Unlike the negative, the positive factors

relate to the places refugees set as their goal, and they explain the reasons why the migrant has chosen that place or that state. They include physical security, family reunion, better healthcare, higher living standards, better education, job satisfaction, and more. Therefore, we can conclude that for the majority of refugees, the Republic of Serbia is only a transit station in search for a better life, because of which the national security is not directly under threat by this indicator. Bearing in mind the experience so far, except in extreme situations, societal disorganization in critical areas is also not compromised, and the fact that the Republic of Serbia is not the ultimate destination of refugees means that there are no immediate threats of economic endangerment either. There is also danger from criminal activities and regional security threats (Gordić-Petrović etc. 2017). Across the territories of the Republic of Serbia, as well as the Balkans in entirety spans Mediterranean route of human smuggling operations. There are frequent illegal crossings over state borders, thus questioning the ability of the state to establish control over its teritoriy (Vietti-Scribner 2013). Additionaly, there is a possibility of misuse of false identities, smuggling people and weapons, drugs, cultural goods from the areas affected by war and so on.

Based on the research results, we can see that the refugee crisis is least impactful on human security. Serbian people have historically shown kindness and hospitality towards refugees. The refugee columns of the 20th century arrived to Serbia never having to face xenophobia (for example, during the year 1995, Serbia recieved 300.000 people after the exodus from the teritory of the Republic of Croatia). Faced with the above mentioned problems, state institutions have developed effective mechanisms in the event of large refugee inflow, which resulted in very rare incidents between the domicile population and refugees. Institutions have been very effective in keeping the refugee population under vigilance, keeping the order among them.

CONCLUSION

The refugee crisis is one of the more serious events that have marked the XXI century so far. Migrations of Muslim world from North Africa and the Middle East are measured in millions and threaten to change the already shaken demographics of the European continent.

Keeping in mind the fact that most of the refugees wish to reach the territories of the developed countries in the Western Europe, one could conclude that the danger to the levels of security of small states is relatively low. However, the key powers of the European Union are attempting, in every way possible, to spread the migrants across the whole of Europe. In case of such denouement, the economic and societal security of small states would be significantly endangered.

Therefore, it is necessary for political leadership to repeadely insist on agreements to solve the refugee crisis issues. Only by such proactive action, towards the key countries of the European Union, is it possible to reduce the influx of refugees and their stay inside the teritory of small states, including the Republic of Serbia.

Indicators of this research can be the basis for future research in this area. Namely, by applying various methods of group decision-making with the use of expert assesments it is possible to assess, at expert level, the trends of further development of the refugee crisis, as well as other global flows and their influence on all spheres of social life, including the state security.

Only through continuous monitoring of events and their systematic analysis is it possible to create conditions for proactive state action and prevention of vulnerabilities caused by negative global flows, refugee crisis cathegorized as one of them.

LITERATURE

Anderson 1991: B. Anderson. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.

Beta & Tanjug 2015: Beta & Tanjug. "Angela Merkel. Pitanje migranata u EU, važnije od evra i Grčke". *Blic*, 16. avgust 2015. <http://www.blic.rs/Vesti/Svet/583313 /Angela-Merkel-Pitanje-migranata- u EU-vaznije-od-evra-i-Grcke>. [16.08.2015].

Buzan-Waever etc. 1998: B. Buzan – O. Waever and J. De Wilde. *Security – A New Framework for Analysis*. Colorado: Lynne Rinner Publishers, Inc., Boulder.

Gordić-Petrović 2014: M. Gordić – I. Petrović. *Raketni sistemi u odbrani malih država*. Beograd: MC Odbrana.

Gordić-Petrović etc. 2017: M. Gordić – I. Petrović and D. Tančić. "The impact of refugee crisis on the security of western balkan countries". *International journal of economics and law*, 20 (03), 31–47.

Moghaddam-Sahafzadeh etc. 2010: N. B. Moghaddam – M. Sahafzadeh etc. "Strategic Environment Analysis Using DEMATEL Method Through Systematic Approach: Case Study of an Energy Research Institute in Iran". *Management Science and Engineering* , 4 (4), 95–105.

Sumrit-Anuntavoranich, 2013: D. Sumrit – P. Anuntavoranich. "Using DEMATEL Method to Analyze the Casual Relations on Technological Innovation Capability Evaluation Factors in Thai Technology-Based Firms. International Transaction Journal of Engineering", *Management, Applied Sciences & Technologies*, 81–103.

UNHCR [Office of the United Nations High Commissioner for Refugees] 2015a: *Europe: Syrian Asylum Applications*. <http://data.unhcr.org/syrianrefugees/asylum.php>. [17.4.2016].

UNHCR [Office of the United Nations High Commissioner for Refugees] 2015b: *The Crisis in Syria*. <www.unhcr-northerneurope.org/in-focus/the-crisis-in-syria/>. [17.4.2016].

Smith 1991: A. Smith. *National Identity*. England: Penguin Book.

Todorović-Milutinović 2016: L. Todorović – M. Milutinović. "Globalne tendencije i hibridni rat". *SVAROG, naučno – stručni časopis*. Banja Luka.

Vietti-Scribner 2013: F. Vietti – T. Scribner. "Human Insecurity: Understanding International Migration from a Human Security Perspective". *Journal on Migration and Human Security*, 1(1), 17–31.

Dragan J. TANČIĆ
Miodrag L. GORDIĆ
Petar D. TANČIČ

DETERMINACIJA UTICAJA IZBEGLIČKE KRIZE NA NIVOU BEZBEDNOSTI MALIH DRŽAVA KORIŠĆENJEM METODA DEMATELA

Zaključak

Izbeglička kriza predstavlja jedan od ozbiljnijih događaja koji su do sada obeležili XXI vek. Migracije muslimanskog sveta iz Severne Afrike i sa Bliskog Istoka su milionske i prete da izmene, već poljuljanu, demografsku sliku evropskog kontinenta. Imajući u vidu želju većine izbeglica da dođe do teritorija razvijenih zemalja Zapadne Evrope, moglo bi se zaključiti da je opasnost, po nivoe bezbednosti malih država, relativno mala. Međutim, ključne sile Evropske Unije pokušavaju na svaki način da rasporede migrante širom Evrope. U slučaju takvog raspleta ekonomska i socijetalna bezbednost tih država bi značajno bila ugrožena. Zbog toga je neophodno da političko rukovodstvo stalno insistira na dogovorima o rešavanju pitanja izbegličke krize. Samo na taj način, proaktivnim delovanjem, prema najbitnijim zemljama Evropske Unije, moguće je snmanjiti priliv izbeglica, i njihov ostanak na teritoriji malih država, uključujući i Republiku Srbiju.

Pokazatelji ovog istraživanja mogu da budu osnova za buduća istraživanja iz ove oblasti. Naime, primenom raznih metoda grupnog odlučivanja uz primenu ekspertskih ocena moguće je proceniti na ekspertskom nivou pravce daljeg razvoja izbegličke krize, kao i drugih globalnih tokova i njihovog uticaja na sve sfere društvenog života, uključujući i bezbdnost država. Samo stalnim praćenjem dešavanja i njihovim sistematskim analiziranjem moguće je stvoriti uslove za proaktivno delovanje države i sprečavanje njene ugroženosti od strane negativnih globalnih tokova, u kakve se može svrstati i izbeglička kriza.

Ključne reči: Izbeglička kriza, mala država, nivoi bezbednosti, DEMATEL.

Рад је предат 10. маја 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 322.9:272(497.1)"1935"
323(497.1)"1935/1937"
327(497.1:456.31)"1935"

Прегледни рад

*Бранко И. НАДОВЕЗА**
Институт за новију историју Београд

КОНКОРДАТ 1935–1937 (За и против)

Апстракт: Конкордатско питање је поделило радикални покрет Србије. Конкордат из 1914. године није представљао проблем за Радикалну странку, због малог броја католика на територији Краљевине Србије. Нацрт конкордата из 1935. године је изазвао велику дебату унутар радикала. Владајућа Југословенска радикалска заједница са Миланом Стојадиновићем на челу била је за прихватање конкордата у скупштинским дебатама 1937. године; у томе је имала подршку мањег дела Православне цркве и јавног мњења и стручњака. Против конкордата је била радикална опозиција окупљена око Главног одбора НРС, већи део православне цркве и српског јавног мњења. Нацрт конкордата је компромисно скинут са дневног реда после 1937. године.

Кључне речи: радикали, конкордатско питање, Краљевина Југославија.

Проблем конкордата за радикале је почео када је створена Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и трајао је све до слома те државе априла 1941. године.

Од тада је Србија била „једна од срећних земаља, у којој не постоји верско питање", како је својевремено писао Лазар Марковић, истакнути правник и радикал. По присаједињењу Јужне Србије и Косова и Метохије Србији 1913. године, било је свега око седам хиљада католика, развучених по целој Србији, стога није био проблем да се прихвати конкордат донесен у ратним условима 1914. Исто тако није био споран конкордат (неки правници су сматрали да то није био споран конкордат – неки правници су сматрали да то није био конкордат већ уговор или конвенција) Рима са Црном Гором 1886. године.

Правно-политички односи српске државе и Католичке цркве до 1914. године су се могла усмерити на два пута:

> 1) „да сама држава, на основу своје суверене власти једноставно пропише сва правила о организацији и вршењу Католичке цркве, о њеном функционисању и њеној заштити, не додирујући једино питање чисто унутрашњих односа, за које је према Уставу меродавно католичко црквено право;

* Научни саветник, nadoveza.branko@gmail.com

> 2) да држава путем нарочитог споразума са представником католика и католичке вере, Римском Курије, утврди основне принципе, по којима би се извела организација Католичке цркве у Србији и обезбедило њено правилно функционисање“ (Марковић 1931: 390).

Србија је тиме хтела да Аустроугарска не буде покровитељ над католицима који живе у Србији. То је Аустрија спроводила још од уговора у миру с Турском. У Сремским Карловцима 1699. године Династија Карађорђевића је хтела везати Србију за западне демократије, али истовремено имати и што присније односе са Русијом, најјачом православном земљом; Ватикан и Аустроугарска су се осетили погођени у тим процесима.

> „Пред аустроугарским чврстим опредељењем да задржи своје право протектората над католицима са територије бивше Турске, Краљевина Србија је почела ужурбано да ради на склапању међудржавног споразума са Ватиканом. На тај начин Србија је аустроугарској ставила до знања да неће дозволити мешање у своје религијске ствари у новим крајевима, јер се ни у Турској није могла много уплитати у верске проблеме“ (Жутић 1997: 39).

Србија је хтела предухитрити Аустроугарску и директним преговорима са Ватиканом, ставити своје католике под суверенитет државе. Споља је преовладало мишљење код српских власти, које су чинили радикали Николе Пашића, да са Ватиканом треба склопити међудржавни споразум. С нестанком Турске престаје и потреба аустроугарске акције на верском питању.

Проблем у конкордату из 1914. године је био захтев Ватикана да се у Србији дозволи слободан прелаз у католичку веру, што је у супротности са казненим законом у Србији који забрањује сваки прозелитизам и несхватање јавног мњења у Србији тих „еванђелских“ схватања Ватикана. Проблем преписке Ватикана и католичких институција у Србији је такође био присутан, као и замењивање језуита фрањевцима и слично.

Министар за вере Љуба Јовановић настојао је да очува суверенитет и да се не дозволи мешање Аустроугарске.

> „Питање ово има еминентно политички значај. Србија ваља да има пуну сувереност у новим крајевима да би извршила своје културне задатке. Ту сувереност јој нису ограничиле велике силе [...] Зато и с погледом на безобзирно вођење аустро-угарске политике према Србији у свим питањима, ни та нека почасна права патриотска, која би ипак била заостали знакови протектанских права, не могу се никако примити поред других разлога, и због тога што би немогуће било спровести и у влади и у Народној скупштини.“[1]

1 Архив Југославије, Ватиканско посланство, ф.1. министар Љ.Јовановић – Л.Бакотићу, 28. 1. 1914. године.

Преговори око конкордата 1914. године у суштини нису били тешки, једино је проблем био што је и православље било државна вера у Србији.

Аустроугарска је роварила против конкордата Ватикана и Србије, али пошто није могла ништа битно да уради, хтела је да задржи почасну улогу над католицима у Србији. Но пошто је италијанска влада имала свој интерес на Балкану а самим тим и у Србији, она је подржавала конкордат.

Опозиција, део Православне цркве и штампе у Србији напали су радикалну владу због склапања конкордата са Ватиканом, који је по њиховом мишљењу, неповољан за суверенитет Србије. Нарочито се у томе истакао лист *Пијемонт*, који је истицао „сервилност" српске владе према Ватикану.

Отклањањем низа проблема (између осталог и одбацивање проблема унијата у Србији) конкордат је свечано потписан у Риму 24. јуна 1914. године. Никола Пашић је упутио телеграм у Рим изражавајући „радост за успешан свршетак преговора у конкордату". То се сматрало за велики државни успех Србије.

Католичка црква је једна и не може се делити, значи, не може се створити католичка аутономна црква.

Папа је једини представник католика и онај ко се упусти у преговоре са њим то му мора признати.

> „Уговор или конкордат има држава српска да закључи са папом. Папа је, као што је познато, духовни старешина католика, без обзира на то којој држави они припадају. Кад Србија приступа закључењу нарочитог уговора или конкордата са папом, онда она самим тим признаје папи онај узвишени положај, који он има по каконима Католичке цркве" (Марковић 1931: 391).

После сагледавања принципа који су искључиво у надлежности српске државе, испоставило се да је велики проблем мешовити брак, то јест када је један брачни партнер католик а други православац.

Стварањем Југославије 1918. године, православно становништво бројало је око 48 одсто, док је једна трећина била католичке вероисповести.

Нацрт конкордата из 1935. године и покушај његове ратификације 1937. године изазвао је велику буру.

Што се тиче става радикала о конкордатском питању, они се могу поделити на оне који су били за прихватање конкордата и на оне који су били против прихватања конкордата, уз услов да се уздржани сврстају у другу групу.

Милан Стојадиновић и његова радикална групација окупљена у ЈРЗ била је за прихватање конкордата. Стојадиновић је сматрао да је циљ противника конкордата обарање његовог режима, а не задирање у суштину конкордата, као и да многи противници конкордата нису ни прочитали текст нацрта конкордата. У својим мемоарима, он пише:

„Под изговором да је конкордатом угрожена Православна црква и наша светосавска вера, окупили су се сви противници режима од крајњих десничара, Љотићеваца па све до најекстремнијих левичара.. Сви су они, наједном, постали добри православци и осетили се угроженим у својим верским осећањима“ (1971: 476).

Изашла је брошура *Примедбе на конкордат*, без ознаке писца и штампарије, али је њен аутор највероватније владика Платон, чије су примедбе „претерано натегнуте“. Основна примедба владике Платона сажета је у његовој мисли да „наша земља се проглашава за терраинфиделиум, као да се ради о Африци, где католичка црква треба да покршћава полудивље црнце“ , тиме је присталицама конкордата бачена отровна стрела на коју су они морали одговорити, како стручно и компетентно, тако и политички.

У издању *Самоуйраве*, 1937. године издата је брошура обимног формата на 44 странице – „Текстови пројеката закона о конкордату и одговарајућих ставова из законодавства Српске православне цркве“. У уводу брошуре пише да циљ ове брошуре није ни полемика, ни заподевање неке даље препирке у јавности. Њен је циљ да покаже свакоме ко је рад да смостално и правилно мисли, да је било неосновано правити хуку и буку поводом једног питања у коме се морало имати и више хладнокрвности и више објективности.[2]

У брошури се упоређује свих 38 чланова пројекта конкордата са законодавством СПЦ, док се у трећем одељку под називом „Критика и објашњење“ директно анализирају све нејасноће.

На пример, у члану 1. Пројекта конкордата, пише да католичка црква има „пуно право да слободно и јавно врши своју мисију у Краљевини Југославији“, што је изазвало највише спорења са врхом СПЦ; том члану се у другом одељку „Законодавство СПЦ“ супротстављају чланови 63, 64, 49, 255 и 102 Црквеног устава. Тако у члану 63. тачка 2. Црквеног устава пише: „Свети архијерејски сабор уређује унутрашњу и спољашњу мисију Цркве ради утврђивања, одбране и ширења православне вере и чистоће хришћанског морала, установљава за то потребне органе и оснива потребне заводе, установе и удружења“. У трећем делу, „Критика и објашњење“, поводом тих ставова истиче се брошура епископа Платона *И оūеш о конкордашу*, где он критикује појам мисија, и више истиче државотворни него духовни карактер појма мисија. Наглашава се да у пројектима конкордата 12. 1923, 1925. и 1931. није било израза мисија, а пројекат из 1935. године тај израз ставља у први члан.

Најтеже је било наћи решење код брачних односа. Члан пројекта конкордата гласи: „Брак склопљен у католичкој цркви у складу са одредбама кононског права, чак и у случају мешовите вере, имаће, самим тим, грађанска дејства.“

2 Текстови пројеката закона о конкордату и одговарајућих ставова из законодавства Српске православне цркве, Београд, 1937. године, стр. 6.

У случајевима мешовитих бракова, грађанске власти ће учинити да се, на захтев увређене католичке стране, поштује јемство дато од стране супружника, да ће сви синови и кћери, без изузетка, бити одгојени у католичкој вери. У Брачном правилнику СПЦ пише у тачки 115. „Православно лице, које жели ступити у брак с лицем друге вероисповести, има пред надлежним парохом свечано обећати да ће стално, лепим начином настојати да свога будућег друга приволи православној вери".

Брак православног лица са лицем друге вероисповести мора се склопити у православном храму, од православног свештеника и по православном обреду. Члан 120. истог правилника каже: „Деца из мешовитог брака, склопљеног у православној цркви, могу се крстити само у православној вери". Члан 121. каже: „Деца из мешовитог брака, ма брак био склопљен и од верског представника друге вероисповести, морају се крстити у православној вери, ако је један од родитеља православне вере" и сл. Конкордат признаје у случају брачног спора надлежности грађанских судова, а Српска православна црква искључиво црквене судове.

То је био најтежи спор конкордата и Српске православне цркве – у одељку „Критика и објашњење", поводом брачног питања, наводи се:

> „С обзиром на питање које онај члан пројектованог конкордата садржи, нека читалац пажљиво и до краја прочита како сам члан тако и све на ово питање односиће се и овде цитиране параграфе Брачног правилника Српске православне цркве. Према томе, ми се уздржавамо сваког коментарисања овог члана конкордата, пошто текст у конкордату не може бити критикован, када се узму у обзир прописи из брачног правилника Српске православне цркве."

На крају брошуре доносе се два писма. Прво је писмо М. Стојадиновића председнику Народне скупштине у коме детаљно анализира неке чланове конкордата и преслаже га на усвајање, „излично је да се и истакне колико је важно и деликатно ово питање" – пише М. Стојадиновић.

Друго писмо је написано од стране Х. Пелегринетија папског нунција у Београду урученог М. Стојадиновићу, писмо је кратко и истиче се да Конкордат „ништа не специфицира, нити дира у практику, како она већ постоји".

У самом закључку брошуре пише:

> „После извршеног упоређења текстова закључак, који се сам собом намеће, следећи је:
>
> 1) Конкордат садржи велики број одредаба, које су просто преписане из Закона о Српској православној цркви;
>
> 2) Конкордат садржи велики број обавеза за Римокатоличку цркву, које обавезе она до сада није имала;
>
> 3)Конкордат не тангира права Српске православне цркве, нити се односи на Србе православне вере, већ рагулише односе између Римокатоличке цркве и наше државе;

4) Конкордатом се извршује на нашој територији, од стране наших државних органа и под њиховом контролом, која би по Конкордату била много јача него што она данас постоји;

5) Конкордат је стога више потребан нашој држави него ли Римокатоличкој цркви."[3]

Такође у издању *Самоуправе*, 1937. године изашла је књига *Конкордат пред Народном скупштином*, која садржи 2 експозеа и 12 говора о конкордатском питању. Сви експозеи и говори истичу мисао да конкордат треба прихватити.

У свом чувеном експозеу М. Стојадиновић истиче да је конкордат основа опстанка земље, основа хрватског опресељења за Југославију. Он наводи Пашићево храбро прихватање конкордата 1914. године и каже „Конкордат је добар, но – да ли није могао бити још бољи? Могуће, господо! Ја нећу да браним свако слово из овог конкордата, али не заборавите једно: конкордат већ и по своме имену значи један споразум, а за споразум је потребна сагласност две воље."[4]

Стојадиновић истиче државни значај конкордата више него верски. Они нису против конкордата, они су у суштини против власти и њега лично, а не против конкордата. У својим мемоарима два одељка је посветио конкордату (66 и 67 – „Бура око конкордата" и „Помирење са црквом"), те на једном месту пише како је одговорио једном позиционару: „Конкордат није моје дело и до њега ми није нарочито стало. Али не видим шта би могло да му се замери."

Уверен да ће он проћи кроз Скупштину као писмо на пошту, Стојадиновић је истицао да је конкордат тековина новије српске историје, а не лично његова; нацрт конкордата из 1935. године дело је пре свега покојног Краља Александра и владе Богољуба Јевтића, а њему је само бачен „врућ кестен" у руке.

Министар др Никола Суботић је о потреби доношења конкордата, као главно оправдање, наводио спољну и унутрашњу политику државе јер је, како је тврдио, конкордат тај „који је данас једини могућ и правни облик за уређење односа са Римокатоличком црквом".[5]

Суботић је још истакао да „никада ни нигда није био лак посао стварање конкордата".

---

3 Текстови пројеката закона о конкордату и одговарајућих ставова из законодавства Српске православне цркве, Београд, 1937. године, стр. 41.

4 Конкордат пред Народном скупштином, Експозе др Милана Стојадиновића пред одбором за проучавање предлога закона о конкордату (8.јул 1937. године), Београд, 1937. године, стр. 13.

5 Експозе др Николе Суботића пред Народном скупштином, 19. јул 1937. године, стр. 22.

Председник Народне скупштине Стеван Ћирић је у свом говору оштро напао представнике опозиције који су, по њему, испровоцирали догађаје везане за такозвану „Крваву литију". Он је сматрао да опозиција игра деструктивну улогу поводом конкордата. С. Ћирић је рекао: „Господо, моје је уверење да јучерашњи догађаји (мисли се на „Крваву литију" од 15. јула 1937.године) потичу из једне чисто политичке позадине и да господа народни посланици, који желе да буду објективни, не могу ту политичку позадину порећи."[6]

С. Ћирић није толико говорио о садржини и суштини конкордата, колико о политичкој одговорности посланика, о њиховом уверењу и нарочито о „проблему савести" у вези са конкордатским питањем.

Интересантан је и говор народног посланика из Лике, Милована Грбе, који је истицао историјат који је довео до конкордата. Конкордат је продукт хришћанске цивилизације. Грба је рекао: „Око 800. године када је Карло Велики разрушио аварску хегемонију паганства, наши су преци почели прелазити у хришћанство и већ се онда зачео конкордат."[7]

М. Грба, као стручњак, истиче историјски, правни и државни значај конкордата, он истиче његову суштинску улогу, а то је да је конкордат споразум између државе и Ватикана, дакле, међудржавни споразум. Опозиција је неозбиљна када не жели да га прихвати.

Наглашавајући стручну страну, он каже:

> „Конкордат, сваки који је рађен, он се ради по понтификалном обрасцу. Ја не говорим напамет, ја сам књигу донео, тај образац јесте, да се Конкордат израђује по тачкама, од тачке до тачке и да се у свакој тачки, у којој се нађе сагласност, врши параф. И од првог до последњег члана извршава се параф, и кад су поглавља готова, онда се тај састав зове парафом."[8]

Грба је тиме хтео да подвуче да се конкордатом не угрожава друга вера, већ да се регулишу односи два субјекта међународног права; истакао је да су многе одредбе у нацрту конкордата узимане из других конкордата.

Часлав Никитовић је у свом говору у Народној скупштини такође подржао конкордат. Он је исказао да југословенска држава није крива што је подељена на три вере, то је „грех историје" који није учињен ниједном народу у Европи као југословенском. Ч. Никитовић наглашава да верска равноправност мора бити апсолутно изједначена и да сви морају вршити верске обреде „онако како њихови канони прописују, онако како је на корист њихових верника".

---

6 Говор председника Народне скупштине Стевана Ћирића у Народној скупштини 20. јула 1937. године, стр. 54.

7 Говор народног посланика, господина др Милована Грбе, у Народној скупштини на дан 20. јула 1937. године, стр. 62.

8 Исто, стр. 65–66.

По Никитовићу, око конкордатског питања је направљена „вештачка заоштреност“ коју су створиле незналице и ситни лични и партијски профитери.

Свој говор Часлав Никитовић је завршио речима: „Ми смо господо, дубоко уверени да је боље имати једно уговорно стање са конкордатом, него неуговорно, где су све иницијативе дозвољене.“[9]

Интересантан је говор потпредседника Народне скупштине Војка Чуркића који је истакао да је узрок конкордата подела цркве на западну и источну, то јест цепање хришћанства, а то се свети југословенским народима: „Господо, питамо се ко је крив за поделу цркве на источну и западну? Криви су попови. Хоћемо ли данас дозволити да нас поново попови деле и хоћемо ли на тај начин ставити југословенско јединство под питање“.[10]

Чуркић истиче да се опозиција не буни против конкордата већ против Стојадиновића и радикала, жестоко напада ове који су били за конкордат па се окренули против њега, попут Војислава Јањића, генерала Петра Живковића и других који су стварали конкордат а сада га се одричу. Војислав Јањић се надао да ће постати министар и зато је подржавао конкордат. Даље Чукрић наводи да: „нису Српство и православље у опасности, већ су у опасности политичари да не дођу више никад за министре! То њих боли а не православље! Њихове амбиције су у опасности а не Српство.“[11]

Конкордатом ће се католицима избити адут сепаратизма, којим они машу пред светском јавношћу. Конкордат је, по Чуркићевом мишљењу, „од непроцењиве користи“ за српски народ, иако нам ствара „извесне обавезе“. Католици треба да осете да је Југославија њихова држава. „Права које даје устав Српске православне цркве Србима, конкордат даје католицима и не задире у права Српске цркве“, говорио је Чуркић.

1937. године у издању *Самоуйраве* изашла је и књига *Говори и чланци о конкордаšу – їовори о зборовима и конференцијама ЈРЗ и чланци Самоуйраве* са укупно 22 говора и 30 чланака о органу ЈРЗ „*Самоуйрава* “.

У једном говору Стојадиновић је изнео значај конкордата „ради мира ове земље, ради њене будућности, шта више ради њеног самог опстанка“. Тако је говорио и жестоко нападао опозицију, Стојадиновић је истакао да због мира не жели неспоразуме са Римокатоличком црквом, не само због Хрвата и Словенаца, већ и због Срба „који су католичке вероисповести“. Стојадиновић је истакао да је било доста манипулација о власти Краља Александра у доношењу нацрта конкордата. С тим у вези, нападајући опозицију, он је рекао:

---

9 Говор народног посланика г. др Часлава Никитовића у Народној скупштини на дан 21. јула 1937. године, стр. 119.

10 Говор потпредседника Народне скупштине г. Војка Чвркића у Народној скупштини на дан 23. јула 1937. године, стр. 123.

11 Говор потпредседника Народне скупштине, г. Војка Чвркића, у Народној скупштини на дан 23. јула 1937. године, стр. 144.

> „Нећу да говорим ни о краљевом аманету, али бих само једно могао рећи: да нисам изнео конкордат пред Народну скупштину, господа из ЈНС били би први који би ме оптужили да сам издао аманет великог краља! Али за ту господу постоје два мерила: једно кад су на влади а друго кад су у опозицији. На влади добар им је конкордат, у опозицији не ваља им тај исти њихов конкордат".[12]

У једном говору код Шибеника, приликом отварања привредног објекта, Стојадиновић је рекао да је била „велика заблуда веровати да споразум са Католичком црквом може уопште бити ма у чему оштећена или поткрађена Српска православна црква".[13] Оптужио је опозицију да је намерно „претворила свети Божји храм у арену политичке борбе".

Усвајање конкордата имало је подршку свих структура Југословенске радикалне заједнице; министар владе Ђуро Јанковић је у једном говору истакао следеће:

> „Конкордат, међутим, не тангира Српство, ни православље, а ни један конкордат на светуније могао потчинити ни једну слободну државу светом оцу папи, па неће моћи ни конкордат Југославије да подвргне Југославију нечијем другом суверенитету Круни и народу Југославије".[14]

У свом дужем говору Ђ. Јанковић је исцрпно објаснио да ставови конкордата не угрожавају ни Југославију, ни Српство, ни православље ни Српску православну цркву, још је рекао „ако комунисти и атеисти треба да буду браниоци православља, онда је православље на издисају". Истакао је пример совјетске Русије где црква и православље преживљавају тешке дане. Затим је оштро критиковао опозицију која на неконструктиван и примитиван начин напада власт због конкордата.

М. Стојадиновић је у Бару једном приликом истакао да треба „да разликујемо веру и цркву од ових нелојалних политичара. Православну цркву треба поштовати, бранити и учвршћивати. Али против наших политичких непријатеља треба да устанемо свом снагом наше велике и моћне странке".[15]

У говору у Бару Стојадиновић наводи да опозиција не напада конкордат већ власт, јер је конкордат старо питање, и на територији Југославије већ од раније постоји шест конкордата.

---

12 *Говори и чланци о конкордату*, Говор председника Владе г. др Милана Стојадиновића пред посланичким клубом Југословенске радикалне заједнице 23. јула 1937. године, Београд, 1937.година, стр. 20.

13 Говор председника Владе г. др М. Стојадиновића у Лозовоцу код Шибеника 1. августа 1937.године, стр. 20.

14 Говор министра шума и рудника г. Ђуре Јанковића у Београду на дан 11.августа 1937. године, стр. 25.

15 Говор председника Владе г. др Милана Стојадиновића у Бару на дан 12. августа 1937. године, стр. 32.

Радикал Добривоје Стошовић, министар просвете, у једном говору у Новом Саду истакао је да 99 одсто становништва није прочитало конкордат, а да је 100 одсто становништва узело учешће у дискусији око конкордата.

Истакнути радикал Бранко Миљуш је у Санском Мосту рекао:

> „Ми не желимо ни диктаторску, ни поповску државу, него, слободну, народну државу. Са жаљењем констатујемо да је ово враћање политике у цркву чињеница да су неки наши архијереји ишли толико далеко да су повредили не само основне одредбе Устава Српске православне цркве".[16]

Ђуро Котур је на скупу у Дарувару истицао велике успехе владе М. Стојадиновића на свим пољима, и у спољној и у унутрашњој политици, тако да је и питање конкордата беспотребно заоштрено. „Свако ко је прочитао конкордат и зна логично да мисли, морао је стећи уверење да уњему нема ничега што би ма и најмање било на штету православне вере и што би наудило Српској православној цркви."

Народну радикалну странку обележавали су политички противници као великосрпску и православну партију, а сада њеним најбољим представницима исти политички противници и приговарају да немају довољно српске и православне свести.[17]

У то време у *Самоуправи* је било доста чланака посвећених питању конкордата, сви су они истицали позитивне стране прихватања конкордата.

У чланку „Око конкордата", 30. 1. 1937. године, истиче се мисао стручњака за конкорда, Шарила Лоазоа, о значају религије за морално очување друштва. У једном чланку пише да у нашем конкордату долази до изражаја:

> „1. Она стварна ситуација коју смо у часу стварања наше државе затекли, на територији где живе наши католици;
>
> 2. Признаје се католичкој цркви код нас она слобода рада, коју она ужива скоро у свима државама Европе;
>
> 3. Спроводи се равноправност Католичке цркве са осталим конфесијама у земљи."[18]

У осталим чланцима говори се о конкордату у смислу виших државних интереса, и нападају се његови противници (В. Јањић, М. Цемовић и други), истиче личност покојног патријарха Варнаве.

---

16 Говор народног посланика г. др Бранка Миљуша у Санском Мосту на дан 16. августа 1937.године, стр. 47.

17 Говор сенатора г. др Ђуре Котора у Дарувару на дан 18. августа 1937. године, стр. 50. и 52.

18 *Самоуправа*, 2. јул 1937. године.

Самоуправа је истицала да конкордат дефинитивно ликвидира аустроугарско политичко наслеђе и монопол над југословенским католицима, за то је потребна разборитост и добра дипломатија, а не безразложни напад на конкордат. У једном чланку пише „пре или после поделе цркава на Источну и Западну, ми смо имали везе са Римом, па смо их имали и пре Карађорђа и после Карађорђа. Па је било случајева да су те везе неговали чак и српски патријарси."[19]

У више чланака истиче се значај конкордата, пише се о читавом 19. веку и односима српских државника према Католичкој цркви. Нарочито значај конкордата из 1914. године је истицала *Самоуправа*, а опозиција све гледа „црно или бело".

У чланку од 25. августа 1937. године под називом „Још реч две поводом узбуне због конкордата" детаљно се упоређују законодавни ставови Српске православне цркве и конкордата. *Самоуправа* од 26. августа 1937. године, у чланку „Писмо једног шумадијског сељака", наводи ставове једног здравог сеоског ума у односу цркве, народа и државе, „народ зна шта значи политика кад се увуче у неку породичну задругу, па и у фамилију. Зато народ саветује Цркви као светињи народној да устане изван политике и да буде свачија црква, црква целога народа".[20]

У једном чланку се доноси мишљење једног „свештеника из народа" који пише о потреби ревизије Црквеног устава: „Уверен сам да се пре доношења конкордата извршила ревизија Устава Српско православне цркве, а у њеном традиционалном духу, да можда неби ни дошло до ове борбе, али свакако би се избегло овакво срозавање наших највећих светиња."[21]

Октобра 1937. године издата је књига *Јавно мњење о конкордату*, у којој се анализира писање домаће и стране штампе о конкордату 1937. године. У Предговору се каже да је међународно јавно мњење „правилно схватило поступке наше владе и Југословенске радикалске заједнице, као што је сасвим правилно схватило и поступке наше опозиције".[22]

Југословенски лист из Сарајева у чланку под називом „Конкордат са Ватиканом" говори које су његове предности и добре стране по нашу земљу, напомиње да се конкордатом ништа у суштини не мења, само се обједињује шест различитих правних целина, „тешко је повући границе где престају права, другим преговарачима је ипак успело да створе уговор који ће омогућити сложну сарадњу између Цркве и државе у интересу моралног развитка и опстанка југословенског народа."[23]

19 *Самоуправа*, 17. августа 1937. године.
20 *Самоуправа*, 26. август 1937. године.
21 *Самоуправа*, 9. септембар 1937. године.
22 *Јавно мњење о конкордату*, Београд 1937. године, стр. 4.
23 *Југословенски лист*, Сарајево, 14. јул 1937. године.

Конкордатом се задржава употреба старословенске глагољице у литургији, што је специфичност југословенског конкордата и уопште успеха преговарача. Љубљански *Словенец* писао је да је конкордатом победио југословенски патриотизам, југословенска државна мисао, и да је то велика политичка победа Југословенске радикалске заједнице. Суботички лист *Наше слово* 25. јула 1937. године пише да „Буњевци и Шокци конкордатом долазе до верско националне слободе". Жестоко се у штампи напада Југословенска национална странка због деструктивне улоге у вези са конкордатом.

Конкордат се схвата као део укупних међународних активности владе М. Стојадиновића, нарочито у вези са односима са Италијом, да је „пријатеље мира нарочито бринуло питање односа Југославије и Италије" и да је М. Стојадиновић имао „врло тешко наслеђе прошлих режима".[24]

Време је донело изјаву познатог загребачког политичара и адвоката Жиће Шола у коме напада опозицију. Ж. Шола каже:

> „Ишли су тако далеко да су хтели да разбукте и верску и борбу међу Србима и Хрватима. Хтели су, у свом цинизму, да пребаце одговорност за склапање конкордата на друге, а нарочито и на Хрвате, који ни код тог закона, као ни код доношења других закона, стваних без Хрвата, нису ничим суделовали."[25]

Адвокат Ж. Шола, иначе, сматра да конкордат не штети ни српским, ни хрватским интересима.

Загребачки часопис *Нова Европа* је донео неколико опширних чланова о конкордату, анализирајући његову суштину: „Има у нацрту конкордата члан 8. којим се истиче деполитизација католичког свештенства, то јест католичким свештеницима биће забрањено да припадају политичким странкама и да раде у корист појединих странака."[26]

У писању *Нове Европе* се сматра да се конкордатом неће наудити односима католика и православаца, а самим тим Срба и Хрвата.

У то време и страна штампа је доста писала о конкордату.

Амерички *Њујорк тајмс* је писао да је „посебно остварити конкордат да би се тиме обезбедила једнакост и мир између три велике државне вероисповести".[27]

Аустријска штампа пише о великом успеху Стојадиновића, о позадини и историји игре око конкордата: „Можда ће парламентарна победа над упорним противницима конкордата допринети да се католички Хрвати опет

24 *Југословенска застава*, Осијек, 15.августа 1937.
25 *Време*, Београд, 29. август 1937.
26 *Нова Европа*, свеска за септембар, Загреб, 1937.
27 *The New York Times*, Њујорк, 3. август 1937.

приближе држави, – држави која полаже највећу вредност на пријатељске односе према иностранству!“[28]

Енглеска штампа је писала да је Југославија „Британско царство у маломе и да се верски односи морају решавати и на правној основи. Доста се напада опозиција. У једном чланку, мислећи на Стојановића, пише да Југославија „располаже сјајним генијем да изађе из тешкоћа. Она ће напослетку изаћи из ове ситуације, иако то може да захтева нешто времена.“[29]

Немачка штампа је давала велику подршку Стојадиновићу у вези са конкордатом. У Немачкој се сматрало да је конкордат „пробна снага“ Владе М.Стојадиновића, да се Југославија тиме „подиже“. Нападана је и „великосрпска владавина“ и мудра политика Стојадиновића је усмерена баш ка верском питању. Немачка штампа пише и да се црква доста меша у политику. Један дрезденски лист пише „ко познаје тесне везе српског човека са његовом црквом, мора признати, да је опасност била огромна и да је Влада била стављена на тешку пробу. Стојадиновић је пробу издржао, пошто се свим противничким настојањима мисао југословенске крвне заједнице афирмирала изнад једног лакоумног верског спора!“[30]

Италијанска штампа је такође давала подршку Стојадиновићу:

> „Стојадиновићева влада која је у току две године пожњела толико значајних успеха у спољној политици, добро је разумела да ће решење верског питања само пожурити духовно јединство државе.Пошто је решио најкрупније проблеме спољне политике, Стојадиновић, иако Србин и православан, увидео је потребу да регулише односе између државе и Католичке цркве.“[31]

И остала италијанска штампа је писала о конкордату у Југославији, напомињући да је близу 40 одсто становништва Југославије католичке вероисповести.

О конкордату су писале и остале европске штампе. У књизи *Јавно мњење о конкордату* помиње се још: албанска, белгијска, бугарска, брчка, бађарска и бољска штампа.

Радикали и противници конкордата углавном су сачињавали Југословенску националну странку, Југословенску народну странку Светислава Хоћере, али су били окупљени око Главног одбора Народне радикалне странке, којим су руководили Миша Трифуновић и Аца Станојевић, или око покрета Збор Димитрија Љутића, или су деловали самостално.

Познати свештеник и радикал Војислав Јањић је прво био за конкордат па се онда жестоко окренуо против њега. Он је истицао да је конкордат

28 *Wiener Zeitung*, Беч, 24. јул 1937.
29 *Great Britain and East*, Лондон, 29. јул 1937.
30 *Drezdener Neueste Nachrichten*, Дрезден, 17. септембар 1937. године.
31 *Corriere Dela Sera*, Милано, 11. јул 1937. године.

на штету православља и Српске православне цркве. Да он има за циљ да се уништи православље, истичући нарочито први члан нацрта конкордата. Војислав Јањић је рекао „против овог конкордата устале су и све православне цркве".[32]

В. Јањић је нагласио да је проф. Михаило Илић против конкордата, тврдећи да је „против овог конкордата и један огроман број католика у нашој земљи". Он је такође осудио напад жандарма на литију 19. јула 1937. године у Београду.

Радикал Мирко Комненовић је био оштро против конкордата. Он је анализирао цео нацрт и истакао да је конкордат на штету државе и православља, да се „овим конкордатом, као што из свега јасно проистиче, крњи се државни суверенитет, брише се одредба Устава које нису у складу са уговором".[33]

Конкордат ће, по мишљењу М. Комненовића, изазвати верски рат у земљи „који је иначе неминован". Предратна Србија и Црна Гора нису имале тај проблем. Комненовић истиче да је против конкордата и Аца Станојевић „најбољи и најинтимнији" друг Николе Пашића и „легални" његов наследник. Народна радикална странка А. Станојевића „категорички и најенергичније ограђује се од довођења у везу конкордата из 1914. године са данашњим фаталним пројектом."[34]

Свој говор у Скупштини Комненовић је завршио мишљу „дванаести час још није куцнуо, спасавајте народ и земљу".

Коста Кумануди, бивши радикал, истакао је да се нацрт из 1935. године, битно разликује од оних претходних и да се тиме Католичка црква уздиже изнад државе. Нацрт се разликује и од осталих конкордата склопљених са Балканским земљама, истиче се пример румунског конкордата. Кумануди каже да „ни у најкатоличкијим ни у чисто католичким државама, та црква није до те висине уздигнута изнад државе и њене суверене власти".[35]

Конкордатом је, према Комудију, римска курија „обезбедила у Југославији себи привилегија и предности какве нема ни у најкатоличкијим државама". Анализирајући чланове нацрта о конкордату, жестоко је напао владу М. Стојадиновића, посебно сматрајући да се нацртом Католичка црква има право бавити политиком, иако Стојадиновић тврди супротно.

Опозиција конкордату из редова радикала је полазила од тога да има подршку у јавном мњењу, посебно српском и православном, и у већем делу

32 „Против конкордата" – Говор др В.Јанића у Народној скупштини 22. јула 1937.године, Сремски Карловци, 1937. године, стр. 19.

33 Говор Мирка М. Комненовића у Народној скупштини 21. јула 1937. године, Сремски Карловци, 1937. године, стр. 26–27.

34 *Исто,* стр. 29.

35 „О конкордату" – говор Косте Кумановића у Народној скупштини 19. и 20. јула 1937. године, стр. 44.

Српске православне цркве, што је индиректно признао и Стојадиновић, али је сматрао конкордатско питање комплетним и стручним а не јавним.

Познати радикални правник Михаило Живанчевић, пишући о могућности федерализације Југославије, каже да разлика у вери није разлог за федерализам:

> „очевидно је да ни овај разлог не стоји нити може опстати. Нема државе у свету, која би се уређивала на верској бази нити би то било могуће. Код нас нарочито. На целој нашој државној територији има привржeника све три вере. Нека федеративна јединица муслимана, католика или православних би била практички непроводљива. Вере регулишу наш однос према Богу и према другим људима у моралном погледу. Њихово царство није од овога света. Уколико се баве земаљским стварима, оне имају своје посебне аутономне организације, које су потпуно равнодушне према унутрашњем државном уређењу. Са овога гледишта оне су пре за унитаризам него за федерализам. Уосталом , од унитарних држава једино је Италија верски хомогена. Све остале су хетерогене, што не смета ни њиховом политичком унитаризму или разлици вера у њиховом оквиру. Тражење седам државица у оквиру Југославије нема никакве везе са постојањем три главне вере“ (Живанчевић 1938: 253).

Конкордат је прошао пред Скупштином, али сплетом историјских околности није ступио правно и политички у праксу и живот Краљевине Југославије. Стојадиновић је признао да му је то био један од најтежих испита у каријери, јер је против себе имао већину, како у народу, тако и у Српској православној цркви, али није поклекнуо иако су и он и чланови владе, и сви који су гласали за конкордат, били су искључени из Цркве. Избором митрополита црногорског Гаврила Дожића за новог патријарха Српске православне цркве ствари су се стишале, па је „већина архијереја почела онда гледати на целу ствар много раније“ (Стојадиновић 1971: 491).

Последице (не)усвајања конкордата имале су битан утицај на касније политичке процесе и односе радикала који су после шестојануарске диктатуре деловали кроз више политичких групација.

ИЗВОРИ

Corriere Dela Sera, Милано, 11. јул 1937.

Drezdener Neueste Nachrichten, Дрезден, 17. септембар 1937.

Great Britain and East, Лондон, 29. јул 1937.

The New York Times, Њујорк, 3. август 1937.

Wiener Zeitung, Беч, 24. јул 1937.

Архив Југославије, *Ватиканско посланство*, ф.1. министар Љ.Јовановић – Л. Бакотићу, 28. 1. 1914.

Време, Београд, 29. август 1937.

Говори и чланци о конкордату 1937: *Говори и чланци о конкордату* : *Говори на зборовима и конференцијама Југословенске Радикалне Заједнице и Чланци „Самоуправе“*. Београд: Самоуправа.

Јавно мњење о Конкордату 1937: *Јавно мњење о Конкордату*. Београд: Самоуправа.
Југословенска застава, Осијек, 15. август 1937.
Југословенски лист, Сарајево, 14. јул 1937
Нова Европа, свеска за септембар, Загреб, 1937.
Самоуправа, 17. август 1937.
Самоуправа, 2.јул 1937.
Самоуправа, 26. август 1937.
Самоуправа, 9. септембар 1937.године
Текстови пројеката закона о конкордату и одговарајућих ставова из законодавства Српске православне цркве, Београд, 1937.

ЛИТЕРАТУРА

Живанчевић 1938: Михаило Живанчевић. *Југославија и федерација*. Београд: Привредни преглед.
Žutić 1997: Nikola Žutić. „Pregovori Srbije i Vatikana oko konkordata 1914. godine i Austrougarska“, *Istorija 20. veka*, br.1, Beograd, str 39.
Марковић 1931: Лазар Марковић. „Питање конкордата између Србије и Рима“. *Дело*, књ. 66, Београд, стр. 390
Stojadinović 1970: Milan Stojadinović. *Ni rat ni pakt: Jugoslavija između dva rata*. Rijeka: Otokar Keršovani.

Branko I. NADOVEZA

CONCORDAT 1935–1937 (FOR AND AGAINST)

Summary

The concordat issue split the radical movement of Serbia. The 1914 concordat did not represent a problem to the Radical Party because of the small number of Catholics on the territory of the Kingdom of Serbia. The draft of the concordat caused a big debate among the radicals. The ruling Yugoslav radical community headed by Milan Stojadinović stood for the acceptance of the concordat in the parliamentary debates in 1937, in which it was supported by the smaller part of the Orthodox Church and the public opinion and experts. The radical opposition gathered around the main board of the National Radical Party, the larger part of the Orthodox Church and the Serbian public opinion were against the concordat. As a compromise solution, the concordat draft was taken off the agenda after 1937.

Key words: radicals, concordat issue.

Рад је предат 1. марта 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 355.48(4)"1701/1713"
94:327(4)"1713"(093.2)

Оригинални научни рад

*Срђан Ж. СЛОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

РАТ ЗА ШПАНСКО НАСЛЕЂЕ И УТРЕХТСКИ МИР**

Апстракт: Рат за шпанско наслеђе и догађаји који су му претходили врхунили су Утрехтским миром из 1713. године. Ови догађаји су редизајнирали политичку мапу Европе и означили су крај универзалне монархије. Француска више није била окружена шпанским Хабзбурговцима, али је као водећа сила тога времена на челу са Краљем сунца (Луј XIV) била суочена са великим коалицијама против себе. Циљ тих коалиција био је спречавање стварање државе хегемона. Версај и Беч ће успоставити равнотежу која ће трајати све до рата за аустријско наслеђе, а Енглеска ће постати прва поморска сила на свету.

Овим ратом је полако почело да се инаугурише и ново међународно право, па су сва национална законодавства требала да прате развој међународног права. Упоредо са променом политичких односа у Европи мењале су се и правне норме. Рат (који је предмет нашег интересовања) био је веома сложен, јер је укључивао више династија и геополитичке интересе међу њима, па су га решили дипломате и правници а не генерали.

Кључне речи: шпанско наслеђе, Хабзбурговци, Луј XIV, Енглеска, равнотежа снага, рат.

ПОЗАДИНА ФРАНЦУСКО-ШПАНСКОГ СУКОБА

Након окончања тридесетогодишњег верског рата, Европа још увек није била у стању мира. Француска и Шпанија су још увек биле у рату по питању Северне Холандије. Непријатељства су окончана Пиринејским миром 1659. године. Француски краљ Луј XIV и шпански краљ Филип IV су разменом церемонијалних формалности дали основ за платформу мира, према коме је река Бидасоа раздвајала два краљевства. Овај мир је окончао рат који је отпочео 1635. године, а донео је и унију између Луја XIV и Марије Терезе,

* виши научни сарадник, drsrdjans@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

најстарије ћерке Филипа IV (Lesaffer 2006: 8). Мир са аустријским огранком хабзбуршког царства склопљен је 1648. године, тако да је Луј XIV добио добру понуду претензије на шпанску монархију, како би контролисао Шпанију, Напуљ, Сицилију, Милано, Franche-Compté и Шпанску Холандију, што је било исплативо са територијалног и финансијског становишта (Stradling 1981: 222).

Луј XIV је имао добру сарадњу са својим сарадницима. Један од њих био је и Иг Д'Лион, вешт преговарач и познавалац страних језика. Учесник је мировних преговора у Минстеру и био именован за делегата Пиринејског мира (Rule 1969: 54). Успео је да активира клаузулу (moyennant), која је дала основу за потоње француско претендовање на шпанско наслеђе. Марија Тереза је могла да одустане од свог права на шпанску круну уколико би добила мираз у вредности од тадашњих 500.000 екија. Шпански краљ није никада испунио ову обавезу.[1]

Филип IV је имао само једног мушког наследника, Фелипе Проспера, рођеног 1659. године. Смрћу Проспера, Лују XIV се пружила прилика полагања права на целу шпанску монархију. Разлог за то је рођење његовог сина 1661. године, познатог као Гранд дофен (Grand dophin). Да би оживео интрадинастијске односе, Леополд I је оженио 12-годишњу Маргарету Терезу 1666. године. У тајном анексу брачног уговора 18. децембра 1663. године Карлос је обавезао императора и његову супругу да свог другог сина пошаљу у Мадрид, како би основали други огранак Хабзбуршке монархије у Јужној Холандији.

Након смрти Филипа IV, Иг Д'Лион добио је одрешене руке да активира клаузулу „moyennant". Закон који искључује жене из династијског наслеђа није се примењивао на шпанско краљевство. Контролор финансија у Француској припремио је тзв. Уговор о правима хришћанске краљице под називом „Антоан Билан". Овај уговор је садржавао обавезу одрицања Марије Терезе, а клаузула „moyennant" се тицала обичајног права. Овде треба указати и на позицију Чарлса II, јер је он био једини наследник по мушкој линији. Формално правно је имао предност у односу на своју сестру, али је право деволуције Чарлса оставило по страни и примат дало Марији Терези. Отац Марије Терезе, Филип IV, није могао да учини ништа више од онога што је превазилазило границе *usufruct*. Дакле, он није могао да отуђи имовину у питању, па је Марија Тереза могла да управља територијама на која је Луј XIV полагао право (Godding 1991: 358–364).

1 Овде су била у питању два права – јавно и приватно: приватна обавеза плаћања мираза није се могла одвојено тумачити од јавног одрицања. Француски правници су били становишта да се клаузула одрицања (renunciation clause) односила и на јавну сферу. С друге стране, шпанско јавно право није никада признало правило о искључивању жена из наследства.

Из наведеног следи да је право револуције омогућавало Марији Терези да поседује одређене територије у Северној Холандији. На основу ове клаузуле, деца из другог брака нису могла да наследе никакву територију коју су стекли заједнички родитељи све до смрти његове прве супруге, како би се спречила дискриминација. У том циљу је Иг Д'Лион припремио и други напад на уговор о миразу. Пошто Филип IV није извршио своју обавезу, француски суд је увео клаузулу *exceptio non adimpleti contractus* (одустаје се у потпуности све док друга страна не испуни своје обавезе).

Шпанија је на ово одговорила са тзв. Bouclier d'Etat. Ту се посебно истакао Вон Лисола. Употребио је друге аргументе позивајући се на аутономију приватног и јавног права, којим се забрањује фрагментација наслеђа у Северној Холандији. Империјално порекло права на деволуцију постало је једно од главних француских аргумената у прилогу права Марије Терезе као првороћеној ћерки – ово је била основа приватног права. Одрицање Марије Терезе, које је било безусловно за јавна поседовања која је наследила од оца Филипа IV, везано је за чл. 33. Пиринејског мира. Лисола је инсистирао на чињеници да је неиспуњавање обавеза давања мираза валидан изговор за генерисање екстра интереса суме у питању, али да то потпада под грађанске обавезе, док је поседе Марије Терезе у Северној Холандији сврстао у домен јавног права чим се удала за француског краља. Француски краљ је, са своје стране, имао право да ступа у рат, поништи Пиринејски уговор и склопи други. Имајући у виду стање између суверена тога доба, међународни систем је могао бити изграђен на њиховом поверењу. Уколико је у питању неповерење према другој страни, целокупни систем безбедности бива нарушен.

СПОЉНА ПОЛИТИКА ЛУЈА XIV

Луј XIV је водио спољну политку налик шаховској табли: пратио је потезе Хабзбурговаца у Бечу и Мадриду и политику Енглеске и Холандије. Током 30-годишњег рата француску територију повређивале су хабзбуршке трупе, на чијем су челу били шпански команданти. Иако су ови сукоби решени поменутим Пиринејским миром, код Француза је још увек била присутна жеђ за осветом. Са Шпанијом је Француска током XVII века имала неколико сукоба: поменути Деволуциони рат 1667–1668, рат Прве колалиције против Холандије 1672–1679, рат Друге коалиције (Аугзбуршка лига) 1689–1697. Између њих је избио и мањи рат назван Reunion 1683–1684.

Током деволуционог рата Луј XIV је почео да предузима против свог таста мере стратегијске природе. У том циљу је од свог рођака Чарлса I тражио луку Данкирк на граници са Шпанском Холандијом, како би се припремио за војна дејства против Шпаније. Француски краљ је прикривено помагао

и португалски рат за независност, иако су га на то спречавале одредбе Пиринејског мира. Луј XIV је користио Енглеску као мачју шапу. Португалија је имала дворске везе са Енглеском (Чарлс II и принцеза Изабела). Енглеској је Португалија уступила Тангиер и Бомбај. Чарлс II је, заузврат, обећао помоћ Португалији у погледу стицања њене независности. Са овим се сложио и Луј XIV. Године 1668. Шпанија је и званично признала независност Португалије. Пошто питање мираза није било на видику, Луј XIV је прихватио исплату за Franche-Compté, Луксембург и Камбраи (Rule 1969: 57). Штавише, да би обезбедио плаћање мираза, Луј XIV је био спреман да учествује у тзв. *petites affaires*, па је успео и да стекне увид у финансије шпанског двора (André 1950: 54). Луј је био у посебним односима и са императором Св. римског царства – Леополдом I. Леополд I је био лукав и упоран чувар породичних права. Описују га као дуговечног, пасивног и умереног. С друге стране, спроводећи Ришељееву политику државног разлога, Луј XIV је био спреман да зарад тог принципа расподели међу ривалима императора целокупно шпанско наслеђе. Непријатељство са императором није спречавало Луја XIV да са њим преговара о Другом уговору о деоби са Аустријанцима. То се десило када је Карлос II, наследник Филипа IV, био смртно болестан. Леополд I и његови наследници желели су Шпанију, Милано и већи део шпанских колонија. Француска се држала свог Franche-Compté, Наваре, Наполија, Сицилије и Филипина. Ови захтеви су још увек били у складу са миразом Марије Терезе и поменутог Другог уговора о деоби (Rule 1969: 59).

Лујева политика према Холандији и Енглеској је била теже докучива: Луј је направио велики превид према политици Енглеске. Лоше је проценио тренутну моћ Енглеске и њен опоравак од грађанског рата. Лоше је проценио и Чарлса II, који је био благо непријатељски настројен према Француској. Лично није имао анимозитете према Лују XIV, али му је сметала превелика моћ Француске. Дакле, од Деволуционог рата па све до Утрехтског мира, у међународне односе се устаљују категорије попут равнотеже снага и националног интереса. Чарлс II се супротстављао Лују XIV у циљу одбране своје круне. Холанђане је Луј XIV сматрао безвредним непријатељима. У тренутку актуелизације холандског проблема, Луј је пролазио кроз личне и професионалне кризе. Филип IV је умро 1665. године, чиме се искомпликовало питање шпанског наслеђа. Ана од Аустрије умрла је 1666. године, чиме је Луј XIV био лишен утицаја са женске стране. Лујев саветник Телије отпочео је са зидањем војног утврђења на граници са Шпанском Холандијом.

Како се није видела могућност исплате мираза Марије Терезе, који се по слободној процени кретао до 1.100.000 круна у злату, онда се Луј XIV држао могућности добијања шпанских холандских провинција и других територија на име компензације. Пошто је, како је речено, Шпанија оспоравала

деволуционо право Француске, рат је био на помолу. Овде се радило о рату између Шпанске Холандије и Француске. 1667. године Француска је мобилисала своју војску. Била је надмоћнија и победила војску Шпанске Холандије. Мировни споразум је потписан у Екс ла Шапелу. Њиме је Француска добила у посед 12 утврђења и оформила нелегалну границу, што многима није одговарало (André 1950: 116–117).

Пет месеци пре потписивања Екс ла Шапела дошло је до сусрета између холандских и енглеских државника 1668. године, када је потписан документ назван „Прва трострука алијанса". Савезу је приступила и Шведска. Циљ савеза било је слабљење Француске (Westergaard 1947: 115). Чувши за овај савез Луј XIV је почео да размишља о неутрализаији Холандије. Уједињене холандске провинције су биле у савезу са Француском од 1635. године, против шпанске претње; међутим, чим је претња опала, Холандија је успоставила детант са Мадридом, успоставивши сепаратни мир са Шпанијом 1648. године уз давање одређених субвенција шпанској круни. Француска је била против овакве политике Холандије ускладу са изреком: *Gaullus amicus sed non vicinus* („Пријатељ Француске, али не и сусед"). Француска је почела да тражи савезнике у Рајнској области, укључујући и изборника од Келна, који је обезбеђивао добар пут за инвазију на Холандију. Бранденбург је био неутралисан. Луј XIV је успео да дође до одредби Првог споразума о деоби уз подмићивање Чарлса II. Тајни уговор из Довера је био поновни мат: обећање исплате три милиона ливри Чарлсу II, уз плаћање половине суме пре енглеске објаве рата Холандији. Узрок овог рата Прве коалиције била су трговинска ривалства и сукоб интереса између Холандије и Француске око Бургундијанских територија и још актуелног шпанског наслеђа. Било је и различитих ставова по питању верности идеалу слободе, што је за Луја XIV била увреда за његов концепт државе. Чини се да је најважнији узрок рата било образовање Тројног савеза (Прва коалиција). Французи су извршили напад преко епископије у Лијежу. У Холандији је растао отпор према Лују XIV, у чему је предњачио тада 21-годишњак Вилијам Орански, војни лидер Холандије. Био је млад са мало политичке зрелости да би задобио поверење својих грађана, а камоли савезника. Био је сличан Леополду I по величању славе и учења на својим грешкама.

Победник рата Прве коалиције је већ 1672. године био познат. Луј XIV је преферирао ратовање под опсадом, али то није одговарало Холанђанима, који су затражили примирје. Желели су територијално-комерцијалне концесије. Французи су имали две опције: умереност и мудрост или ригорозније мере стриктног диктирања услова мира. Мировна делегација, на којој су француски услови укључивали земље око Рајне, тарифне концесије, слободно исповедање католичке вере у Холандији и ратну одштету од 24 милиона ливри, послата је у Амстердам (Rule 1950: 65).

Холанђани се нису мирили са поразом и деловали су у утврђењима око Амстердама. Вилијам Орански је од европских кнежева тражио подршку за *pro religione et libertate*. Играо је на карту универзалне монархије. 1673. године је потписана Велика алијанса, у чији су састав ушле: Шпанија, рајнске државе, Лорен, Бранденбург и император. Француска је, са своје стране, заузела одбрамбени положај дуж Рајне и Шпанске Холандије.

Луј XIV је задржао Franche-Compté, а војни напори на другим фронтовима били су осујећени дипломатским активностима и војним поразима. Луј XIV је иницирао мировне преговоре 1676. године у Нијмегену. Наступила је пат позиција, јер је победник желео да задржи све што је освојио у победи, а поражени да поврати изгубљено. Овим миром Холандији је враћено утврђење Мастрихт уз одређене економске концесије. Шведској су такође враћене одузете територије. Француској је Шпанија вратила 11 градова у Фландрији са Ипром и Камбруом (Rule 1950: 66).

Рат Прве коалиције имао је велики утицај на владавину Луја XIV, а посебно према односу на стратегијско планирање. Луј XIV је постао много обазривији у ангажовању својих трупа. Његови саветници били су задовољни упадом у Рајнску област, али нису били задовољни исходом рата за шпанско наслеђе. У наредне две деценије се као приоритет поставило питање јачања утврђења на северу и североистоку. Створена је и антифранцуска коалиција – Трострука из 1668. године и Хашка из 1673. године. Од тог тренутка, Француска схвата новонасталу улогу Енглеске која се опоравила од грађанског и рата са Холандијом 1650–1670. године.

РАТОВИ ДРУГЕ И ТРЕЋЕ КОАЛИЦИЈЕ

Нове коалиције које су биле на помолу имале су за циљ да ослабе моћ Француске. Француска ће и даље бити велика сила, али не и ненадмашна. Разлог томе ће бити ојачана Енглеска у својству предводника будућих коалиција. Раних 1680-их година француска војска је успела да освоји Стразбур, који је служио као мостобран преко реке Рајне. Оваква ситуација је омогућила да Бранденгбуршка уђе у Алзас. Стразбуршка капија је била затворена ка немачким земљама, чиме је био заштићен и Алзас (Rule 1950: 69). У међувремену, мешајући се у локалне црквене ствари, Луј XIV је заоштрио односе са папом Иносентом XI. Толико резигниран, био је у стању и да прекине дипломатске односе са Римом. Кризу су појачавале и дневне новине које су писале о националним правима француске римокатоличке цркве против поштовалаца ауторитета папе. Папу је посебно разочарала неутралност Луја XIV приликом турске инвазије на Беч. Проблеми са папом постојали су све до његове смрти 1689. године.

Још један проблем представљали су и Хугеноти – *imperio in imperium*. Нантским едиктом од 1598. године промовисана су политичка и религијска права Хугенота. Овај едикт је обезбеђивао лимитирану толеранцију грађанских и политичких права у циљу пружања потпоре религијским клаузулама. Средином XVII века свештеници су започели кампању у циљу опозива религијске клаузуле, да би 1670. године отпочео прави крсташки рат против протестаната (Scoville 1960: 28–63). Пошто је Луј XIV тежио слави, желео је да је увећа и религијским тријумфом, па је Нантски едикт заменио Фонтенеловим.

Можда је највећи проблем, који је утицао на формирање Друге коалиције (Аугзбуршка лига), било заоштравање односа са Аустријом. Император му никако није опростио неутралност по питању опсаде Беча од стране Османлија. Из таквог односа снага изродила се и Аугзбуршка лига 1686. године. Она је удружила императора, Карлоса II, Карла XI од Шведске и изборника из Баварије. Француска се тада почела суочавати са још једним проблемом званим немачке државе. Узрок рата 1688. године била је француска опсада Луксембурга 1683. године, која је иницирала вођење ограниченог рата са Шпанијом. Дошло је и до двогодишњег примирја. Француска није одустала од своје експанзивне политике извршивши интервенцију у Бургундијском кругу, чиме је против себе усмерила и немачке кнежевине. Образован је нови савез кога су чинили император, Шпанија, Иносент XI, Холандија и Енглеска.

Енглеска ће после опоравка од грађанског рата бити, како је већ речено, велики такмац Француској у светској политици. Наследник Чарлса II, Џејмс му је био сушта супротност. Дипломатски представници у Енглеској су га описивали као непоузданог савезника, што је Луј XIV лично увидео: одбио је француски предлог за изградњу заједничке флоте. Луј XIV је, заузврат, желео да води самосталан рат са Енглеском како би је држао изван континенталног ратишта. У међувремену се Чарлс од Шпаније озбиљно разболео. У овом периоду почело је да се намеће и немачко питање, избио је рат у немачким кнежевинама, али не по питању Келна, већ Палатината. Ту је Луј XIV имао одређена права која су се тицала његове свастике па је послао војску која ће зауставити империјалне снаге. Француска је победила, али је дипломатски доживела неуспех, јер су немачки кнежеви прешли на страну империје. Уследило је и потписивање Пакта о великој алијанси 1689. године, у чији су састав ушли: Беч, немачке кнежевине, Холандија и Енглеска. Овај рат је трајао све до 1697. године и био је познат као Рат Друге коалиције (Clark 1954: 168–182). Француски маршал Луксембург је умро 1695. године, а Вилијам III је био истрајан да се супротстави Лују XIV. Са великим ентузијазмом испланирао је детаље борбе, те је освојио Намур. Француска је имала интерне проблеме везане за сушу, јаку зиму и повећање пореза.

Луј XIV био је приморан да затражи мир и послао је своје изасланике у Шпанију и Шведску. Било је неизбежно направити компромис, али је краљ успео да испослује 1696. године мир са Савојом, која је напустила Велику алијансу. Након тога су уследили преговори са империјом и Холандијом. Претила је опасност да Французи предају Стразбур, али су се овоме жестоко супротставили Лујеви саветници. Направљена је компензација, тако што су Французи одустали од неких места у јужној Холандији и десној обали реке Рајне као и Луксембурга. Међутим, Стразбур је сачуван. Вилијам Орански је добио титулу краља Енглеске, чиме је извршен повратак на *status quo ante bellum*. Овај споразум је назван Рајсвишки споразум. Донео је Французима право на Стразбур и Вилијаму право на енглески престо; колонијално питање је било актуелизовано и постављено је питање безбедности у Европи (Rule 1969: 80).

Француски краљ је са својим саветницима схватио да је, поред војне снаге, за успех потребна и вештина преговарања. Компромис са империјом и атлантским силама био је неизбежан. То је био једини начин решавања питања шпанског наслеђа. Луј XIV и Вилијам III подржавали су деобу наслеђа између три кандидата, где би значајан део припао Јозефу Фердинанду, који би балансирао између Бурбона и Хабзбурговаца. Лујев син, Велики делфин, био би компензован одређеним територијама у Италији (Напуљ, Сицилија и Тосканске луке); Милано би било дато аустријском надвојводи. Енглеска је тражила Порт Махан и Оран. Оваква умерена политика је пропала смрћу Јозефа Фердинанда. Надвојвода Чарлс је задржао Шпанију, Индију и Шпанску Холандију. Велики делфин је добио Војводство од Милана као замену за Лорен. Луј XIV је још увек оклевао да одустане од Хабзбурговаца. На крају је преовладао Други споразум о деоби.

Будући ток догађаја предвиђао је три сценарија:

– Леополд I је био присталица ратне политике, у случају да Бурбони буду сукцесори шпанског наслеђа;

– наслеђе би могло да пређе на следећу линију сукцесора – надвојводу Чарлса;

– у случају да Француска одмах не прихвати наслеђе, шпански племићи и владајућа хунта би своју лојалност исказали Бечу (Rule 1969: 80).

Треба истаћи да су геополитичке околности ишле на руку Леополда I. Он се више није бавио добицима у расправи о наслеђу. Уговор из Рајсвика држао је Луја XIV далеко од Светог римског царства. Оног тренутка када је Луј XIV шест недеља касније објавио да је његов унук Филип од Анжуја легално преузео назив Филип V, рат је био неизбежан. Уколико контрола поморских путева и освајање Шпанске Холандије не би пали у француске руке, компензација би била пронађена у Италији, чиме би Леополд I био удаљен од италијанских територија. Вилијам III се нашао у вртлогу конкуренције

између незадовољног императора и могућег рушења система деобе. Једна страна би увек била незадовољна. Дошло је до конфронтације између Француске на једној и Енглеске, уједињених провинција и императора на другој страни. Чарлс II је са подозрењем гледао на француско-енглеску игру око деобе и питање наслеђа је желео да реши преко националног права. Французи су успели да осујете план Хабзбурговаца.

Рат је отпочео тако што је Леополд I послао трупе од око 30.000 војника у Савоју како би повратио право на војводство од Милана. Шест месеци пре закључивања споразума о Великој алијанси желео је целокупно наследство. Окупирао је тврђаву у јужној Холандији септембра 1701. године. Луј XIV је био растрзан између личне лојалности свом унуку Џејмсу II и реалистичке политике коју је водио. Одмах је послао трупе у Шпанској Холандији али је, у исто време, послао и изасланике да преговарају о миру. Чим је Француска склопила споразум Асиенто у Шпанији, који је фаворизовао француске интересе, Вилијам III је из страха од француске хегемоније са холандским лидерима потписао споразум о Великој алијанси Хага – Трећи уговор о деоби 9. септембра 1701. године.

Француска је имала доста војних успеха (Фридлинген 1702, Екерен 1703, Алманци 1707. године), али и пораза (јужна Холандија 1704, Торино 1706. године). Победе или порази су утицали на промену савезништва. Тако је португалски краљ Joao V приступио Великој алијански, чиме је Енглеска отворила свој пут интереса ка Бразилу (Doyle 1992: 93). Савезници, и поред опсаде Тулона, нису успели да уђу на француску територију.

Пошто се Француска нашла у незавидној ситуацији, затражила је мир. У том циљу је промењен преговарачки тим. На чело је дошао министар спољних послова Торси. Преговори су у почетку били тајни. Савезници су тражили Стразбур, утврђења у Алзасу и јужној Холандији, Савоју и абдикацију Филипа V са шпанског трона. Луј XIV је на интервенцију својих саветника одбио ове услове. На седници Високог савета је било жестоких расправа: Велики делфин је заговарао продужетак рата, а Луј XIV и Торси су били за одбијање прелиминарних услова мира и наставак истих.

УТРЕХТСКИ МИР

Француска се није мирила са поразом желећи наставак рата. Током 1708. и 1709. године више хиљада сељака је прешло у армију, јер су биле веома лоше године. Током 1709. године у бици код села Малплаке Француска је водила жестоку битку уз обостране губитке. Међутим, Француска је сада желела да ангажује своју дипломатију и тражила мир под прихватљивијим условима. У поновљеним преговорима у холандском граду Гертрујденбергу удружене

савезничке снаге су тражиле абдикацију Филипа V, а у случају одбијања, да Луј XIV пошаље војску и принуди га да то учини силом (Rule 1969: 88).

Француски представници на конференцији су истакли да немају мандат да опозову војводу од Анжуја. На сцену је ступио Торси, који је чуо за крило у енглеској влади које је заговарало мирољубиву политику. То су били Торијевци, у односу ратнохушкачки расположене Виговце. Енглески представник Приор је инкогнито посетио Француску и том приликом истакао своје захтеве – Гибралтар, Порт Махон, Асиенто споразум, Њу Фаундлен и Хадсон бај. Торси је узвратио посету и вештим дипломатским маневрима успео да Енглеску одвоји од Велике алијансе. Енглеска је оптужена за перфидног савезника.

Конгрес је одржан у јануару 1712. године у Утрехту. Дипломатска процедура је била опуштенија од оне у Рајсвику. Неутралних арбитара у виду папе није било, а делегати су седели за округлим столом. Конгрес је обиловао техничким саветницима и новинарима. Државници Европе су потписали Генерални мировни споразум 11. априла 1713. године. Овај споразум нису потписали Шпанија и аустријски Хабзбурговци.

Утрехтски мир је био веома важан за функционисање система нација/држава. Француска је прихватила енглеске баријере у Јужној Холандији и њене трговинске амбиције у новом свету. Енглеска је, заузврат, прихватила све аквизиције Луја XIV стечене до 1697. године (Холандија је Француској вратила градове Лил, Ер и Бетин, а Ница враћена војводи од Савоје). У име европске равнотеже, енглеска дипломатија је оставила бечки двор, већину немачких кнежевина и Холандску републику да се сами боре против Луја XIV. Битно је рећи да су сва наслеђа интернационализована, а енглеско-француски систем равнотеже проширен је на целу Европу.

Успостављена је равнотежа између три геополитичке области:

– Енглеске и Ирске и њених савезника: Уједињених провинција и Португалије;

– Аустријског царства, које се простирало од јужне Холандије на западу до Карпата на Истоку, од Пољске на северу до Србије и Отоманског царства на југу. Новорођена сила је била у савезу са Енглеском све до 1756. године као „old system“;

– Француско-шпанског царства, које је укључивало бирачка места у Вителбаху и Келну.

Дакле, Француска је преживела рат за шпанско наслеђе у поменутим границама из 1697. године, што се видело у очувању Стразбура и Алзаса, а Franche Compté је присаједињен Француској (Rule 1969: 90). Све ове промене дефинисане су Рахштадским споразумом од 6. марта 1714. године. Успостављена је равнотежа између двеју династија: Хабзбурговаца и Бурбона.

Овакво стање, које је настало односима везаним за Утрехтски мир, карактерисало се жељом сваке државе да увећа своју моћ. Дакле, са међународнополитичког аспекта имамо оживљавање система нација/држава и неумитан настанак равнотеже снага међу њима. До равнотеже је долазило због тога што ниједна држава није била довољно јака да успостави хегемонију, па чак ни Француска (Kisindžer 2011: 54). (У претходном излагању се видело да чим би једна држава (Француска) успоставила хегемонију, суседи би стварали коалиције како би најмоћнијег зауставили у његовим амбицијама, из чега закључујемо да се моћ једне државе може обуздати само моћи друге).

За међународне односе је од суштинске важности била појава једне државе која ће обележити светску политику током читавог XVIII века – Енглеске. Била је претходник реалистичке политике у међународним односима. Вилијем III је, поучен искуством проблема које је имао у родној Холандији са Лујем XIV, одмах по ступању на енглески престо почео је са формирањем коалиција против експанзионистичких тежњи француског краља[2]. Енглеска није тежила експанзионизму услед своје политике *splendid isolation*, па је била врло пријемчива за савезнике. Циљ јој је била равнотежа, која је стављана час на једну час на другу страну, али увек на ону страну која је била против државе хегемона. Сви ратови који су вођени у XVIII веку и све коалиције које су се стварале, биле су од стране Енглеске усмерене против француске хегемоније у име оних слобода које је први увео француски кардинал Ришеље. Земље које су се супротстављале Француској биле су јаке да би биле побеђене, а Француска је полако слабила (Kisindžer 2011: 55).

Наведени период означава инаугурацију мултиполарне равнотеже снага, која није успела да спречи потоње ратове. Државе су више желеле да спремно дочекају рат. Један од најчешћих облика остваривања равнотеже били су компензација и интервенција. Рат за шпанско наслеђе обиловао је оваквим начинима успостављања равнотеже снага. Енглеска је држала равнотежу између Хабзбурга и Бурбона, уз принцип да је увек на страни слабијег у циљу очувања равнотеже.

ЛИТЕРАТУРА

Clark 1954: Clark George. „The Character of the Nine Years War 1688–1697". *Cambridge Historical Journal*, XI, 168–182.

Doyle 1992: William Doyle. *The Old European Order 1660–1800*. Oxford: Oxford University Press.

Godding 1991: Philippe Godding. *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle*. Bruxelles: Palais des Académie.

2 У дипломатској историји је преовладавало мишљење да је Енглеска „увозом" краља Вилијама Оранског увезла и стални рат са француским краљем Лујем XIV око територије шпанске Холандије. Вилијам се бојао да ће заузимањем шпанске Холандије Луј XIV успети да успостави хегемонију.

Kisindžer 1999: Henri Kisindžer. *Diplomatija*. Beograd: Club plus.
Lesaffer 2006: Randall Lesaffer. *Defensive Warfare, Prevention and Hegemony – the Justification for the Franco-Spanish war of 1635*. IIKLJ Working paper.
Louis 1950: André Louis. *Louis XIV et l'Europe – l'Evolution de l'humanité collective*. LXIV, Paris: Albin Michel.
Rule C. 1969: John C. Rule (ed.). *Louis XIV and the Craft of Kingship*. Ohio state.
Scoville 1960: Warren Scoville. *The Persecution of Hugenots and the French Economic Development 1680–1720*. Los Angeles.
Stradling 1981: Robert Stradling. *Europe and the Decline of Spain: a Study of the Spanish System 1580–1720*. London: Allen and Unvin.
Westergaard 1947: Waldemar Westergaard. *The First Triple Alliance*. New Haven.

Srdjan Ž. *SLOVIĆ*

THE WAR FOR SPANISH SUCCESSION AND THE UTRECHT PEACE

Summary

The war for Spanish succession, and event which preceded it culminated with Utrecht Peace from 1713. This period was marked by Luis XIV, William II, and Leopold I including Spanish rulers. The claim for Spanish monarchy was a big deal – it requested battle, coalition making, compromise, and a lot of cunning. These events redesigned the political map of Europe – France was not encircled by Spanish Hapsburgs, but as the leading power of that time Louis XIV (the King of the Sun), was confronted with great coalitions against it. Louis XIV wished glory either in domestic or in foreign policy so that he had proceeded to many adventures which weakened France. The aim of coalitions was the prevention of the state/hegemon creation. Versailles, and Vienna would establish balance of power which lasted until the war for Austrian succession. England will become the leading marine force.

Novelty introduced by Utrecht peace tackled the binding of treaties not only with actual rulers, but with their successors as well. It represented the triumph of modern diplomacy because a lot of technical issues were omitted. Territory was not the result of claim to it, but the claim to it depended on the request for territory. The issues of succession became internationalized. The transfer of sovereignty is not the result of military occupation, but the result of peace treaty. King's titles were internationally recognized.

This war started slowly inaugurating a new international law so that all national legislations should have follow the development of international law. Comparatively with the change of political relationships in Europe, legal norms were to be changed. Devolution war is a typical example of the primate of international law over national. This war was very complex since it included many dynasties, and geopolitical interests among them, so that it was settled by diplomats, and jurists, and not generals.

Key words: Spanish succession, Hapsburgs, Louis XIV, England, balance of power, war.

Рад је предат 30. марта 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 303:32

Оригинални научни рад

*Емина М. ЛАЗОВИЋ ЈОВИЋ**
Факултет политичких наука

СПЕЦИФИЧНОСТИ МЕТОДОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА У ПОЛИТИКОЛОГИЈИ

Апстракт: Методолошка истраживања јављају се као специјална врста научних истраживања, уз констатацију да су сва научна истраживања истовремено и методолошка. Приликом било ког научног истраживања предмета истраживања уједно проверавамо и ставове методологије. Предмет специјалних методолошких (мета-методолошких) истраживања су све радње, процеси и активности које се предузимају у току истраживачког процеса, посебно процедуре концептуализације и реконцептуализације.

Питање методолошких истраживања је сложено, вишедимензионално и суштинско питање односа методологије, мета-методологије, мета-теорије и методолошких истраживања. У методолошким истраживањима се користе све методе, технике, поступци и инструменти као у другим научним истраживањима.

Изучавањем методолошких истраживања долази се до сазнања о научно-методолошким оквирима тих истраживања, о њиховом положају у друштвеној/политичкој сфери и о нормама и правилима која важе у научно-методолошком систему.

Кључне речи: методолошка истраживања, мета-теорија, мета-методологија, пројекат истраживања, теоријска истраживања, емпиријска истраживања, акциона истраживања, методе истраживања, политичке науке.

НАУКА И НАУЧНА ИСТРАЖИВАЊА

Човекова тежња да сазна свет који га окружује настала је из практичних потреба које су се мењале и развијале како се и људско друштво развијало. Одувек су се јављала бар два питања која се и данас налазе у центру човековог разматрања (данас, свакако, пре свега научног), чије је одговоре тражио на себи својствен начин. То је уједно и основа, тј. зачетак данашње методологије, јер су људи и тада били суочени са нужношћу откривања стварности, разумевања, повезивања, учења и размишљања, и то кроз одговоре на питања *шта* и *како* нешто чинити. Једна од основних потреба данашњег човека је могућност предвиђања догађаја, а самим тим и утицање на њих.

* Доктор политичких наука, emma.lazovic@gmail.com

Ову своју потребу човек у највећој мери задовољава кроз (научна) истраживања. Дошли смо до закључка да човеково интересовање за свет око себе можемо поделити на бар три периода: 1) период емпиријских *интересовања*, тј. емпиријских (тек почетака, али не у правом смислу речи) истраживања; 2) период дијагностичких истраживања и 3) период прогностичких истраживања. У складу са развојем потреба и људског знања, и начин на који су могле бити задовољене и сазнате мењао је свој садржај. Човек је, на самом почетку свог развоја, искуствено, односно, чулно морао да опази чињенице које су се често понављале. Нпр. опасности које се налазе у његовом окружењу, а онда, исто тако, и да нађе начин да се од њих одбрани. Пошто је човек рационално биће, та своја сазнања је прерадио, сачувао и почео да користи и примењује и на друге сличне ситуације. Са развојем сазнања, постепено је успео да са великом сигурношћу и предвиди будуће догађаје.

Сазнања су се развијала са настанком и развојем говора и мишљења, односно комуникације, али права истраживања настају тек са развојем и настанком науке. Знамо да се наука као посебан облик сазнања јавља релативно касно, тек у 17. веку[1].

Наука је емпиријска и теоријска делатност. Она је део друштвене стварности и, стога, и сама може бити предмет сазнања.

Најкраће речено, наука је претежно кохерентан, сложен и развојан систем и поредак аксиома, научних закона, научних законитости и правилности, научних теорија, теорема и хипотеза и научног доказивања и оповргавања (Милосављевић- Радосављевић 2006: 45).

Конститутивни чиниоци сваке науке су предмет и метод. Објективну стварност коју сматрамо најопштијим предметом науке, можемо поделити на природну и друштвену. Сходно томе, и најопштија класификација наука познаје у првом реду разлику између природних, друштвених наука итд.

Не улазећи на овом месту у детаљно објашњење друштвених наука, рећи ћемо да смо мишљења да је друштво много сложеније од природе, и да на друштво (осим друштвених) делују и природни чиниоци и индивидуалне особине људи.

Специфичност друштвених наука јесте и та – да оне не постижу само теоријске резултате, нити је то њихов једини и превасходни резултат, већ обезбеђују и допринос решавању многобројних практичних питања и проблема савремених друштава.

Политика, као друштвени реалитет, предмет је политичке науке (политичких наука). Констатујемо и то да скоро ниједна сфера људског друштва није остала изван утицаја политике. Неопходност научног сазнања о политици

1 Речи *наука* и *научник* створио је R. W. Whewell, професор на Кембричком универзитету. Видети: *International Encyclopedia of the Social Science*, Editor D. L. Sills,TheMaomillan Company and the Free Press, London, str.170.

(као друштвеном реалитету, али и као предмету науке) огледа се у могућности коришћења тог истог сазнања у пракси и утицаја на успех одређене политике. Зато се методологија, осим научним сазнањима о методама истраживања политике, бави и методама практиковања тих сазнања, али и развојем теорија о тим методама.

Сазнање о предмету није могуће без сазнања о начину, тј. методу којим ћемо доћи до сазнања о предмету, па је стога важно напоменути да „специфичност методе политичких наука је, у ствари, специфичност избора, конкретизације и примене метода друштвених наука и општих метода у концепцији примереној својствима предмета политичке науке" (Милосављевић-Радосављевић 2006: 46). Управо тај метод политичких наука предмет је методологије политичких наука.

Научна истраживања су начин стицања научног сазнања о разним предметима из природне и друштвене стварности. Јасно је да се она користе и у природним и у друштвеним наукама за стицање сазнања. У друштвеним наукама, међутим, ситуација је нешто сложенија, јер су и појаве које ове науке проучавају сложеније и разноврсније, јављају се у много појавних облика, често су непоновљиве, па је и њихово изучавање сложеније. Наиме, у друштвеним наукама се као предмети научног истраживања, осим реалних друштвених појава, често јављају и мисаоне творевине, исказ, став, суд и закључак. У вези са тим поставља се низ питања: прво, да ли су мисаоне творевине реални друштвени предмети и да ли их као такве треба проучавати? Друго, ако смо прихватили став да су и мисаоне творевине реални предмети истраживања, да ли њих истражујемо емпиријски или теоријски, односно, да ли су истраживања таквих предмета у друштвеним наукама – емпиријска или теоријска? Да ли реалне предмете истражујемо само емпиријски, односно, теоријске само теоријски и да ли је могуће теоријске предмете истраживати емпиријски и обратно?

Ми стојимо на становишту да су сва научна истраживања по својој природи и емпиријска и теоријска, као и да је тешко, готово немогуће, строго их одвојити и определити се само за једну врсту. Можемо говорити о претежности емпиријског, тј. теоријског у истраживању, а овај свој став образлажемо једном очигледном чињеницом везаном за сам процес истраживања. Наиме, само истраживање је процес у коме се непрестано прожимају и теоријско и емпиријско. Свако истраживање, било да се ради о реалном предмету или не, започиње неком теоријском поставком, неком теоријском парадигмом, јер је то нужан корак ка конституисању научног пројекта истраживања! А с обзиром на то да је свака теорија, закон, став, суд, закључак записан у неком облику, дакле, материјално постоје, онда и њих можемо посматрати као реалне предмете истраживања и то је једна од кључних разлика између друштвених и природних наука. Док је прва фаза истраживања

претежно теоријска, за израду пројекта истраживања, као и за реализацију самог истраживања, могли бисмо да кажемо да су претежно емпиријског карактера. Ниједно истраживање није могуће спровести без теоријског знања, увида у теоријски фонд, и без увида у истраживачку праксу. Било да се ради о мање сложеним, сложеним или веома сложеним предметима истраживања, увек је неопходна повезаност између теорије и праксе, и то пре свега, да би се сам процес научног сазнања правилно одвијао и дао резултате употребљиве и у науци и у пракси.

Следећа чињеница којом потврђујемо наш став да су сва истраживања и емпиријска и теоријска односи се на то да се сви предмети истраживања могу непосредно и посредно манифестовати, а то значи да се непосредно или посредно могу идентификовати, односно теоријски и емпиријски проучавати.

Као што и предмет и метод науке јесу предмет научног сазнања, тако се и конститутивни делови методологије могу научно истраживати. То отвара нова значајна питања – да ли је методологија теорија, мета-теорија или мета-методологија и какав је однос између методологије, мета-теорије и мета-методологије?

У вези са постојањем мета-методологије углавном нема спора, што је у центар пажње довело ново значајно питање – питање методолошких истраживања.

Наравно, као значајно питање може се још истаћи и питање да ли се написане методологије могу третирати као теоријска методолошка истраживања.

Методолошка истраживања су специфична врста научних истраживања и нису новина, мада треба рећи да до сада на нашем простору, а чини се и шире, чиста методолошка истраживања нису била предмет научног сазнања, тј. истраживања. Постојала су слична истраживања у оквиру статистике, али у политикологији ово питање још увек није разматрано.

КАРАКТЕРИСТИКЕ И ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА

Разматрање проблема методолошких истраживања обухвата шири оквир сазнања, а тиче се теорије уопште. Наиме, важно и основно питање је – постоји ли заиста мета-теорија и шта је она по својим суштинским карактеристикама. Чини се да је одговор на ово питање крајње једноставан: да, постоји мета-теорија и она се најчешће одређује као надтеорија, односно, теорија *изнад* теорија. Њихов предмет су теорије, па су оне *теорије о теоријама*.

Могуће је поставити још неколико значајних питања – питање постојања мета-методологије, односно, може ли се методологија сматрати теоријом, и да ли је она мета-теорија или мета-методологија.

У суштини, можемо констатовати да је методологија у целини, а посебно у неким својим деловима, већ теорија и мета-теорија. Зато се ни постојање мета-методологије не може оспоравати уколико мета-методологију схватимо као теорију чији је предмет методологија у целини или само неки њен део. Међутим, сложеност овог питања огледа се и у следећим констатацијама:

– постоји методологија науке и њена мета-методологија (односно, општа методологија и општа мета-методологија);

– постоји група сродних наука, њихова методологија и мета методологија, и

– постоје поједине науке и научне дисциплине, њихова методологија и мета-методологија.

Додајмо овоме још и то да су између мета-теорије одређене науке и мета-методологије те науке неизбежна интензивна прожимања.

Проистекло из претходног излагања, намеће се једно врло значајно и сложено питање, а то је питање да ли постоји метод методологије, односно, развија ли она сопствене методе истраживања? Одговор на ово питање донекле се може исказати и следећом реченицом: „може се рећи да постоје посебне методе методологије бар у оној мери у којој постоје посебни методи посебних наука у друштвеним наукама" (Милосављевић-Радосављевић 2006: 35). Можемо, дакле, закључити да се методологија јавља и као теорија и као предмет теорије. Тешкоће у констатовању методологије и мета-методологије проистичу из бројних и значајних разлика између предмета и метода и техника које се у њиховом сазнању примењују.

Предмет специјалних методолошких истраживања (односно, мета-методолошких истраживања) јесу процеси, тј. процедура концептуализације и реконцептуализације, израде пројекта истраживања, као и структуре и форме тих пројеката, токови реализације истраживања и карактеристике, могућности и практиковање одређених методолошких концепата. Новија методолошка сазнања отварају ново и недовољно обрађивано питање – питање теоријских истраживања методологије и метода.

Питање методолошких истраживања уопште, а самим тим и методолошких истраживања у политикологији, заправо је сложено, вишедимензионално и суштинско питање односа методологије, мета-методологије и методолошких истраживања.

Важно је напоменути да се научна сазнања методологије примењују као основ изградње мета-методологије и подстицај за развој науке у целини, као основа развоја научног истраживања и научних метода, и на крају, као оквир за усмеравање стручног рада. Између методологије и примене научних (методолошких) сазнања посредује методика. Да ли методика припада методологији или мета-методологији, или пак припада само(ј) струци?

Сваки део примењеног пројекта истраживања теоријска је творевина и предмет теорије и мета-теорије. С тим у вези, треба напоменути да научно истраживање може и само бити истраживано (емпиријски и теоријски) као део примењеног пројекта, и тада је оно део мета-теорије и мета-методологије.

На самом почетку усудићемо се да изведемо следећи закључак: *сва истраживања су методолошка зато што:*

– истражујемо предмет истраживања и проверавамо ставове методологије (кроз концептуализацију и пројекат истраживања);

– можемо имати и искључиво методолошка истраживања која су углавном експериментална. Сва та истраживања су мета-методолошка, јер се баве истраживањем метода, при чему се за сваку методу увек поставља посебан пројекат.

– Најкраће речено, сама примена, али и провера, методолошких сазнања у научним истраживањима већ јасно указује на то да су сва истраживања у исто време и методолошка. Када говоримо о специјалним експерименталним методолошким истраживањима, заправо мислимо на експерименте којима се утврђује ваљаност одређених метода, техника и поступака метода истраживања у лабораторијским и квази лабораторијским условима. За сваку методу се увек поставља посебан пројекат. И управо су ова методолошка истраживања потврда да се експеримент као једна од метода прибављања података успешно може примењивати и користити и у друштвеним наукама. Код методолошких истраживања користе се и развијају све методе, инструменти и поступци који се користе и у истраживањима других наука. Она проширују и продубљују већ постојећа научна сазнања о процесима научног истраживања. Зато се као оправдано може поставити и питање да ли се написане методологије могу третирати као теоријска методолошка истраживања.

Предмет методолошких истраживања су процеси или, прецизније, процедуре: 1) концептуализације и реконцептуализације, 2) израде пројекта истраживања, као и структуре и форме тих пројеката, 3) токови реализације истраживања и 4) карактеристике, могућности и практиковање одређених методолошких концепата.

Сва методолошка истраживања су мета-методолошка. Истраживања о методу су мета-методологија.

Дакле, на основу изложеног о научним истраживањима уопште и методолошким истраживањима, могли бисмо да кажемо да постоје:

1) истраживања уопште;

2) двојна истраживања и

3) искључиво (специјална) методолошка истраживања.

И политиколошка истраживања указују на специфичан однос између теорије и праксе, па се тако ни политиколошка истраживања (истраживања у политичкој науци, тј. истраживања политичких појава и процеса) не могу

окарактерисати као чисто теоријска, односно, чисто емпиријска истраживања. Предмет истраживања у политичким наукама јесте политичка пракса, али се политичка теорија схвата као њен саставни део. Политичка теорија има неоспорно велики утицај на политичку праксу, па зато и чини саставни део политиколошких истраживања. Под њеним утицајем долази до мењања политичке праксе, али и одступања политичке праксе од научне теорије стални су предмет политиколошких истраживања.

Научно сазнање је, дакле, резултат деловања и емпиријских и теоријских чинилаца у процесу научног истраживања. Пракса утиче на теорију, јер нове чињенице до којих долази пракса, понекад се не слажу (бар не у целости) са старом теоријом или неким њеним деловима, ставовима, принципима, који се тада морају мењати и усклађивати, тј. прилагођавати новим чињеницама из праксе.

У сфери тзв. методолошких истраживања обрађује се и питање стратегије методологије и њеног развоја и међузависност развоја науке и методологије. Ово питање, заправо, је кључно питање мета-теорије, те можемо говорити о неколико битних предмета методолошких истраживања:

1) предмет могу бити процеси пројектовања (односно, концептуализација и реконцептуализација, пројекат истраживања);

2) истраживање метода;

3) истраживање техника;

4) у политикологији нарочито значајно: истраживање резултата и примена резултата.

На основу претходно реченог, могу се издвојити три типа методолошких истраживања:

1) када истражујемо одређену методу или технику као предмет истраживања,

2) истражујемо предмет, тј. сегмент неке науке у којима се истовремено користи више метода истраживања, па упоређујемо успешност тих метода међусобно, и

3) истраживања у којима је употребљена једна метода, па се уз сазнање о предмету истраживања сазнаје и о успешности те методе.

Исто тако, и сва методолошка политиколошка истраживања имају, посредно или непосредно, својства акционих истраживања.[2] Стога, методолошка научна истраживања могу имати бар једну од две сврхе:

– прво, она могу унапређивати и развијати научно-методолошко сазнање и

– друго, она могу проверавати употребљивост и функционалност већ постојећег научно-методолошког сазнања.

---

2 О акционим истраживањима видети: Е. Лазовић-Јовић, *Специфичности акционих истраживања у политиколошким и социјалним истраживањима.* Магистарска теза, Београд. 2005. год.

На основу сврхе, методолошка истраживања можемо поделити на:

а) основна и

б) корективна.

Ако бисмо, по аналогији са акционим истраживањима (видети Лазовић Јовић 2005), извршили њихову поделу, могли бисмо рећи да и методолошка научна истраживања могу бити:

1. дијагностичка и

2. прогностичка методолошка истраживања.

Дијагностичка методолошка истраживања могу имати карактер верификаторних и хеуристичких истраживања. Дакле, она могу бити и основна и корективна. Прогностичка методолошка истраживања могу имати само хеуристички карактер. Методолошка истраживања могу бити корисна и за носиоце политичке моћи, односно власти, али и за све оне на које власт утиче својим деловањем, или на које се дотично истраживање односи. У идеалној ситуацији ове би се ствари поклопиле, али смо сведоци да врло често то није случај. Зато у класификацију уводимо још једну врсту методолошких научних истраживања, а то су инструментална истраживања. Ова истраживања треба схватити као инструмент спровођења политичке акције. Она су по свом карактеру манипулативна, односно, строго инструментална и имају значајну улогу у политици, јер омогућавају да се спроводи одређена политичка акција која треба да произведе одређени ефекат. Зато оваква истраживања могу бити и искључиво методска, тј. имати само практичне циљеве.

Методолошка научна акциона истраживања као једну од својих одредаба садрже и друштвену, односно, политичку акцију. Таква истраживања активно учествују или се спроводе с намером да учествују у решавању друштвених проблема. Главна карактеристика и предност ових истраживања је у томе што се њима на неки начин превладава одвојеност између теорије и праксе, остварује се усавршавање и праксе и научног сазнања. У политичким наукама ова истраживања могу имати значајну улогу за исход неке политичке акције. Научно-методолошка акциона истраживања баве се стицањем научних сазнања, тј. научно-логичним утемељивањем сазнања о предмету истраживања.

Предност методолошких истраживања заснована је пре свега на њиховом истовременом доприносу науци, научном сазнању и политичким процесима, односно на њиховој међусобној научној и практичној условљености.

Сва методолошка истраживања, без обзира ком типу припадају, одвијају се по свим фазама које морају да имају научна истраживања и морају имати пројекат истраживања као сва научна истраживања.

С тим у вези, рекли бисмо да је улога и функција методолошких научних истраживања:

– да се научно истраживање заврши са истинитим резултатом како би се могао искористити за решавање практичних питања, и

– резултати методолошких научних истраживања треба да помогну да се од фундаменталних истраживања лако пређе на примењена и развојна истраживања.

Научно-методолошка истраживања представљају основу за сва друга истраживања, па и за практично деловање.

СПЕЦИФИЧНОСТИ ПРИМЕНЕ МЕТОДА И ТЕХНИКА У МЕТОДОЛОШКИМ ПОЛИТИКОЛОШКИМ ИСТРАЖИВАЊИМА

Методологија као нормативна наука има сопствена правила, која уједно може прилагодити предметима разних наука, односно предметима истраживања. Методолошка сазнања су повезана у једну функционалну целину, чине један функционалан систем са другим научним сазнањима – са сазнањима о предмету науке, тј. научног истраживања. Изучавајући методе истраживања, методологија стиче сазнања не само о њиховој употребљивости и корисности, већ открива и тешкоће у њиховој примени, попуњава празнине у сазнању и, уопште, заузима критички став према њима. Она, дакле, не констатује само да ли је нека метода употребљива и где се може користити, већ указује и на њене недостатке, могућности њеног кориговања, адаптације и прилагођавања посебним предметима науке, тј. истраживања, или чак и конституисање нових метода.

Константан развој политичких наука доприноси бољем разумевању друштвене реалности, мада недостатак методолошких истраживања у политичким наукама оставља многобројна питања нерешеним. Методологија политичких наука, као специјална методологија, неопходна је како би се превазишли недостаци у пракси емпиријских и других истраживања политике, политичких појава и процеса. Систематски приступ у обради ове проблематике значајан је и одговоран подухват који би дао одговоре и на многобројна питања у вези са могућностима коришћења одговарајућих метода, техника и поступака у политиколошким научним истраживањима.

Сазнање о предмету није могуће без сазнања о начину. Методологију тако можемо схватити као природну потребу насталу из потребе за сазнањем. Велики број, или највећи број специфичности примене метода научног истраживања у политиколошким методолошким истраживањима проистиче, пре свега, из предмета истраживања, из карактеристика саме политике. Методе се увек примењују сходно карактеристикама конкретног предмета истраживања и примењују се у разним комбинацијама. Постоји ограничен

број научних метода, али су комбинације њихове примене многобројне. Не може се сваки предмет, па ни сваки чинилац неког предмета истраживати истом методом. На пример, велика је грешка када за сваки предмет кажемо да га испитујемо.

Специфичности примене, али и тешкоће које се јављају приликом примене метода у политиколошким методолошким истраживањима проистичу из неколико основних карактеристика самих политичких појава. Прво, политичке појаве се јављају у области стварног људског, друштвеног живота и у области људске свести. Како је политика увек везана за интересе, остваривање циљева, вредности, јасно је да се људи према њој другачије односе, различито је доживљавају. Исто тако, без обзира што можемо говорити о посебној политичкој реалности, на данашњем нивоу друштвеног развоја, политика је присутна и у оним областима које по дефиницији не припадају политичкој реалности. На пример, у области производње, васпитања, образовања, културе, чак и брака и породице.

Друго, све политичке појаве се одвијају у одређеном времену и на одређеном простору, што може утицати на наше опредељење коју ћемо методу употребити у конкретном истраживању. Не можемо се исто односити и исто изучавати минуле (прошле), актуелне и будуће појаве, или унутрашње и спољно-политичке појаве.

Треће, специфичности примене метода у политиколошким истраживањима проистичу и из могућности одређења садржаја политичке науке – одређења садржаја појма политичких појава и у теорији и у стварности.

Када је реч о проучавању политике, морамо указати на још нека питања која се готово на први поглед намећу. То је, пре свега, питање да ли се ради о само једном научном приступу, односно, да ли се за проучавање политике користи једна стандардна метода или је реч о више метода. Наше је мишљење да се ради о једном комплексном, пруралистичком и сложеном приступу изучавању политике, као и о већем броју метода које се у ту сврху користе, такође укључујући и њихове различите комбинације у сваком конкретном политиколошком истраживању. Тако смо дошли до једне значајне и непобитне чињенице, а то је да сваки од ових приступа, као и свака метода примењена у конкретном политиколошком истраживању, обогаћује саму науку о политици и уједно доприноси и што бољем научном сазнању политике и политичких појава. Такође треба нагласити да се тек у скорије време (неки теоретичари сматрају да је од појаве бихејвиористичког приступа) политика почела бавити изучавањем ширег аспекта свог деловања, а престала се изучавати само са формалног, правног аспекта. Политика се окреће и изучавању људског понашања јер се увидела веза политике и друштвене праксе уопште. Указујемо на два битна поља изучавања политике. Прво можемо уочити формалну страну политике која је предмет великог

интересовања истраживача, а која се односи на све институције власти, носиоце политичких функција и свега онога што се појављује и може дефинисати као *изолована* сфера друштвеног живота – политичка сфера. Други аспект проучавања политике свакако је сложенији, јер политику схвата шире (не само као институције, носиоце власти и свега оног што је директно укључено у политику *као йосао*), као друштвени процес који се може јавити у многим различитим облицима. У ствари, за правилно разумевање/изучавање политике битно је схватити сву разноликост тог термина и значења која он може имати. То, даље, има за последицу управо оно од чега смо ми пошли у разматрању питања метода научног истраживања политике, а то је наш став да не постоји један начин, тј. једна метода којом можемо изучавати овај сложен друштвени феномен. Ипак, оно што на неки начин још издваја политику у односу на друге предмете из друштвене стварности јесте и то да се њеним изучавањем увек, или скоро увек, очекује и нека практична корист, односно, политичка наука се у својим изучавањима не ограничава само на питања теорије и онога што јесте, већ се бави и питањима како би требало да буде. Као значајан проблем јављају се управо разлике између теорије (која је увек нормирана, поседује одређена правила) и емпирије, тј. политичке стварности (праксе). У светлу ових питања намеће се још једно логично питање – да ли је у политичкој науци могућа вредносна неутралност, тј. научна објективност за коју смо већ рекли да је једна од битних карактеристика научног сазнања уопште?

Методолошка политиколошка истраживања морају да открију мисаоносазнајни ланац кретања од емпиријске манифестације до појмовног, терминског одређења, значења исказа.

Иако се све основне методе користе у методолошким истраживањима, одређене разлике се могу уочити код емпиријских и теоријских истраживања. Ове разлике се углавном односе на претежност примене неких метода у једним, односно другим истраживањима. Наиме, у теоријским истраживањима претежно се бавимо доказивањем и оповргавањем одређених општих ставова, теорија, закона значајних за науку. Управо тај општи став представља тезу од које полазимо, тј. коју треба доказати, али се наводе и контратезе које се одбацују или критикују. Зато су теоријска истраживања аналитичко-синтетичка, дедуктивно-индуктивна и генерализаторска, али је основни захтев ових истраживања да се морају примењивати све основне научне методе. У теоријским истраживањима се наизменично смењују индукција и дедукција, анализа и синтеза, апстракција и конкретизација, јер се у њима тежи све исцрпнијем и потпунијем сазнању. Са друге стране, емпиријска истраживања теже ка експерименталним истраживањима, јер су заснована на чињеничним, истинитим подацима о стварности. Ова истраживања имају строго одређену процедуру и утврђене методолошке норме

и правила по којима се спроводе и у њима индукција и генерализација играју битну улогу. Ипак, треба поново нагласити да се теоријска и емпиријска истраживања међусобно прожимају и да служе једна другима као основа и усмеритељ, али и као контрола, јер само теоријска и емпиријска сазнања могу да чине и чине целину научног сазнања.

Позивајући се на мишљења већ поменутих и цитираних теоретичара, можемо констатовати да су општенаучне методе опште зато што се могу користити, уз мање или веће специфичности у примени, у свим научним истраживањима свих наука и научних дисциплина. Чак не правећи разлику између природних и друштвених наука, јер се неке општенаучне методе које су се превасходно везивале за природне науке веома успешно данас све више користе у друштвеним наукама (статистичка метода, метода моделовања), па се у том смислу око општенаучних метода не прави разлика између природних и друштвених наука. Општенаучне методе почивају на тесној вези између теорије и емпирије, да се у њима остварује синтеза општег и појединачног, односно, теорије и праксе на једном вишем нивоу. Не треба изгубити из вида чињеницу да ове методе почивају (или се заснивају) на одређеним законима, аксиомима, па и друштвеним теоријама, али су оне мање или више увек условљене конкретним истраживањем, односно, предметом истраживања.

У методолошким политиколошким истраживањима могу се користити све методе прибављања података у зависности од предмета истраживања. С обзиром на то да смо рекли да методолошка истраживања углавном имају карактеристике експерименталних истраживања, јасно је да експеримент као један од начина прибављања података има највише својих специфичности. Експериментом се у методолошким истраживањима могу открити и неки прикривени утицаји, мада се у највећем броју случајева описује стварност.

У емпиријским методолошким истраживањима примењују се све методе прибављања података које смо и назвали емпиријским методама. Метода посматрања се у емпиријским методолошким истраживањима повезује са способношћу истраживача да опажа, представља и мисли о стварности, тј. о опажајима стварности. Без обзира на њену широку и честу употребу, метода посматрања такође има низ слабости и тешкоћа, како у друштвеним наукама, тако и приликом примене у методолошким истраживањима (видети Милосављевић-Радосављевић 2006: 533).

С друге стране, испитивање је често коришћена метода прибављања података и у емпиријским и у теоријским методолошким истраживањима, али је њена употреба одувек била условљена настанком и развојем језика, тј. комуникације међу људима.

Метода студије случаја постала је нарочито популарна последњих година, па је тако и њена примена у емпиријским методолошким истраживањима

доживела успон. Ова метода је сложенија и осим прибављања података, подразумева и избор и проверу истинитости прибављених података. Она спада у оперативне методе и услов да буде примењена у неком истраживању јесте испољеност, односно, спољашња манифестација појаве која се истражује. С обзиром на то да се методолошким истраживањима истражују и друштвене, тј. политичке појаве и процеси, као и сâм истраживачки процес, а њих можемо дефинисати и као одређене целине у времену и простору са својим посебним одредбама, то је и примена ове методе у методолошким истраживањима извесна. Једна карактеристика ове методе значајна је за њену употребљивост у методолошким истраживањима, а то је чињеница да се она ослања на научно формулисан модел појаве и служи за његову проверу, тј. реконструкцију или за стварање новог модела.

Анализа садржаја докумената спада такође у често коришћену методу у емпиријским методолошким истраживањима. Она се може користити у разним фазама самог процеса истраживања, нпр. пре израде самог пројекта за изучавање научног фонда о предмету истраживања, као једна од метода обраде података, али су честа и истраживања у којима је она једино могућа метода научног сазнања.

Биографска метода у емпиријским методолошким истраживањима нема већу употребу, јер се заснива на личним документима, биографијама и аутобиографијама које се могу користити за ограничен број предмета.

Код теоријских методолошких истраживања нарочито значајну улогу у начину истраживања имају процедуре доказивања и оповргавања, али је исто тако неопходно и прибавити податке о предмету истраживања. Велику или значајну улогу у томе имају нарочито две методе – испитивање и анализа садржаја докумената, али се и друге методе по потреби могу користити. Подаци у овим истраживањима су ставови теорије и других истраживања.

Испитивање има једну блажу форму, мање строгу и формализовану, у виду неусмереног интервјуа. То могу бити и разне дискусије о одређеној теорији, идеји, јер у састав теорије улазе како аксиоми, као проверена научна сазнања, тако и теореме, хипотетички ставови... И управо ти ставови усмеравају теоријска истраживања нарочито у друштвеним наукама где се не може говорити о апсолутном степену истинитости, без изузетака.

Анализа садржаја докумената изузетно је значајна као метода прибављања података у методолошким теоријским истраживањима јер она обухвата сва документа и сва претходна истраживања истог предмета, односно, извештаје о истраживањима и извештаје о резултатима истраживања. Изузетно је ретка ситуација у којој не постоје никакве теоријске поставке о неком предмету.

Можемо да констатујемо да се у емпиријским и у теоријским методолошким истраживањима користе све методе прибављања података са

одређеним специфичностима у примени у зависности од предмета истраживања. Исто тако, у емпиријским методолошким истраживањима прибављање емпиријских података и употреба емпиријских метода сазнања, извеснија је и јаснија због природе самих истраживања која искључиво на емпиријским подацима заснивају своја сазнања.

Методолошка истраживања треба да успоставе одређене стандарде и критеријуме за податке – од начина њиховог прибављања, преко анализе података и њиховог саопштавања.

ЗАКЉУЧАК

Научно сазнање о политици користи се у пракси и утиче на успех одређене политичке акције, а методологија се, сем научним сазнањем о методама истраживања политике, бави и методама практиковања тих сазнања, али и развојем теорија о тим методама. Тако су и наша разматрања проблема методолошких истраживања морала да обухвате шири оквир сазнања, односно теорије уопште.

Основно питање које се наметнуло приликом проучавања нашег проблема јесте питање да ли заиста постоји мета-теорија и шта је она по суштинским карактеристикама. Из овог питања произашло је још неколико важних питања – питање постојања мета-методологије, одн. може ли се методологија сматрати теоријом и да ли је она мета-теорија или мета-методологија.

Методологија у целини, а посебно у неким својим деловима је већ теорија и мета-теорија, па се ни постојање мета-методологије не може оспоравати. Сложеност овог питања огледа се у следећим констатацијама:

– постоји методологија науке и њена мета-методологија, а то су општа методологија и општа мета-методологија;

– постоји група сродних наука, њихова методологија и мета-методологија (друштвене науке, методологија друштвених наука и мета-методологија друштвених наука) и

– постоје поједине науке и научне дисциплине, њихова методологија и мета-методологија (политичке науке, методологија политичких наука и мета-методологија политичких наука).

Методолошка истраживања јављају се као специјална врста научних истраживања, али такође се мора констатовати да су сва научна истраживања истовремено и методолошка. До оваквог закључка дошли смо зато што приликом било ког научног истраживања предмета (истраживања) уједно проверавамо и ставове методологије. То је зато што се свако истраживање спроводи уз примену одређених метода и техника, а истраживањем

предмета уједно проверавамо ставове методологије кроз процесе концептуализације/реконцептуализације и кроз пројекат истраживања. Предмет специјалних методолошких (мета-методолошких) истраживања су све радње, процеси и активности које се предузимају у току истраживачког процеса. Искључиво методолошка истраживања углавном су експериментална и мета-методолошка, јер се баве истраживањем метода где се за сваку методу поставља нови (посебан) пројекат истраживања.

Изучавањем методолошких истраживања долази се до сазнања о научно-методолошким оквирима тих истраживања, о њиховом положају у одређеној друштвеној/политичкој сфери и о нормама и правилима која важе у научно-методолошком систему.

Сва методолошка политиколошка истраживања имају и својства акционих истраживања и могу имати бар једну од две сврхе: да унапређују и развијају научно-методолошко сазнање, и да проверавају употребљивост и функционалност већ постојећег научно-методолошког сазнања. С обзиром на то, методолошка истраживања смо поделили на основна и корективна, односно, дијагностичка и прогностичка.

Као специфичан предмет политиколошких истраживања одредили смо политичке појаве које су део политичке стварности и праксе, односно производ су људске свести. Научна сазнања до којих се долази у овим истраживањима уграђују се у научне теорије о политици и представљају основ за формирање не само идеја, већ и за предузимање одређених акција. Односи између политичке теорије и праксе и утицаји теорије на праксу (или обрнуто), такође су предмет политиколошких истраживања.

Највећи број специфичности примене метода научног истраживања у политиколошким методолошким истраживањима проистиче из карактеристика предмета истраживања, тј. политике. Постоји ограничен број научних метода, али су комбинације њихове примене многобројне. Не може се сваки предмет, па ни сваки чинилац неког предмета истраживати истом методом или коришћењем једне методе на исти начин.

Дакле, из свега напред изложеног можемо закључити, најкраће речено, да су наука и њена правила детерминанте и научних методолошких истраживања.

ЛИТЕРАТУРА

Богдановић 1993: Марија Богдановић. *Мейодолошке сйудије*. Београд: Институт за политичке студије.

Bryman 2001: A. Bryman. *Social Research Methods*. Oxford: Oxford University Press.

Лазовић-Јовић 2005: Емина Лазовић-Јовић. *Сйецифичносйи акционих исйраживања у йолийиколошким и социјалним исйраживањима*. Магистарска теза. Београд: ФПН 2005.

Matthews-Ross 2010: B. Matthews and L. Ross. *Research methods – A practical guide for the social sciences*. Birmingham: University of Birmingham.

McNabb 2004: David E. McNabb. *Research Methods for Political Science – Quantitative and Qualitative Methods*. New York: M.E. Sharpe Inc.

Милосављевић 1980: Славомир Милосављевић. *Истраживање политичких појава*. Београд: Институт за политичке студије: Центар за омладину и пионире Палилуле.

Милосављевић-Радосављевић 2006: Славомир Милосављевић и Иван Радосављевић. *Основи методологије политичких наука*, треће измењено и допуњено издање, Београд: Службени гласник.

Ратковић 1985: Радослав Ратковић. *Основи политичких наука*. Београд: ИПС.

Термиз 2009: Џевад Термиз. *Методологија друштвених наука*. Лукавац: Графит.

Термиз 2013: Џевад Термиз. *Критика теорије*. Сарајево: Амос Граф.

Шешић 1974: Богдан Шешић. *Основи методологије друштвених наука*. Београд: Научна књига.

Шешић 1983: Богдан Шешић. *Основи логике*. Београд: Научна књига.

Emina M. LAZOVIĆ JOVIĆ

SPECIFICITIES OF METHODOLOGICAL RESEARCH IN POLITICOLOGY

Summary

Methodological research is a special type of scientific research, but it is also important to state that all scientific research is, at the same time, methodological. During any scientific research, besides exploring the subject of the research, we also test the concepts of methodology. The subject of special methodological (meta-methodological) research is all actions, processes and activities taken during a research process, especially the procedures of conceptualization and reconceptualization.

The question of methodological research is a complex, multi-dimensional, and essential question of relationships between methodology, meta-methodology, meta-theory, and methodological research. Methodological research makes use of all the same methods, techniques, actions and instruments used in other types of scientific research.

By studying methodological research we obtain knowledge about the scientific and methodological scope of this research, about its position in the socio-political sphere, and about the norms and rules that apply in the scientific and methodological system.

Key words: methodological research, meta-theory, meta-methodology, research project, theoretical research, empirical research, action research, research methods, political science.

Рад је предат 14. јуна 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ЕТНОЛОГИЈА

УДК 398.332.12(=163.41)(497.115)"2016/2017"
394.3(=163.41)(497.115)
398.332.47(=163.41)(497.115)

Оригинални научни рад

*Александар С. ПАВЛОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

„ЖЕНИДБА КРАЉЕВИЋА МАРКА" НА ДАН БЕЛИХ ПОКЛАДА У ШТРПЦУ**

Апстракт: Културу Срба у Штрпцу до дана данашњег краси богата обичајно-обредна пракса коју локално становништво види као део свог традиционалног наслеђа и важан чинилац очувања свог идентитета. У најзначајније међу овим праксама убраја се *Прочка*, светковина која се одвија на дан Белих поклада, у недељу уочи почетка ускршњег поста, карактеристична по томе што у себи садржи сложен комплекс колективних радњи обредног типа. У раду настојим да прикажем централни догађај у оквиру Прочке, а то је одход маскиране поворке под називом „Женидба Краљевића Марка", и то узимајући у обзир његове главне актере, те просторне и временске оквире у којима се он одвија. Резултати презентовани у раду добијени су на основу теренског истраживања у Штрпцу обављеног на Беле покладе 2018. године.

Кључне речи: Беле покладе, Прочка, „Женидба Краљевића Марка", Штрпце, Сиринићка жупа, Косово и Метохија.

У раду износим приказ прославе Белих поклада[1] у Штрпцу, средишту истоимене, већински српске општине на крајњем југу Косова и Метохије. Реч је о празнику којим се означава последњи дан уочи почетка ускршњег поста, а који се у говору локалних Срба среће под називом *Прочка*. Оно по чему се прослава Прочке у Штрпцу одликује јесте то да се елементи од којих

* научни сарадник, alek.pavlovic@orion.rs

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Под *покладама* се у српском језику подразумева припремни период који претходи већем црквеном (хришћанском) празнику (Марјановић 2008: 112). То су „домаће гозбе свих чланова породице или задружне куће уочи већих постова" (Петровић 1998а: 354). У ужем значењу појам *покладе* означава последњи дан уочи почетка сва четири годишња поста (ускршњег, петровског, госпођинског, божићног) (Prošić 1978: 33). Термин *Беле покладе* долази од назива *Бела недеља*, којим се означава седмица која пада непосредно пред ускршњи пост. Име *Бела недеља*, претпоставља се, настало је у прошлости када је бела боја означавала жалост за покојницима, чије су се душе, према веровању, кретале пред крај зимског периода, па и у току Беле недеље (Петровић 1998б: 31).

је она садржана јављају у форми сложеног обичајног комплекса, састављеног из више колективних радњи обредног типа, са бројним примесама друштвено-забавног карактера. Централну пажњу у раду посвећујем главној од ових радњи, а то је поход маскиране поворке под називом „Женидба Краљевића Марка", коју настојим да прикажем узимајући у обзир њене главне актере, те јасне просторне и временске оквире у којима се она одвија, односно посматрајући је кроз концепт *етнографског догађаја*, под којим Весна Вучинић Нешковић подразумева временски и просторно добро дефинисану колективну активност која је организована одређеним поводом (2003: 73).

Резултати презентовани у раду добијени су на основу теренског истраживања у Штрпцу спроведеног на Беле покладе 2018. године. Истраживање је спроведено методом квалитативног типа, што значи да је етнографска грађа прикупљена непосредним посматрањем проучаваних појава, као и вођењем разговора са њиховим учесницима, односно становницима Штрпца, уз бележење чињеничног материјала помоћу видео камере, фотоапарата и диктафона.

Прочки у Штрпцу у стручној литератури до сада није посвећено довољно пажње. Нема практично ниједног конкретног описа на основу којег би овај догађај у том месту могао бити научно анализиран, нарочито у дијахронијској перспективи која би омогућила сагледавање евентуалних промена до којих је у његовој структури услед деловања различитих историјских и друштвених чинилаца до данас могло доћи. Оно што се из студија више аутора може закључити јесте да је обичај под називом *Прочка* забележен не само у Штрпцу, него и шире на Косову и Метохији, али и у другим деловима Србије – Лесковачкој Морави, Горњој Пчињи, Врањском Поморављу, Горњој Морави, околини Бујановца, као и у кумановском крају у Македонији (Радовановић 1996: 108). Сâм назив *Прочка*, генерално гледајући, долази од термина *Прошћене покладе*, као ознаке за дан уочи ускршњег поста када људи једни другима опраштају увреде и замерке (Петровић 1998а: 355), односно као ознаке за труд који на овај датум људи посвећују „уређењу и неговању склада у друштвеним односима у породици, у ширем сродству и сеоској заједници" (Радовановић 1996: 108). Татомир Вукановић наводи да је *Прочка* назив којим Срби на Косову и Метохији означавају Беле покладе и да је то дан када се они који су међу собом завађени „помире, опросте један другоме увреде, па 'лака срца и душе' запосте велике посте" (1986: 383).

Етнографска грађа о Прочки говори у прилог томе да овај обичај садржи углавном све елементе ускршњег покладног ритуала који су карактеристични и за остале крајеве Србије. Уз извесне локалне разлике и терминолошке варијетете смисао ових елемената, према народном веровању, јесте да се њиховим практиковањем утиче на постизање добробити друштвене заједнице, здравља, плодности и родности поља, људи и стоке, као и заштите од штете, злих сила и демона. Међу најчешћим елементима ритуала

о Прочки забележени су опход маскираних поворки, љуљање,[2] паљење ватри, припремање покладне вечере, *ламкање јаја* након вечере,[3] итд. Битна одлика наведених активности огледа се у томе да се оне једним делом одвијају у оквиру породице, односно домаћинства, а другим делом у јавности, и то на прикладним јавним местима, улицама и трговима (Радовановић 1996: 108).

Из групе јавних, колективних активности у склопу Прочке као елемент од највећег значаја за заједницу вероватно би се могао издвојити опход маскираних поворки, и то из разлога што поред обредне функције он у знатној мери садржи обележје светковине, народног весеља, тј. несвакидашњег догађаја друштвено-забавног карактера. У учеснике ових поворки скоро увек су се убрајали искључиво мушкарци, док појединi описи сведоче о томе да су за догађаје овог типа неретко везивани елементи тзв. карневалских приредби, под чиме се подразумевало да маскирани учесници пред припадницима локалне заједнице изводе драмско-сценске приказе са популарним мотивима из националне историје и фолклора (Радовановић 1996: 108–109). Као чест мотив на овим приредбама јавља се свадбени ритуал, са актерима који су се понегде могли наћи у улогама неколико најзначајнијих личности из српске епске традиције. Татомир Вукановић тако, у периоду између два светска рата, о Прочки у Врању бележи „Свадбу девет Југовића“, тачније „свадбу“ једног од браће „девет Југовића“, са централним фигурама *младе*, *младожење* и *девера* (1993/94: 301–303), док у Гњилану наилази на поворку са учесницима маскираним исто у ликове наведених јунака, али са тематиком приказивања Косовске битке из 1389. године (1961: 156–158). Крајем претпоследње деценије 20. века приказ свадбеног ритуала бележи и Миљана Радовановић, и то у Штрпцу, где су пред бројним мештанима учесници маскиране поворке изводили манифестацију под називом „Женидба Краљевића Марка“ (1996: 109).

2 Обредно љуљање или *нишање* односи се на љуљање на углавном заједничким, сеоским или варошким љуљашкама које су најчешће везиване за неко веће дрво. У прошлости су се љуљала највише деца, али и млађи свет, девојке и момци, док је у новије време овај обичај већином изгубио на значају. Порекло љуљања повезује се са аграрном магијом и уверењем да ће се овим поступком, пред пролеће, обезбедити плодност усева и њихов обилан плод, као и са схватањима профилактичког карактера по којима извођење наведене радње представља ефикасно средство у терању злих духова, болести и других штетних утицаја (Ивановић-Баришић 1996: 103).

3 Под *ламкањем* или *амкањем јаја* (термин *амкање* забележио сам у Штрпцу) подразумева се поступак „хватања“ куваних јаја, као обавезног јела на покладној вечери. Он се изводи тако што се кувано јаје пробуши, веже концем или гајтаном, а затим окачи да виси са лустера или плафона. Укућани, пре свега деца, окупе се испод јајета које виси и труде се да га ухвате устима без помагања рукама. Порекло овог обичаја, према неким тумачењима, повезано је са религијско-митолошким представама јајета као извора живота, сходно чему се покладна јаја могу схватити као жртва демонима и прецима, али и као симбол васкрсења и стварања новог живота што нарочито долази до изражаја у току ускршњих празника (Ивановић-Баришић 1996: 105).

Приказивање „свадбе“ није неуобичајен елемент ускршњег покладног ритуала у многим крајевима насељеним српским становништвом, и то не само у Србији, него и шире. Још Вук Караџић саопштава да се у Рисну на Беле покладе неколико момака обуче „у најљепше хаљине, а један се обуче у женске: они се зову сватови, а ово је *невјеста*. Један од њих узме невјесту за руку као дјевер, па онако иду од куће до куће и просе јаја, а пред вече дођу на пијацу где се готово сви варошани искупе“ (Караџић 1972: 166). У пиротској котлини покладна свадба се одржавала до 1940. године, а у поворци сватова били су *млада, младожења, девер, пой* и *госши*. Учесници су били „прерушени у стара одела, осим *младе* – представљао је момак у белој венчаници са белим велом преко лица, или је *млада* била у свечаној женској одећи“ (Марјановић 2008: 117). У околини Ниша ове поворке су називане *дедице, сшарци*; ликови су били *дедица, баба, млада, младожења, кум, сшаројко*, као и *луче*, беба направљена од крпа коју су мештани приликом опхода поворке даривали (Марјановић 2008: 117–118). Маскиране поворке код Краљева, које су се у другој половини 20. века изобичајиле, биле су познате под именом *машкаре*. Приређивале су тзв. *дивље свадбе*, са ласцивним садржајем и шалама које су другим данима забрањиване. Учесници су имали маске са роговима, огртали су се животињским кожама, а користили су и наопако окренуте кожухе, штапове, звона, торбе или прљаву одећу, док су лица гаравили (Марјановић 2008: 123). У неким чачанским селима, где је опход маскираних поворки обновљен крајем деведесетих година 20. века, покладни сватови зову се *йлашила*. Поворку предводе *млада* и *младожења*, и то тако да се за ове улоге обично бирају момци стасали за женидбу. *Млада* носи белу венчаницу, *младожења* традиционалну мушку ношњу из овог краја, док се остали учесници огрћу белим чаршавима, или се облаче у бело, прекривајући лице белом марамом са прорезима за очи и нос (Марјановић 2008: 126–127). Код Срба у румунском Ђердапу ове поворке се зову *фашање*, или *Турци*. Учесници се маскирају мазањем лица црном бојом и маскама *лорфама* прављеним од хартије и коже, са брковима и брадом од вуне, поред чега носе кожухе окренуте наопако, а у рукама држе штапове *кржије*; поворку чине *млада, младожења* и свирачи, који певајући и веселећи се иду по селу (Марјановић 2008: 141).

Порекло маскираних поворки о ускршњим покладама сеже до предхришћанских култова, који су се изводили у време смене годишњих доба, када се из неплодног зимског периода прелази у пролећни период обнове вегетације. Смисао ових култова, према народном веровању, био је тај да се свечаностима које су за ту прилику приређиване, а које су садржавале обреде и магијске радње за плодност испуњене ласцивношћу и еротским набојем, утиче на плодност природе, самим тим и на благостање домаћинства и шире заједнице (Марјановић 2008: 118–119). Убеђење да се на природу

може утицати заснивано је на дуалистичком схватању света, тј. на идеји о оностраном, по којем у „овом“ свету живе обични, смртни људи, чија је моћ деловања ограничена, док је „онај“ свет настањен бесмртним и моћним бићима од чије воље зависи и сâм човеков живот. Улога маскираних поворки била је да наводно посредује између два наведена света, и то из уверења да управо маскирани учесници представљају ностранa бића чији се благотворни утицај прижељкује (Prošić 1978: 41–42). Ова бића често су доживљавана као оживели покојници и преци, који су, отеловљени у учесницима поворке, нагарављених лица и прерушени у разне животиње долазили из загробног света. Звоњењем и галамом „мртви“ су објављивали свој долазак, а разузданим понашањем приказивали су демонску моћ, вишу од моћи коју имају обични људи. За поворку маскираних сватова сматрало се да поседује нарочиту моћ. Од приказивања свадбе, као догађаја који означава склапање брака, чиме се имплицира рађање потомства, односно плодност, очекивало се да њени учесници по принципу имитативне магије, уочи пролећа, својим наводним моћима изазову и плодност природе, усева, људи и стоке. Да би се ово остварило, учесницима поворке, као демонима, за узврат су давани дарови у храни, пићу, и слично (Петровић 1998б: 31).

Смисао покладне свадбе, са друге стране, не ограничава се само на њен сакрални и церемонијални ниво, односно на ниво оних функција које овом обреду приписују његови учесници и припадници шире заједнице. Иза видљиво „озбиљне“ улоге маскиране поворке, проистекле из уверења да се њеним опходом успоставља веза са оностраним, и тиме обезбеђује човекова егзистенција, скривени су мање видљиви аспекти покладног ритуала, који могу садржавати и елементе забаве, а што говори о комплексности целог феномена и вишеслојности његових саставних делова. Друштвени и психолошки ефекти овог обреда, присутни на једном латентном нивоу, кога учесници најчешће нису свесни, испољавају се заправо као његова суштинска компонента, што значи од правог, реалног значаја, и то не само за заједницу као целину, него и за различите друштвене слојеве и групе унутар ње, али и за појединца (Prošić 1978: 35–36). Употреба маске као „најдревнијег средства за напуштање сопственог идентитета и за узимање на себе новог изванредног идентитета“ (Антонијевић 1997: 82) главни је чинилац који омогућава остварење латентних циљева покладног опхода. Према Мирјани Прошић, наиме, маскирањем, тј. трансцеденцијом из сопственог друштвеног статуса у неко друго *ја*, код учесника поворке смањују се агресивни нагон и унутрашња напетост проузроковани притиском строгих друштвених начела, нарочито у традиционалним, конзервативним заједницама, при чему управо анонимност маске, која дозвољава слободан хумор и „легалну анархију“, погодује за изражавање потиснутих чувстава на сигуран, друштвено прихватљив начин (1978: 43–44). Ситуација да је

слободно, разуздано и ласцивно понашање заступљено нарочито за време приказивања свадбеног ритуала отуда није нимало случајна. Будући да се покладе могу описати као феномен тзв. ритуалне парадоксалности, карактеристичан по инверзији вредности на којима друштвени поредак почива, особине маскиране свадбене поворке указивале би на то да се она јавља као антипод друштвеној структури заснованој на строгом патријархалном моралу. Њоме се карикирају правила везана за склапање брака, која, између осталог, често подразумевају подређен положај жене у односу на мушкарца, чиме је овом обреду припала она у традиционалним друштвима углавном непостојећа улога, а то је улога својеврсне јавне критике уврежених друштвених и брачних односа (Prošić 1978: 44).

ПОЛОЖАЈ СРБА У ШТРПЦУ ОД РАТА 1999. ГОДИНЕ ДО ДАНАС

За истраживање Прочке у Штрпцу, а тиме и „Женидбе Краљевића Марка", као главног догађаја у склопу прославе наведеног празника, није довољно само познавати овај обичај са аспекта порекла, манифестних и латентних функција истих или сличних феномена, већ је неопходно узети у обзир и актуелни контекст у којем се он одвија, а то је контекст дубоко измењених друштвено-политичких околности на Косову и Метохији после рата 1999. године, карактеристичних по повлачењу српских власти са ове територије, увођењу међународног протектората и једностраном проглашењу косовске независности од стране Албанаца. У наведеној ситуацији положај Срба у Штрпцу је такав да се у сагледавању њихове обичајно-обредне праксе, у овом случају праксе повезане са прославом Прочке, не може занемарити оно становиште по којем елементе своје традиције они доживљавају као део свог културног наслеђа, које им у већински албанском окружењу, и у околностима под којима је њихов положај на Косову и Метохији данас испуњен неизвесношћу, пружа осећање идентитета и континуитета на овом подручју.

Штрпце представља средиште једне од десет већински српских општина на Косову и Метохији преосталих после рата 1999. године. Општина се налази на североисточном подножју Шар-планине, на граници Косова и Метохије са Македонијом, на подручју које се великим делом подудара са подручјем Сиринићке жупе, области која се као посебна административна јединица и под истим именом помиње још у српско средњовековно доба (Урошевић 2001: 194). Поред Штрпца, које има статус мањег града, или варошице, општина обухвата још петнаест села, од којих су четири села насељена Албанцима (Фирај, Брод, Коштањево, Ижанце), четири Србима и Албанцима (Сушиће, Горња Битиња, Доња Битиња, Вича), док су остала села (Севце, Јажинце, Готовуша, Драјковце, Врбештица, Беревце, Брезовица)

насељена Србима. Као локални центар, Штрпце је уједно и највеће насеље у општини, са изразито српском већином. Према проценама његових житеља, данас у овом месту живи до пет хиљада људи, док у целој општини има око 11–12 хиљада становника. Мештани тврде да и поред исељавања дела становништва након рата 1999. године насеље до данашњег дана бележи демографски раст, и то углавном услед досељавања људи из околних села који у Штрпце долазе у потрази за послом и бољим условима живота.

Статус варошице Штрпце је добило захваљујући свом положају као средишту општине. Општина је постојала до 1966. године, након чега је укинута и припојена општини Урошевац, да би поново била формирана 1988. године. До девете деценије 20. века, ипак, Штрпце је и даље по много чему подсећало на село, односно на место које „нити је више село, нити је постало град“ (Букумирић 1988: 318). У насељу су се до овог доба још увек могле видети краве, овце, нешто коња, мада само као занемарљиви остатак некадашње богате сточарске традиције по којој је цела област Сиринићке жупе била чувена од давнина.[4] До позног 20. столећа и земљорадња, па и шумарство, по којима је овај крај раније такође био познат, исто су биле привредне делатности у опадању. Замирање старих облика привређивања, међутим, није се у већој мери одразило на материјални положај становништва. Оно је било у директној сразмери са развојем нових привредних грана, захваљујући којима економија Штрпца, али и целе општине, добија на осетном замаху. Од посебног значаја, у том смислу, била је изградња туристичког комплекса „Брезовица“ на Шар-планини, у оквиру њега и отварање ски центра крајем седамдесетих година 20. века, захваљујући чему је у овој привредној области директно, затим и индиректно, посао нашло неколико хиљада људи. Осим овога, у Штрпцу је 1981. године у погон пуштена Фабрика металне и пластичне галантерије, која је запошљавала више десетина радника, што је такође погодовало економском развоју насеља и унапређењу економског положаја његових становника.

У рату 1999. године, и непосредно након њега, у општини Штрпце страдало је неколико Срба, док у самом насељу Штрпце људских губитака није било. Узрок релативно малом обиму страдања био је тај што су локални Срби и Албанци једни поред других увек живели у мање-више добрим односима, као и тај што општина Штрпце, окружена планинским венцима, и са већински српским становништвом, заузима такав геостратешки положај да за сваки напад споља представља тешко освојив терен. Поремећаји које

4 Сточарство је у Сиринићкој жупи до друге половине 19. века било најважније занимање. Након тога почиње да опада, прво због упада крадљиваца стоке из Љуме на североистоку Албаније, затим услед преласка становништва на земљорадњу, а касније и због последица Првог светског рата у току којег је становништво осиромашило у стоци која му је великим делом одузета од стране окупатора (Урошевић 2001: 206–208).

је рат изазвао, ипак, нису били без последица по живот локалних Срба. Услед осећања несигурности, проузрокованог повлачењем српских власти са Косова и Метохије, један део становништва Штрпца се исељава, одлазећи у централну Србију, док се више стотина Срба расељених из Призрена, Урошевца и других места у ово насеље досељава тражећи уточиште. При том, долази до прекида саобраћајних веза које су општину повезивале са ближим и даљим окружењем, због чега су, узимајући у обзир и лошу безбедносну ситуацију у околним областима настањеним Албанцима, становници Штрпца доведени у положај да им је слобода кретања била готово потпуно ограничена.[5] Последице рата биле су видљиве и на привредном плану: Фабрика металне и пластичне галантерије престала је са радом, док су одмаралиште и ски центар на Брезовици опустели.[6]

Увођењем међународног протектората на Косово и Метохију 1999. године улогу српске војске и полиције у општини Штрпце преузео је пољско-украјински батаљон КФОР-а са 160 војника. Године 2010. године овај батаљон је повучен, да би на његово место, са функцијом одржавања мира и безбедности, дошла Косовска полицијска служба сачињена од Срба и Албанаца. Изоловани од најближих српских средина, и удаљени од централне Србије, Срби у Штрпцу су у околностима проистеклим из једнострано проглашене независности Косова 2008. године, касније и из Бриселског споразума потписаног 2013. године, били практично принуђени да прихвате наведену службу, али и друге службе наметнуте од стране тзв. косовских власти у Приштини. То је значило прихватање тзв. косовских институција, и то пре свега у оном домену свакодневице који обухвата аспекте елементарне егзистенције. Становници Штрпца, тако, поред личних докумената Републике Србије данас поседују и документа тзв. независног Косова, што им омогућава кретање, регистровање возила, запошљавање, и слично. У „процесу интеграције" српских у тзв. косовске институције данашња ситуација је таква

5 Годинама након рата Срби су се из Штрпца до других српских средина на Косову и Метохији и до централне Србије кретали једино у тзв. *конвојима*, под пратњом УНМИК-а и међународних војних снага. Редовна аутобуска линија која Штрпце повезује са централном Србијом обновљена је тек негде око 2008. године.

6 Туристички комплекс на Шар-планини постаће предмет спора између Републике Србије, која ће тврдити да власничка и управљачка права на њега полаже јавно предузеће „Скијалишта Србије", и тзв. косовских власти у Приштини, које ће инсистирати на томе да се овај комплекс приватизује. За локалне Србе, као и за власти у Београду, инсистирање на приватизацији представљаће покушај Албанаца да „Брезовицу" преотму и да на тај начин изврше притисак на српско становништво да се из општине исели. Године 2010. власти самопроглашеног независног Косова покренуле су приватизацију „Брезовице", да би неколико година касније, након спроведеног поступка, право на овај ски центар добила извесна француско-андорска корпорација. Из јавног предузећа „Скијалишта Србије" стигла је најава да ће против овакве одлуке бити поднета тужба пред међународном арбитражом.

да у овом месту, осим полиције, делују и друге установе под ингеренцијом Приштине, и то општинска управа, судство, итд. У овим установама поред Срба раде и Албанци који на посао у Штрпце свакодневно долазе из Урошевца и других околних места и села насељених албанским становништвом.

Од рата 1999. године и увођења међународног протектората на Косово и Метохију општина Штрпце представља мало, изоловано српско острвце у већински албанском окружењу. Упркос томе, овде се данас живи наизглед сасвим нормално, као и у било којој другој мањој средини у унутрашњости Србије. Слобода кретања одавно више није ограничена, а свакодневица у средишту општине, у самом Штрпцу, изгледа тако да одрасли привређују, деца иду у школе, док се млади забављају и окупљају у више кафића смештених у центру вароши. Привреда је претежно меркантилног типа, што значи да се углавном заснива на трговини, односно продаји роба и услуга. У бројним продавницама запослени су већином Срби, мада је у последњих неколико година забележено да су продајне објекте почели да отварају и Албанци, који из тог разлога, за сада још увек у малом броју, у Штрпце почињу да се досељавају. Од других привредних грана све више се издваја воћарство, на првом месту узгајање малина, од чега локално становништво очекује да може постати извор прихода за многа домаћинства. Ипак, без значајније производње и стварања вишка вредности важан прилив новца за многе Штрпчане директно, а за цело Штрпце индиректно, још увек долази од средстава која се на име социјалне помоћи, пензија и плата исплаћују из буџета Републике Србије. Просвета, здравство и општинска управа установе су које и даље функционишу у српском институционалном систему, због чега их локални Срби виде као гарант свог опстанка у Штрпцу, али и као потврду присутности државе Србије са којом свој статус и идентитет махом поистовећују. Најава гашења наведених институција у складу са Бриселским споразумом, односно њихове „интеграције“ у институције тзв. косовског система, отуда за Штрпчане већ више година уназад представља извор осећања страха од неизвесне сутрашњице и онога шта спровођење у дело поменуте најаве са собом може да донесе.

ПРОСТОРНИ ОКВИР „ЖЕНИДБЕ КРАЉЕВИЋА МАРКА“

Штрпце је смештено на подручју горњег тока Лепенца, са десне стране ове реке, и то на месту где се у њу улива њена притока Миљоштица. Не зна се колико је насеље тачно старо, али се по натпису на каменој плочи у једној од две месне цркве – Цркви св. Николе, на којем се наводи да је овај храм сазидан и живописан 1577. године, претпоставља да је оно свакако морало постојати још у 16. веку. Насеље је формирано у долини реке Миљоштице, која се из правца југоистока улива у Лепенац, где је практично све до

половине 20. века било структурирано као село збијеног типа. Само је један део насеља, као засебна махала, до тог доба био одвојен од села и налазио се до самог Лепенца, док је компактно сеоско језгро било смештено око пола километра узводно уз Миљоштицу. Изградњом аутомобилског пута између Призрена и Тетова почетком друге половине 20. столећа, који је пролазио северно од села, односно јужно од његовог одвојеног дела, започело је „спуштање" Штрпца према Лепенцу и обједињавање насеља у једну целину.

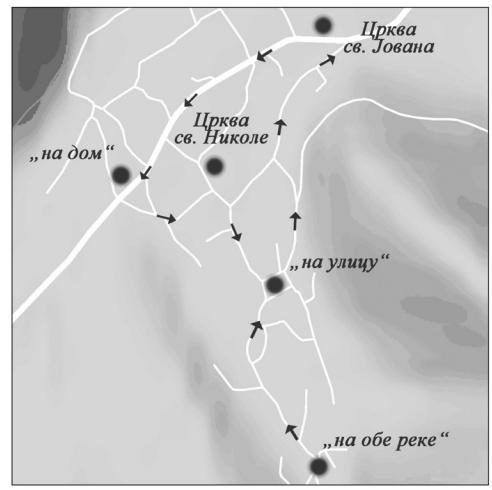
Пролазак наведене саобраћајнице кроз Штрпце био је од пресудног значаја за просторно преструктурирање насеља и формирање његовог данашњег изгледа. Насеље се проширило изградњом кућа са обе стране аутомобилског пута, чиме је празнина између његовог ранијег језгра и одвојеног дела крај Лепенца попуњена. Ово је означило и почетак урбанистичке трансформације Штрпца из насеља сеоског типа у варошицу, и то захваљујући подизању више нових објеката, карактеристичних за сваку мању градску средину, као што су општинска зграда, дом културе, полицијска станица, пошта, итд. Наведене промене нису остале без одраза на просторну организацију Штрпца. Долази до „померања" локалитета од значаја за функционисање његових становника, и то тако што се, пре свега, центар насеља, који се раније налазио у старом сеоском језгру, „спушта" до аутомобилског пута и позиционира непосредно на простор где пут пролази кроз насеље, на месту на ком су подигнути дом културе и нова општинска зграда.

Добијањем новог центра, као простора свакодневних активности, сусретања, али и окупљања Штрпчана поводом различитих догађаја, није, међутим, нестао значај старог центра насеља. Овде се, на правоугаоном простору окруженом кућама и стамбеним зградама, који подсећа на пространи трг, што је пре изградње парка са игралиштем за децу заправо и био, становници насеља и данас свакодневно сусрећу, као што се и окупљају ради прослављања појединих свечаности или обележавања појединих празника. Да стари центар није изгубио на важности, поготово када је реч о организовању скупова, говори чињеница да се на овом месту налази својеврсна позорница, или *бина*, односно конструкција направљена од дрвене грађе, са наменом да се са ње говорници или извођачи обраћају публици. Значај овог простора, у том смислу, до дана данашњег посебно се испољава приликом одржавања оних свечаних догађаја чија дуговечност сеже до времена када је Штрпце још увек било село, тј. до доба када су се у старом центру насеља ови догађаји првобитно и приређивали.

Стари центар Штрпца у говору локалних Срба означава се термином „на улицу", а нови центар термином „на дом" (по згради дома културе). Ова два локалитета, као места окупљања Штрпчана, могу се означити као *простори догађања*, под чиме се подразумева простор колективних активности

организованих одређеним поводом, а које су од кључног значаја за идентитет локалних група и заједница (Вучинић 1999: 195). Карактеристично и за стари и за нови центар, полазећи од наведеног, јесте то да и једном и другом припадају улоге простора догађања повезаних са прослављањем Прочке, самим тим и са приређивањем „Женидбе Краљевића Марка“. Осим овим локалитетима, епитет простора од значаја за одржавање поменутог догађаја може се приписати и месту под називом „на обе реке“, које представља тачку где спајањем река Калуђерке и Болованке настаје река Миљоштица. Ова тачка се налази на крајњем југоистоку Штрпца, на месту где оно достиже своју највећу надморску висину (910 м), а од значаја за „Женидбу Краљевића Марка“ је из тог разлога што маскирана покладна поворка одатле креће у ођход кроз насеље.

Маскирана поворка, на челу са *Краљевићем Марком* и *младом*, односно *снашом*, представља сватове и зове се *вучари*.[7] Кретање поворке одвија се тако што се са полазног места „на обе реке“ она упућује ка старом центру Штрпца, спуштајући се кроз тесне улице оног дела насеља које је до данас задржало практично све одлике села збијеног типа. По доласку „на улицу“ поворка застаје, да би убрзо наставила даље. Одатле се креће у правцу североистока, спуштајући се до главног аутомобилског пута, и то до места где се налази друга месна црква – Црква Светог Јована.[8] Поворка одавде окреће ка западу и идући наведеном саобраћајницом упућује се ка новом центру Штрпца. Када дођу „на дом“ *вучари* застају. Нешто касније настављају пут југоистока, пењући се до старог центра. Доласком „на улицу“ ођход се завршава, чиме маскирана поворка заокружује своје кретање кроз насеље (сл. 1). Оно што на овом месту следи, као последњи чин ођхода, јесте догађај којим покладна свадба доживљава кулминацију, а то је „церемонија венчања Краљевића Марка“.

Слика 1. Мапа Штрпца са путањом кретања маскиране покладне поворке.

7 Становницима Штрпца није познато зашто се ова поворка тачно овако зове. Претпостављају да назив потиче од истоимене поворке ловаца која је у прошлости, када би уловила вука, ишла кроз село и показивала убијену звер, за шта је од мештана добијала дарове. Ловци су ишли прерушени у животињске коже, крзно, и слично, због чега се сматра да је и покладна поворка сватова, чији учесници такође носе маске животињског порекла и изгледа, по сличности са овом поворком понела идентично име – *вучари*.

8 Црква Светог Јована подигнута је 1911. године, на темељима неке старије цркве.

ОПХОД „СВАДБЕНЕ ПОВОРКЕ“ И „ЦЕРЕМОНИЈА ВЕНЧАЊА КРАЉЕВИЋА МАРКА“

Старина „Женидбе Краљевића Марка“ обавијена је велом непознате прошлости. Писаних трагова који би о времену настанка овог обичаја могли нешто да кажу практично нема, као што нема готово ниједне студије која проблематику порекла покладне свадбе у Штрпцу бар донекле расветљава. У једном од ретких текстова који се Прочке у овом месту дотичу ауторка Миљана Радовановић саопштава само то да је у време својих истраживања, године 1989. и 1990, у Штрпцу забележила постојање маскиране поворке „Женидба Краљевића Марка“, као и то да јој је о одржавању овог догађаја у ранијим деценијама посведочио један од мештана који је у њему у својој младости учествовао (1996: 109).

Према тврдњама становника Штрпца које се могу чути данас, опход покладних сватова у њиховом месту има дугу традицију. Нико, међутим, не зна од када овај обичај тачно датира, мада преовлађује мишљење да се он практикује од давнина, још од, како се често каже, *времена Турака* или *турскоī доба*. Најстарији Штрпчани, чије памћење сеже до раздобља око Другог светског рата, сећају се, иако са недовољно прецизности, да је одржавање „Женидбе Краљевића Марка“ у једном периоду било прекинуто, и то неколико година непосредно после рата. Објашњавају да је узрок томе био тај што је у поратном времену владала оскудица, због које није било потребних услова за организовање опхода покладних сватова, као и тај што су новоуспостављене комунистичке власти одржавање овог обичаја тада строго забрањивале. Значење сâме покладне поворке, иначе, Штрпчани повезују са значењем које приписују Прочки као празнику који „пада на крај зиме и пред почетак пролећа“, односно као дану када људи једни другима праштају увреде, интриге и свађе, а како би у вишенедељни ускршњи пост ушли очишћени од грехова. Отуда се „Женидба Краљевића Марка“ доживљава као догађај који својим садржајем, испуњеним шалом и весељем, треба да допринесе управо ширењу једног доброг расположења и обнављању солидарних односа унутар заједнице. Сâмо порекло имена овог догађаја, најзад, за Штрпчане је углавном непознаница. Упућенији сматрају да назив „Женидба Краљевића Марка“ потиче од некада давно распрострањеног култа Марка Краљевића у Штрпцу и целој Сиринићкој жупи, у прилог чему наводе податак да у овој области дан-данас постоји више локалитета који садрже име ове легендарне епске личности.

„Женидбу Краљевића Марка“ становници Штрпца сматрају аутентично *својим* обичајем, каквог данас, како истичу, у целој Србији „нема нигде другде“. Значај овог догађаја посебно наглашавају са аспекта очуваности његовог садржаја и готово незнатних промена које је он до најновијег времена претрпео. Промене виде претежно старији чланови заједнице, и то у извесном модернизовању појединих елемената покладног опхода, што се

тумачи као неминовна последица општих друштвених промена. Промене се уочавају у коришћењу једног броја куповних реквизита и маски са савременим мотивима, употреби шале и хумора блиских данашњој омладини и њеним погледима на свет, и слично. Очуваност „Женидбе Краљевића Марка“, ипак, Штрпчани не перципирају као ствар случајности, већ као резултат брижљивих припрема које се сваке године уочи овог догађаја одвијају. За припреме је задужен организациони одбор, неформално тело састављено од неколико лица, међу којима се обично налази и једно лице у улози главног организатора.[9] Реч је о улогама које се добровољно прихватају, и то тако што се након неког периода, најчешће у трајању од неколико година, оне са лица која из различитих разлога више не могу да им се посвете преносе на оне чланове заједнице који показују довољно ентузијазма да у организацији догађаја о Прочки учествују. Под припремама „Женидбе Краљевића Марка“ данас се подразумева више тачака: одабир носиоца главних улога у маскираној поворци, прављење маски, састављање хумористичког програма који се на позорници у старом центру насеља изводи након завршеног опхода, а пре „церемоније венчања“, израда сценографије и постављање озвучења на позорници, обезбеђивање коња на којима неколико главних учесника поворке јаше, добијање дозволе од полиције за опход поворке кроз насеље, обезбеђивање „свадбеног ручка“ за главне учеснике опхода, прибављање новчаних средстава за покривање трошкова организације.[10]

Главне улоге у „Женидби Краљевића Марка“ бирају се по договору, и то тако што неке од њих појединим лицима могу припадати више година за редом (ако се у некој улози дотично лице добро покаже или уколико одређена улога некој особи по њеном карактеру добро „лежи“), док се за неке улоге сваке године бира нови учесник.[11] Главне улоге, што се односи и на улоге осталих *вучара*, тј. *сватова*, играју мушкарци углавном млађе

9 Године 2018, у време спровођења истраживања, организациони одбор чинило је неколико младића старости 20–25 година. Главна мотивација за учешће у организовању „Женидбе Краљевића Марка“ била им је, према сопственим речима, настојање да сачувају традицију која им је од њихових предака остављена у наслеђе и да тиме пруже допринос очувању идентитета Срба у Штрпцу, тј. на Косову и Метохији уопште. Чињеницу да се међу организаторима налазе момци, старији Штрпчани објашњавали су као појаву новијег датума, наводећи да су некада, у *њихово време*, те улоге припадале одраслим људима, домаћинима.

10 Новчана средства донира неколико локалних институција и предузећа. Године 2018. међу донаторима били су Општина Штрпце, Дом здравља, Дом културе „Свети Сава“, „Инекс Брезовица“, и др.

11 Нови учесник најчешће се бира за улогу *младе*, док је *младожења*, тј. *Краљевић Марко*, тај у чијој се улози одређена особа може наћи више година за редом, па и дуже. Један од Штрпчана, данас у својој седмој деценији живота, својевремено је, како тврди, улогу *Краљевића Марка* играо пуних тридесет година. По његовим речима, ова и већина других главних улога до данас се обично додељује оним лицима која се „истичу стасом и гласом“, која „умеју да вичу, да галаме пуно“, итд.

животне доби. Поред *младожење* и *младе*, односно *Краљевића Марка* и *снаше*, у овим улогама налазе се *кум*, *девер*, *стари сват*, два *попа*, *отац Макарије*, *барјактар*, *гочабија* (*вучар* који удара у гоч, велики бубањ) и *миклије* („очеви" *Краљевића Марка* и *снаше* – *пријатељи*).

У наставку излагања биће дат хронолошки, конкретан приказ радњи у склопу „Женидбе Краљевића Марка", уз навођење њихове сатнице, и то онако како оне заједно са својим главним актерима изгледају данас. Приказ ће бити дат према подацима забележеним у Штрпцу на дан Белих поклада 2018. године.

09:50–10:15: Учесници маскиране поворке окупљају се „на обе реке". Окупљену поворку чини око осамдесет учесника под маскама антропоморфног и зооморфног изгледа, направљених већином од вуне, коже, крзна и других материјала животињског порекла.[12] Док су сви учесници под маскама, што значи потпуно покривених лица, једино је *млада* откривеног лика, са упадљивом шминком на лицу и са перником на глави, при том обучена у српску народну ношњу састављену од беле кошуље и црног јелека опшивеног везом црвене и златне боје, као главним елементима. Учесници поворке носе различите реквизите: највише штапове и мачеве од дрвета, док се могу видети и понеки буздован од пластике, шерпе, звона за стоку, два српска барјака (један носи *барјактар*), дрвене виле, неколико инструмената попут хармонике, бубња, даира, тзв. вувузела[13] и великог гоча (носи га *гочабија*). Четири учесника јаше окићене коње: *Краљевић Марко*, *снаша*, *барјактар* и *девер*.[14]

10:15–10:35: Поворка покладних сватова креће у опход. На челу поворке налазе се *попови* који носе дрвене крстове и импровизована кандила у виду лимених конзерви из којих се шири дим. Иза *попова* на коњима јашу *барјактар*, *Краљевић Марко*, *снаша и девер* (сл. 2). Ту је и *гочабија* који ударањем у гоч означава пролазак поворке кроз насеље. Остали учесници поворке оглашавају се виком, лупањем у шерпе, ударањем у бубњеве, развлачењем хармонике, дувањем у вувузеле, ударањем штаповима у капије кућа поред којих пролазе, и слично (сл. 3 и 4). Знајући за најављени опход *вучара*, Штрпчани излазе испред својих кућа, на улицу, и поздрављају учеснике поворке. Јашући на коњу, *млада* на ове поздраве отпоздравља махањем руке, док *гочабија*, ударајући у гоч, прилази људима и од њих прикупља дарове. Дарови се најчешће дају у новцу, и то

12 Материјал којим се учесници поворке маскирају, односно прекривају, становници Штрпца зову *ћуњ* или *кушље*.

13 Инструмент од пластике, налик труби или рогу, који је широм света постао популаран након светског првенства у фудбалу у Јужној Африци 2010. године, где је на фудбалским утакмицама масовно коришћен од стране навијача. Инструмент производи карактеристичан, монотон звук, сличан урлику слонова кроз сурлу.

14 Коње воде три коњовоца, од којих је један маскиран, а друга два обучена у уобичајену савремену одећу.

тако што мештани китe гоч, гурајући папирне новчанице (углавном у апоенима од 20 до 200 динара) под сицимке, тј. конопце којима су коже разапете са обе стране гоча затегнуте (сл. 5). Понеки поклон добије и неко од других учесника на челу поворке, и то углавном у виду флаше пића, обично ракије. Проласком кроз насеље, маскираној поворци придружује се део оног становништва поред чијих кућа поворка пролази, пре свега деца и млади.

Слика 2. *Младенци* на челу покладне поворке.
Десно на коњу је *Краљевић Марко*, а лево *сната*.

Слика 3. Пролазак маскиране поворке *вучара* кроз Штрпце.

Слика 4. Маскирана поворка *вучара*.

Слика 5. Даривање *ћочабије*.

10:35–10:45: Покладна поворка стиже „на улицу", где је са озвучења постављеног на *бину* дочекују песме из корпуса тзв. српских патриотских песама („Марширала краља Петра гарда", „Певај Србијо", итд). Овде се поворка зауставља. Циљ заустављања је „показивање" *младе*, што се може видети на основу њене гестикулације, којом она, махањем руком и слањем пољубаца,

настоји да привуче пажњу становника Штрпца изашлих на улицу, као и оних који долазак *сватова* у стари центар насеља посматрају са прозора или тераса својих кућа и станова. Учеснике поворке мештани и овде даривају, након чега, правећи полукруг око старог центра, *вучари* настављају опход.

10:45–11:15: Кретање покладних сватова наставља се у непромењеној формацији и на начин истоветан оном пре њиховог доласка „на улицу“. Поворку предводе *попови* који „каде“ пут којим *вучари* пролазе, док *сватови* не престају да се оглашавају буком и виком, збијајући при том шале, смејући се, и слично. Спуштајући се ка Цркви св. Јована, поворка са главне путање скреће десно и уским сокаком упућује се ка једној од кућа у делу Штрпца познатом по имену „ново насеље“. Испред ове куће, речима „да добро нам долазите“, *вучаре* дочекују домаћин и домаћица. Ово је тренутак који означава почетак паузе у кретању поворке, у току које ће *вучари* направити предах у свом опходу кроз насеље. Домаћин и домаћица *младенце* и *сватове* служе ракијом, пивом, соковима и колачима, приликом чега, да би се окрепили и одморили, скоро сви учесници поворке скидају маске са својих лица (сл. 6).[15]

Слика 6. Учесници поворке праве предах уз послужење.

15 Овај део опхода новијег је датума и практикује се неколико година уназад. Поворка се пред дотичном кућом не зауставља случајно, већ у знак поштовања према домаћину, као особи која је улогу *Краљевића Марка* својевремено играла пуних тридесет година. Сâм домаћин, који тврди да ниједном Штрпчанину ова улога никада дуже није припадала, чин враћања покладне поворке до његове куће види као велику част, сходно чему својом обавезом сматра управо то да пред учеснике поворке изнесе послужење и да их тиме дарује.

11:15–11:30: Након паузе покладни сватови настављају опход. Стижу до Цркве св. Јована, да би се одатле упутили ка новом центру Штрпца. За време кретања поворке главном саобраћајницом која иде кроз насеље, а пре него што поворка стигне „на дом", долази до „отмице" *младе*.[16] Овај чин треба да прикаже ситуацију у којој неки други „младожења" покушава *Краљевићу Марку* да отме „невесту", а одвија се тако што *снаша* јашући коња крене у трк, остављајући *Краљевића Марка*, *барјактара* и *девера* иза себе. Наведена тројица, на знак да је *млада* „отета", односно видевши да им она „бежи", крећу у „потеру" за њом.[17] Поступак „потере" завршава се у новом центру насеља, где *Краљевић Марко*, заједно са *барјактаром* и *девером*, стиже *снашу* и поново је „узима" за своју „невесту". Овој четворки, која је јашући коње у трку одмакла неколико десетина метара испред *сватова*, убрзо се придружују и остали учесници поворке.

11:30–11:50: Поворка *сватова* стиже „на дом" и ту застаје. Оглашавање *вучара* буком и виком наставља се и овде, али са том разликом да уместо кретања у поворци они сада играју, хватајући се при том и у коло. Први пут од почетка опхода, не рачунајући паузу када су *сватови* правили предах, *снаша* и *девер* силазе са коња, и то да би се *вучарима* придружили у игри и плесу. Својим понашањем, посебно по весељу и добром расположењу, том приликом истиче се управо *снаша*, која, између осталог, гестикулира покретима ласцивног карактера, упуштајући се при том са појединим *вучарима* у радње испуњене имитацијама еротског садржаја (сл. 7). Осим овога, чиме јој је пажња коју добија од *вучара* додатно потцртана, *снаша* се у једном моменту, након повика *сватова* „на рамена, на рамена", пење на рамена једног од учесника поворке, да би се нешто касније, заједно са *девером*, нашла и на месту предводника кола (сл. 8). Док овај део опхода траје пева се неколико српских родољубивих и традиционалних песама, као што су „Ој Косово, Косово земљо моја вољена", „Изгрејала сјајна месечина", „Удаде се Живка сиринићка" и „Сини јарко сунце са Косова".

11:50–12:00: Опход се наставља тако што се маскирана поворка од новог центра Штрпца упућује ка старом центру. Ово је последња деоница коју покладни сватови пролазе кроз насеље. Заједно са *вучарима* иду и мештани који су се од почетка опхода поворци прикључили у прилично великом броју. Непосредно након наставка кретања *сватова* поново долази до „отмице" *снаше*, која

16 „Отмица" *младе* јавља се као елемент покладног опхода који алудира на некадашњи обичај отмице девојке, као начина доласка до невесте. Овај обичај забележен је не само код Срба, него и код других народа, а у Србији се и поред забрана власти могао срести до средине 19. века. Отмицом се, према једном опису, женила „понајвише момчад, која немају родитеља, или ако и имају, а они и не слушају, него се скиђу којекуда; а за поштена момка и од поштена рода слабо ће кад отети ђевојку, нити ће такови момак отићи у отмицу" (Караџић 1966: 531).

17 Чин „отмице" одвија се под надзором коњоводаца, и то тако што коње које јашу *снаша*, *Краљевић Марко*, *барјактар* и *девер* коњоводи терају у трк, подвикујући им или трчећи са њима држећи их за улар.

резултира тиме да исто као и први пут *Краљевић Марко* успева да је „поврати“. До доласка *сватова* у стари центар, односно „на улицу“, чин „отмице“ догодиће се још једном, и то на самом крају обиласка, када *вучари* практично стигну до *бине* на којој ће се одиграти „церемонија венчања“. Као и претходно, *Краљевић Марко* и овога пута стиже *снашу* и „задржава“ је за себе (сл. 9). Наведеним чином „отмице“ завршава се кретање покладних сватова кроз Штрпце, након чега мањи део *вучара*, пре свега оних у главним улогама, ступа на унапред припремљену и окићену *бину*, док се други, већи део маскираних учесника поворке, заједно са окупљеним мештанима, распоређује око *бине*.

Слика 7. *Снаша* игра међу *вучарима*, изводећи покрете ласцивног карактера.

Слика 8. *Снаша* и *девер* предводе коло *вучара*.

Слика 9. *Краљевић Марко* и *барјактар* у потери за „отетом“ *снашом*.

Слика 10. *Краљевић Марко* и *снаша* поздрављају Штрпчане са *бине*.

12:00–12:10: Последњи део „Женидбе Краљевића Марка“ одвија се на *бини*. Већ приликом доласка *вучара* „на улицу“ са озвучења постављеног на *бину* учеснике поворке дочекују звуци српских родољубивих песама. Уз једну од ових песама – „Марш на Дрину“ – *Краљевић Марко* и *снаша* пењу се на *бину* (сл. 10), након чега, уз звуке исте песме, играју свој „свадбени плес“. Поред њих, на позорници се налазе још *кум*, *девер*, *стари сват*, *ђувеџија*, *барјактар*, *отац Макарије*, *миклије*, као и неколико *вучара*. После одиграног

„свадбеног плеса“ окупљеним Штрпчанима обраћа се један од *вучара*, члан организационог одбора за припрему „Женидбе Краљевића Марка“. У свом обраћању овај *вучар* мештанима упућује изразе добродошлице на Прочку, да би након тога уследило интонирање химне Републике Србије „Боже правде“.

12:10–12:45: На *бини* се одвија хумористички програм у извођењу главних учесника маскиране поворке. Он је конципиран тако да изазове смех, али и да послужи за сатиру, односно да се њиме спомену актуелни догађаји у Штрпцу и Србији уз исмевање њихових виновника. Програм се одвија на начин да *вучари* који се налазе на *бини* један за другим излазе за говорницу, обраћајући се окупљеним Штрпчанима читањем шаљивих текстова написаних на папиру, при чему ово обраћање може бити у форми монолога или дијалога. Заједничко за већи део програма јесте настојање да садржајем наратива, било да се он презентује кроз рецитацију, скеч, и слично, буду обухваћени *Краљевић Марко* и *снаша*, и то тако да се и једно и друго, укључујући и њихов „будући брак“, извргну подсмеху и руглу, дакле супротно моделу понашања карактеристичном за свадбени ритуал у околностима уобичајеним спрам важећих друштвених вредности и начела. Сатиричном тону, у том смислу, излажу се и односи између „фамилија“ *младенаца*, оличених у *миклијама*, („очевима“ *Краљевића Марка* и *снаше*), који се приказују као антитеза нормативном концепту солидарних и добронамерних веза које се међу две родбинске групе успостављају приликом ступања њихових чланова у брачну заједницу. Подсмеху се, ипак, највише излаже *снаша*, с обзиром на то да се њене физичке и моралне особине представљају на начин који би у нормалним околностима за једну невесту био непристојан и увредљив. О томе како се она приказује говори, на пример, „Песма о снаши“, у којој се, између осталог, каже:

„Лепа нам је снаша, к’о кокошка се лиња,
кад је много гладна по кући дува ка’ дивља свиња.
Лепо јој је лице и супер јој је мода,
кад иде улицом сви мисле да је рода.
Увек носи пат’ке најбоље марке,
а нос јој је к’о у сабљарке.
Кад улицом прође сви се за њом окрећу као да је неки страшан створ,
леп парфем користи звани „шарпланински твор“.
А кад иде краве да намири ниједну не може да промаши рупу,
лице ги је лепо ка’ путеви у Сиринићку жупу.
У задње време неће краве да музе јер млеко не конзумира,
све више флаше од ракије дира.
Пре неки дан је Марку колцем колено скршила,
али је Марко срећан јер му ону ствар није повредила.
А и наш Марко има пуно дара,
кад се напије у кућу доводи комшије ону ствар да не замара.“

Хумористички програм завршава се „церемонијом венчања“. Пре овог чина *кум* упућује *младенцима* „здравицу“, желећи им да их „Бог погледа кроз затворен прозор, а срећу да имају као пустиња Сахара воду“. Сâму „церемонију венчања“ обавља *отац Макарије*, који држи „свадбени говор“, „благосиљајући“ и „хвалећи“ *младенце* следећим речима:

„Иако је свети овај чин венчања,
Марко није нашао за сходно да се обања.
Кад је јутрос устао из трошнога троња,
као вишенедељна мрша почео да воња.
За дезодоранс и стик није чуо,
а ни за пасту за зубе, па је „Орбит“ прогутнуо.
И наравно, нокте није исек'о,
јер у пролеђ' мора да оре неко.
Још нису ни решили стамбено питање,
јер татко никад није хтео да му препише имање.
Татко је сумњао да Марко његов није,
до прошле године је успео да крије.
А што се снаше тиче,
лакше би нам било да се нариче.
Синоћ је и венчаницу затурила,
због тога се није ни ошурила.
Виру ги дугачке длаке из носа,
да их поткратиш треба седамнаестица коса.
Марко каже да је невина била,
а она причала да је доле паучина у'ватила.
Други кажу да је била права цица,
али доле не помага ни брусалица.“

Отац Макарије, након говора, позива *Краљевића Марка* и *снашу* да му приђу и приступе обављању „чина венчања“. Питање да ли пристаје на брак упућује прво *младожењи*, и то речима: „Драги Марко, овцо нестрижена, да ли ти чујеш ово невероватно питање – да ли желиш да уђеш у брак док те вечерас није прогутао мрак?“ Слично питање поставља затим и *младој*: „А ти снашо, да ли желиш да ставиш катанац доле, односно да се удаш за овог са три ливаде памет?“ Обоје *младенаца* на постављена питања кроз шалу одговарају тако да *отац Макарије* констатује да на „брак“ пристају, на шта им честита „Нека ви је са срећу, да из'едете помије целу врећу. Ајде, живели!“ Овим чином „церемонија венчања“ се завршава.[18] Један од *вучара* захваљује

18 Пре завршетка „церемоније венчања“, тачније пре него што она заправо почне, „на улицу“ стиже поворка *вучара* из села Готовуша, где се у оквиру прославе Прочке такође приређује „Женидба Краљевића Марка“. Учесници поворке у Штрпце долазе на коњима и са *младенцима* који се возе на чезама, али у „церемонији венчања“ не учествују, већ праве круг око старог центра где се задржавају док се манифестација не заврши.

се Штрпчанима на присуству у великом броју, што означава и завршетак манифестације „Женидба Краљевића Марка“. Са озвучења креће песма „Певај Србијо“, а још неколико тренутака на *бини* остаје *сната* која у правцу публике која почиње да се разилази баца конфете и бомбоне, имитирајући на тај начин онај део традиционалног свадбеног ритуала када млада, по доласку у младожењину кућу, разбацује жито по крову куће и по присутнима у уверењу да ће тиме у наступајућем браку обезбедити напредак и плодност.[19]

ЗАВРШНО РАЗМАТРАЊЕ

Приказ „Женидбе Краљевића Марка“ донео је конкретан опис главног догађаја у оквиру прославе Белих поклада у Штрпцу. Резултати презентовани у раду могу се сматрати само делимичним и прелиминарним, пре свега зато што су остварени на основу истраживања спроведеног само у једном наврату, и то уочи почетка ускршњег поста 2018. године. Они се, ипак, могу третирати као допринос проучавањима културе Срба на Косову и Метохији којима је циљ да се уопштавајућа бављења појединим темама, која обично подразумевају тумачења заснована на одсуству јасних временских и просторних координата, замене сагледавањем прецизно описаних догађаја, а како би се дошло до етнографског материјала који би могао да послужи за евентуална компаративна или поновљена истраживања истих феномена. Понављање истраживања, са циљем континуираног праћења проучаваних појава, у овом случају прославе Белих поклада у Штрпцу, а са тиме повезаном покладном свадбом „Женидба Краљевића Марка“, посебан значај требало би да има у контексту савремених друштвено-политичких процеса на Косову и Метохији, где се услед једностраног проглашења независности од стране Албанаца 2008. године, а затим и потписивања Бриселског споразума 2013. године, положај српског становништва у Штрпцу може окарактерисати као неизвестан.

Доношењем конкретног описа „Женидбе Краљевића Марка“, у ситуацији када студија такве врсте у научној литератури готово да нема,

---

Долазак Готовушана већ годинама представља својеврсну традицију, међутим на тај чин својих комшија Штрпчани гледају са подсмехом, о чему говори и песма која им је у склопу хумористичког програма посвећена, а у којој се они као житељи села исмевају због наводног комплекса ниже вредности у односу на становнике „града“ Штрпца, односно због потребе да о Прочки у Штрпце дођу и своју поворку *вучара* покажу. Готовушани, пак, овај чин објашњавају тиме да њихови *вучари* у ствари праве опход, и то идући од Готовуше кроз села Доња Битиња и Беревце, где маскираних поворки о Прочки нема, а да у Штрпце долазе из разлога што се ово место налази на путу којим поворка на повратку кући треба да прође да би направила круг.

19 Главни учесници манифестације после „церемоније венчања“ одлазе на „свадбени ручак“ у ресторан локалног мотела.

резултати истраживања могу се посматрати нарочито са аспекта доприноса очувању овог обичаја као феномена који по свом називу и главним структурним елементима на подручју данашње Србије практично нигде више није забележен. Овако схваћен значај у раду презентованих резултата био би у сагласности управо са стањем ствари на терену, где је услед неизвесног положаја Срба у Штрпцу и очување њихових обичаја, културе и традиције данас умногоме доведено у питање. Етнографска грађа прикупљена у овом месту, у том смислу, показала је да у постојећим околностима, у већински албанском окружењу и под притиском потпуног интегрисања у тзв. косовски институционални систем, Штрпчани имају потребу да сачувају своје културно наслеђе, а самим тим и свој идентитет. Приказ „Женидбе Краљевића Марка", као главног догађаја у склопу прославе Белих поклада, тј. Прочке, наведену констатацију потврдио је у мери да се на основу њега види, са једне стране, да се извођење овог обичаја не препушта случају, већ да се он брижљиво припрема и организује, односно да је, са друге стране, његово одвијање снажно обојено српском симболиком и поистовећивањем са симболима српске државности.

О настојању Штрпчана да сачувају обичаје о Прочки говори чињеница да „Женидба Краљевића Марка" представља догађај који са својим саставним елементима одражава јасну организацију на три нивоа: 1) нивоу простора, 2) времена, 3) учесника. У просторном смислу он је дефинисан у складу са структурном организацијом Штрпца, и то тако да је на нивоу главних простора догађања конципиран на начин да опходом покладних сватова, којим се исцртава путања кружног облика, а затим и „церемонијом венчања", буду обухваћени најважнији локалитети у насељу, на првом месту стари центар и нови центар. Временски гледано, „Женидба Краљевића Марка" изводи се стриктно на дан Белих поклада, у недељу уочи почетка ускршњег поста, и то у интервалу од око 10:00 часова, када поворка покладних сватова полази у опход, па до око 13:00 часова, када се хумористички програм и „церемонија венчања" у старом центру насеља завршавају. У актере овог догађаја убрајају се мушкарци под маскама, углавном млађе животне доби, међу којима се издваја неколико главних учесника, на првом месту *Краљевић Марко*, као „младожења", и *снаша*, као „млада". Наведеним двема улогама, и поред тога што учеснике поворке покладних сватова чине само особе мушког пола, истакнут је, дакле, не само мушки него и женски принцип, али са том карактеристиком да је у равни међусобних односа приметно упадљивије место по понашању, али свакако и по значају, дато женском принципу.

Играње свадбених улога, у чему је централна пажња посвећена „младенцима", као носиоцима брачне везе која симболизује рађање потомства, упућује на давнашње порекло феномена покладног опхода у Штрпцу, које се

може сместити у ону прошлост када се веровало да се на прелазу из зимског у пролећно годишње доба имитацијом свадбеног ритуала може утицати на плодност природе, усева, људи и стоке. Да корени овог феномена не почивају само на наведеном уверењу, што говори у прилог његовој сложености, указују остали елементи од којих је он састављен. Први је прерушавање „сватова“ у маске антропоморфног и зооморфног изгледа, где се употреба ових маски може протумачити са аспекта схватања по којем оне представљају отеловљење душа предака, а други је повезаност покладног опхода за почетак ускршњег поста као периода у који зарад духовног „прочишћења“ наводно треба ући у добром расположењу и уз праштање увреда, интрига и свађа. Карактеристично за „Женидбу Краљевића Марка“, имајући у виду схватања на којима она почива, јесте то да овај догађај показује особине сличне покладним свадбама забележеним и у другим крајевима насељеним Србима, самим тим и особине по којима су ови феномени препознатљиви, а то су ритуалност, колективност, живописност. Ако би се као фолклорни и културни феномен карневал могао описати као јавни, друштвени спектакл који се одржава на смени годишњих доба – летаргичног мртвила зиме и почетка буђења пролећа, али и на прелазу из једног стања свакодневице у припремно стање уочи ишчекивања празника (Марјановић 2011: 8, 11), онда би се за „Женидбу Краљевића Марка“ по поменутим особинама могло рећи да представља појаву карневалског типа, са том карактеристиком да се изводи као приредба са елементима драмских игроказа, у којој поред маскираних учесника партиципирају припадници шире заједнице без обзира на пол, старост и друштвени статус.

Колективност, масовност, истицање оних елемената ритуала као што су хумор и сатира, чиниоци су покладне свадбе у Штрпцу на основу којих се овај обичај превасходно може описати као народна светковина, односно као догађај друштвено-забавног карактера. По овоме, „Женидба Краљевића Марка“ додатно испољава особине карневала, а посебно из разлога што као колективно весеље представља и врсту својеврсног друштвеног одушка, тј. врсту несвакидашње праксе која под контролисаним условима омогућава попуштање притиска прокламованих друштвених начела и инверзију постојећег поретка у један привидан, други свет, различит од света етаблиране свакодневне реалности. Изокретање стварности, или прављење „нереда“ насупрот „реду“, у покладној свадби у Штрпцу видљиво је управо на плану брачних односа, где се улоге главних учесника, пре свега *младе*, као женског принципа, приказују у обрнутом огледалу општеприхваћених друштвених вредности, и то кроз изражену сатиру, али и ласцивност. Улога „Женидбе Краљевића Марка“, сходно наведеном, могла би се посматрати као улога латентне критике увреженог начина склапања брака, као чина који подразумева успостављање нових друштвених веза и преузимање нових друштвених

обавеза, нарочито у контексту патријархалног друштвеног уређења, где је жени, са положајем подређеним у односу на положај мушкарца, слобода понашања у знатној мери ограничена, при чему се од ње најчешће очекује једно, а то је да је красе девичанство и физичка лепота. Ефекат ове критике, пак, углавном је такав да се њоме заправо постиже само компензација оних друштвених недостатака који стварају незадовољство на пољу брачних односа, чиме се напетост проузрокована овим незадовољством бар привремено ублажава. Ако се пође од становишта по којем се представе о вредностима друштва развијају, уче, преносе и контролишу кроз ритуале утемељеним у датом друштву (Марјановић 2011: 35), где „ништа тако добро не учвршћује ред и појачава традицијске вредности и норме на којима почива друштвена структура као што то чине привремени парадокс и неред“ (Prošić 1978: 43), произлази да отклањањем напетости проузрокованих друштвеним недостацима „Женидба Краљевића Марка“ представља феномен који те недостатке у ствари изнова генерише. Овај догађај би се, стога, могао окарактерисати као манифестација која на једном латентном нивоу указује на „проблеме“ повезане са схватањем брака и склапањем брачних веза, али која те „проблеме“ не решава већ ублажавањем њиховог интензитета омогућава опстанак друштвеног поретка који их ствара.

ЛИТЕРАТУРА

Антонијевић 1997: Драгослав Антонијевић. *Дромена*. Београд: Балканолошки институт САНУ.

Букумирић 1988: Милета Букумирић. „Ономастика Сиринићке жупе“. *Ономатолошки прилози*, књ. IX, 253–470.

Vukanović 1961: Tatomir Vukanović. „Antropološko-folklorni prilozi sa Kosova i Metohije“. *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije*, knj. VI, 151–160.

Vukanović 1986: Tatomir Vukanović. *Srbi na Kosovu II*. Vranje: Nova Jugoslavija.

Вукановић 1993/94: Татомир Вукановић. „Из врањске прошлости“. *Врањски гласник*, књ. XXVI-XXVII, 295–303.

Вучинић 1999: Весна Вучинић. *Просторно понашање у Дубровнику: Антрополошка студија града са ортогоналном структуром*. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду.

Вучинић Нешковић 2003: Весна Вучинић Нешковић. „Прослава Божића на полуострву Луштица у Боки Которској“. *Традиционално и савремено у култури Срба*. Зборник радова. Ур. Драгана Радојичић. Београд: Етнографски институт САНУ, 73–100.

Ивановић-Баришић 1996: Милина Ивановић-Баришић. „Покладе у околини Београда“. *Традиционална култура у годишњем циклусу обичаја*. Зборник радова. Ур. Сретен Петровић. Сврљиг: Етно-културолошка радионица, 102–106.

Караџић 1966: Вук Караџић. *Српски рјечник 1818. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. II. Београд: Просвета.

Караџић 1972: Вук Караџић. *Етнографски списи. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. XVII. Београд: Просвета.

Марјановић 2008: Весна Марјановић. *Маске, маскирање и ритуали у Србији*. Београд: Чигоја штампа: Етнографски музеј.

Марјановић 2011: Весна Марјановић. *На крају и на почетку карневал*. Београд: Етнографски музеј.

Петровић 1998а: Петар Ж. Петровић. „Покладе“. *Српски митолошки речник*. Уредник Никола Пантелић. [Друго, допуњено издање.] Београд: Етнографски институт САНУ: Интерпринт, 354–356.

Петровић 1998б: Петар Ж. Петровић. „Бела недеља“. *Српски митолошки речник*. Уредник Никола Пантелић. [Друго, допуњено издање.] Београд: Етнографски институт САНУ: Интерпринт, 31.

Prošić 1978: Mirjana Prošić. „Teorijsko-hipotetički okvir za proučavanje poklada kao obreda prelaza“. *Etnološke sveske*, br. 1, 33–50.

Радовановић 1996: Миљана Радовановић. „Прочка“. *Традиционална култура у годишњем циклусу обичаја*. Зборник радова. Ур. Сретен Петровић. Сврљиг: Етно-културолошка радионица, 107–109.

Урошевић 2001: Атанасије Урошевић. *О Косову: Антропогеографске студије и други списи*. Приштина: Народна и универзитетска библиотека „Иво Андрић“: Институт за српску културу; Гњилане: Књижара „Свети Сава“.

Aleksandar S. PAVLOVIĆ

"THE WEDDING OF KRALJEVIĆ MARKO" ON THE DAY OF WHITE SHROVE IN ŠTRPCE

Summary

The paper discusses "The Wedding of Kraljević Marko", the event of a collective character, named after a famous epic character in Serbian tradition, which is practised in Štrpce on the day of White Shrove. I presented this event taking into account its main participants and the spatial and temporal frameworks in which it takes place, with the aim of contributing to the research of the culture of Serbs in Kosovo and Metohia. This research aims to replace general topics with specific topics, usually involving the interpretations based on the absence of clear space and time coordinates, by looking at precisely defined events, in order to provide an ethnographic material that could serve for possible comparative or repeated surveys of the same phenomena. The results presented in this paper were obtained from the field research of qualitative type carried out in Štrpce on White Shrove in 2018.

The results of the study showed that "The Wedding of Kraljević Marko" is a central ceremony during the celebration of White Shrove in Štrpce. It shows a wedding ritual, distinguished by a clearly defined organization at three levels: 1) of space, 2) time, 3) participants. The actors of "The Wedding of Kraljević Marko" include only men, mostly younger, who make a masked procession through Štrpce, with several main characters, such as, in the first place, *Kraljević Marko*, as a "groom", and *snaša*, as a "bride". Playing wedding roles, in which the central attention is dedicated to "the newlyweds" as bearers of a marital relationship that symbolizes the birth of the offspring, points to the ancient origin of the phenomenon of the shrovetide procession in Štrpce, which can be accommodated in that past when it was believed that the transition from winter to spring season by imitation of a wedding ritual can affect the fertility of nature, crops, people and cattle. That the roots of this phenomenon do not rely only on this belief, which speaks in favor of its complexity, indicate the other elements from which it is compiled, such as the connection of the shrovetide procession to the beginning of the Easter fasting as a period in which, due to spiritual "purification", people are supossed to enter good mood and forgive insults, intrigues and quarrels.

"The Wedding of Kraljević Marko" shows the characteristics similar to the shrovetide weddings recorded in other regions inhabited by the Serbs, the characteristics by which these phenomena are recognizable, such as ritualism, collectivity, colorfulness. According to these characteristics, this custom can primarily be described as a folk festivity, or as an event of social and entertainment character. As a collective joy, "The Wedding of Kraljević Marko" is also a type of social valve, that is the kind of unusual practice which under controlled conditions enables the release of the pressure of the proclaimed social principles and the inversion of the existing order into an apparent, another world, different from the world of the established everyday reality. The shrovetide wedding in Štrpce reflects inversion of reality exactly in the sphere of marital relations, where the roles of the main actors, above all the "bride", as a female principle, are mostly shown in the reverse mirror of generally accepted social values, through satire and lasciviousness. Accordingly, the role of "The Wedding of Kraljević Marko" ceremony could be viewed as the role of a latent criticism of the established way of marrying, especially in the context of the patriarchal social order, where a woman, with a position subordinated to the position of a man, has a limited freedom of behavior, where two things most often expected from her are innocence and physical beauty.

The significance of “The Wedding of Kraljević Marko” for Serbs in Štrpce is of particular importance in the context of contemporary social and political processes in Kosovo and Metohia, where in the majority Albanian environment, and under the pressure of full integration into the so-called Kosovo institutional system, proposed by the 2013 Brussels Agreement, their position is largely uncertain. The preservation of the shrovetide wedding, which they perceive as a part of their traditional heritage, is therefore of crucial importance for the Serbs in Štrpce today, because it is an important issue of their cultural and historical continuity, especially in a situation where under the mentioned circumstances they have a great need to express their ethnic identity.

Key words: White Shrove, Pročka, “The Wedding of Kraljević Marko”, Štrpce, Sirinićka Župa, Kosovo and Metohia.

Рад је предат 16. априла 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УПУТСТВО САРАДНИЦИМА

ОПШТЕ НАПОМЕНЕ

Часопис *Башшина* излази два пута годишње и објављује научне радове, грађу и приказе из свих области друштвених и хуманистичких наука. Радови који су већ објављени у некој другој публикацији не могу бити прихваћени. Текстови који су под истим или сличним насловом били усмено изложени на неком научном скупу, треба да садрже податак о томе иза наслова, у посебној напомени при дну прве странице, обележеној звездицама. Уколико је рад настао у оквиру неког пројекта, то такође треба унети у напомену на првој страници текста.

Рукописе, који морају бити правописно и језички коректни и уређени према овом упутству, редакција *Башшине* прима током целе године. Након уредничког читања и одобравања, рад се даље прослеђује рецензентима. Обе рецензије морају бити позитивне да би текст био објављен.

Текстови се објављују на српском језику, екавским или ијекавским књижевним изговором, ћирилицом, при чему се примењују норме утврђене *Правойисом срйскоїа језика* Митра Пешикана, Јована Јерковића и Мата Пижурице (Матица српска: Нови Сад 2010). Уколико аутор жели да му рад буде штампан латиницом, треба то посебно да нагласи. По договору са Уређивачким одбором, рад може бити објављен на енглеском, као и на свим словенским језицима; у том случају резиме мора бити написан на српском језику. Обим рада не сме премашити један ауторски табак.

Рад куцати на страници формата A_4, са маргинама од 1 инча (опција *Normal*), писмом на којем желите да буде објављен, тако што ћете изабрати одговарајућу тастатуру (*Serbian Cyrillic* или *Serbian Latin*) и фонт *Times New Roman*. У случају да користите специјалне знаке (нпр. старогрчке, старословенске, хебрејске и сл.), обавезни сте да пошаљете тип нестандардног фонта који сте користили. Ако није другачије назначено, величина фонта треба да буде 12 тачака, текст куцати с проредом (*Multiple*) 1, поравнати с обе стране (*Justified*) и увући нови пасус за 0,5 инча, укључујући и напомене.

Радови треба да буду достављени на електронску адресу редакције *Баштина*: institut.skp@gmail.com, у прилогу – као отворени документ (Word). Пре слања Редакцији рад сачувати у верзији Word 1997–2003 (File – Save as type – Word 1997–2003) ради избегавања техничких проблема услед некомпатибилности различитих верзија Word програма на рачунарима.

КОМПОЗИЦИЈА РАДА

1. Име, средње слово и **презиме** аутора писати у горњем левом углу, курзивно, с тим што се презиме пише капиталним словима. Испод тога треба да стоји афилијација (званичан назив и седиште институције у којој је запослен), а иза презимена звездицом обележити напомену, у којој ће стајати научно звање и адреса електронске поште аутора. Ако је више од два аутора, довољно је навести адресе за прва два.

2. Наслов рада пише се испод имена аутора, с једним редом размака, капиталним словима, величине 14 компјутерских тачака. Поднаслови се пишу величином слова 12 тачака, капиталним словима. Наслов и поднаслови треба да имају централно поравнање без увлачења и не треба их писати масним словима (не болдирати), осим када је у питању некролог.

3. Сажетак (апстракт) рада на српском језику, до 150 речи, пише се испод наслова, с једним редом разамака, увучен 0,5 инча у односу на леву маргину, величином слова 10 тачака, с ознаком *Апстракт*.

4. Кључне речи на српском језику, до 10 речи, пишу се испод апстракта, с једним редом размака, увучене 0,5 инча у односу на леву маргину, величином слова 10 тачака, са ознаком *Кључне речи* и тачком иза последње речи.

5. Текст рада пише се испод кључних речи, с два реда размака.

6. Напомене писати при дну сваке странице, а не иза текста, величином фонта 10.

7. Списак извора и цитиране литературе пише се на крају текста, након два реда размака, величином слова 10 тачака. За библиографске јединице у изворима и литератури на крају рада треба одабрати тзв. висећи параграф (*Hanging*), односно увући текст за 0,5 инча, осим првог реда. Прво се даје списак извора, а затим цитиране литературе.

8. Резиме на енглеском језику, до 300 речи, треба да стоји испод списка литературе.

9. Кључне речи на енглеском језику пишу се испод резимеа, с једним редом размака.

10. Прилози (слике, табеле, графикони) могу бити уметнути у текст. Уколико су такве величине да ометају слање рада на лектуру и рецензију без посебног паковања, треба их приложити на крају рада, са тачном назнаком (цифрама) на ком месту у тексту треба да буду штампани. Прилози се не штампају у боји.

ЦИТИРАЊЕ У ТЕКСТУ РАДА

1. Наслови засебних публикација (монографија, зборника, часописа, речника и сл.) који се помињу у тексту пишу се курзивом, док се наслови поглавља у књигама, чланака у новинама и часописима, радова у зборницима и слично, пишу под знаком навода.

2. Страна имена пишу се транскрибовано (прилагођено српском језику) према правилима поменутог *Правописа* (2010), а ако име није широко познато у научној области из које је рад, пожељно је у загради дати изворно писање када се страно име први пут наведе.

3. Цитати из дела на страном језику, у зависности од функције коју имају, могу се наводити на изворном језику, у преводу, или се определити да извор буде у тексту, а превод у напомени, или обрнуто, с тим да се назначи име преводиоца (односно, ако је аутор сам преводио, иницијали). Важно је доследно се придржавати одабраног начина цитирања.

4. Стихове увлачити 1,7 инча од леве маргине и куцати их величином слова 10 компјутерских тачака.

5. Пожељно је да се **цитати дужи од три реда** издвајају у засебни параграф са по једним празним редом, увлачењем 0,5 инча од леве маргине и величином слова 10 тачака.

6. Примењује се **парентетички начин цитирања** (прилагођени MLA стил). У уметнутој библиографској скраћеници (парентези) презиме аутора наводи се у облику и писму дела које је консултовано или цитирано. Следи година издања, а потом две тачке и број странице са које је цитат узет, нпр: (Делић 1995: 41).

– Ако се у раду позива на два или више извора, скраћене библиографске напомене се пишу у истој загради и одвајају се тачком и запетом, нпр: (Јовановић 1997; Popović 2010).

– Уколико дело има више од два аутора, наводе се имена прва два, одвојена цртом, а потом се пише и др. Нпр: (Ивић–Клајн и др. 2007).

– Пожељно је цитирање према изворном тексту (оригиналу) и писму. Ако то није могуће, у парентези треба да стоји назнака да је коришћен секундарни извор, и то на језику и писму извора, нпр: (према Тешић 1997).

– Уколико је име аутора наведено у реченици или пасусу у којем се цитат наводи, или је оно јасно из контекста, довољно је у заграду ставити само годину издања и број странице. Нпр: Грдинићев рад темељи се на ставу да „појмови на пола пута“ треба да ублаже терминолошке противуречности у поменутој дијади (2005: 101–112).

– Ако се појављују два или више аутора са истим презименом и позива се на дела објављена исте године, поред презимена наводи се и име или иницијал имена (важно је доследно се придржавати одабране форме), нпр: (Петровић Ср. 1984; Петровић Св. 1984).

– Уколико се наводи више дела која је један аутор објавио исте године и истим писмом, аутор се може определити за један од два начина: 1) свако од наведених дела обележава се једним словом по азбучном, односно абецедном реду иза године издања, нпр: (Настасијевић 2000а: 18); 2) иза имена аутора пише се курзивно наслов дела (ако је наслов вишечлан, може се уписати само прва реч), а потом број странице; овај начин обележавања погодан је за позивање на сабрана дела, односно тамо где се проучава опус једног аутора, па су наслови важни за праћење текста, нпр: (Андрић, *Знакови*, 16).

– Ако се позива на цео зборник, енциклопедију или антологију, у парентези се то означава скраћеницом ур. или прир. испред имена уредника/приређивача, нпр: (ур. Палавестра 1992: 34).

– Уколико дело нема аутора или је његово име непознато, у парентези се курзивно наводи (скраћени) наслов дела, година издања и број странице, нпр: (*Буџаштице* 1979: 5).

– Дневна штампа се може цитирати: према називу дневног листа и години, односно датуму (ако се у раду позива на више бројева објављених исте године), иза чега следи број странице на којој се цитат налази, нпр: (*Политика,* 14. 12. 2016: 4); према имену аутора чланка, нпр: (Савић 2012: 9); изузетно, према наслову чланка, уколико је име аутора непознато, а сам чланак предмет анализе („Шта ће нама Бранко“ 2013: 3).

– Уколико се цитира литература с интернета, у парентези се пише година објављивања (ако је позната), а не година посете сајта.

– Ако је цитат узет са више суседних страница истог рада, уписује се број прве и последње странице која се цитира, а између њих ставља се црта, нпр: (Ивић 1986: 128–130). Изостављена места у самом тексту цитата обележавају се са три тачке у угластој загради: […].

– Ако се цитира више несуседних страница истог рада, број страница се одваја запетом, нпр: (Ивић 1986: 128, 130).

7. Фусноте служе за експликативне напомене (детаље, допунска објашњења, назнаке о коришћеним изворима, необјављеној архивској грађи итд.) и не могу бити простор за библиографску референцу. Фусноте треба обележавати арапским бројевима (у тексту увек иду иза знака интерпункције) и стављати их при дну сваке странице, а не иза текста рада. Треба их куцати по шеми: *Insert – Reference – Footnote*, а не намештањем разних оквира, јер се једино на тај начин може гарантовати да ће се у прелому фусноте појавити на правом месту.

8. Наводнике и полунаводнике обележавати на следећи начин: „“ / ’ ’; не писати две запете уместо отвореног знака навода, два знака извода уместо отвореног и затвореног знака навода и слично). За цитирање литературе на страном језику користи се онај облик наводника који се употребљава у том (а не у српском) језику.

9. За наглашавање користити *курзив* (*italic*), а не **масна слова** (**bold**), изузев за наслов некролога.

НАВОЂЕЊЕ ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ У СПИСКУ НА КРАЈУ РАДА

Податак о делу пише се језиком и писмом на коме је дело објављено, односно којим су дотичне речи у изворнику дате (нпр. уколико је назив издавача неке ћириличне књиге на страном језику, само се он даје латиницом).

Редослед јединица у попису литературе организовати азбучним редом по презименима аутора уколико је основно писмо рада ћирилица, абецедним ако је основно писмо латиница. Презименима на страним језицима, у тексту писаном ћирилицом, припада онај редослед који добијају према изговору, а не према првом слову којим су написана.

1. Монографска публикација (књига)

Нпр: Матицки 2003: Миодраг Матицки. *Језик српског песништва.* Нови Сад: Прометеј.

– Ако се више библиографских јединица односи на истог аутора, треба их хронолошки поређати према годинама издања.

– Уколико је реч о зборнику, антологији и слично, на почетку се наводи име приређивача или уредника уз одговарајућу скраћеницу, која иде иза имена:

Нпр: Петковић 2000: Новица Петковић (ур.). *Кратак преглед српске књижевности*. Београд: Лирика.

– Уколико је реч о два аутора:

Нпр: Велек–Ворен 2004: Рене Велек–Остин Ворен. *Теорија књижевности*. Прев. Александар Спасић и Слободан Ђорђевић. Београд: Утопија.

– Уколико књига нема аутора:

Наслов. Место издања. Издавач: година.

Нпр: *Бугарштице* 1979. Избор и предговор Новак Килибарда. Београд: Рад.

– Ако је књига објављена у овиру сабраних дела, пожељно је навести и тај податак:

Нпр: Андрић 1982: Иво Андрић. „О причи и причању“. *Историја и легенда:* Есеји, огледи и чланци. *Сабрана дела Иве Андића*, књ. 12. Београд: Просвета; Загреб: Младост; Сарајево: Свјетлост; Љубљана: Државна založba Словеније; Скопје: Мисла; Титоград: Побједа, 68–72.

– Име преводиоца, приређивача и сл. пише се иза наслова, уз одговарајућу назнаку (приредио, уредио, изабрао, превео и слично), која се пише скраћеницом:

Нпр: Настасијевић 1991: Момчило Настасијевић. *Поезија*. Прир. Новица Петковић. Горњи Милановац: Дечје новине.

– У складу с *Правописом* (2010), двочлана женска презимена аутора пишу се без цртице.

– Удружени издавачи одвајају се двотачкама:

Нпр: Фрајнд 1996: Марта Фрајнд. *Историја у драми – драма у историји: огледи о српској историјској драми.* Нови Сад: Прометеј: Стеријино позорје; Београд: Институт за књижевност и уметност.

– Монографска публикација са корпоративним аутором (комисија, асоцијација или организација уз коју на насловној страни није наведено име индивидуалног аутора, преузима улогу корпоративног аутора) цитира се на следећи начин: Београдска филхармонија 2005: *Сезона 2005–2006: Циклус Ханс Сваровски.* Београд: Београдска филхармонија.

2. Чланак из серијске публикације

Нпр: Шоп 1980: Љиљана Шоп. „Уточиште у времену". *Књижевност*, год. XXXV, кн. LXIX, 6–7, 1127–1133.

3. Чланак из зборника, антологије

Нпр: Славнић 1996: Иво Славнић. „Историјски роман – дефиниције и дилеме." *Историјски роман*. Зборник радова. Ур. Миодраг Матицки. Београд: Институт за књижевност и уметност; Сарајево: Институт за књижевност, 209–223.

4. Одредница из енциклопедије, речника или сл. референтне књиге

Ако се може утврдити аутор одреднице:

Нпр: Slavnić 1992: Ivo Slavnić. „Istorijski roman". *Rečnik književnih termina.* Ur. Dragiša Živković. [Drugo, dopunjeno izdanje.] Beograd: Institut za književnost i umetnost: Nolit, 307–309.

5. Дневна штампа

Нпр: Вукадиновић 2008: Алек Вукадиновић. „Човек је постао машина". *Вечерње новости*, 29. јануар, 19.

6. Приказ

Нпр: Ђуричковић 2000: Милутин Ђуричковић. „Логос и парадигма". (Петар Милосављевић. *Логос и парадигма*. Београд: Требник, 2002, 196 стр.) *Борба* 29. јун, 18.

7. Електронски извори

– Монографска публикација на мрежи

Презиме Година: Име Презиме. *Наслов.* <URL адреса>. [Датум преузимања].

Нпр: Childs–Fowler 2006: Peter Childs–Roger Fowler. *The Routledge Dictionary of Literay Terms*. <http://www.uv.es/fores/The_Routledge_Dictionary_of_Literary_Terms.pdf>. [15. 9. 2012].

– Чланак из часописа и дневне штампе на мрежи

Презиме Година: Име Презиме. Наслов чланка. *Наслов часописа*, датум часописа. <URL адреса>. [Датум преузимања].

Нпр: Рибникар 2006: Владислава Рибникар. „Историја и траума у романима Давида Албахарија". *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, март 2006. <http://www.maticasrpska.org.yu/download/knj543.pdf>. [5. децембар 2008].

– Ако се часопису и појединачним чланцима приступа преко неке претплатничке базе, после података о часопису треба навести име базе и, евентуално, библиотеке која је њен претплатник и преко које је аутор бази приступио. Не треба наводити URL адресу часописа или чланка, већ само, уколико је доступна, адресу почетне стране базе часописа.

– Чланак из енциклопедије на мрежи

Назив одреднице. *Наслов енциклопедије*. <URL адреса>. [Датум преузимања].

Нпр: Wilde, Oscar. *Encyclopedia Americana.* <http://www.encyclopedia.com/doc/1G1-92614715.html>. [15. 12. 2008].

– Издања на компакт-диску (CD-ROM)

Презиме Година: Име Презиме. *Наслов*. CD-ROM. Место издања: Издавач, година.

Нпр: Детелић 2004: Мирјана Детелић. *Градови у хришћанској и муслиманској епици*. CD-ROM. Београд: Балканолошки институт САНУ.

8. Рукопис или препис на писаћој машини

Нпр: Николић, Јован. *Песмарица*. Темишвар. Архив САНУ у Београду, сигн. 8552/264/5, 1780–1783.

Рукописе треба цитирати према фолијацији (нпр. 2а–3б), а не према пагинацији, изузев у случајевима кад је рукопис пагиниран.

9. Необјављена дисертација

Нпр: Гајић 1965: Драгутин В. Гајић. *Карактеристике развоја банкарства у Југославији између два светска рата*. Докторски рад. Београд: Економски факултет.

10. Необјављена архивска грађа цитира се у складу са правилима дотичног архива (у скоро свим случајевима креће се од општег ка појединачном: архив, фонд, кутија, фасцикла, документ).

Нпр: Архив Југославије (АЈ), фонд 66, Министарство просвете Краљевине Југославије, фасцикла 2209, архивска јединица 7, Извештај просветног одељења Дринске бановине министру просвете бр. 2086, 8. јануар 1932.

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, ПОЛЕМИКЕ

Критике, прикази, полемике и сл. треба да имају централно постављен наслов, величине 14 компјутерских тачака, испод кога у загради треба писати библиографску јединицу на коју се приказ односи:

(Име Презиме [ако је зборник, с уобичајеном назнаком ур.]. *Наслов приказане публикације*. Место: Издавач, година издавања, број страница.)

Аутор се потписује курзивно, с два реда размака иза текста, уз десну маргину. Иза презимена аутора треба да стоји звездицом обележена напомена, у којој се пише афилијација и адреса електронске поште.

За додатна упутства и информације о начину цитирања можете се обратити редакцији *Баштине* (institutskp@gmail.com) или консултовати литертатуру:

Вранеш, Александра. *Од рукописа до библиотеке. Појмовник*. Београд: Филолошки факултет, 2006.

MLA Style Manual and Guide to Scholarly Publishing. 3rd edition. New York: MLA, 2008.

Russell, Tony et al. "MLA Formatting and Style Guide". *The Purdue OWL,* Purdue U Writing Lab, 2 Aug. 2016. <https://owl.english.purdue.edu/owl/resource/747/01/>. [16. 12. 2017].

Уређивачки одбор *Баштине*

Рецензенти овог броја:

Проф. др Љубодраг Димић, редовни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Београду;

Проф. др Марко Атлагић, редовни професор, Филозофски факултет Косовска Митровица, Универзитет у Приштини;

Проф. др Здравко Делетић, редовни професор, Филозофски факултет Косовска Митровица, Универзитет у Приштини;

Доц. др Марија Коцић, Филозофски факултет, Универзитет у Београду;

Доц. др Далибор Елезовић, Филозофски факултет Косовска Митровица, Универзитет у Приштини;

Проф. др Сунчица Денић Михаиловић, редовни професор, Учитељски факултет у Врању, Универзитет у Нишу;

Проф. др Владан Вирijетић, ванредни професор, Филозофски факултет Косовска Митровица, Универзитет у Приштини;

Проф. др Звездан Арсић, ванредни професор, Филозофски факултет Косовска Митровица, Универзитет у Приштини;

Проф. др Игор Ђурић, ванредни професор, Филозофски факултет Косовска Митровица, Универзитет у Приштини;

Проф. др Весна Минић, ванредни професор, Учитељски факултет у Призрену – Лепосавић, Универзитет у Приштини;

Проф. др Слађана Видосављевић, ванредни професор, Учитељски факултет у Призрену – Лепосавић, Универзитет у Приштини;

Проф. др Петар Рајчевић, ванредни професор, Учитељски факултет у Призрену – Лепосавић, Универзитет у Приштини;

Др Снежана Милосављевић, ванредни професор, Филозофски факултет Косовска Митровица, Универзитет у Приштини;

Др Јасмина Ахметагић, виши научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић;

Др Драгана Јањић, виши научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић;

Др Драган Танчић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић;

Др Срђан Словић, виши научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић;

Др Ђорђина Трубарац Матић, научни сарадник, Етнографски институт САНУ;

Др Велибор Лазаревић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић;

Др Марија Јефтимијевић Михајловић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић;

Др Мирјана Бечејски, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић;

Др Ана Стишовић Миловановић, истраживач-сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић;

Проф. др Глигор М. Самарџић, ванредни професор, Филозофски факултет Косовска Митровица, Универзитет у Приштини;

Доц. др Милош Марсенић, Филозофски факултет Косовска Митровица, Универзитет у Приштини;

Доц. др Огњен Вујовић, Правни факултет Косовска Митровица, Универзитет у Приштини;

Доц. др Дејан Тубић, Филозофски факултет, Косовска Митровица;

Др Иван Бецић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић;

Др Далибор Велојић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић;

Др Весна Зарковић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић;

Др Александар Павловић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић;

Др Гордан Бојковић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић;

Др Ена Мирковић, истраживач сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић;

Др Милутин Живковић, истраживач сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић;

Др Бојан Шево, истраживач сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

008(497.115)

БАШТИНА : гласник / главни и одговорни уредник Драган Танчић. - 1991, св. 1- .
- Приштина-Лепосавић : Институт за српску културу, 1991- (Краљево : Graficolor). - 24 cm

ISSN 0353-9008 = Баштина (Приштина)
COBISS.SR-ID 3404300